

ИСА КАПАЕВ

НОҒП ТОПЛАМАНЫ ШЫҒАРМА

ИСА КАПАЕВ

КОЫП ТОПЛАМАЛЫ
ШЫҒАРМА

ИСА КАПАЕВ

*Кобн топламалы
шыгарма*

МОСКВА
«ГОЛОС-ПРЕСС»
2011

ИСА КАПАЕВ

Повестълер

МОСКВА
«ГОЛОС-ПРЕСС»
2011

Оформление и дизайн

А. Я. Алмовой

*Автор благодарит издательство «Голос-Пресс»
за оказанное содействие в издании 1-го и 2-го томов со-
брания сочинений.*

Собрание сочинений в четырех томах. Во второй том вош-
ли повести, написанные в 70-80-ые годы.

СЫНТАСЛЫ

акында толгав

Биринши кесекке кирис соъз

...**Б**ир болган, бир болган йок. Алай болган, булай болган. Кайтип болган? Уыйтип болмаган болса ша? Ол заманда кайтип болган?..

Буйтип болган экен... Бурын-бурын эрте бир заманда бир мырза яшапты. Мырзанын бир ярасык пишеси болыпты. Ози шириген бай болган. Бола берсинлер, олардын байлыгы биревге де керек тувыл эм ярасык пишесине де биревдин де коъзи тиймей тура берсин. Оларда бир ярлы ыргат яшаган. Онын ярлысына да карамай тураяк, неге десен ярлы-ярлы деп турсан, ол бай болмас. Эне сол ыргаттын бир кылыгы болган экен. Онын эртенликтен кешке дейим, кырда куллык болса да, каралдыда йыбырдаса да, авызыннан йыр туъспепти.

Бир куън эртенликте сол ыргат малды мырзанын каралдысыннан айдап, сыбырткы ман таза авады тарсылдатып, давазынын болган куъшин салып йырлайды:

О-ла -ла -лай, ола-ла-лай,

О-ла-ла-лай, ола-ла-лай...

Бу вакытта терезедин янында мырза ман пишеси каралдыга карап туры экенлер.

— Тамаша! — дейди мырзанын пишеси. — Бу ыргатымыз завкында, эртенликтен кешке дейим буылбилдей йыр йырлап юреди...

— Баска каъри болмаса не этеекти аьше? — дейди мырза, сейир-зат этпей.

— Аьше сен, мырзам, олай болатаган болса неге йыр-ламайсынъ, сенинъ де каъринъ коьп тувылды да? А ол каратага, тувра коькке ушаяктай болып, кувнап йырлайды. Неге экен? — деп мырзадынъ пишеси кужырланады.

— Суйсенъ, соьле-аьле ол йырды койып эм йырдынъ аньы эсиннен коьтере шыккандай этейимме, э? — дейди мырза пишесине.

— Бя сага, ол оьлеятырса да йырлап оьлер, — дейди пишеси, соьзине ыйнат болып.

— Аьли кара! — деп мырза кол согып уьй кулыкшысын шакырады.

Кулыкшысы ювырып келеди.

— Мырзам, не болганды? — дейди муртазак, бел ийип.

Мырза, куьлемсиреп, сандыкты ашып, ишиннен алтын тайтуяк шыгарады. (Бурында кесекли алтын тайдынъ туяк кеби мен куйылатаган болган). Соны муртазакка созып мырза:

— Каралдыды халктан босатып, муна тайтуякты ана йырлайтаган туваршы ыргатымнынъ алдына билдирмей таслап кой эм артыннан коьз алмай карап юр! Анъладынъма? — деп буйырык береди.

— Аьруьв, мырзам, — деп берилген исти этпеге муртазак шыгып кетеди.

— Аьли коьрерсинъ, — дейди мырза пишесине оьктемсип, — йырларым, йырламасым туваршы.

Муртазак баска муртазакларга айтып, мырзадынъ буйырыгын этпеге асыгады. Олар, каралдыды халктан босатып, сездирмей алтынды ыргаттынъ юреек йолына таслайдылар. Эм оьзлери ыргат не этеегин карайдылар. Ыргат:

— Олалай, о-ла-ла-лай,

— Олалай, о-о-ла-ла-лай, —

деп йырлап исин битирип, котаннынъ касына ювыклаганда, сонъгы кере:

— О-ла-ла-а-а-лай...—

деп ян-янына карайды.

Эш бирев де йогын коьрип энъкейип ерде яткан алтынды алып янмаян койнына тыгады. Коркып ян-ягына тагы да карап алады. Корадынъ аргы ягында онынъ артыннан анъылып туратаган муртазакларды коьрмейди. Ыргат орамга шыгып авыл иши мен сыпыртып кашады. Муртазаклар да оны коьз алдыларынан йибермей, анъылып барадылар.

Ыргат авылдынъ шетине етип, тыныс алып, токтайды. Бир таска олтырып, авылга карап, тайтуяк пан не этеегин билмей ойлайды. Ыргат тоьгеректи алып карап, бир инсан да йок, деп ойланып, алтынды ерге коьмеек болады. Аман да бу вакытта авыл ишиннен арбага олтырып бир карт шыгады. Ыргат тыныш таппай, авылга кайтады. Онда да тайтуяк пан не этеегин билмейди. Яс тамам арып-талып, алтынды котанда ясырмага токтайды. Муртазаклар ыргат алтынды каерге салганын коьредилер.

Ыргат алтынды ясырып болып:

— О-ла-ла-лай! — деп тынышлык тавып йырляяк болады, аман да юреги йырга коьтерилмейди. Басы алтыннынъ кайгысыннан зилдей авырланады.

— Коьресинъе, пише, йигит йырды койганын, — дейди мырза пишесине, азланып.

— Ол куры буьгуьн койып туры, эртен йырляягына соьз де йок, — дейди пишеси, байы ман эрисип.

— Аьше, йырласа коьресинъ! — дейди мырза.

Бир куьн тувыл, юма да, ай да озады, а ыргат сесте шыгармай, артына-алдына, каранып, окын-окында котандагы байлыгын карап турады.

Бир куьн, сол алдынгындай болып, байы ман пишеси терезеден ыргатларын коьредилер.

— Айтканынъ, акыйкат экен, мырза, йырдынъ анъын да муттырдынъ каьрипке, — дейди пишеси, ыргатты аяп.

— Аьше, муткан. Суйсенъ йырлатаякпа тагы да? — дейди мырза.

— Кой, мырзам, эндиги ол йырламас, — дейди пишеси, ыйнанмай.

— Мине коьрерсинъ, — деп мырза, кол согып, басшы муртазакты шақырады.

— Мырзамыз, не керекти? — дейди шавып келип муртазак.

— Барып, ыргат ясырган ерден меним тайтуягымды аькелинъиз, — деп буйырады мырза.

Муртазак: «Бу сабат!» — деп уйден шыгып кетеди эм арасы коьп кетпей буйырыкты этеди.

Эртеси куьн ыргат котанга киреди. Кирип бир кесек заман ишинде турады. Сонъ тоьмен болып шыгады. Бир аз турып, таза авады сыбырткы ман тарсылдатып, давазынынъ болган куьшин салып:

— Олалай, о-о-о-лалалай,
— Олалай, о-о-о-ла-лалай, —

деп йырлайды.

— Не аьлеметти, — дейди пишеси.

— Онадай бос болып, муна соьлеги байлыгым болмаса, мен де йырдан баска каьр этпес эдим, — дейди куьлемсиреп кылышлы мырза...

АВЫЛ ХАБАРЫ

Яс болганым уьшин болартага меним яшавымда трагедия болмаганы? Яде болса, баска зат уьшин болырма экен? Яде яшавымыз аьлемет аьруьв болганы уьшинме экен бизим яшавымызда ога орын табылмайтаганы? Булай сорасанъ, не зат экен сол бирев трагедия? Мен ол кара эм ярык, арам эм алал куьшлердинъ бир-бирлери мен куьресуьви болады деп ойлайман. Эм сол эки куьштинъ бири енъип, а баска бири енъиледи. Алал куьш енъсе де, енъмесе де озининъ аклыгын саклайды. А бизим авылда кара куьшти кайдан табаяксынъ? Неге десенъ байлар, мырзалар йок болганлар. Моллалар да йок; оларды язувшылар ман атеистлер йок эткенлер, болса да язувшылар историялык романларында олар ман куьреседилер, оларды эслерине аладылар.

Ярык яшавлы, алал ниетли халк яшайды соьле эм трагедияга орын табылмайды. Тагы да сорайман, неге мен сол заттынъ акында суьйтип бир айтаман, э? Яде мен

аз яшаганым уьшинме экен, соны эсиме алатаганым? Трагедия сага неге керек? Суйтип те сорамага боляксыз? Мен оны озимди юбандырмага деп излемеймен, оны туьсинингиз. Мен литературага карап айтаман.

Мине айтпага, мунадай затты алып карангыз. Койшы боьркин йойткан, туьп маьнеси ол боьркин тувьл, а намысын йойткан деп яваплайдылар. Ол язувшыга баскалар: «Шамиль Алиевич, сенинг язганынг трагедия тувьл эм язувшы уьйтип язбайтаган» — дейдилер. Шамиль Алиевич озининг тувралыгын билдиреек уьшин булай дейди: «Эне баска бай литературада бир повестьтинг геройы шинелин урлатканда, ол затка язык аьдемнинг трагедиясы дегенлер, а меникине неге айтып болмайды экен, э?» Эм суйтип озининг язган затынынг тувра экенин коьрсетеек болады. А ондай трагедия мага керек тувьл. Мага баска трагедия керек, ама табалмайман. Мен оны, уьйилген пишеннинг ишиннен, ийнеди караган аьдемдей болып, излеп кеттим. Йок ол, сол хайырсыз трагедия! Мине тезден мен уьйленирмен. Эне сол заманда табылмайтаган хайырсыз шыкпаса коьрерсингиз. Неге десенг янгы аьелди куратаган тема коьтере книгаларда да трагедия болып шыгады. Мине бир книгада он уьш ясындагы Асиятты бир карт биревге байга бердилер. Сол бирев карт, аты онынг Аслан-Гереь болар деймен, бир ат, йырма кара мал, акша берип яп-яс кыздынг яшавын аьлек этеди. Соьле ол книгады курткаларга окысанг — олар йылайдылар. А мен алаяк кыз йырма ясына еткен эм ога калын да бермеймен... Ол мага оззи суйинип келеди. Ол, аьше, олай болатаган болса, трагедия кайда?

Токтангыз, асыкпай туьрингыз. Баьри затты да мен сизге асыкпай, шерети мен тизип айтайым. Сиз тек эринмей тынглангыз.

Мен табанда яшайман. Мага яшамага ер йок деп ойланмангыз. Мунда бираз тынык эм окымага бирев де орав этпейди. Онда меним ятпага раскладушкам, окымага библиотекама да бар. Телевизор да карайман. Тоьменде, эки агамда да телевизорлары бар. Болсалар да, оны баьриси де уьйкен агамнынг пешинде (боьлмесинде) карайды. Неге десенг авылда телевизорды коьлем болып

карасанъ, бек юбанасынъ дегенди аьдет этип кутылганлар. Конъысы картлар, курткалар олтыргышларын да алып эм туьтинлерин де мутпай келедилер. Конъысылардынъ эм агамнынъ балалары тувра полда олтырып, коьзлерин батлатып, коьк экранга карайдылар. Окында караган ерлеринде уйклап та каладылар, аналары келип аькеткишей уйклайдылар. Баьриси де телевизор карайтаган пеште (боьлмеде) хабарласып, куьлеп, уьйкен шавшув этип олтырадылар. Эгер дейим телевизорга бир зат болса — коьргистпесе, яде частота кадр шалт ана якка, муна якка шапса, кара сакал карт Сулеймен мени кара деп шакырады. Мен туьсемен. Олар куйытланып карап баслайдылар. Мен де оз пешиме (боьлмемге) кетемен. Табаннынъ терезеси ашык эм терезеден туьскен ярыкка кештинъ куьпелеклери эм баска ушатаган ян-янувар йыйылады. Караланган коьк яркыраган юлдызлар ман меним пешимди ютпага аьзир. А тоьгерек ай мага электричестводы бос шыктажлайсынъ деп, шамгалады. А мен заманды да, такатты да бос шыгармайман, окыйман. Библиотекады мен туьйир-туьйир мен аз-аздан йыйгаман демеге болады. Мине янъы дурбатлары аьли ашылмаган, типографиядынъ сырынынъ ийиси кетпеген бизим ногайлардынъ книгалары, оларды озьим ногай болганлы себеп алганман. Мунда коьп затты коьрген, куллана-куллана тамам юмаракланган дурбатлы китаблар да бар. Оларды комбайнерлерден, шоферлардан йыйгаман. А бир книгады Абидат деген бир курткадан алдым. Бир кере буйымым болып Абидат-аларга кирдим, карасам куртка отягадынъ янында бир зат этеди. Колында туьйгиш, кызыл шибжийди тувра книгадынъ уьстинде туьеди. Куллык этип ятырган курткады сол сабат токтаттым. Книгадынъ шанъын суьртип карасам... «Я астопиралла!.. — деп, сейирсиндим. Язык Абидат, шайтанлардынъ, аздаалардынъ, Вийдей¹ («Вий» Н. В. Гогольдинъ повести) айваннынъ акында эситкен болсанъ, ай акына, акылынъ авысып кетер эди», — дедим ишимнен, курткага карап...

Книгалар окымага суьемен. Эм озьимнинъ яшавымда болган затларды книгада, айтылган затлар ман салыстырып карайман. Аьше... Кайдай затлар болдылар менде? Карайык.

Мескуди мен болдыралмайтаганым уьшин меним агаларымнынъ пишелери кулагымды кемиреяздылар:

— Савлай Сынтаслы авылда ондай кызды таппасынъ сен! Нур кызындай. Каратага — кайдай ярасык, юриси ша, наьзиклиги ша! Сага эне сондай кыз керек. Авыз ашык болып олтырма, соьйле, соьйле!

Аьруув. Мен де авыз ашык болып олтырмайым деп шалыстым. Кеше сайын клубка аькетемен, каьр этип орамда карап тураман, тенълерим мен ырасса, алданып кетип олтырар деп коркып, касымнан айырмайман. Ойым да, эсим де тек ол болды. Ярасыклыгы, наьзиклиги уьшин, нур кызы деп кеншеклер неге айтканын билмеймен, а юриси акыйкат, ярасык. Уьндемейтаган бирев эди ол Меску. Ога ырассам меним де тилим тыйылады, авызым ябылады. Мине биз ырасамыз:

— Салам! — деймен мен ога.

— Салам! — дейди ол да мага.

— Куьнди кайтип озгардынъ? — деймен мен, уяла берип.

— Аьруув. Сен ша? — дейди ол да, тартынып.

— Мен де яман тувыл, — деймен мен.

Уьндемей клубка етемиз. Клубта коьтере де соьйлемеге болмайды, озинъиз ойланынъызтага онда олтырганлардынъ савлайы да соьйлеп басласалар, кинодынъ давазынынъ ушкынын да эситпеексинъ. Шыкканда соьйлермен деп ойлайман, бакыл эткендей, сол заманда бир кыскаяклы мага орав бола кояды. Сол бирев Мескуди каравылдай саклап турады. Онынъ аты — Кайырхан, оззи савлай авылга белгили, почтальон болып куллык этеди. Ол Мескуди кушаклап, аьруув соьзлер айтып, уьйине шеким озгарып йоьнейди. А мен артларынан йорт-йорт этип иерип бараман. Ал, ашувлан-ашувланма, не этеексинъ. Кайырханнынъ Москвада студент — кардашы бар. Мескуди ол сонъ соьйлейди экентагы. Соннан себеп яслар ябысып олтырмасын деп, ол кызды корынып юреди.

Меним ашувланганым бир зат та тувыл, ана бизим кеншеклер ша!..

— Мен сол кыскаяклыдынъ коьзин шыгарырман! — дейди энъ уьйкен кеншек, ашувтас капкандай болып, ашувланып.

— Сен озинъди эркектей юргистага! Кызлар йигерсизлерди унамайтаганлар. Эне сенинъ аганъ ясымда мага пай бермеди, коьтере, артымнан калмай, исси бастадай ябысып турды... — деп ол мени уьйретеди. А мен ол озби агамды загске аькеткенин бек аьруув билемен, а озби келеди де агам анадай йигерли эди, зат эди дейди.

— Я, Тенгиз. Меску сувга бараятыр! — деп, шавып кишкей кеншек те, кызды шелеклер мен ойга туьсеятырганын коьрсе, мага келе кояды.

Эм сол бирев кишкей енъе мага кайтип соьйлеегимди, оззимди кайтип юргистеегимди аьйт деп айтып баслайды. Уьйкен кеншектинъ уьйреткени бирший де тувыл, ол уьйкен, айтпага да болаяк, а кишкей неге кириседи де тагы... Мен ашувланып:

— Яшамага уьйретпеш! Оьзинънинъ байынъды кара, кой тилеймен, меним ислериме кириспеш! — деймен.

— Эй сени, осалсынъ! Авыз ашыксынъ, — деп кишкей енъе оззининъ йинъишке давазы ман уьйдинъ ишин бийлейди.

— Я, алдыга каратагы! Эриншек, уьйде де бирший де этпейсинъ. Авлады да мен палойт этемен, сьйьырды да мен карайман, эндигиси мени сувагаш алдырып, сизинъ макталган Мескунъиздинъ артыннан шаптыраак боласызба?! — деп, тамам шыкыйыма тийсе, мен де бакыраман.

— Аьруув, аьше, койдык. Аяйман мен сени, — деп кишкей енъе хаьтери калган аьдем болады. Ол йинъишке давазыннан баска, толы кевдели, домбай, болса да, тез кыймылдайтаган бирев. Ол меним касымнан бурьлыш кетпеге асыкса, мен оны ашувландыраак болып:

— Оьзинъди аятагы! Эне меним агам сени алдайды. Онынъ артыннан кызлар иерип юретаганын билмейсинъме, э? Эй, аьперим, ога! — деймен.

— Наьлет, токта, токта, аганъа айтып керегинъди таптырарман, — деп домбай кеншек юмырыгын коьрсе тип меним касыма келеди.

Мен ашувландырганымды билип оннан кашаман. Сонъында агамнан мага тиеди. Кишкей енъе баьри затты да байына экпей-тоькпей еткистеди экентагы.

— Тилинъди тый! — деп, агам ашувланып бир кере ягымга да шалды, эки-меки айтпассынъ деп.

Меним агамнынъ юрисин-турысын савлай авыл биледи. Сынтаслы уйкен авыл, онда ети юз казануый бар. Авыл билсе де, пишеси билмейтаган кисидей болып юреди. Соннан себеп, ол мени ашувландырса, мен де оны ашувландыраман. Кеншекке аруввлик сагынаман, деп агамнан мага тоьпеш тиеди. А ким биледи? Белки кишкей кеншек, билетаган да болар эди байынынъ акында, ама сыр билдирмейтаган эди... Кой, олардынъ яшавын айтпай турайым, ол заманда уйкен агамнынъ яшавын айтпага керек. Орысларда «боклыкты уйден шыгарма» дейдилер, а ногайда: «яшаган еринъди яманлама, сени де ямандай коьрерлер», — деп айтылады.

Неге экен? Кишкей кеншектинъ акында айтатаган болсам, уйкен еньгемнинъ акында неге айтпайман. Айтып баслап, соьзинъди уьзгенинънен яманы йок... Уйкеннинъ аьллери, кайгысы баска... Онынъ байы — меним уйкен агам. Ол нызамлы, кылыклы аьдем... Бир кайта кишкей еньге уйле вакытта мага куллыкка азык аькелген эди.

— Тенгиз! Тенгиз! — деп онынъ бакырганын уйклап турган еримде эситтим.

Бетим кызарып, коьзлеримди уйкы басып, мен кеншектинъ алдына шыктым.

— Ятарбек, уйклайсынъма?! — деп ол мени зыртлады.

— Уйкламай не зат этеекпен? Уьш-доьрт машиннинъ юклерин складка киргистип тыншайман. А ол кадер затты тоькпеге еньил деп ойланма, аьр бир машинде уьш-доьрт тонна, а ол аз юк тувыл, кеншек, — деймен, оьзимди аклап.

Соны ман... Аькелинген, азыкты ашап, кеншектинъ хабарын тынълайман.

— Кино, кино олар, — деп ол соьзин баслайды.

— Билесинъме, ол казануыйде конады, а пишеси балалары ман уйдинъ ишинде. Эм пишеси кеше сайын, кулагыннан тартпага аз калып, байын уйде яткарайык болады, а ол бармайды.

— Я, уялмайсынъма кайынаганънынъ акында уйтитип айтпага, — деп мен онынъ соьзин яратпай шамгаламан, болса да оьзимнинъ сол хабарды тынълагым келеди.

— Кояш, хаьтеринь калмасын, — деп кеншек куьлемсирейди. — Арамызда калган союз болсын. Оьзинь билесинь де, уьйкен агань — агроном. Ама ол агроном деп ким айтаяк? Ана болмаяк бухгалтерлер совхоздан анавын йийдилер, мунавын йийдилер. А сенинь агань койды да оьзи асырайды, емди де оьзининь колы ман табады.

— Ол кайдай экенин мен сенсиз де яхшы билемен. Сен, айтаяк затыньды айт, — деймен онынь соьзин боьлип.

— Аьше. Соны ман мага муна затты Рабиат айтты. Ол айткан болса, савлай авыл биледи болар. А биз билмеймиз, коьресиньме?! — деп кишкей кеншек тагы да соьзин баслады.

— Соны ман, не болганын айттагы! — дедим муна йол мен, авылда кайдай союз юретаганын тез болып эситким келип.

— Не болаякты болып? Билесинь де бизде ана янгы туькенши барын. Сол букыж бир кеше «вечер» — эткен экен, сол «вечерге» савлай начальстводан аьдемлерди шакырган. Меним апсынымнынь байын да, сенинь уьйкен аганьды да шакырган экен. «Вечер» кутылганда, аганьнынь йолдаслары сол букыж бан япа-ялгыз кардашыньды бир пеште калдырып кетедилер. Энь кереклиси соьле болаяк... — деп кишкей кеншек ыржайып соьзин боьлди.

— Айт, айт, — деп мен асыктырдым.

— Уьйге кетким келеди, уьйге кетемен, — дейди экен агань. Кино, кино! Казануьйге асыгады... — деп азланып домбушка кеншек куьледи.

Мен де куьлдим.

— Меним байымга ондай затты эткен болгай эди ол. Ондай туькеншилердинь калпагын айландырар эди. Шынты эркек! — деп енъге байын мактады. — Сендей заманда ол куры мени мен тувыл, а тагы да уьш кызга ашык этетаган эди. Кене де мен онага бардым. Тенгиз, аганьа карамага керексинь. Ондайларды кызлар бек суьбедилер, — деп кеншек тагы да акыл уьйретти.

Суьйтип байынынь, оьзининь акында ашык соьйлеген аьдемлерге бизим авылда ялантоьс дейдилер. Анькылдак эди кишкей кеншек, болган сырларын айтып

беретаган эди. Бирерде мен оны аяйман. Соннан себеп, агам баскалар ман юретаганын айтаман. Уыйтип айтсам, кеншек мага ашувланады. Ким билсин оларды... Мен бирерде озимди анъламай каламан, а кеншектинъ акылын кайтип анълап болаякпан...

Эки кеншектинъ бир-бирлерин артык суймейтаганларын мен бек яхшы билетаган эдим. Эки кеншек те бир-бирининъ акында бизим уйкен аыптемизге ол алай этти, бу булай этти деп, шагынатаган эдилер. Уйкен аыптемиз бизи мен яшамайды. Баска орамда турады. Савлай авылда эки шарлаклы энъ уйкен уй оныкы. Оъзи де энъ балалы уй. Он бес баласы бар. Бизим уй де, олардыкындай болмаса да, бир шарлаклы, сегиз пешли, уйкен уй. Каралдымызда козы тереклери мен уйкен бав бар. А ондай бав авылда эш биревде де йок десенъ де болаяк. Соны ман айтаягым, кеншеклер... Уйкен кеншек бир кайта уйкен аыптемге келип:

— Ана кишкей келининъ эртенъликтен кешке шеким каралдыда каърсиз юреди. Сыпыргышты колына да ысламайды, уйдинъ капаклары да сырланмага керек эдилер, сырланмаганлар, манъгазыга туъспеге шышканлардан коркады. Ол не затты оъзи, ана уйкен семиз кевдесин коьтереалмайды! — деп шагынады.

Уйкен апысынымнан калган менме дегендей этип, домбай кеншек те аыптемге келип:

— Агрономнынъ балаларынынъ бурмыклары шыбырып юредилер. Апысыным оларга эс те этпейди. Байынынъ уьстин, басын карамайды, оъзи де каьриптей йыртыгы, кири шыбырып юреди, — деп шагынады.

Уйкен аыптемиз баьри затты да бизге айтады. Байлары да сол айтылган затларды янмаян пишелерине еткистедилер. А мен уьндемей ишимнен куьлеймен.

Сол болган затлардан сонъ уйкен кеншек уйкен аыптемизге келип:

— Каратагы онага, сизге келип бир капшык оьтирикти еткисткенин... — деп шагынды.

Соларды эситип биз, уьш ага-инили, эм бизим энъ уйкен аыптемиз, эки кеншекке куьлеймиз...

Савлай хабар почтальон Кайырхан этетаган затлардан шыгып кетти. Мине сол почтальон Кайырхан мага тыйдажлык этетаганын билип эки кеншек те бир болдылар эм бир тил таптылар. Бир аьдемнинь тили — ол тил, а эки аьдемнинь тили — ол уйкен куьш...

Биз письмоларсыз, газетсиз калаяздык. Почтальон бизим кыскаяклыларды каралдыда коьре калса, коьзлерине коьринмей кетпеге асыгатаган болды. йигерленип бизим ясыл сыр ман боялган авызымызга ювыкласа, бизим кеншеклер, тартынмай-зат этпей, айтаягын айтатаган эдилер. «Куьнтувардынь кыйналган хатыны» — деселер бирерлер мен ашувланаман. Бизим уйкен кеншекке карасангыз эки-меки ол соьзди айтпас эдингиз. Ол почтальонды коьргенлей, эки колын пишинлерине таяп, басын кайкалатып, онынь алдына шыгады.

— Завеликей, яным-коьзим, уялмай-зат этпей, кала касыма келеш, — деп ол ярасык, юмарт соьзлерди кызганмайды. — Арыган боларсынь, ана кадер авыр юкти арканьда юргистип, э? Келтагы олтырайык, бираз соьйлесеек. Яс заманларды эске туьсиреек.

Оннан сонь ол соьзди баска якка бурады.

— Сосы сен кешелер мен не коьп юресинь? Яде озинь бай излейсиньме? Бир аьруув байынь бар эди. Неге ол сени йиберди экен, э? Оны ман яшайтаганда да, сенде сол кешелер мен юретаган авырув бар болар эди?! Курманынь болайым, тынъла мени... Соьле советский закон! Законды сен де, мен де аьруув билемиз! Яс аьдемлердинь араларына кириспеге сага неден керекти, э?! — деп ашуву ашув тастай болып, кабакларын туьйип, уйкен кеншек давазын коьтерип баслайды. Сол сенинь адавыс кардашынь Москвада тувыл, Америкада да окысын, озьи келип ашык этсин. А сен келесинь де, бебенънинь орнына кызларга озинь соьйлейсинь. Яде соьле сондай янгы аьдет шыккан болса, сак бол, мен сени мен табан тиресип басларман! Ана онсыз да сийрек пашларынгды бир-бирлеп юлкарман! — деп ол, коллары ман булгалаклап, коркып зыранглап бараятырган почтальон кыскаяклыдынь артыннан йин давазланып кышкырады.

Кишкей кеншек почтальон ман бираз тартынып соьйлейтаган эди. Неге десень уйкендей болып, соьзге

уыйтип айлак шебер тувыл эди. Почтальон оьзи де домбай кеншектен коркпайтаган эди. Ол да ялгыз болса, Кайырхан тартына берип. авыздынъ касына асыгып келип, письмо, газета салатаган ящикке таслаяк затын атып кеткишей асыгатаган эди. Болса да, кишкей кеншек уыйкен агамнынъ пишесиннен кем болгысы келмеди. Почтальоннынъ келеятырганын коьргенлей, ол онынъ алдына шыгып токтататаган эди.

— Кайырхан! Айып этпе, оьзинъ билесинъ, апсынымнынъ акылын. Мен сага бир зат айтайым, — деп кишкей кеншек почтальоннынъ касына ювыклап келеди де куьлемсиреп эм зырт этип айтады, — Мескудинъ орамындагы ийтлер сага уыйренген, деп сен уыйтип бек мактанма. Куьндиз олар сени таныйдылар, а кеше олар ана онсыз да арык санларыньды уьзерлер...

— Я-я! Я-алла, я расул алла! Муна албаслылар мага пай береек тувыл экенлер. Эндигиси оьмир яшавымды почтальон болганымга оькинирмен. Не шуьшим бар меним? Сизинъ ясынъыз кыз бан соьйлеп билмесе, юрип билмесе, меним не шуьшим бар?! Кардашым да шалттан инженер болаяк. Ога аьруьв, ярасык ногай кыз керек, кардашыма мен сайламасам, ким ол языкка сайлаяк... — деп почтальон оьзин аклаяк болады.

Домбай кеншек уыйкендей бек енъил тувыл, соннан себеп, почтальон Кайырхан ога бир затлар туьсиндиреек болатаган эди.

Оннан сонъ эки кеншек те бизим уыйкен аьптемизге мактанмага асыгатаган эди. Уыйкен аьптемиз соьлеге шеким меним ислеримге кириспеген эди. Ол тешкерип, баьри затты шегип карамай, оьзининъ ойын айтпайтаган эди.

Эндигиси савлай аьелдинъ акында айтпага керек болады.

Энъ уыйкен аьптемиздинъ байы кырда каравылшы больш ислейди. Онынъ эки аты, арбасы бар. Бир аты боз туьсли, баска бириси булан туьсли. Сол булан туьслидинъ бир маразы бар эди. Булан ат ерге йыгылатаган эди. Ол йыгылса, артыннан экинши ат та йыгылып, ерде авнайтаган эди. Неше бир кере атлардынъ пастронкалары кесип, ерден оларды коьтеретаган эдик. Киевдинъ

атларынынъ йыгылатаганыннан баска да, озининъ де бир мини бар эди. Арбадынъ ишинде ол январь уйкап кететаган эди. Уллесиндеги туьгини бувдакланады, а озь арбадынъ ишинде кенъбайсып ятып уйкалды. Атлар оны озьлери уйге дейим аккеледилер. Оьтириги неден керек, биз киевимиз озь-озьин куьйдирмеге болар деп коркатаган эдик. Энь уйкен аьптемизден баска, тагы да эки аьптемиз бар эди. Бириси олардынъ райцентрде яшайтаган эди, а баскасы — калада. Олар бизден узак эдилер, озьмиз де сувь катнасатаган эдик. Болса да, бир керекли заманда экевлери де, алыста яшасалар да январь ете коятаган эдилер. Сосы бизим уйкен аьелде уафа этетаган, йыйынды юргистетаган энь уйкен аьптемиз эди. Бизим телевизорды карайтаган кара сакал Сулеймен энь уйкен аьптемге «авьл совет», райцентрдегине «район», калада яшайтаган аьптемизге «областной» деп атлар да таккан эди.

Бир кайта сондай бир кулык шыга койып, баьриси де йыйылдылар. Онынъ шуьшлиси мен болдым. Энь уйкен аьптемиз, «областной», «районный», эки кеншек эм нагашлар беттен Мелихан деп аьптем сол йыйында болдылар. Эркеклер аьел йыйынга кириспейтаган эдилер. Олар савлай кешти конак пеште олтырдылар. Энь уйкен аьптемиздинъ соьзи энь сонъында айтылатаган эди, эм онынъ айтканы баьримизге де соьз эди. Бу йол да ол ундемей, йыйылганларды тынълап, орындыкта озь-озьине бал ашып олтырды. Кырк бир наьртуьк буьртигин таслап, олардынъ ишиндеги эки куьйген буьртик кайтип ятканына балшы аьптем эсин берип карайды. Мен сол буьртиклердинъ тыгырып токталганын коьреалмайтаган эдим, неге десень энь уйкен аьптем биревге де коьргистпей савлай балын январь увьсына йыяды.

Сол куьн каладан келген аьптем, басымды сыйпап, мага:

— Буьгуьн бизи мен олтырарсынъ, — деди.

Йыйылыста ясы уйкенлер соьйлеп больп, кишкейлерге соьз бердилер. Тек энь уйкен аьптемиз ундемейди.

Бас дегенде, кезуьв-кезуьв мен авьлдынъ хабарларын, районнынъ, каладынъ хабарларын айттылар эм аьр кайсысы да «кавга болмасын, Алла каза бермесин», деп

тиледилер. Оннан сонъ уьндемей бираз олтырдылар, бир-бирлерине карадылар эм мен бетке карамларын бурып басладылар. Калада яшаган аьптем соьйлевин баслады.

— Орам ман, уьйди коьреекпен деп суьйинип, келеятыр эдим. Алла ырастыргандай, карасам... — (аьптем авызын ашып сейирсингенин бизге коьргистеек болды). — Карасам, Марлыхан оьзи келеятыр (Марлыхан Мескудинъ анасы эди). Яшавынъ аьруувим, савлыгынъ яхшыма деп, сорастык, кушакластык. Ол да басын ийип, — аьруув, яхшы, — деди. А оьзим ишимнен соьле колай келип туры, кызын сорастырайым, ювыклык акында айтайым деп ойландым. Бизим тукумлар эртеден бери татым болып, аьруув яшайдылар. Бир-биримизди билемиз. Бизим абамыздынъ да, еринде еннетли болгыр, сизинъ тукумынъыз бан ювык болмага мырады бар эди. Узын соьздинъ кыскасы, кызынъыз оьскен, байга бермеге заманы еткен, деп айтып бердим... (Аьптем, басын коьтерип мага карады)... Марлыхан сол саьат ок мени аньлады. Язык бек уялшанъ экентагы, оьзи де бираз меннен тартынып, аьдетинше: «Кызды ким соьйлемейди, кымызды ким ишпейди», — деди. — Бек уялшанъ экен, айтаяк затын да айталмай кетти, — деп калада яшайтаган аьптем, коллары ман манълайын, бетин сыйпады. Сонъ куванышлы болып мага карады.

Баскалар да кувнап мага карадылар.

— Мен де суьйтип ойлайман, Алла оьзи ырастырды Меску мен бизди. Сондай наьзик, сондай ярасык. Басын коьтермеге уялады, аьдемнинъ коьзине карамас, тек аьруувсинъме, деп сорайды ыраса калса. Сондай гоьзел, сондай ярасык, тамам юзыктей, — деп тамагын татытып айтты райцентрде яшаган аьптем де.

Баскалар да суьйиндилер. Меним аьптелерим суьйингенлерине ыйнанаман а кеншеклердинъ куванганларына неге болса да ыйнангым келмеди. Боьтен де бек кишкей кеншектинъ юзинде суьйиништи эслемедим, кайтарасына онда аьйлежилик бардай сезилди.

— Меску мени мен бирге ислейди, кайдай бир кулыкшы, мукаят кыз... — деди Мелихан да суьйинип мага карап.

— Биз сага бир пешти де босаткамыз, — деп уьйкен кеншек мага карамай, аьптелеримге карады.

Муна йол кишкей кеншек ундемедди.

Почтальон акында бирев де бир зат та айтпады.

Онынъ акында аыттелерим эситпегенине мен бек суйиндим.

Мага яхшылык сагынып, юрегимди кувантып энди шыкпага болаяксынъ дедилер. Йыйын туын ортасына дейим созылды. Олардынъ не зат сойлегенлерин мен билмедим. Мен орамлар бойлап ерге нурын себетаган ярык айга карап кездим. Ай да мага: «Йигерли бол!» дегендей этип, коьзин кысып карады. Болса да, кайдай ды бир зат мени юншытатаган эди. Кайдан шыкты детагы сол хайырсыз почтальон Кайырхан?! Эне сонынъ уьшин мен Меску мен сойлеп болалмайман. Тек сонынъ уьшин.

Соны ман... Кайырханнынъ Москвада окыйтаган кардашы яз каникулларына таркап авылга келди. Онынъ аты Амит эди. Яс, аьдеттегинше яс, бир мактагандай ери де йок, оннан уьрккендей бир заты да йок. Кыскасыннан айтканда, пелуван тувыл эди. Ол бир заты ман да мени сукландырмады, мен оны институтка туьспей турып кайтип билген болсам, ол сондай эди. Бир туьрленген ери де йок. Коьрискенлей колластык, аннан-муннан сойлестик. Мескудинъ акында соьз козгамадык Онынъ да, меним де ойымызда Меску эди, болса да ундемедик. Мен ога карап куьлемсиредим, ол да мага карап куьлемсиреди. Эм аьруув болып аманластык. Яманлык болып не болаяк эди. Биз кыскайклы тувылмыз да, эр кисилермиз. Эр киси — озин-оззи соьзде тувыл да, исте коьрсетеди, дурыс тувылым?..

Мескудинъ конъгысыларына, меним бактымгама, яде бактыма тувылым, ким биледи, кыз туьскен эди. Тезден той болаяк. Э, той. Оьзинъиз билесиз, бизде тойлар кайдай экенин, кайдай болатаганларын. «Тойма, яде кешликпе?» деп аталып янъыларда бизим газетте шыккан статьяды окысанъыз, бизде кайдай тойлар болатаганын билерсиз. Аьли тойлар «кешликке» айланып кеттилер десенъ де оьтирикши болаяк тувылсынъ. Кене де, аллага шуькир, алдынъы тойлардан калып турганы — кыз туьскен ерде ойын болады. Ол да аьруувтагы.

Кыз туьскен болса, ойын болаяк, ойын болса, яс-явка болаяк, яс-явка болаяк болса, кызлар да болаяк. Кызлар болаяк болса, Меску де болаяк. Меску болса, Амит пен экевимиз де болмага керекпиз...

Сол куьн куллыктан мен эрте келдим. Уьйкен кеншек сол тойга деп мага, каьр этип райцентрге барып, ак нейлон коьйлек алып келди.

— Сен сол яман почтальоннынъ кардашыннан неге кем боласынъ?! Хайырлы коьйлек болсын! Кий, Эрке яс, йигиттей бол! — деди кеншек. Мага ол суьйтип айта-таган эди. Ногайда енъгелери кайынлерининъ атларын айтпайдылар. Сондай аьдет барды да.

Кишкей кеншек те оннан калмады, колыннан келгенин ол да этти. Станымды ийтувлады, уьстиме ийисли сув буьркти эм:

— Эки юз грамм аракы ишсенъ — яхшы боларсынъ, коьнъилинъ коьтерилер, йигер келер, — деп иширмей коймады.

Иштим... Бардым... Йолда ямышы алып шыкпаганымга оькиндим. Коьнъилим суьйтип бир коьтерилген эди. Басыма Мескуди ямышыга орап акашпага болаяк эди деген ой да туьсти. Аракы баска шыкса не ойланасынъ, не ойланмайсынъ. Сен этпеек зат та калмайды. Кобыздынъ давазы, яслар согатаган карс эректен эситиледи. Аякларым: оьзи-оьзиннен шоршып, ойнап ойынга келдим. Бир ойынды да озгармай, Меску мен ойнарман деп оьзим оьзиме йолда ант эттим...

Каралды электрошыраклардан яп-ярык. Яс-явка эсик алдын тоьгерек алып йыйылып туры эди. Кызлар айырым, яслар айырым. Мен келгенлей, Мескуди коьрдим. Онынъ коьзлери мага куванышлы йылтырайтагандай болып коьриндилер. «Мени коьрип куванды», — деп ойландым мен. Оннан сонъ Амитти коьрдим. Колластык. Мен ога бир заттан да йол бергим келмейтаганымды билсин деп, колласканда онынъ колын каты сыкпага керекпен деп ойландым. Эште, Амит те суьйтип ойланган болар эди, ол да меним колымды каты этип кысты. Сол заттынъ сонъгы бек каты, йылы колласув болды.

Кобыздынъ тартылувы токтамай, агынлы сувдай агып, зангырайды. Яслар карс-курс этип кол согадылар.

Амит бираз уьндемей турып:

— Кызлар аз, — деди.

— Аьше, — дедим мен де.

Тагы да уьндемей, кол согып турдык.

— Караш, кайдай ярасык кыз, — деп Амит Мескудинъ касында басына кызыл явлык байлап турган кызды коьрсетти.

Ол мени сынап айткандай коьрип мен ога Мескудинъ баска янында коьк явлык байлап турган Насипхан дейтаган кызды коьрсеттим.

Кобыз токтамай зангырайды. А биз, Амит пен экевимиз аьйт деп белсенип кол согамыз, ойнавымыз йок.

Мине уьшинши ойынды артлы-артыннан ойда яшайтаган Назир Меску мен ойнап туры. Биз Амит экевимиз оларга карап, кол согувды да койдык. Назир увырсу-увырсу этип кыздынъ касында копарсып, аьйт деп, наьндируьктей айланып, ойнавда болды. Кыз да коьзлери йылтырап суклана берип, яска карайды. Аьдемге тувра карамайтаган Мескуге буьгуын не болганын биз билмей калдык... Ойын кутылганлай, Назир кызды билегиннен ыслап, аьдемлерден эрекке аькетти. «Соьнгенмиз», — дедим мен озим озимге.

Амиттинъ басы тоьмен болды. «Язык Кайырхан», деп мен неге болса да ястынъ почтальон аьптесин аяп кеттим. А меним кулакларыма кеншеклердинъ шамгалган давазлары шалынды... Не этеексинъ? Амал йок. Йигерлигине, затына караганда Назир бизим кишкей кеншектинъ байына усаган эди, а ондайларды кызлар суьведилер...

Мен тагы да Амитке карадым. Йыламага керегим аьше?.. «Эрлигимизди коьрсетпеге керекпиз!» — деп ишимнен озим-озимге ант эттим.

Амит янмаян барып Мескудинъ онъ ягында турган кызыл явлык байлаган кызды тоьгерекке шакырды. Мен де барып озимге яраган коьк явлык байлаган Насипханды ойынга шакырдым. Явлык пан басын япкан кыз бизим авылымызда аьдетли деп саналады.

Насипханды колтыгыннан алып тоьгерекке шыгардым. Аллам сакласын, билсень онынъ сондай зыртшы экенин?

— Яслар сол такым ийислисувды босына неге тоьгедилер экен? — деп куьлемсиреп те туры кызым.

Мен бирден токталдым.

— Аьперим Назирге! — Кыз алаяк ясларга коьрсетти! — деп Насипхан куьлеп меним колымнан босалды.

Эсимди йыйып карасам, Насипхан кызлардынъ арасында шеги катып куьлеп туры эди.

— «Эй, наьлет! Куьлкинъ коьмир болгыр, ол оьзинъе кешелер мен уйкы бермегир!» — деп мен ишимнен пишелердинъ каргавларыннан кем этпей каргав айттым...

Эртеси куьн куллыкка бараятырганда орамда бирев мени токтатты. Артка бурылып карасам, Насипхан. «Каратага тартынмайтаганын» — деп ойландым янмаян. Ама ол мага авызымды ашпага да бермеди.

— Тенгиз, туьнегуьн хаьтеринъ калган болар, кешир мени... — деп ол, эринлери дирилдеп, тиледи.

Мен де не айтаягымды билмей ога карадым, сонъ колымды силктим де, уьндемей оьз йолым ман кеттим.

Экинши куьн конторадынъ касындагы ындырда яне оны коьрдим. Ол агаш куьрек пен аслык сувырып ятыр эди. Насипхан мени коьрип, басын шайкап, куьлемсиреди. Мен де басымды шайкадым.

Уьшинши куьн ырасканда ол:

— Буьгуьн клубта ийги кино болаяк, — деди.

Доьртинши куьн ол мага:

— Сен аьруьв яссынъ, — деди.

Бесинши куьн, мен де ол яман кыз тувыл дедим. Алтыншы куьн, биз экевимиз бирге райцентрдеги паркка кыдырмага бардык. Бизим авылда парк йок эди.

Етинши куьн, парк йогына оькинмей, биз оьзимиздинъ сув ягамызга барып кыдырдык.

Оннан сонъ баьри зат та тегершиктей айланып кетти. Насипхан мениме, яде мен оны айландырдымма? Ол зат аьле де белгисиз. Биз уялмай, зат этпей кайтип яшаягымыздынъ акында соьйлеп басладык.

— Кайтип яшаякпыз? — деди ол.

— Кайдан билейим... — деп явапладым мен.

— Неге созасынъ? Мен сенинъ аьлинъди билемен, сен де меним аьлимди билгендей коьремен, — деп Насипхан мени озине уьйлендирмеге асыктырды.

Тек тенълерим:

— Эрте сага уьйленмеге, капканга туьспеге асыкпа, — дедилер.

Энъ уьйкен аьптемиз:

— Байга баргышай асыгатаган кызды алып болмайды, — деп айтса да, Насипханнынъ акында аьруув куллыкшы кыз деди.

Эндиги ойлан да тур. Насипхан байга асыгатаганын тек мен билемен; ама энъ уьйкен аьптемиз оны мактайды. Ойлан, ойланма, эне мен уьйленемен.

Арканнынъ узыны яхшы, хабардынъ кыскасы яхшы, деп бос айтылмайды. Мен де хабарымды кыскартып баслайым. Эндигиси баскалар ман не болганын айтайым. Бас деп айтаягым Меску Назирге байга барды. Амит озининъ кызы ман хат алысып суьйисти. Бизим кеншеклер Кайырхан — почтальон ман ярастылар. Уьйкен кеншек басын кайкалатпай, келеятырган почтальонды авыздынъ касында карап турды. Кишкей кеншек те, оззи онсыз да домбай эди де, соьле аягы авыр болып, тегаран бир кевдесин кыймылдатып, почтальоннынъ алдына куьлемсиреп шыкты.

— Кайырхан, сен газетти коьп окыйсынъ. Сосы. Сынтаслыдынъ акында не зат язадылар экен? — деп биринши болып яраспага уьйкен кеншек шалысты.

— Кимге керекти сенинъ Сынтаслынъ? — деп кишкей кеншек те артта калгысы келмей авызын ашты.

Кайырхан не зат айтаягын билмей, дорбасыннан излестирип алып газеталарды авыздагы почта ящикке атты.

— Авылда бир кужыр зат болады, деп эситемиз, — деди уьйкен кеншек. Ол кужыр зат, Мескудинъ тойы боляк зат эди.

— Койынъызтагы, сиз. Мен газета окыйманма?! Сол болса экен каьрим. Мен де сиздей болып окыйтаган бирев мен. Эне Амитим тезден уьйленеек, эне сол меним хабарым... — деди почтальон. «Э, мунавы шалт ок ярасты», — деп эки кеншек те суьйинди.

— Бизим Тенгизимиз де шалттан кыз аькелеек. Ол шекеток кызларды сайластыра-сайластыра тувра басымызды авыртты. Аллага шуйкир, эндигиси бир кыз бан яраскан, деп биз де бир затлар эситемиз, — деди уйкен кеншек мени мактап.

— Кайдан билесинь яс аьдемлерди, эне бизим Амитимиздинь басын тегаран бир сол бир Мескуден куткардык. Соьлеги кызларды да кайдан билесинь, оьзинь акылын билмесень, яс аьдемлер кайтип билеек, — деп Кайырхан оьзининь алдынгы этетаган затларынынь маьнесин туьсиндиреек болды.

— Тувра айтасынь, Кайырхан, биз де тегаран бир оьзимиздинь ясымызды сол адавыс кыздан айырдык. — Сени мен де урсысаяздык та, — деп уйкен кеншек юмсак шырайланып почтальонга карады.

— Аьше, аньламаган эдик, — деди Кайырхан да акырын айтып.

Соны ман олар ярастылар.

Амит кызы ман хат алысады.

Мен тезден уйленеекпен.

Хабарым да кутылады. Трагедия кайдады? Йок. Ким биледи, уйленгеннен сонь трагедия болаяк болса да билмеймен.

Эки агамнынь яшавы мага уьлги. Ама оларда яшав уйтип те айлак аьлемет тувыл.

Мен сол баягы табанда оьзимге айырым пеш этип яшайман.

Энь уйкен агам уйде уйкламайды. Туьн ортасында: «Я, акылсыз, сосы сен уйде ятаяксыньма?» — деп уйкен кеншектинь давазы эситиледи.

Баска бир агам олардынь бакырыгыннан сонь уйге келеди. Домбай кеншек уьндемейди.

Энь уйкен аьптемизде он алтыншы бала тувды. Мунавы ийги хабар!

Трагедия йок. Яным да тыныш, коьнъилим де яхшы. Мен коьп зат соьйледим. Туьп маьнеси не затты?

Трагедия тувыл, комедия тувыл, лирикалы повесть десенъиз, повесть те тувыл. Не затты? Мунавы булай авылдынь булай бир хабары болар...

БИРИНШИ КЕСЕК

«Айт десенъиз, айт айым»

Халк йыры

Сынтаслыга сыпсын ман сары танъ саркып келди. Аьдемлер уянмаганлар, танълайларын татытып таьтли уйкыдынъ шынты даьмин тартып уйклайдылар. Коькшил коькте юлдызлар да, ай да агарады. Эне сол тып-тынык шакта япырактынъ, шоьптинъ кыймылдаганы эситиле-таган табиатта, коьк гуьрилдегендей, сес шыгады. Савлай авылды куьлки сес бийлейди. Коьк те, ер де шайкалып кетеди. Шайкалады уьйлер, уьйлердинъ телетин, шифер тоьбелери дуьбирдейдилер. Аьдемдикине усаган куьлки сес. Бир аздан тынады. Арасы коьп кетпей Сынтаслы-дынъ коразлары бакырып, оьзлерининъ йырларын со-задылар. Олардан сонъ аьдемлерди уянтатаган саьбатлер де зынъырдап баслайдылар. Аьдемлер уянып баслаганда, куьннинъ саьвлеси авылды ярыкландырады. Сыйыр савылады, тувар айдалады, тракторлар, машинлер гуьрилдейдилер, аьдемлер куьлыкка шыгадылар. Суьйтип Сынтаслы авыл куьнди баслайды.

Тенгиз баягы табанында олтырып, сол куьлки сести бир неше кере эситкени бар. Авылшылардан сорастыр-ганда ондай затты эситкенмен деген болмады.

«Йыгылаяк ерди билген болсам, тобан туьсер эдим», — деп айтылады бир такпакта.

«Сувга етпей этикти шешпе», — дейди баска такпак.

«Тавык юмырткаламай кыткытламайды», — деп те айтады халк.

Мен де кайсы ерде йыгылаягымды билмей калдым, сувга етпей аяк кийимимди шештим эм кыткытладым. Меним шуьшим аз. Яшав шуьшли. Ол каьпилеске толган, кайсы ерде не зат саклаганын билмейсинъ деп, меним ойымша, бир аксакал оныншы оьмирликте айткан эди. Билген болсам, меним яшавымда трагедия йок деп, сав-лай авылды тойга шақырып, аьлемет яшавдынъ акында «кыткытламас» эдим.

Авылдастарым той эттилер. Тойым баскалардан кем болмай, артык та болмай, халктыкындай озды. Уыш куың арагы — баллар ишилди, уыш куың семиз этлер едилди, уыш куың узын-узын, тилеклер айтылды, уыш куың мен теньлеримнинъ арасында олтырдым, уыш куыңди келин еньгелер мен шымылдыктынъ ишинде озгарды. Уыш куың кобыз тартылып карс-курс болып, узын, тоьгерек, коьше-меке ойналды. Эне суьйтип мен де уьйлендим. Эне сол заманда мен артыма-алдыма карамаган экенимди билдим. Меннен эрте уьйленгенлердинъ кимисине караяксынъ. Агаларымнынъ аьеллеринеме, олардынъ пишелериннен Алла сакласын?! Ол заманда кимге?..

Бурын кайтип яшаганларын билмеймен. Ама картлардынъ айтканларына коьре, яман тувыл. Кыйынлы яшав экенин картлар оьзлери. айтып эм олар оьзлери оны мактайдылар. Мине Сулейменнинъ айтканына тыньлап карайык...

...Он ети ясымда мени акам, ез таяк пан коркыстып, уьйлендирди. Асылхан пишем он доьрт ясында эди. Он беске толганда мага ул тапты. Он сегизге толганда, экинши ул тапты. йырмага толганда — уьшиншиди. Суьйип алгандай ойлайсызба, аман да акамнынъ ез таягын мутпадым. Уьйрендим. Уьшинши баладан сонъ коьтере де суьйип кеттим. А соьлеги яшав не затты оьзи?..

Картлар буьгуьнги яшав ман унаспаяк болсалар, бурынъыды эске аладылар. А пишелери мен кайтип яшаганларын айт десень де, айтпаслар. А буьгуьнги яшав ман эрисеек уьшин мысал этип алдын болган затларды айтадылар. Соннан себеп Сулеймен де:

— Соьле не затты оьзи? Кыз алганы буьгуьн, эртеси куың — «Командировка», — дейди. Сулеймен яньгы соьзлер коспага суьетаган киси.

— «Командировка» этип, пишесин тоьркинине йи-берип кояды. Баскады алады, тагы да — «командировка». «Яшасалар да, бир яде эки баладан коьп болмас. Ол яшав болама? Мине алдын кайтип яшаганлар. Балалар, балалар, балалардынъ балаларын коьргенлер, — дейди Сулейман, сукланганнан танълайын тыкылдатып. — Балалы уьй базар, баласыз уьй мезар! — деп ол халк такпагын да косады.

Биз, яс-явка, алдын болган затларга артык эс бермей-миз. Эм бизге бурынғы яшав уыйтип те бек ярамайды. Ким биледи, бираз картайсак, яряк та болар. А соьле йок.

Тагы да... Аьдемлер татымлы яшасалар, ондай яшавды артык абайламайдылар. А мине бир етиспейтаган зат болса, оны янмаян эслейдилер. Меним де коьзимге сондай аьдемлердинь яшавлары коьриндилер. Оьзим уьшин мен кайгырмайман. Мине яс пишем уьшин кыйналаман. Кимге ол карамага болады?

Арык, таз бас Аким завклубтынь пишесинеме? Алла бермесин ондай албаслыды. Мазаллы оьзи, юмырыклары туьйирмен тастай, яды экенине соьз йок. Ога карасань, Аким байы болады деп те, завклуб болады деп те айталайк тувьлсынь. Аьдемлер клубка кирселер, сол пишеге тувра караялмайдылар. Тартынадылар. Ашувлы, оттай янган кара коьзлериннен коркадылар. Клубка бир эсирик бирев кирсе — оньмады демеге болайк. Сол уьйкен юмырыклары ман эркек экенине карамай дуьмбижлеек.

Аким оьзи ишеди эм окын да туькеннинь касына эркеклер йыйылган ерден завклубтынь пишеси байын суьйреп уьйге аькететаганын коьрмеге боласынь.

Элбетте, ондай пишеден ишинь шыкканнан да, ишкиши болмага болайк.

Яде ярасык коьк коьзли Сапияткама? Ол — бухгалтер Мусадынь пишеси. Сылув кыскайклы, мойыны узун, ак тамак, эне эртегиде де ондай коьзел йок. Аман да ога зарплатты туьттирип болмас. Бир йылдынь ишинде онынь ялгыз оьзине катпар-катпар этип энь модалы кийимлер, алтын сыргалар, билезик, юзик алмага керек эм оннан да баска болып, ол оьзининь байлыгын коьрсетеек уьшин коньгысыларына савкатлар этетаганы ша. Ал, аз шыктажым?

Яде Камайдынь пишеси? Уьндемес дегенде, уьндемес кыскайклы. Эртеньликтен кешке дейим куллык этеди. Я уьйди ыслайды, я ак куяды, я наьртуьк йыяды. Савлай каралды да, уьй де онынь колында. Караманьлай дейдилер ога аьдемлер. Бир кайта коньгысылары онынь маньязыга деп шонькыр казып турганын коьргенлеринде шыдаялмай:

— Наьсипсиз, обьзинъе мезар казаяк боласынъма?!— деп шамгаладылар. Ол уьндемей куллыгын эте берди. Байы да урысады, а бир кере коьтере де ашувланып ога курортка путевка алды. Эне сол заманда уьндемес пишеси авызын ашты.

— Я, Камай, акылынъды иштинъме?! Тавыклар ша, баьпийлер ша, олар менсиз обьлип кетерлер, — деп обьмири шамгалмаган пише байына шамгалды. Камай куьлеп, амалсыздан путевкады артка кайтарды.

Эне обьзинъиз коьресиз кайдай пишелер барын. Кимге караяк экенимди билмеймен. Олардынъ яшавлары меним Насипханымга келиспейди. Насипхан обьзи де обьзининъ акында коьтере де ойланмайды. Ол да, мен онынъ кайдай болмага керегин ойлангандай болып, мен кайдай болмага керегимди ойланады экентага. Насипхан да мени коьримли эр этеек болады. Ога уьйдегинънинъ артыннан сак карамага керек деп айткан болырлартагы. Ол яхшы баслаганлай, аягымды яза бастырмады, бир якка йок болдым десем:

— Кайдасынъ? — деп сорайды. Бир куьннинъ бир куьнинде Насипхан сол табанда йок болатоганымга безген болартагы. Ол табанга эрте минмеге де болаяк эди, аман да, савлай сол яс кеншеклердинъ тайпасындай, онда коьтерилмеге уялатаган эди. Сол уялувы ман ол уьйдегилерге давазын коьтерип те болмайтаган эди, а ана куьн тартынмай-зат этпей табанга минди. Меним книга окып раскладушкада ятканымды коьрип, ол йылап йиберди. Мен коьпке дейим ога кайтип тынышлык таптырагымды билмей турдым. Болмаганда, ерге туьсип, сол куьнди касында озгардым. А эртеси куьн табанга минсем — орынм йок. Тоьменге туьскенде, ол мага:

— Мунда окытага, яным. Меннен бир сес шыкпас. Раскладушкады суьйсень, пештинъ муьйисине салаяк, — деди.

Мен куьледим. Ол да обькелемей, эткенин обьзи яратып, куьледи. Яман пише тувыл, алал юрек. Тек байга барганнан бери куьлкисин аз эситемен. Уьйкенлерден уялатаган болса да билмеймен, яде янъы яшавга уьйренеалмайым. Билмеймен...

Аман да сол зат каыпилестен келди. Йыгылаяк ерди билген болсам тобан тоысер эдим, — деп эне сога айтадылар. Ол зат кайтип болганын эш билмей калдым. Тагы да эки енгге киристи. Олар кирискен ерде хайыр болмаягы эртеден белгили. Бас деп олар Насипханга бек аруув карадылар. Карамай да бир карасынлар. Сегиз пешти йыйыстырып, савлай уый куллыкты да этип, оыз исине барып, сексен маынет те аыкелип турган кеншекке аруув караганды кой да, алынып турмага керек эдилер.

Биз ол заманда ярым йылдан артык бирге яшадык.

Яз келди. Аыдемлер сувга туысип басладылар. Мен де бир базар куын сувга туыспеге бардым.

Байыннан айырылыскан кыскаяклыга бизде букыж дейдилер. Сондайлар Сынтаслыда да аз тувыл. Яс аыдемлер уйленедилер, айырылысадылар, тагы да уйленедилер, тагы да айырылысадылар, а соннан себеп букыж кыскаяклылар эм пише йиберген эркеклер ялгыз каладылар. Сондай бир яс кыскаяклы тувра бизим кесекте яшайтаган эди. Аты онынъ Суврат. А сиз оызинъыз билесиз, яздынъ авасында ялгыз яс аыдемлерге кайдай аруув. Бойтен де бек ялгыз яс кыскаяклыларга. Олар сол шакта сув ягага сув аламыз деп барсалар, сав куынди сонда таза авада завыкланып турадылар.

Айтаягым, базар куын тыншайым деп, сув ягага келдим. Кыскаяклылар турган ерден эрек тайып шешинип куынге кыздырынып басладым. Аямай шувагын тоыгип, куын йылтырайды. Мен де сынъар бир плавкада юремен, аылет табиятка сукланаман. Таза ава, сув шувылдайды, тоыгерек яп-ясыл. Кобыным ол затлардан коытере де коытериледи. Яга тик яр, ярдынъ астында былтыр кыскаяклылар сув алататан эдилер. Быйыл баска ерге коышкенлер. Ярдынъ шетине юыкклап тоыменге карадым. Карасам карайым, Суврат билеклерин туырип, белдемесин бел шалып, кир юып туры. Кобым алып кетти. Ол да мага куылемсиреп карады. Яланъаш экенимди де мутып тоыменге туыстим. Оны ман соылеп басладым. Халк коырип олтырып, деп ойланмай, соылей беремиз. Аыдемлер куыннинъ аруувлигининъ, яде авылда болган баска затлардынъ, яде яны кино акында соылегенинъ-

ди билмей, баска затлар ойланаяклар. Неге яр астына ясырынгандар, орамда сойлеп болмайдыларым, деп айтпага болаяклар. Билмей ырасканынъды да билмеслер. Оьзи Суврат сойлеген сайын куьлки, коьзлери йылтырайды. А мен бир заманда оны ман бирге окыгаман деп, эш тартынмай сойлеймен. Эм айткандай, бирев коьрмей болмады. Басымды коьтердим, карасам, кишкей кеншек яр басында бизге карап туры. Олтырган тасымнан, ушып кеткендей болып, сескенип янмаян турдым.

— Эрке яс, сувга туьсесинъме? — деп кеншек, айлежий берип куьлемсиреп, мага да, Сувратка да карады.

— Аьше, кеншек, — деп тегаран бир айттым.

Кеншек кетти.

— Эндиги булайда коьп коьринме. Уьйдегилеринъ уьйкен соьз этерлер. Мен сага куллыкка келермен, Тенгиз, — деди Суврат, тилеп айткандай этип.

— Не затка келеексинъ? — деп сейирсиндим. Суврат колы ман авызын явып куьледи.

«Каратага шаядынъ куллыкка келеекпен дейтаганына», — деп ишимнен ашувланып, Сувраттынъ куьлкисине де карамай, сувга туьсеегимди де койып, кийинип уьйге асыктым.

Сол куьннен бери кишкей енъге мага кылыйыннан карап куьлемсиреп турды. Бир заманнан уьйкен енъге де куьлемсиреп мага карады. Шуьшим йок болса да, Насипханнан уялдым. Не болганын айталмай юрдим. Бир зат та болган йогын кайтип айтаяксынъ. Айтып басласанъ сени тувра аньламас. Бир зат та болмаган болса неге айтасынъ дер. Мени алдагандай коьре эди. Суьйтип мен кыйын аьлге туьстим. Не этеегимди билмедим. Бир шуьшсиз болып аьдемлерге оьзим этпеген затларды ойландырттым.

Суврат айткан соьзине берк болды. Бир-эки куьн озганда, ол куллыгыма келип те туры. Аксам мезгилде, складта каравылшыдан баска бирев де йок шакта келди. Уьстине ак нейлон кофта, коьк белдеме, бир тойга аьзирленгендей аьрувленип, бетине пудра ягып, ийисли сувды коькитип келди. Ога карасанъ, турган бир каьртишке деп айтаяксынъ, ярасыкланган, яйнаган. А мен куллыкта киетаган кийимим мен. Оьзимнинъ уьстимдегилер уь-

шин уялдым. Соннан себеп ол касыма ювыклаганда, мен эрек тайдым. Кене де ол меним кир кийимимнен шань батар деп те корпай, касымга келе берди. Алмай-салмай коьзиме карады. Юн уыйилген ерде мен токталдым. Тувра коьзимге карап:

— Тенгиз, мен сени кайтип — бир сагындым, — деди Суврат.

Ол соьзлерге мен уялып кызардым. Суврат ак колларын созып, елкемди сыйпап авызымга карап ымтылды. Эне сол заманда, дуния авдарылса авдарылсын деп, мен де кушакладым.

Уйге кеш кайттым. Сол бир адавыс Суврат ырасканына оькиндим. Насипханга не зат айтаяк экенимди ойлалдым. Коьнъилим бузылып, тегаран бир уйге келдим.

Оьлшемен авыздынъ касында кишкей еньге ырасты.

Тагы да куьлемсиреп карады. Ашувланып ундемей озаяк болдым, аман да, ол биринши болып авызын ашты:

— Сизге куллыкта ийислисув буьркедилерим? Сиз, эркеклер, баьринъиз де бирдей экенсиз, — деди.

— Оьзинъе кара... — деп соьгип айттым.

Ол соьзимди тынъламай кедешти яппага аьзиrlenди.

Басамакка минип уйге киреятырганда, ярык аят уйден коьзлерин батлатып, уйкен еньге асыгып шыкты:

— Эй, сав тувыл экенсинъ! — деп ол басындагы явлыгынынъ ушы ман бетимди суьртип, явлыкты ярыкка созып, кызыл эринге ягатаган помададынъ калдыкларын коьрсетти.

— Сендейлерме кыдыратаганлар, басынъды юргистип билмейсинъ, наьлет, бар тез болып бетинъди сабын ман юв, — деп уйкен еньге урсысты.

Сав кеше пишемнинъ касында ундемей олтырдым.

Ога бир де оьтирик айткан йок эдим, оьзим де оьтирик затларды суьймеймен. Эм сол вакытларда коьзлерине каралмай турдым. Ол мени авырып соьйлемейди деп ойланып, куьйгетти, кымызлыкты эм баска коьгоьленлерди кайнатып, даьри этип берди. Мен, элбетте, ишпедим. Насипхан айыпланды. Деним сап-сав экенин туьсиндиреек болдым. Ол ыйнанмады. Мен ашувланып бакырып соьйледим. Ол йылады. Сол заманда, коьнъилине етеек болып, даьрисин иштим.

Кеше уйкамай шыктым. Бас авырып куллыкка бардым. Кешке тура Суврат тагы келди. Бас деп бакырып складтан куваяк болдым. Ол кетпей йылады, мага ашык этетаганын йылап айтты. Меним юрегим аьлемет юмсак, аьдем йыласа даяналмайман. Сол кеше уйге бармадым, Суврат пан складта кондык.

Насипхан сол кеше меним кайтаягымды сакламай, савлай аьбир-шибирин йыйып тоьркинине кетти. Мен аьлек болгаман, деген хабар авылда яйылды. Бир юма уйге бармай, Сувратта яшадым. Уйде кардашларым йыйылып, меним келеегимди сакладылар, аман да мен олардынъ соьзлериннен коркып сав юмады келмедим. Сувратка эртенъликтен кешке дейим Насипханнынъ аьрувлигининъ акында хабар айттым. Суврат та юрегиме етеек болып, Насипхан кайтар, кайтпаса мени мен яша, деди, оны ман яшасам мага аьруув болаяктай ойланып. Суьйтип айтса, мен ога шамгаламан, а ол йылайды эм мени бир якка да йибермеегине ант этеди. Ал, не этеек синъ? Трагедия мине кайсы ерде ятады экен. Насипханнынъ бир кардашы юмырык коьрсетип коркыстты. Агам орамда мага ырасып, эки кере ягыма шалды. Эки-меки бетти ашпасынъ, деди. Уйге кайтпадым.

Бир куьн энъ уйкен агам куллыкка келип зор ман уйге аькетти. Аьелимиздинъ совети йыйылды. Уйкен аьптелерим: «сельсовет», «районный», «областной» — савлайы да бар эдилер.

— Ий, наьлет! — деп калада яшайтаган аьптем баслады. — Биз онага кыз тавып, биз оны уйлендирип, ол бизге этетаганын каратага!..

— Аяп оны, кенжапай, деп коьтере де эрке этип йибергемиз! — деди ашувланып райцентреде яшаган аьптем.

— Оьктемсигеннен болады ондай зат, коьтере де копар болган! — деп, аркамга пышак суккандай, тувра коьзимге карап уйкен енъге айтты.

— Аьше, — деп, уйкен енъгединъ соьзин кишкей енъге макул коьрип, ол да меним тувра коьзиме карады.

Энъ уйкен аьптем уьндемей, аьр бир соьзге эс берип, ойланып тынълап турды.

Кардашларымнынъ сувык карамларыннан мен йыламага еттим.

Сонъында шыдааялмай:

— Арууьв аьше, кайтарыньыз Насипханды, — дедим. Суьйтип айтканымда, коьтереси де куьлемсиреп, мага йылы карадылар.

Сол кеше соьйлесип, Насипханды аькелмеге элшилер йибермеге токтастылар. Эм ога энъ уйкен аьптем мен эки енъге кирдилер. Эки енъге кирген ерде пайда болаягым, деп мен ойлангандай болды. Суьйтип элшилер де пайдасыз барып келди. Насипхан кайтаягына уьмитим уьзилди. Ондай зат трагедия тувьлым, трагедиядан да кыйын зат болды. Меним пишем яс букьж болды. А ол Сувраттан уьш иылга кишкей эди. Эм ондай яс букьжга савлай авылдынъ бетлеп караганын шыдамага керек. Сувраттайлар уьйренгенлер букьж экенлерине. Насипханнынъ яс юреги ондай затты коьтереалмас.

Букьжлар туьрли боладылар. Букьж — ол ялгыз кыскаяклы. Кыскаяклылар да туьрли боладылар. Бийке куртка оьмир яшавын ялгыз яшаган, байга барган йок, кене де ога да букьж дегенлер. Айшат деп бир кыскаяклы яс заманында ашыкярына, сага болмаса биревге де бармаспан, деп ант этип, мине отыз йыл болады байга бармаганы, кене де ога да бойдак дейдилер. Баска Айшат, ант эткен Айшаттынъ конъысысы, байга бармаса да, ялгызлыктан бес бала тапкан? Мен байга бармаган пишелердинъ акында айттым. Эндиги шынты букьжлардынъ акында хабарлайым. Хатын-кызлар байга барып шыгып, ялгыз калсалар, ол заманда шынты букьжлар. Яде байы кавгада, яде бир авьрувдан оьлсе, а коьбинше аьелде байы пишесин таслап, ялгыз калган пишелер букьж боладылар. Кылыклары, акыллары келиспеген уьшин байлары ман айьрылысадылар. Орысша айтсанъ, «характерлери» келиспейди. Эне мысалы, «заготскот» Амит йьрма йыл яшап, пишеси Зумрудтынъ «характери» коьтере баска экенин янъы билген. А мине Асанбий деп бир йигит, оьзи йыршы, бир той озгармайды, ол десень бес пише алып, бес кере йиберген. Букьж тукумга оьзи ялгыз Асанбий бес кыскаяклы коскан. Кене де кыскаяклылар Асанбийдинъ агарган буйра шашына коьзлерин батлатып, карайдылар. Олар не зат ойланатаганын

билмеймен. Тагы да йыршы йигиттинъ келиспейтаган «характерин» коьреек болсалар, билмеймен...

Карт букыжга байга бармага бек кыйын. Эсли пишеди йиберген эркек яс букыжды алады. Яс букыжга енъил. Пишесин йиберген яс аьдемге экинши кере уйленмеге бек кыйын. Байдан шыккан яс кыскаяклы ога бармас, неге десенъ суьт пен авызын куьйдирген, сувга уьрип ишеди дейдилер. Коьтере байга бармаган кыз, элбетте, пише алып йиберген яска бармага макул этпес. Сондай аьлге мен де калган эдим.

Ама да букыжларга да енъил деп ойланманъыз. Байга баралмай калатаганлар да коьп. Бизим яс букыжларды Тбилисиде, Ташкентте, исси Ашхабадта коьрсенъиз сейирсинменъиз. Солардай, озьлерининъ наьсибин излеп, Сьнтаслыдан эркеклер де кетедилер. Олар да озь тамырларын алыс якка таслайдылар.

Эне коьресизбе тек аьелдинъ ишинде трагедияды таппага болады. Мине кайда ятыр трагедия...

Эки енъге де аяп мага карасалар да, ишлериннен шеклери катып куьлегенлерин сеземен. Делегация басшылап энъ уйкен аьптем ашувлы болып:

— Ол Насипханды басамактынъ касына да юьытпа-спан, — деди.

Мен коьтере де кайгырдым. Аракы ишеек болдым, аман да аракы бармады. Уйлерини мени каралдысына да юьытпадылар. Оны ман ырасаяк болып, янъы салынган Сахарный заводка куьлыгына йолландым...

«Проходнойдынъ» касында оны бир узун яс саклап туры эди. Ондай зат мага ярамады, мен куьннедим яс бурылганда, таныдым. Ол Башир деген бир студент эди. Сол вакытта эсимге ана Меску уьшин таласатаган Амит те туьсти эм мен савлай Сьнтаслыдынъ студентлерине ашувландым. Неге десенъ баска якта бес йыл завькланып юрип, кайтканда бизим авьлдан шыкпаган яслардынъ кызларына колларын узатадылар.

Насипхан ман сол бирев яс бир ерде токтап соьйле-сип турдылар. Мен де турган еримнен кыймылдамадым. Насипхан мени коьргенде, кабакларына кан явып мен бетке абытлады. Касыма келип:

— Букыжлар ман юрип канмаган болырсынъ, эндиги меним шеретим, бетсиз, — деп ол бурылып артка кетти.

— Насипхан!— деп оьпкелеп бакырдым мен.

— Не зат? — деп ол токталды.

— Бир зат та... — деп мен не айтаяк болганымды да муттым.

Ол кетти, зор ман ястынъ колтыгыннан кысып йоьнеди. Яс колын босатаяк болды, а Насипхан мага бакыл этип онынъ колын йибермей касымнан озды.

Мен ялгыз калдым.

Раскладушкады артына табанга киргистип, трагедиядынъ акында эш ойланмай, болган затларга оьз ойларым ман оьзим оькинип япа-ялгыз калдым. Эне сол заманда язаяк акында ойландым, ятлавлар язып басладым.

Бас деп суюв акында ятлавлар. Кимнинъ яшавда суюви болмаса яде ким янъгы суййип басласа, солар ятлавлар язадылар. Ол белгили зат. Суййтип Сынтаслыда ятлавлар язатаганлар коьп. Олардынъ коьби айтылган язувшылар болдылар, кардашларына, аьдемлерге билдирмей оьзлери кагыт пан сырласадылар. Элбетте, бар коьтере де язбайтаганлар. Бар язбай эсинде ятлавды шыгаратаганлар, олар биревге де окымай, оьзлерине тыныш таптыраяк уьшин ятлавларын ишлеринде саклайдылар. Мен ша язатаган эдим. Эки калын тетрадьги язып толтырдым. Сол куьнлерде орамдагы йолдасларымды да тасладым, аьдемлер мен катнаспай ялгыз юрдим. Кинога барувды да койдым.

Сонъгы куьнлерде болган затлар акында кагыт пан сырластым. Суврат куллыкта да баьленше кайта алдымга шыгып турды. Мени кой деп, оны касыма да ювытпадым.

Насипханнынъ акында хабар да, соьз де йок эди. Кешелер мен олардынъ уьйлерининъ касына барып, терезелериннен карап турдым. Ол кайтип книга окыйтаганын, кийимлерине ийтуьв басатаганын, шыбасын тазалайтаганын карап, оны ман яшаганымды эске туьсирдим. Оны акашпай турып, кайтип биз кинога баратаганымыз, кайтип кешелер мен сувдынъ ягасында олтырганымызды, онынъ йинишке давазын, куьлкисин коьз алдыма аькелдим. Суййтип яшавымызды эске туьси-

рип, коьзлерим мен онынъ ярък терезесине ымтылып заманды озгардым. Ол да мени коьрип олтырар, деп сендим. Аман да, ол мени каранъыда коьрмей, оьзининъ аьрекетлерин шегип, шыракты соьндирип уйкламага ятатаган эди. Мен басымды тоьмен ийип каранъы орам ман уйге кайтаман. Каралдыга кирдим десем коьтере де коьнъилим бузылады. Уйдинъ каранъы иргелери, костамсыз сарайдынъ суьлдери, кишкей птицефермага усаган бизим кедешимиз мени айлак та мунъайлы этеди. Ийт те алдымга ийискилеп шыкса, ишимди шыгарады. Баьри заттан ишим шыгады, баьри зат та бизим сувык уйде коьнъилимди бузады. Тек табанга минип, астрономдай, юлдызларга карап, дуныяда миллион аьдемлердинъ акында ойлансам, аз-маз тыныш табаман. Суьйтип ручка колга туьседи, оннан сонъ тетрадьти ашып язып баслайман.

Билбил тавыс шыгарып,
Эситиледи соьзлеринъ,
Айдай ярък ак юзинъ,
Юлдызлардай коьзлеринъ.

Кокте тувган ялгыз ай
Аьдемлерди коьрмейди,
Кайгым кара каядай,
Бирев оны боьлмейди...

Соьнсе сенинъ шырагынъ,
Кокте соьнди ай, деймен
Аьруьв, сени коьрмесем,
Юрек сызлайды, деймен...

Язаман. Эсим-дертим Насипханда. Онынъ суьвретин айда да, юлдызлардынъ ишинде де коьремен. Савлай болган ойларды, сезимлерди язаяк боламан. Язудан колым арыса, этилинген ятлавдынъ акында ойлайман. Язган затта энъ кыйын эсап — ол акыйкатлык, тувралык эм оьзинънинъ сезиминъди айтып билуьв. Ол затлар менде бар. Сезимлерди айтып билемен. Мен куьнневдинъ акында бир поэма язаман. Аздаадынъ образына кыз алаяк студент ясларды йыйгаман. Сол затыма коьп оьзимнинъ сезимимди киргисткемен. Эм ол бек романтикалы болган. Меним савлай творчеством да романтикалы болып

барады. Неге десенъ ашык аьдемлер коьби романтикалы боладылар. Аман да, меним язган затларым яшавга бек усайды, неге десенъ коьбинше озьзимнинъ яшавымнан шыгараман. Суьйтип ятлавлардынъ акында ойланып, каьпилестен мага бир ой келди.

Язганларымды баспаласам не болар эди деп, мен озьзим-озьзимнен сорадым. Сол вакытларда мага кайдай мырадлар келди! Мен сондай шакларда озьзимнинъ ятлав книгаларым шыгып, озьзимнинъ каьртишкемди область журналында, газетлерде баспаланып эсима алганым аз деп, халк гуьрилдесип кол согып, ятлав оқы деп, трибунага шакырганым, оннан почтальон Кайырхан окувшылардан шуваллап письмолар келтиргенин де эсима туьсиремен. Ол затлар да аз деп книга окувшылар баска кыраллардан келип, автографлар тилейдилер, енъгелер де, кардашларым да конактарга суьйинедилер. Эне сондай озьктемсиген заманларым болдылар. Сондай вакытларда Насипханды да меним книгамды оқып коьрдим. Коьзлериннен озькинишли яслар тоьгиледилер, а ол кене де окыйды. Мен ярык терезесине карап тураман. «Я, аьруввим, юр, кетеек, кел, тилеймен». Ол терезединъ аргы ягында бир зат эситпейди, а мен уьйге кирмеге уяламан. «Меним давазымды муткандай ойлайсынъма, йок, мутпаганман, бир», — деп акасы эситип шыгады. — Эй, огырсыз! Аягыньды уьйимнинъ касында коьрмейим. Кызымды корлап, келетаганын каратага!» — деп ол бакырады. Мен кетемен. Акалар сондай, аьдетлерине берк. Оларга аьдемнинъ озьктеми тувыл, оларга аьдемлик керек. Ол биз яс-явка, озьктем затлардынъ акында ойланамыз. Мага эне сондай ойлар келдилер бу шакларда.

Бир кере туьсимде Насипханнынъ акында ятлав яздым. Янмаян уянып, каранъыда каьлем тавып тетрадьке язып алдым. Сол шакта да озьктем затлар ойга келди. Аьр бир уьйкен поэт, айтылган язувшылар туьслеринде бир зат язбай болган йоклар. Ондай ой уьшин уялып кызарып, баска заттынъ акында ойланаяк боламан. Аман озьзимди сол айтылган, уьйкен аьдемлер мен тенъдей эткен ой эсимнен таймайды. Суьйтип сав кеше, оқында танъ аткышай кагыт пан куьресип олтыраман...

Будильниктинъ шанъгы сокса, эсимди йыяман. Ети сабат. Куллыкка абзирленмеге керек болады. Тоьменде элекен занъыраганы эситиледи эм уйкен еньгединъ давазы шыгады:

— Муна наьлет тагы да тоьсекти шылкыткан! — деп ол йылаган балага бакырады.

Сол соьзлерди эситсем, коьтере де дирилдеп кетемен. Неге десенъ сав кеше кайдай огырлы, уйкен затлардынъ акында ойланып шыгаман, а муналар: «шылкытканнынъ» акында соьйлейдилер.

Уйкен агамнынъ энъ кишкей улынынъ йылавы ман бакырыгы токтамайды.

— А-а-а! Абай-ав, абай-ав!..

Сол бакырык кулагымды яргандай болады эм мен ашувланып табаннан тоьменге кышкыраман:

— Я, пиштай, бакырыкты коймасанъ, соьле туьссем мен де косарман!

Меним давазымды эситип бала йылаганын кояды.

Меннен коркады.

— А сен де, авмедий, неге баланъды бакыртасынъ? — деп уйкен кеншекке урысаман.

— Сенинъ не ишинъ бар, меним балам, суьйсем согаман, суьйсем йок. Оьзинъ авмедий, — деп уйкен еньге де ашувланып, мага явап кайтарады.

— Ол не кышкырык! — деген энъ уйкен агамнынъ тавысы эситиледи.

Уйдинъ ишин тынык алады. Мен кийине бере мен. Соьзге кешигип, оьзининъ пешиннен кишкей еньге шыгып, мени мен каптырылыспага суьйип тыныкты бузады:

— Оьзинънинъ баланъ болса, коьрермиз не этеринъди? — дейди.

Мен уьндемей шапыраштан туьсип, тилимди ога коьрсетип, касына еткенде:

— Поезд кетти, шемидан калды, — деп кажавлап айтаман.

— Кайдай поезд, кайдай шемидан? — деп анъламай коркып еньге мага карайды.

— Кайдай шемидан? — деп уйкен еньге де, баска пештен шыгып, сорайды.

Мен ундемей касларынан озып, рукомойникке ювынмага бараман. Еньгелер бир зат та аньламай, не акында соьйлегенимди билгилери келип артымнан айырылмайдылар.

— Кайдай шемидан? Айттага, сосы сен?!— деп тагы да уйкен енъге сорады.

Мен ундемей ювына бере мен.

Олар турагалып, мага карайдылар. Кишкой енъге шыдаялмай бармагы ман шекесине туьртип, уйкен енъгеге мени акылыннан тайган, деп аньлатаяк болады. Мен де оны коьрип басым ман шайкап:

— Аьше, аьше... — деймен. Ювынып боламан.

Яшавда не коьп «проза» барды. Сен кеше уйкен затлардынъ акында ойланасынъ, мырад этесинъ, уьмитленесинъ бийик затларга. А яшавда булай бос бакырыклар, бос соьзлер, балалардынъ кышкырыгы, уйкысырап юрген аьдемлер. Эситким де, коьргим де келмейди ол затларды. Мине эки агам мага кишкой деп, дуныя ман бир буйырык берерлер, оннан сонъ савлайымыз да ундемей, сыпырага олтырып, ас ишермиз, а кеше тагы да сыпырага йыйылаякпыз. Еньгелер аьдемлердинъ акында неше соьзлер юргистирлер. Оннан сонъ коьтереси де телевизор карамага кетерлер. Олардай болып бир заттынъ акында ойланмасаң, не завькы бар яшавдынъ. Олардыкында яшав коьтере де «проза». А сен уйкен затлардынъ акында ойла да тербе... Яшавдынъ прозасы... Сол заманнан бери, сол ятлавлар язып баслаганнан бери, сол оьктемли вакытлар ойга келетаганнан бери мен проза язып карамага да керек деп, ойландым. Меним тоьгерегимде, тагы да кайтарып айтаман, проза бек коьп. Суьйгенимди йойтканда, мен ятлав язып басладым. А прозады язаяк уьшин не зат йойтпага керек экен? Йок, бир зат та йойтпага керек тувьл. А мене кутырган ийт капса, проза язаяк боларсынъ, деп ойлайман. А туврасын айтсаң, бир затка ашувланмага керек болады. Сол заманда проза язылар деп ойланаман. Мен де ашувландым. Туврасын айтсам ийт тувьл, кораз шукып тиследи. Соьле кайтып болганын айтайым.

Каралдыды мен карайман. Меннен баска эркеклер бар болса да, мен кишкой болганга карайман. Мен де

олардай куллыктан кешикпеге де болар эдим, йолдасларга да кирмеге болар эдим, аман да мен оларды тынълап каралдыдынъ кабрин шекпеге керекпен. Сол куын уйде куллыктар уйтуп те коьп тувыл эди. Авызды ясамага керек тувыл, шонъкыр да казаяк тувыл эдим, силос та аькелеек тувылман, тек котанды тазалап, койларга ем салмага, оларды капамага, сыйырга наьртуьк салмага эм бузавды сыйырдан айырмага керек эди. Ол затларды этип болып мен кызып кетип енъгединъ де исин этип басладым. Уйкен енъге балаларга кроьшкеге суьт куйып иширтип турганда, мен кедешке коькислер мен тавыктарды киргисттим. Коькислерди, тавыктарды санадым – коьтереси де орнында, тек бир шыбар кораз йок эди. Савлай каралдыды да, орамды да карадым, шыбар кораз – йок. Болмаганда кораздай, «ку-каре-ку-у», – деп те бакырып карадым. Кышкырыгыма тек балалар кроьшкелери мен шавып келдилер.

– Тенгиз, йырлаш тагы да, – деп тиледилер.

Шыбар кораз йок эди.

– Не болган? – деди уйкен енъге.

– Шыбар кораз йок болган, – дедим.

– Аллам-ав, машин баскан болыр! – деп ол ягын ыслады.

– Яде муна бетсизлер, – деп ол яланъаш балаларын коьрсетип, – тас пан согып, эндекке таслаган болырлар! Эй, огырсызлар, сиздима, сизди! – деп бакырып коркысты.

– Биз оны коьрген йокпыз! – деп балалар савлайы да бир тавыс болып шувылдастылар.

– Сизге ыйнанув барым?.. – деп енъге басындагы шоканасын туьзетип, орамга шыкты, балалар да артыннан иердилер.

Авылга каранъы туьскен эди. Тезден олар бир затсыз кайттылар. Сав кешти уйкен енъге мени озининъ касыннан йибермеди. Йыламсырап, аркасы ман иргега таянып, соьйлей берди:

– Туьнегуьн ветеринарды шакырган эдим, савлай тавыктарга укол эттирдим. Баскаларда облип баслаганлар. Сол наьсипсиз кораз да авырып, бир ерде облип калган болса, ким биледи.

— Оылген болса, оылген. Алла тала яраткан, Алла тала алган, — деймен мен, онынъ соьзине келистирип.

— Орамда озган огырсыз бирев ыслап аькеткен болса, ким биледи? — дейди тагы да ол.

— Кимге керек ти сенинъ коразынъ, — деймен мен, онынъ суйтип ойланганына

— Лукпаннынъ куйына атылган болса да, ким биледи? — деп тагы да мени бездиреди.

— Атылган болса, аьше не этеексинъ? Лукпаннынъ сыйыры куй сув ишпес, — деп тез явап табаман.

— Тенгиз, аьше каерде болмага болаяк сол адавыс кораз? — деп тагы да муталмайды.

— Коразлар калкып билеме? — деп йинъишке тавысын коьтерип, анасынынъ касында турган кишкей улы сорады.

— Олар кайтип бир ялдайдылар, — деп мен, коьп ойланмай, ога явап таптым.

— Тавыклар да ялдайым? — деп тагы да артымнан калмады бала.

— Кайыктай калкадылар, — дедим, ол артымнан калыр деп ойланып. Уьйтип ойланганым бос экен.

— Кайыкты неден этедилер? — деди тагы.

— Тобаннан, — деп сонъына дейим шыдаяк болдым.

— Эге! — деди бала.

Эндигиси ол койгандай коьрип, суйинеек болган эдим, а ол:

— Муна шырактагы ярык кайдан келеди? — деди муна йол.

Мен янган шыракка карап, эндиги онынъ соравларынынъ сонъгы болмас, деп ойландым эм соьзин койсын деп:

— Алла ягады, — дедим.

— Алла барым? — деп ол тагы да сорады. Тамам бездирди.

— Болды энди! — дедим, ашувланып.

— А ярык кайдан келеди?

— Мен соьле сени шайтанга аькетермен, — деп, онынъ коркатаган затын билип айттым.

Бала авызын тыйды. Шайтаннан да, меним кышкырыгымнан да ол бек коркатаган эди. Былтыр ол меним

электробритвамда не зат гуьрилдегенине сейирине калып, тас пан бузып караган эди. Мен уьйтип эткенин коьрип, эки-меки этпесин деп оны сарайга кападым. Оьзим уьстиме тонды авдарып кийип, шайтанды электробритва йиберген, — деп коркысткан эдим. Эндигиси ол меннен де, шайтаннан да, оттан корккандай, коркады.

— Аьше, кайда экен сол кораз? — деп тагы да уьйкен енъге соравын коймады.

Мен коьтере де ашувланып кетип:

— Авмедий, Шомат келип таяк пан согып кетти! — деп бакырып айттым.

— Сен неге мени мен уьйтип соьйлейсинь? — деп уьйкен енъге оьпкелеп кетти. — Мен сага тенъинъ болганманма? Бир ийгилик эт деп тилеген эдим. Сендейлерге эттирип болама?! — деп онынъ коьтере де хаьтери калды.

— Тенгиз, Шомат шайтаннынъ йолдасыма, неге ол таяк пан юреди? — деп соьзге кардашымнынъ баласы акылятак сорав ман тыгысты.

— Болган сага! — деп анасы ашувланып баладынъ артына сокты.

Бала оькирип йылап, телевизор карайтаган пешке кетти.

Уьйкен енъге де оьпкелеп, баласынынъ артыннан кетти.

Мен де ашувландым. Табанга минип, оьзимнинъ биринши хабарымды яздым. Тек бизики тувыл, авылымыздынъ баска бир коразы акында. А бизим кораз эртеси куьн оьзи каралдыга кайтты. Кайда болганын бирев де соьлеге дейим билмейди. Коразлар кыдырувшы затларды да, кайда юргенин ким биледи онынъ.

КОРАЗ

Тал корадынъ астыннан бир кызыл бас зат коьринди.

Аьжейип тувылым? Оьзи де кыймылдайды. Ва, кораздынъ басы экентага. Кевдесин киргисткендей тесик этеек болып, ол аяклары ман ерди тырнап коькитти. Эм шанъ ман бирдей болып, каралдыга уьйкен кара кораз

атылып кирди. Кирип болып басын кайкалатып, канатларынын жыйып, баьленше кайта тоьгерек айланды. Айланды да токталды. Онынъ коькшил коьзлери бир зат коьрдилер болар деймен. Сонъ ол ушайым деп элесленди, канатларынын жйды. Аман да бу вакытта ушып келген таяк оны, шалгандай этип, йыкты. Кораздынъ канатлары авады какты, оьзи ян деспеси мен тыпырдады.

Уьйимшик тезектинъ артыннан, тап бир йьирткиш карыскырды йьиккандай, Шомат — карт копарсып шыкты. Тери боьркин компайтып, агарган мыйыкларын сыйпап, карт тыпырдап турган кораздынъ касына келди де, энъкейип ога карады:

— Эге, туьстинъме колга! Урдынъ туьби куры деп, курыдыма туьбинъ? Эндигиси меним кызыл коразларымды шукуш бир кара, йигит болатан болсанъ. Тырнавыштай тырнап, авладагы ералмады да аьлек этпессинъ, эште! Тавыкларыма да кыдырып келип, азан кышкырмасынъ...

Карт, тап бир аьдем мен соьйлескендей, ерде яткан кара кораз бан соьиледи. Сонъ энъкейди де, авликкен коразды ерден коьтерди. Тынысын авыр алып, авыз бетке кетти.

Орамнынъ аргы ягында оьзининъ каралдысындагы пештинъ касында аьрекетленип турган Минат — куртка Шоматтынъ колындагынын эследи. Минаттынъ коьзлери, кутыгыннан шыгаятыргандай, батладылар. Юмырткалайтаган тавыкты уясыннан кувганда, кайтип кыткытлайтаган болса, куртка да суьйтип, бир ерде туралмай, куьбирденип пештинъ янында айланды. Сонъ, оттагы оьтпегин де мутып, кора бетке асыгыслы зыранълады. Карттынъ колында оьзининъ кара коразын таныганда, курткадынъ оьрейи ушып кетти.

— Маь! — деп Шомат, каты суслы болып, коразды корадынъ уьстиннен таслады. — Йиберме деп, айта-айта бездим тувра. Куьширеек болып таякты таслап эдим, тие койды. Аьли де яны шыккан йок, алал этпеге болаяк.

Карт, кыскаяклы не айтар экен дегендей болып, коьзлерин кыса берип, туп-тувра Минаттынъ коьзлерине карады.

— Онъмадым-ав, Шомат, акылынъды иштинъме?!— деп, куртка саьспеклеп, ерге коразга ымтылды. Эм оны

канатларыннан ыслап кобтерди де, кулагынынъ касына ювыклатып, тынълады. Кораздынъ кызыл кекели салпырап шайкалды. Куртка, онынъ авызын ашып, тилине карады:

— Тыныс-мынысы йок. Оьлтирген, — деп, Минаттынъ эринлери йыбырдадылар. Эм ол авыр тыныс алып, кара шыбасынынъ енъи мен манълайынынъ терин суьртти.

Шомат, уьн йок, туьн де йок, казыктай сирелип, корадынъ аргы янында тура берди.

— Ва-вуй! Ямагат, муна алжыган картка каранъыз... — деп Минат ашуву ашувтастай болып бакырды. Кундай кышкырык тоьгерекке тоьгилди. — Наьлет карт! Оьмиринъ кыска болгыр! Мунадай янувардынъ куьнаине калган сенинъ Алла мырадынъды бермегир! Соккан колынъ курсың, я Алла, я расулалла... Уятсыз-бетсиз карт! — деп бакыра берди Минат, колындагын байрактай этип, коькке коьтерип.

— Алла яраткан януварды арам эткен, не айтайым сага!

Карт ян-ягына карады, коралардынъ уьстиннен басларын созган пишелерди коьрди, олар бакырыкты эситип шыкканларын анълады. Уялды, туншыгып акырын Минатка екирди:

— Авызынъды тый, алжыган куртка. Савлай авылды йыятырсынъ. Кораз уьшин бу кадер неге кышкырасынъ? Тагы да эки шубар коразынъ барды да, олар да меним каралдымнан шыкпайдылар. А соьле авызынъды яп. Тилеймен, халкты каратпа.

— Вай-вуй! Эситесизбе не айтатанын! Муна акылсыз карт савлай кедешиме сув куаяк болып туры! Кайдан берди детага Алла мага мунадай конъгысыды, Алла алгыр янын! — деп, уьстей берди куртка.

— Былтыр суьйтип корадынъ астыннан оьлген коькисти таптым... Алла билсин ким эткенин... Сендей конъгысы сав турып — не коьрерсинъ, не коьрмессинъ... Ана огырсыз Мурзабеклери ша, яз сайын бир алма теректи сындырмай калдырмайды, а муна картасы уьзилгир карт савлай януварымды кырып, таьвеспеге туры. Я-а-Алла, оьлип кетейимтага, мунадай конъгысы ман яшаганнан

эсе! Кайдан да ыластырды детага сендей конъысыды кудайым таала!

— Токта! — деп, Шомат екиринип, тери боьркти коьзлерине шеким туьсирди, сонъ тутлыга берип: — Узун соьздинъ кыскасы, болган зат болды, — деди. — Биттикетти. Каьр этип ким соккан оны. Таякты тасладым, а ол тие койды, хайыр коьрмегир. Уьйтип бирден... Айтаягым, яны шыкпай турып, биревге соьдыр.

Куртка карттынъ не дегенин анъламай, ойлы болып ога карады. Оннан сонъ эсин йыйып, колындагы коразды Шоматка созды да:

— Аьше, Шомат, маь озинъ соя кой соны, — деди юмсак тавысы ман, бакырык-зат этпегендей болып.

Шомат айлежий берип куьлемсиреп, курткага карады, онынъ ашувы таркаганын коьрди. Болса да:

— Йок! — деди. — Меним сойганым да ярамас сага. — Оннан эсе баска биревге соьдыр.

— Неге-яв?

— Неге болады. Эркектинъ соьзи берк болмага керек. Сен аьйт деп мага бакыр, а мен сенинъ айтканынъды этейим де турайым. Йок! Мине эндиги меним соьзим кайдай берк экенин коьрирсинъ озинъ, — деп Шомат уьйи бетке бурылды.

— Оьмиринъ кыска болгыр! Наьлет карт! Эндиги сенинъ Мурзабегинъди каралдымнынъ касына да ювытпайман. Оьзинънинъ куртканъа да айт, сеператорга коьтере аягын баспасын, меним кызымнынъ акында эндиги бир соьз де айтпанъыз, кан явгырлар! — деп Минат кетейтырган Шоматтынъ артыннан дунья буздырып кышкырып калды...

Хабар ерде ятпайды дейдилер де, суьйтип муна хабар да савлай авылды алты айланды. Ога болган-болмаган затлар косылып кетти. Авылдынъ шетинде яшайтаган Шомат карт алжыган, дедилер бирерлер. Баскалар Минаттынъ камыс уьйин конъысысы ягаяк болган деп те хабар эттилер. Шомат карт Минаттынъ тавыгын-казын кырган, эндигиси Минат оны судка береек болып юри экен деп те эситилди...

Ногайда, соьздинъ басы бир пушык, ызы бир кушак деп, босына айтылмайды. Эне суьйтип Сынтаслы

авылда бир кораздынъ саясы ман уйкен соьз шыкты. Ол хабар тыгырды, тыгырган сайын ога, ношагандай, баска затлар косыла бардылар. Косыла-косыла, костай болды да кетти...

Шомат кеткенлей, Минат талагы янып, конъысысы Якыпка келди. Ол адетинше коразды сойды. — Мина-таларда эркек йок эди. Ялгыз Зарема деген кызы ман яшайды куртка. Заремасы йорыгына туратаган авлет болса не керек эди. Оннан шыгып кетти тувылма эки конъысыдынъ арасындагы ашшылык.

Савлай авыл билетаган эди Шоматтынъ улы Мур-забек пен Зарема экевлерининъ араларын, а кораздынъ акында хабарды эситкенлеринде адемлер, муна эки тукым явластылар, эндигиси Шоматтынъ уйине келин тувсеек тувыл дедилер...

Узын соьздинъ кыскасы, сол кеше Минат-аларда кара казанда кара кораз кайнады... Минат оьзи каралдыдагы пештинъ касында казанга карап, басы ойларга едилеп, коьпке дейим олтырды. Шомат карт каралдысын карап шыгып, авызды беркитип, байланган ийтти йиберди, сонъ казан уйге кирип, бир пашке сигарет аьзирлеп, болган затларды ойланайым деп, маштак шатка олтырды. Казан уйде курткасы да бар эди. Куртка кайда да адетли куртка эди эм байынынъ ислерине, ойларына кириспей, оьзининъ исин билетаган адем эди. Оьзи де айлак мукаятлы, каьрсиз олтырмайтаган эди. Соьле де ол юн ийирип олтыры. Шомат та уьнсиз-туьнсиз, артлы-артыннан туьгин ише берди...

А эндигиси Зарема ман ястынъ ислерин айтып кара-як. Кораздынъ эти кайнасын, ол пискишей кайтип баска ислер кайнайтаганын коьреегинъиз...

...Кара ямышысын кенъ яйып, авылды кеш япты. Авылдынъ шетиндеги йик тобаннынъ касында бир яс пан кыз соьйлеседилер. Олар авылдан эситилетаган тавысларды да, карангы кештинъ тысырдавын да эситпейдилер. Олар бир-бирлерине кысылып олтырганлар эм йылувлыкларына юреклери субйинишли тебедилер.

— Картлар коьтере алжыган экенлер, — деди кыз, шыбасынынъ этегине ябыскан тобанды тазалай берип.

— Курткалар да олардан колай тувыл, — деди сонда яс та, куьлемсиреп.

— Неге колай болмайды экен? Абайым-ав, койтага сен де! Не иши барды биревдинъ затына колын созбага! Ал, бизики де болмасын, сол йок болгыр кораз. Аьруьв тувылды да?! — деп Зарема соьзге кыза берди.

— Кой соны, Зарема. Карт та оьзинше дурыс, — деди Мурзабек созып. Сонъ юлдыз шашылган коькке карады.

— Я-а! Койтага сен оьзинъ! — деп, кыз ястынъ кушагыннан босанды эм онынъ бетине карады. — Сен де неге якласасынъ? Онсыз да халкка уьйкен соьзге калдык.

— Неге дейсинъме? Якласаман. Неге десенъ кайтакым каьр шектим сизинъ сол кара коразынъыз бан. Куьн сайын авладан кувалайман, савлай соганымыздызатымызды аьлек-шелек этти. Ол оьзи ялгыз кирсе экен, артыннан савлай орамда болган ян-януварды алып кире ди ... Койдык энди сол увак соьзлерди. Баска соьйлемеге таппагандай болдык. А аьдемлерге куьлки неге боламыз? Антсыздылар, куьлеп шеклери катпаса, бизим, не ишимиз бар аьдемлерде, — деп соьйледи яс, шыганаклары ман тобанга янтайып.

— Эндиги, я-а, бизге де соьз етти, — деп, айтканга туьсинип болмай, кыз оьзининъ кайгысын шекти, — эндиги бизикилер урсысып турсалар, бизим куьнимиз не боляк? Эм оьзинъ коьрдинъ сондай увак заттан кайдай соьз шыгып кеткенин. Эндиги Заремады оьлсе де бермейди Шоматтынъ улына, дейди халк.

— А сен аьдемлерди тынъла. Коьп соьйлер халк. Мине куьз бир кирсин, уборка бир кутылсын, биревге де карамаспан... — деп яс кызды кушаклады.

— Куьз кирсе не боляк? — Кыз, анъламай калган кисидей болып, сорап карады.

Яс уьндемеди, айтаягымды айттым да дегенди билдирип .

— Биревден де сораяк тувылсынъма? Уьйдегилеримиз ша? Олар яраспаса, оьмири ялгыз яшайымтага сага баргышай...

— Сеннен сораяктай коьресинъме, сеннен де сораяк тувылман. Акаштым, куллык болды, — деди яс.

— Эге, эне кайтип соьйлеп басладынь. Ол заманда сени ана бизим кара коразды бугындыргандай этип, бугындырар анам, — деди кыз, туткан тавысланып.

Яс куьлди, тагы да кызды кушаклады. Кыз ашувланып ястынь кушагыннан босалайк болды. Болса да босалайлмады, яс берк ыслаган эди.

— Йибер! — деп, амалын таппай, Зарема тиледи. — Бизде кайдай яшав боляйк, ол заманда, э? Соьле уьйкен соьз, а байга барсань, Алла сакласын, не зат болягын, — деди кыз, кайгырган сыпатланып.

— Аьше, баска биревди излейсиньме оьзинье, э? А мен савлай авылга йыр йырлап шыгарман... — деди Мурзабек кажавлап.

— Кайдай йырды ол оьзи?

— Кайдай?.. Кайдай болсын, байга бармай мени мен болган деп.

Мурзабек тагы да бек куьледи.

— Бар йоьне! Соьле де айтпага боляксыннь? — деп кыз ашувланып, ясты ийтеп, йогарыга турды. — Каратага онынь айтатанын. Сендейлер мага толып ятырлар. Шофер болганынь уьшин мактанасыньма?!

Мурзабек куьлкисин койып, бирден шырайын туьрлендирди.

— Тутпатага, — деп кыздынь колыннан ыслап тобанга олтыртты.

Бир кесек заман олар уьндемей олтырдылар. Сонь яс юмсак давазы ман айтты:

— Койтага соны. Мага енъилдей коьресиньме? Меним картым мага да пай бермейди. Кене де онынь юреги биревге де яманлык сагынмайды. Оьзи соьйлейди, оннан сонь айтканын мутады. Ол куьн сайын басымды йийди де. Уьйкен агаларымды уьлгиге салып турады, мага — эриншек, ятарбек, уьйде бирший де этпейсинь, сага уьй иси дел хайыр деп, басымды кемиреди. Ал бирший айтып кара, акань болады да. Аьдемлер не зат, олар айтканды тыньламай да, тыньлап та боласынь. А ол айтканды тыньламай бир кара!.. Мине экинши юма аьйт деп бир затты айта береди: «Бир ерден брезент тап, каралдыды тойга аьзирлер уьшин брезент керек», — деп турады...

— Тувра айтады, аьше, — деди кыз, яска сонъына шеким айтпага бермей.

— Туврасы тувра, мен эриспеймен. Брезентти ердинъ астыннан казып табаяксыма, аьше? Маь деп сага бирев де аькелеек тувыл?.. Бу соьзден сонъ экевлери де тындылар. Урсысканларын да мутып, ойлы болып бир талай олтырдылар...

Эне оьзинъыз коьресинъыз эки яс аьдемнинъ арасына сол кара коразымыз ондай артык туьрленислер аькелмеди. Олар, кораздай, бирден кызып урсыспага аз калып, сонъ шалт сувып, ярасып, бир-бирлерин алдын кайтип суьйген болсалар, суьйтип суьйип калдылар. Энди де биз оларга кайтармыз, аьли келинъыз карт аьдемлер ярасырым, яраспасым, соны караягынъыз. Соьле тагы кара кораздынъ хабарын бардыраягынъыз

...Минат каралдыдагы пештинъ алдында олтырып, пештеги кызувларды кыскыш пан йылыстырып туры. Шоматка ашувы кайтпай, не этеегин билмей, олтырды куртка. Кораз сорпадынъ ийиси казаннан шыгып баслады. Эне сол хайырсыз ийис Сынтаслы авылы болмаса, тоьгерекке энмеген, Бийке деген курткадынъ бурынына сокты. Эм ол калтанъ-култанъ этип, Минаттынъ каралдысына авылдынъ бир шетиннен зыранълап етти. Авыз алдында токтап, тыныс алды, ишиннен мага, муна хабарды юргистетаганга, салам берди эм коьз кысып, аьйлежий берип сорады: «Шыракшым, кара кораз кайнайтаган отка аз-маз май куяйымма, э? Шырылдап, тарсылдап, ялын болып яйылып кетсин бизим кара кораз акындагы хабарымыз?» Мен де бакылшы аьдем болмасам айтпас эдим: «Аьше», — деп. Савлай Сынаслыга энмеген куртка ишиннен, куры мага эситтирип: «Биссимилла», — деп, авызды ашып, каралдыга кирди.

— Ай-яй, Минат, кайгынъды боьлмеге келдим, — деди киргенлей куртка, кылпысып.

Минат басын да коьтермей, ойлы болып, янатаган отка карап олтыры эди.

Келген куртка пештинъ касына барып, басын энъ-кейтип, казанды ийискиледи.

— Сенсинъме, Бийке? — деди Минат бир заманда басын коьтерип.

— Минат, кене де кайнатасынъма? — деп Бийке сорады. Минат ол соравга явап бермеди, тек: «Ах» — деп авыр тыныс алды.

— Минат-ав, Минат-аьптем, — деп айтып баслады Бийке. Минат ога кардаш та, ювык та болмайтаган болса да, суьйтип айтты. — Язык коразды сол огырсыз карттынъ куйына аькетип таслар эдим!

— Аьше, Бийке, не этеексинъ эндиги, мен уьйтип этеалмадым, — деди уьи иеси, йыламсырап.

— Минат аьптем, авылда уьйкен хабар юреди сен кишкей кызынъды Шоматтынъ улына береек боласынъ деп, — деди сынап келген кыскаяклы.

— Уьш коьпсинлер, алай, олар, кызымнынъ шына тайын да коьргистеспен бетсизлерге, — деди Минат.

Бийке тек сол соьзлерди эситпеге керек эди. Эм ол оьзининъ эрте аьзирлеген соьзин айтты:

— Аьше, Минат, мен де суьйтип ойландым. Ондай яман уьйге Минат оьзининъ тотайдай кызын кайдан берсин деп. Савлай Сынтаслы авылда болмаган яманларга, ярлыларга, шинъенелерге кайдан берсин деп. Бар эне орамга шыгаш, олардынъ уьйлерине карап болмайды, олардынъ каралдыларына кирип болмайды. Олар аьдем болам?! — деп Бийкединъ соьйлейтаган моторы кызды, эндиги оны ядыра атсанъ да, токтатып боляк тувыл эди. Эм ол баьленшкай-туьеншкай деп, Шомат-алардынъ савлай тукымларынынъ осаллыгын, яманлыгын, ата-бабаларыннан буьгуьн яшайтаган кардашларына шеким калдырмай айтты.

Минат авызын ашып, коьзлерин батлатып, карап турды Бийкеге, Бийке айткан затларды ол оьмир яшавы, Шоматтынъ конъысысы болса да, эситкени йок эди.

— Бир заманларда Шоматтынъ анасынынъ атасы, ол бабасынынъ атасы, сол атасынынъ атасы бурында, Сынтаслы авылда аьдем оьлтирип туьрклерге кашкан экен. А бир бабасынынъ атасы, сол атасынынъ абасы бир заманда Сынтаслы авылда зыйналык этип юрген экен. Шоматтынъ акасы болса биршемекей кавга заманда бандитлер мен болган экен. А онынъ бир кардашы соьле спекулянтлык пан машина сатып алып, соьле калада

яшайды экен. А баска бир кардашы туберкулез болып авырып оылген, а пишесининъ кардашы машина ман аьдем бастырып, соьле тутнакта олтырады экен...

— Болды, — деп Минат Бийкединъ таьвесилмес соьзин боьлди.

«Ах, сениме, сен де кырлы тувылсынъ», — деди ишиннен Байке, Минат оны сонъгына шежим тынъламаганына ашувланып.

— Сав бол, Бийке, мен картайганда сокыр эдим, а сен коьзимди аштынъ, Алла оьмиринъди узак этсин. Эртен келирсинъ, сорпа ишермиз, — деди Минат, арып.

Бийке ишиннен тагы да бек ашувланды: «Сенинъ «эртен келерсинъ» мага керегим, сен, мени не зат уьшин келгендей коьресинъ, сол сорпадан биразанакай ишпеге, таьтли кораздынъ этиннен биразанакай каппага келгемен, а сен: Алла оьмиринъди узак этсин деп кутылаяк боласынъ, Алла сенсиз де этер, — деп ойланды Бийке.- Бир зат айтып олтырсам, мунавы мени, кувып та олтырар, эртен болса эртен ермиз», — деп Бийке кетпеге аьзирленди.

Савлай Сынтаслыга энмеген аьйлежи Бийке айтаяк затын айтып кетти. Минат ашувы коькирегине сыймай олтырды. Эне сол заманда, онынъ кардашы Узын-Карайдар, школада кишкей классларда оқытатаган оқытувшы, келди. Бойына карап аьдемлер ога «узын» деп атаганлар. Онда бир кылык бар эди, савлай Сынтаслыда ондай йок эди. Авылда ол, Минаттынъ кардашы болса да, энъ сабыр аьдем эди. Бирев мен де урсыспайтаган, бирев мен де эриспейтаган, бир затка да карыспайтаган аьдем эди! Узын-Карайдар болган затты эситип, кеште бирев де барган ерин коьрмес деп, Минат аларга келди. Авызга еткенде, бирев каралдыдан шыкты, ким экенин танып, Узын-Карайдар сескенди. «Эндиги муна соьзгер куртка мен сосы урсыска кирискенимди савлай авылга билдирер» — деп ойланды, басындагы ак шляпасын тьзетип. Кене де уьндемеди. «Аьруьвсинъме, Бийке», — деп те айтпады. Куртка да, оьзининъ басын энъкейтпеген аьдемге уьндемей, касыннан озды. Тек ишиннен «мыкый» деп айтып кетти. Узын-Карайдар каралдыга кирди.

— Аьрувсинъме, аьптем? — деди ол.

Минат басын бурып карады, кардашын коьрип, янатаган отка уьндемей битилди.

— Неге юрегинъди уьйтип бек кыйнайсынъ, аьптем? — деди Узын-Карайдар, аьптесининъ тоьмен экенин коьрип.

Минат каьр этип уьндемей турды.

— Аьптем, ондай юрек кыйналгандай не зат болган, э?

— Аьше, — болмаган... — деди оьпкелеп Минат. — Ялгыз мен биревмен, ялгызбан бизим тукумымызда. Аьше не зат этеексинъ тукумымыз сондаи осал болганына. Карт, ялгыз аьдемлерди корлатпага да болады, кардаш болмаса! — деп, эринлери йыбырдап, Минат йылады. — Ялгызларды эне суьйтип корлайтаганлар, эне мен языкты кайтип корлагандай. Я, Алла, неге яшайман-ав, кардашсыз-несиз, болган кыз балаларым байга кеткен, ялгыз биревим колда калган, оны да, мени де аьдемлер корлайдылар, аьше не зат этеексинъ ялгыз болсанъ, — деп Минат коьз ясларын суьрте берди.

— Койтагы, аьптем! Бирев де бизим тукумымызды корламаган! — деп Узын-Карайдар Минаттынъ йылавын койдыраяк болды.

— Кой, аьптем! — деп тилей берди Узын-Карайдар.

— Не кой оьзи, — деп тутты аьптеси.

А Минат йылай берди.

— Аьше, мен не этейим, аьптем. Колымнан келген затты этейим, — деди Узын-Карайдар, не этеегин оьзи де билмей саьспеклеп.

— Аьше, кардашлар не зат этеегин билмейтаганым, — деп сылкылдап Минат йылавын коймады.

— Кой деймен сага, аьптем! — деп бирден каты бакырды Узын-Карайдар. — Соьле сол айванга барып мыстакайын шыгарайым! — деп кышкырды савлай Сьнтаслы авылда энъ сабыр аьдем. Соьле барып кыйыршыйыр этермен, карттынъ уьйин ягарман, оьзине пышак сугарман!

— Онъмадым-ав! Карайдарым — кардашым, — деп Минат коркып олтырган ериннен ушып турды эм Узын-Карайдарды токтатаяк болып билегиннен ыслады.

— Йок, аыптем! Мен ол айванды бугындырмасам аьдем тувылман! — деп карланып айта берди Карайдар.

— Аллах уьшин, Карайдарым, тилеймен, — деп Минат кардашынынъ колларыннан ыслады. Ол заманда яшавынъ не болаяк, ойлантагы, кардашым. Биревди оьлтиремен деп, савлай яшавынъды аьлек этерсинъ. Балаларынъ ша, оларды ойлантагы, а пишенъ ша, ол басынъды еп кетер!

Узын-Карайдар пишеси бар экенин эситип токталды. «Аьше, пишем кемируьвин кемирер», — деп ойланды ишиннен ол.

Сол вакытта авыз ашылып, каралдыга шавып бирев кирди. Ол сол баягы аьйлежи куртка Бийке эди. Ол Минаттынъ касына барып, кулагына бир затлар сыбырдады.

— Каерде? — деп, Минат бирден саьспеклеп кетти. Аьйлежи куртка Бийке тагы да бир затлар кулагына айтты.

— Мени саклап турынъыз! — деп Минат уьйге кирип шалга оранып шыкты.

Минат кетти. Каралдыда, савлай авылда нышанлары ман эки белгили аьдем калды. Эки яв, бири аьйлежи куртка Бийке, баска бириси Минаттынъ кардашы Узын-Карайдар — Сынтаслыдынъ энъ сабыр аьдеми.

* * *

Каранъа туьннийъ тыныклыгын биревдинъ адымлары бузды.

Кыз сескенип, яска йылысты да колыннан берк этип ыслады. Йикке ювыклайтаган биревдинъ суьлдери сезилди. Аьдемме, януварма, малма экенин яс пан кыз аньлап болмадылар. Суьлдердинъ аьдем экени тобанга ювыклаганда билинди. Кыз бан яс, оьзлерин билдирмеек болып, акырын тыныс алып, тобанга коьмилдилер.

— Бисимилла! Кайда йок болган экен?.. — деди бирев оьзи-оьзине куьбирденип.

Яс ким экенин танаялмады, тек сол биревдинъ колында шыбыкты коьрип: «Сыйыры тувардан кайткан йок болар, излеп юри», — деп ойланды.

Аьдем каты абытлап, тувра тобанга келди. Ястынь юреги: «дуймп-дуймп» этип тепти. Кыз да бир затлар айтып сыбырдады яс кыздынъ не айтканын эситпей калды.

—А! Бетсизлер! Мен картайгандай коьрген болырсыз. Меним коьзим алмайды деп ойлана боларсыз. Мине таптым сизди! — деп кышкырды Минат, шалга буьркенип, колындагы шыбыгын да яскап.

— Тур бетсиз! Бек аьруьв билдим сенинь эндигиси кинога барганынъды. Бийке сав болсын! Онъмай калдым, абасы оьлмей турып, кызы бетин ашады! Муна кан куйган аьдемлерге ыласып! Тур деймен сага!.. — деп карт кыскаяклы таза, тынык кешеде авады бузды. Минат кызын, тап тувардан кайтпаган яс бузавды тавып, айдап келгендей, алдына салып айдап келди. Олар, аьдемлер коьрип олтырмасын деп, кораларга йылыса берип, уйлерине асыктылар. Артларынан яс та авыр абытлап барды.

Минат шыбыкты булгалаклап, оьзи-оьзи мен дуныя буздырып соьйлеп кайтты:

— Меним кызымды келин этеек боладылар. Кызым байга бармай калсынтага, ондаи уйге баргышай!..

Кара кораздынъ эти мен сорпасын кешки конаклардынъ алдына салып. Минат куртка ак юрегиннен алып айтты:

— Алла онъарсын Шомат картты, аьдемге бу кеше эт егисти. Куьн узагына иегим кышып ятыр эди...

— Меним иегим де кышып турган эди, — деди Бийке суьйинип, коьзлери бувы шыгып турган сорпага атлыгып. Узын-Карайдар ундемей сыпырадынъ касында олтыры эди.

Бу вакытта тыйкылдап авыз ашылды эм таягын туйип каралдыга Шомат карт кирди.

Пештинъ янында турган уш аьдем не айтаякларын билмей, авызларын ашып калдылар.

— Коразынъызды, Минат, мине тирилттим. Сага оьзинъдикиндей кара кораз бермесенъ, унайсынъма? Оьзи де — атаман коькистей уйкен, сеникиннен де уйкен, — деп карт ерге аяклары байланган уйкен кара коразды салды.

Минат куртка саъспеклеп бир картка, бир олтырган аьдемлерге карап алды.

— Йок, Шомат... — деп уьйдинъ иеси айтып баслады.

— Не зат ол оьзи йок? — деп Бийке Минаттынъ коьзлерине карады.

— Ал деймен сага, оьзинъе керек болмаса — мага берерсинъ.

— Аьше, Минат, яхшы кораз коьринеди. Яхшы кеште кал, мен кетейим, — деп Шомат артына бурылды.

Минат эсин йыйып:

— Туратаганымды каратагы, берли пишедей. Кел, Шомат, сыпырага олтыр. Бир аьруув болып пискен. Еп кетеш.

— Не зат? — деди Шомат — карт.

— Кара кораз. Мине сага тоьс басы. Еш, Шомат. Соьле-аьле сорпасын да куяйым...

Савлай куьнди буздырысып турган аьдемлер каранъы кеште, яйма шувак болып, сыпырага олтырып кара кораздынъ этин де едилер, сорпасын да иштилер. Сыпырадан тураатырып Шомат:

— Сыпыранъ тойга шыксын, — деди курткага.

— Сага да йос болсын, — деди Минат.

— Йос болар, эгер сен йос эткинъ келсе, Минат.

— Неге этпейим, Шомат.

Уьйдинъ эсигин кынъырайтып ашып, турган Заремадынъ юреги, карт пан курткадынъ соьзлерин эситип, дуьмп-дуьмп этип тепти.

* * *

Мине мунавы сол кара кораздынъ хабары. Неге оны айттым дерсиз? Не маьнеси бар муна хабардынъ дерсиз? Бар маьнеси! Соьздинъ басы бир пушык, ызы бир кушак! Ногайлар соьзди суьйген халк. Онынъ яманы йок. «Соьзинъ сав болса, басынъ тав болар», яде «маьнели соьз малдан артык», дейди халк, оннан да баска аьлемет такпак бар бизим халкта: «Коьп соьздинъ азы яхшы, аз соьздинъ оьзи яхшы!» дурыс тувылым? Дурыс. Аз соьздинъ оьзи яхшы.

Э-э, сиз, сол эки яс аьдем не болдылар, деп сорамага боларсыз. Мурзабек пен Зарема бирге яшайдылар. Олар татым, наьсипли эм бизим аьр биримизге де яхшылык, татымлык сагынадылар.

Шомат та, алдынгындай этип, Минат — курткадынъ коразларын — затын сокпайды. Окын-окында куртка оьзи тилеп сойдырады ога...

Сол кораз бан болган затка ашувланып мен оьзиминъ биринши проза хабарымды яздым. Арып-талып, терлеп-писип яздым. Хабарда, тагы да бир кайтарып айтаман, энъ кыйын эсап ол тувралыкты коьргистуьв болады. Соны этеалсам деп, шалыстым. Язганнан сонъ бек куванып кеттим, тагы да оьктемсиген вакытлар келдилер. Ол аз деп, мага хабарым баспадан шыккан деген сезим де сезилди. Бизим авылшылар оьзлери акында айтылганды окыганларында, уыйкен сейирге калып: «Аьперим!» — дейдилер колымды берк этип алып, мага ыразылыкларын билдиредилер.

«Авылдастарым баспаланып шыккан затты коьрселер, кайтип бир суьйинееклер, кайтип бир куванаяклар», — деп бир неше кере ойландым. Элбетте, меним авылдастарым савлай дуныя Сынтаслы авылдынъ колында тургандай ойланадылар, оларга кыралга тувылды да, коньгысы авылга да оьзлерин кемситпейдилер. Эм мен олардынъ акында язганымды коьрселер, коькке ушып кеткендей болаякларын бек аьруьв сездим. «Бизим авылдан яхшы авыл дуныяда болмас! Бизим яшавдан яхшы яшав йок! Сынтаслыдынъ Тенгиз язувшысыннан ийги язувшы дуныяда йок!» — дерлер олар. «Неге бизге савлай дуныяды коьрсететаган телевизор керек, савлай дуныяга бизим авылдынъ акында айтаяк Тенгизимиз бола турганлай!» — деп оьктемсип олардынъ мактанганларын эситтим...

Аман да бу затлар тек меним уьмитлерим, ойларым. Ах, уыйтип болса, не яхшы болар эди...

Мен ясырып билмеген аьдем мен, юрегимде не зат бар болса соны айтып беремен. Ондай акылым бизим кишкей кеншектикине усап кетеди. «Юрек яюв тувыл, оны ашып аьдемлерге таптатпага», — дейдилер меним кардашларым. Бизде коьп затты ясырадылар. Сырларын-

затларын агаларым пишелериннен, енӗгелер десенъ бир-бириннен эм балаларыннан ясырадылар. Баъри сырларды энъ уйкен аыптем биледи, ол кирттей биревге де бир зат та айтпайды.

— Соьзди уйден шыгарманъыз, — деген соьз энъ уйкен аыптемнинъ суьйген соьзи.

Уйкен агам коьтере де уьндемес аьдем. Ол айтаяк затын да айтпайды. Бир метр токсан сантиметр бойы, бир кулаш явырынынынъ кенълиги. Мазаллы, уьндемес, аьлемет аьдем. Оьзи уй аьрекетин суьйген аьдем. Бобтен де бек койларды суьеди. Мен каралдыды карасам да, соьлеге дейим бизде неше кой бар экенин билмеймен. Сейир тувылым? Куллыктан эрте келип олтырса, ол колына шыбык алып, ярбаска койларды бакпага барады. Олардынъ авырувы бола калса, оьзи карайды, биревге де сенмейди. Оьзи кыркады, оьзи козыларды оьстиреди, эт керек болса оьзи соьяды.

Айтып баслаганнан сонъ, мен онынъ акында эш бирев де билмеген бир болган затты айттайым. Бир кошкарды агам оьзи козыдан асыл этти. Ана кой баласын ювытпаганнан себеп агам оны тонга орап оьзи карады. Козыга эмизлик пен суьт иширтип, йылы пештинъ янынъда оьстирди. Ол коьтере колга уйреншик болды эм уйден куваласанъ да, шыккысы келмеди.

Бир кере агам бияласы ман шифоньер сатып алады.

Уйге салады. Оьзи куллыкка кетеди. Уйде бирев де болмайды. Колга уйренген сол кошкар пешке киреди. Кирсе, биялада оьзининъ суьлдери коьреди. Коьргенлей, тутлыгысады. Биялада суьлдери де тутлыгысканын коьрип, ана беттен оьзиндей бир кошкар туйиспеге аьзирленип тургандай сезип, ашувланады. Оьзи де туйиспеге карланады. Суьлдери де аьзирленеди. Ашувланып, деген куьшин салып, ювырып келип «явын» туьеди. Бияладынъ куьлпарасын шыгарып, ватады.

Агам бузылган шифоньерди коьргенде, авызыннан тек эки соьз шыгарады:

— Убытоктан убыток! — дейди.

Аман да ол кошкарды соймайды, оны конъысы ман колга уйренмеген кошкарга авыстырады. Агам яннуварды айлак суьетаган эди.

Оъзи, айтканымдай, уьндемес эм сырын да билдирмес. Окымага да айлак суйеди. Газета да, журнал да, книга да окыйды. Меннен ол книга тилемейди. Тилесе, мен де оннан тилермен деп, корка болартагы. Книгады бек кызганады. Книгаларды авылдынъ библиотекасыннан алып, уйде тургыстады. Кайсы ер де саклайтаганын бир неше кере билеек болып, билеалмадым.

Бир кайта Франсуа Раблединъ «Гаргантюа эм Пантагрюэль» деген книгасын колында коьрип, тилеген эдим. Ол мага:

— Окып кутылсам, библиотекадан оьзинънинъ атынъа яздырып аларсынъ, — деди.

— Айлак аьруьв, кызганшак, — дедим мен ишимнен эм эки-меки оннан бир зат та тилемедим.

Кызганшак, уьндемес, сырын да билдирмес бирев.

Дуныяда болган затларга коьтере де эс этпегендей болып юреди.

Бир кайта шавып келип:

— Космонавтлар Айга ушканлар! — деймен.

— Аьше не болды? Кулакты неге ярасынъ? Энтте Марска ушарлар, ал не болды? — дейди асыкпай, бир сейири де калмай.

А бир кере аксамда тагы да суйтип шавып келип:

— Ираннынъ шахиншахы бизим кыралга конакка келген! — деп янъы хабарды айттым.

— Оьзинънинъ акында ойлан! — деди ол, басын тоьмен салып.

Сол акылларынан баска болып та, янъыларда ол бал шетен ысламага токтасады. Эм сол ойын пишесине айтады. Кыскаяклысы кан куйдырып байына кышкырады:

— Алла ярсын сени! Шыбын ыслайман деп балаларынъды да, бизди де сакат этеек боласынъма! Авденсок, олар кайтип бир тислейтаган!

— Олардай тыныш зат бу дуныяга энмеген. Оларга тиймесенъ, олар да биревге де тиймейди, берли пише, олар бал бередилер. Балга онъып туражкпыз, — дейди байы, давазын коьтермей.

Пишеси балдынъ акында эситкенде, авызын тыяды. Сондай эне уйкен агам.

Кишкой агам кобтере баска кылыклы. Онынъ савлай авылдынъ кызларынынъ, яс кыскаяклыларынынъ басын айландырып, юретаган акылын кобтереси де биледи.

Пишеси куын сайын онынъ ыстанын тазалап, ыйтувлайды, баъпишлерине крем ягып, бияладай этип, йылтыратады, кобйлегин агартып ювады эм эртенъ сайын пулевизатор ман бетине, басына ийислисув бууркеди. Окында пишеси онынъ сакалын да кетерип турганын кобрмеге болады.

— Сав бол, шыракшым! — деп агам оны оббип куллыкка кетеди.

Авылдагы ис тигетаган фабрикада электрик болып ислейди. А онда тек кыскаяклылар куллык этедилер, эм соннан себеп агамнынъ акында такпак этип: «Боъридинъ авызына койды байлаганлар», — деп айтадылар. Маънеси булай: агам — боъри, а кыскаяклылар — койлар.

«Яшасанъ, яшавдан обкинмегендей болып, яшамага керек», — деп айтпага суйеди агам.

Ол да, савлай аьелимиздегилердей, сырын айтпага суймес. Аман да кобзлерине карасанъ: «Тувра затты, баъри затты», — айтаман дегенди окымага болады.

Бир кере, аксамда, мен шай ишип олтырганда, агам куллыктан кайтты. Мен турганлай, ол пишеси мен мундай союз юргистти. Бас деп кишкей кеншек ози баслады:

— Аруув яс, сен туьнегуьн кеше кинодынъ акында айтып, кинодан сонъ не эткенинъди мутгырдынъ сорамага... — деди.

— Не эткемен? — деп агам ашувлангандай болды эм давазын кобтерип, — кыдыргаман! Келгенлей сорав алмай, сен бас деп ас салтага! — деп ашувлы явап берди.

— Кайда кыдыргасынъ, бек кеш болган эди де? — деп байынынъ сусыннан коркып, тагы да пишеси сорады.

— Суйтетаган мунавы, — деди агам, авыр тыныс алып, басын шайкап. — Оьзинъ билесинъ де кайдай авыр кино болганын. Онда шпион керегим, олуув керегим, кобтереси де бар. Сав кеше сага онынъ акында айтып шыктым да. Кинодан шыкканда, басым авырып олтырмасын деп, бираз юргим келди. Орамда кезсем, аьдемлер мунага бир зат болгандай кобрип ойланмасынлар деп,

сув ягага бардым Сонда олтырып, уйге кеш кайттым. Анъладыньма? — деп ол коьзлери мен: «Кобьтере затты да тувра айтаман», — дегенди билдирди.

Баьрисин де тувра айткан болса да, ким биледи. Аман да, коьзлерин суьйтип эткенине ыйнанмага куьш.

Болса да кишкей кеншек ога ыйнанады.

Сондай бизим аьелимиз. Ясырмага бек суьедилер. Кене де, мен озьимнинъ агаларымды да, енъгелерди де суьемен, неге десенъ савлайы да меним тувганларым, ян кардашларым. Ишиндегилерин билдирмейтаган акылларын яратпасам да, эм бир-эки сырларын ашып айткан болсам да, мен оларды суьемен.

А мен олардай тувылман, мен ашык аьдеммен. Мен де, кишкей кеншектей, юрегимде болган затты айтып кояман. Ондай зат пан мактанмага керек тувыл. Кишкей кеншекке таккандай, мага да анъкылдак, — деп ат такпага боладылар.

Сонъгы куьнлерде мен де «анъкылдак», озьимди сырын ясырып юретаган аьдемдей коьрдим. Язып баслаганымды биревге де айталмай юрдим. Анъламаган аьдемлерге айталмадым, анълаган аьдемлер Сынтаслыда аз. Язатаган куллыкты анълаганлар коьп эдилер аман да ондайлар Сынтаслыда калмай, калага коьшкен эдилер.

Ясыратаган аьдем экенимди озьим сезгеним аз деп, аьдемлер де коьрип басладылар. Уйдегилер аьли де сезбейтаган эдилер. Межит, «Сельмагтынъ» туькеншиси, мен коьлем тетрадьлер алатаганымды эслеп, шек этти. А оннан сонъ форматлы кагыт та алып баслаганымда, коьтере де кужырланды. Мен «Сельмагка» киргенлей ол курсагын алдына салпыратып «Канцтовар» деп язылган боьликке бара кояды.

— Межит, ана кагыттан бир пакет береш! — деп бармагым ман кагытлар бетке коьрсетип тилеймен.

— Иним, — деп ол пакетти береди эм меним коьзимге карай берип: — мунда юз дурбат, сага бир зат орамага керек болса, мен сага баска бермеге боламан, — деп Межит кагытты не зат уьшин алатаганымды билеек болып кызыксынады.

Мен ундемей, кагытты алып бурылып кетемен. Межит сейирге калып, коллары ман булгалаклап артымнан сойлеп калады.

— Каражан ман экевлери сондай кагытты аладылар. Ал, Каражанга неге керегин савлай авыл биледи. А муна балага неге керекти? — деп туькенши басын шайкайды.

Каражан савлай авылга белгили яла ягувшы эм боляк-болмаяк акында шагып турган аьдем. Бир коньысы йырма кой асырайды деп шагады, баскасына эртенъликтен кешке дейим пластинка ойналады, председателдинъ акында «Волга» ман кыдырады эм бир кере председатель каьр этип батпак шашып кеткен, деп шагады, школадынь каравылшысы уйледе ишеди эм коьтересиннен бек Каражаннынь акында куьлейди деп шагады. Каражан коьтереси акында да газеталарга да, бас калага да язады. Оны ман мен туькеннен бирдей кагыт алатаган болдык. Суьйтип мен туькенши Межитти уйкен ойга калдырдым.

Карасакал Сулеймен де бир затлар сезди. Ол бизде телевизор карап турганда, ога бир зат болып, мага туьзеттиреек болып, мени шакыраяк уьшин табанга мингенде, меним язып олтырганымды коьре калды.

— Тенгиз, — деп оьзи тувра касымга ювыклады. Мен тегаран бир кагытларды столдан йыйыстырып алдым.

— Эй-гей?! — деди карт куьлемсиреп. — Алыс якта кардашынь барым хат язбага?

— Сулеймен-агай, ол затлар хат тувыл, — дедим мен.

— Аьше, не зат ты?

— Булай бир затлар, — деп мен айткым келмеди.

— Аьруьв, аьруьв... Биревге де бир зат та айтпаспан, — деди куьлемсиреп, ол тап мени бир казадан саклагандай этип.

Мен не ясыртыны барын анъламадым.

— Яс заманымда мен де биревге язып тургаман, — деп кара коьзин кысып айтты.

Мен куьлеп йибердим.

— Аьше, аьше, — дейди карт, коьз кысувын токтатпай, эм анда-мунда калган бир-эки тислерин ашып коьрсетип.

Эндигиси Сулейменге ыраскан сайын, ол энъ алдын ян-ягына бирев де йогым деп карап болады да, сонъ

кулемсиреп: «Язасынъма?» — деп сорайды. Ол меним акымда аькис затларды ойланатаганын ога туьсиндиреек боламан. Ол туьсингиси де, тынълагысы да келмейди. Эм оьзи, коьп зат билген аьдемдей болып, сакалын сыйпап сол айтатаган соьзлерин: «Мен де яс заманда язатаган эдим», — деп айтады.

Эне суьйтип аьдемлер мен бир зат ясыратаганымды сездилер. Аман да олардынъ арасында меним кешеге ислеримнинъ тувра маьнесин тувра билген аьдем болмады. «Кораздынъ» акында язатаганда, мен Узын-Карайдардынъ акында да айткан эдим. Эне сол Карайдар биринши аьдем болып, меним язатаганымнынъ акында билди. Оьзи Карайдар бир заманлар язатаган, эм савлай Сынтаслыда язган поэтлерди билетаган болган экен. Яшавында онынъ эсте калгандай бир зат болыпты. Бир йьлларда Карайдар Шарапутдин деген кардашынынъ область журналында поэзия боьлигинде куллык эткен орынынъ юргистипти. Ол зат савлай авылга белгили эди. Айтып озганьмыздай, Карайдар оьзи тыныш, сабыр болса да, пишесининъ ога юккан ери де йок. Кыскаяклысы байы калада бир йьл уьйкен куллык юргисткени акында мактанып, арымай-талмай авылшыларга айтып турады. Шарапутдиндей оьрметли, айтылган кардашлары бар экени мен де мактанады.

Авылдаслары Карайдардынъ калада ислегенин баскаша ойланадылар. Шарапутдинди переподготовкага йибереятырганда, баска аьдем онынъ куллыгын алып олтырар деп, корынып оьзининъ кардашын аькелип олтыртады деп Сынтаслыдынъ аьдемлери ойланадылар. Аман да пишеси ондай затты тынълагысы да келмей, аьйт деп байынынъ колайлыгынынъ акында оьктем хабар яя береди.

Меним язатаганымнынъ акында биринши болып авыл ишинде Карайдардынъ аьели билди.

Кешке тура мен Карайдар аларга бардым. Асыкпай олтырып, баьри затты да айттым. Ол тынълады. Пишеси тигилип, авызын кыйшайтып мага карай берип олтырды. Мен ятлавларды окып баслаганда, Карайдар сейирсинип, коьзлерин батлатып, эс берип тынълады. Окып болганда:

— Мен аьли поэзия боьликтинъ басшысы болган болсам, бу сабатте ок баспалар эдим сенинъ ятлавларынъды, — деди аьжейипсинип.

Пишеси байынынъ соьзлерин яратпай тагы да бек авызын кыйшайтып Карайдарга карады.

— Улым, сага калага барып, меним кардашым Шарпутдинге ятлавларды бермеге керек болар. Олар сеннен поэт этер, — деди Карайдар ятлавларга сукланып.

— Я, сепей, не дейсинъ?! Шарпутдинде балалар ман соьйлемеге заманы барым, авмедий. Ал авылга келип кардашларын коьрмеге заман таппайды, а сен онага балалардынъ каьрлерин шектиреек боласынъ. Бос затты кояш! — деп пишеси туьтеп кетти.

— Неге экен-ав?! Онынъ ятлавлары бек аьлемет эм олар баспаланмага керек боладылар, — деп Карайдар давазын коьтермей мени мактады.

Оьзи суьйингеннен коьзлери ясланды, калтыраган коллары ман коьзлерин суьртип:

— Мен де бир заманларда ятлав язатаган эдим. Кайдай ятлавлар эди! Энь аьруьвлерин мен биревге де коьрсетпейтаган эдим. Олар, олагый, янымга бек баа эдилер. Оларды пишемге багыслайтаган эдим. Аман да оларды ол анъламады-ав, отка якты. Бес баламды коьргистип: мине сага ятлавлар, мине муналардынъ каьрлерин шек, деп якты. Коьресинъме кайтип болганын куллыктынъ. Уьйленме, улым, уьйленме, поэтлерди куры пишелер оьлтиредилер, — деп Карайдар яшавдышь баска ягын айтып баслады.

— Ога дейим мен баскаша ойланатаган эдим. Яшавымды ол аьлек этти... — деп пишесин коьрсетип айта берди, — ол мага куьн сайын урсысты, бетлеп турды. А эндиги менде от коьтере соьнгенде, тыншайып онъды, — деп Карайдар соьзин кутылып, авыр тыныс алды.

Пишеси ийнелердинъ уьстинде олтыргандай йыбырдап, колы ман бетин ыслады, сонъ карап, басын шайкап:

— Я, язык! Кимнинъ алдында ялынасынъ, кимге йыланасынъ?! Ол балады да! Авмедий, оннан сонъ мен сени орамга шыгармайман деп, йыланасынъ. Сени шыгарсанъ, савлай авылга оьзинъди яманлап келеексинъ, селекеге калаякпыз! — Кыскаяклы басын шайкап бетлеп айта берди.

Оннан сонъ ол мага карап:

— Сен, балам, мунда эситкен затларды баскаларга айтып олтырма. Соyleги аьдемлер кайдай, уйкен соьз этерлер... — деп тиледи мага.

— Йок, йок. Ойымда да йок, — деп явап бердим мен.

— Шарапутдинге бар, улым, — деди кыскаяклы. — Барганда, бос колынъ ман барып олтырма, бир зат аькет. Ол ондай затты сьуди... — деди.

Карайдар, эки колы ман басын ыслап, стол яювга, тап оннан бир зат коьреектей болып тигилип карады. Пишеси сукланып мага бурылып, тагы да:

— Осьип уйкен аьдем болсанъ, бизди мутпа. Сага яхшылык эткен аьдемлерди мутпа. Бизим балаларымызга ярдам этерсинъ. А муна болмаяктан не коьреексинъ?! — деп селекелеп байын коьрсетти.

Карайдар басын коьтерип тегаран бир шыдап пишесине карады, пишеси тагы да коса берди:

— Белки бизим балалар институтка туьсеек болырлар, а сен, акыллы яс, колынънан келген затты этерсинъ, да?! — деп кыскаяклы яне тиледи.

— Авызынъды ябалмайсынъма сосы сен! — деп энъ сабыр, энъ тынышлы аьдем шыдаялмай бакырып алды.

— Ия, каратага ога? — деп пишеси уйкен сейирге калды.

Мен турдым. Аьруьв тувыл биревдинъ урсысына кириссенъ. Узын-Карайдар да турды. Ол, билмеймен, неге болса да, муьшелери калтырап, мени эсикке шежим озгарды. Мен эсикти ябаман дегенде:

— Аьруьвим, билмей авызымнан шыкты, эндигиси уьйтип этпеспен, хаьтеринъ калмасын, коьзим-яным, — деп Карайдар пишесине ялбарып тилегени кулагыма шалынды.

Эсикти явып, сейирсинип оларды калдырып кеттим.

Аьлемет тувылым Сьынтаслыда байы уьйтип пишесин суйгени. Аьлемет! Тек Сьынтаслыда яшайтаганлар аьлемет затларды коьрсетпеге уста. Эне коьресизбе энъ сабыр, энъ тыныш аьдем, а кайтип пишесин сьуди, кайдай ога соьзлер айтады. Кайдай янышлы.

Сыягы каранъы эди. Коьнъилим тоьмен эди. Сол татым аьел урсыспага аз калганы уьшин болыртага коь-

нъилимнинъ бузылганы. Мен авага тоймай бираз юрдим. Электрошыраklar янадълар, олардынъ ярыгында дуныя ман бир куппелек, ширкей ройланып ушадылар. Кеше солар кайдан шыгады экенлер деп, ойландым. Юлдызлар яркырайдылар. Туманлы Аьжи йол каранъы коькти эки кесекке боьлип созылган.

— Аьлемет бу йол, сонандан бир юрсенъ экен, — деп ишимнен ойланаман.

Алыста ийтлер уьрдилер. «Тагы да ярык айга уьреди болырлар?» — дедим оьзим-оьзимге. «Неге олар айга уьреди экен?» — деймен сонъ, аьжейипсинип.

Кайтип аякларым Насипханнынъ уьйине аькелгенин де сезбей калдым. Терезеси ярык эди. Онынъ терезесининъ ярыгында да баягы куппелеклер, ширкейлер ушып айланадылар.

— Аьше, — деп алдын оьзимге салган соравга явап табаман, — аьдем ярыкка келеятырган болса, а язык куппелеклер, ширкейлер, кайда бараякты? — деймен.

Насипхан окып туры эди. Меним коьз алдыма ол меним книгаларымды кайтип окыганы келди. Эм мен сол затгы ойландым. Бирден ол турып, шыракты соьндирди. «Меним биотокларым ога еткен болырлар», — дедим ишимнен. Каранъыда, мени бирев де коьрип олтырмасын деп, уьйге асыктым. Аягымнынъ астында бир зат тырсылдаганда, конъысы каралдыда ийт уьрди. Онынъ уьрувьине савлай орамнынъ ийтлери сеслерин костылар. Мен ол орамнан каштым. Аьше кеше ийтлердинъ каьрлери сол, биревге уьрмеселер туралмайдылар деп, тагы да бир соравга явап табылды.

Ярбаска шыгып, уьй бетке бардым. Сувдынъ шувылдаганы эситилди, ийтлер де уьргенлерин койдылар. Тега-ран бир уьйге еткенлей, оьзимнинъ табанымга миндим. Онда раскладушкамга ятаман дегенлей, кулагыма:

— Аьвмедий, уьйде сосы сен уйкляаксынъма? — деген уьйкен енъгемнинъ байына бакырган давазы эситилди. Коьз алдыма кайтип ол байын суьйреп, казан уьйден пешке аькетееги коьринди эм мен соны ман уйклап кеттим.

Эртеси куьн бизге энъ уьйкен аьптемиз келди. Мен куллыктан келип, ювынмага да, ас ишпеге де уьлгирмей турып, ол мени мен уьйкен лакрыда курды. Бас деп,

куьлемсиреп, коьзи мен ымлап коьрсетип, олтыргышка олтыртты. Соьйлемей турып, уьйкен соьз коьтерилеегин мен коьзлерининь карамыннан билдим.

— Ия, Тенгиз. Сенинь агаларыньдай аьдемлерди, куллык беттен де, акыл беттен де, колайлык беттен де савлай авылда таппага кыйын. А сен ша? Кимге усага-сыннь? Бир атадан, бир анадан тувгансыз да?! Аьруьв... Куллык этесинь, этпеген болсань ша, ол заманда коьтере де соьнип эдик. Бас дегенде бир болмаяк, бир шая кызды акашаяк болдыннь. Аьруьв... Койдырдык. Ал аьруьв — уьйлендинь. Ал пише мен де яшаялмадыннь. Коьтере куьйиксинь... Бу не затты оьзи, айташ?! — деп аьптем бакырды.

Мен ол бу йол неге келгенин, не уьшин соьйлейтаганын аньламай турдым. Мага куьн сайын айьырылыскан уьшин шамгалып авызларын курыткан эдилер. Оннан сонь баска зат уьшин урсыссалар да, сол айьырылыскан хабарды да косадылар. Соннан себеп мен соьле бу баска не зат айтаяк экен деп уьндемей тыньладым.

— Пишень таслап, Алла сокпасын бир, ший шаяга ырасып, савлай авылга атымызды кара батпакка авнаттыннь. Ал аьруьв, ол затларды билесинь, ол затларды бир неше кере айтамыз эм айтаякпыз. Айтаман, айтаман дегенде муна зат не затты?! — деп энь уьйкен аьптем бек бакырып коьзлерин батлатты. — Я Алла, я расул Алла! Буьгуьн туькенге киремен. Эндиги, савлай авылга коьринисли, сондай тань, сондай алал Межит туькенши, онынь акылын, айткан соьзин савлай авыл макул коьредди. Эне сол куьлеп мага бизим акымызда: «Сосы сизинь кенжапайынньыз акша «печать» этеди болыр деймен, ай сайын меннен юз кагыт алады», — деп те туры. Ал, турган ериньде йьгыл, ер тесик болса, киреегим, суьйтип селекелеп айтканда. Не иши бар онынь куьлемеге. Ал, сол куьлеген болса, савлай халк куьлейди деп санамага болаяк. Неге, ким халкка куьлетеди? Сен, сен, бебем... Тагы да, буьгуьн бараятырман орам ман... — деп энь уьйкен аьптем коьзлерин кень ашып, сынап мага карады. — Бараятырман, эситемен, ана сол какаштай арык, кыйшык авыз, манька бурын, ана язык Карайдардыннь пишеси

узын тилин шыгарып, савлай халкка бизим акымызда уйкен хабар яйып ятыр...

— Аьптей, — деп мен оны боьлдим, савлай хабар неден басланганын сезип, — аьптей, кой соны, ана калган соьзди билемен.

— Сен коьтере де билмегендей ойландым?! — деп кажавлады уйкен аьптем. — Кимнинь акында сол яманнынь соьйлегенин билесиньме? Бизим акымызда. Савлай Сьнтаслыга айтылган бир аьелдинь акында айтып туры. Ким онага онадай «правады», (булайда энть уйкен аьптем «права» дегенде машинге берилетаган «правадынь» маьнеси мен айтты) берген? «Тап бир билесинь, биз олардынь баьленшакай бир Шарапутдинлери мен таныспага суьйип оларга тилеп келгендей». А биз онынь Шарапутдинин басымызга шер этеекпизбе? Не шотымыз бар онада. Айташ, мага, бебем. Мен «грамотка» окымагаман, айташ Шарапутдин не затымызга керек?! — деп ол соньгы кере бакырды.

Эндигиси ол кайтаягын мен сол сабат ок сездим. Энть уйкен аьптем бакырмага эрте аьзирленген болыр эди, а ким эрте бакырмага аьзирленсе, сол бакыраяк отын тез йояды. Суьйтип, аьптем де тез кайтты.

— Сол тилши пише, сен ятлав язасынть, дейди. Артык та уста язылган болмаса да, Шарапутдинлери оны баспалаяк дейди. Коьтере де куьйик экесинтага сен, — деп энть уйкен аьптем коьзлериннен тыгыртып-тыгыртып яс тоькти.

Оннан сонть коьтере де кайтып, юзиме йылы карап:

— Ятлав язып сени ким уйьреткенди, акыллым? — деп сорады.

Сонть шоканасынынь ушы ман коьзлерин суьртип:

— Бебем, калай бир аьруьв болыр эди, эгер сен соларды баспаласанть,—деди ярыкланып. — Тенгиз, тек Шарапутдинди коймага керек. Ол Шарапутдинге тагылсак, сол яман пише артымыздан калмас. Билесиньме не зат этермиз? — деп энть уйкен аьптем ойланды.

Мен онынь бети кайтип туьрленетаганын карадым.

— Айткым келмегенди айттырасынть, акыллым. Яс заманымда мага Мамедбий деп бир язувшы ашык эткен эди. Кайдай бир алал, кайдай бир яныплы эди. Оьзи:

Ах, деймен де, оьх деймен
Алтыншаштай йок деймен ...

деп мага йыр йырлайтаган эди. (Энь уьйкен аьптенънинъ аты Атлыншаш эди), — деп аьптем сырын айта берди. — Ал, эне алтын шашларым да калмады, суймей баскага байга бардым.

— Тыньла, Тенгиз, — деп ол тыныс алды. — Шарапутдиннен де Мамедбий колай, а ога меним атымды айтсанъ, ол сага коьтере затты да этер деп ойланаман.

Сол куьннен бери Сынтаслы авылда яньы яс поэт тувьп баслады. Шарапутдин меним ятлавымды баспалайк болады деген хабарды бир яктан Узын-Карайдардынъ пишеси яйды. Баска яктан энь уьйкен аьптем Шарапутдинди унамай, коьтере затты Мамедбий ювыгьмыз этер деген хабарды юргистти. Авылшылар ондай затты эситип, меним язувшы болаягыма суйинип, ыйнандылар. Карасакал Сулеймен алдынгындай:

— Язасыма? — деп сорап турды.

Мен басымды ийзеп:

— Аьше, — деймен.

Ол:

— Яз, яз. Анага-мунага язганынъды кой. Оьзимнинъ яслык шагымда язув уьшин акша берилетаганын билген болсам, соьлеги таякка таянып юрген Сулеймен легкой машини мен юрер эди. Яз, яз, улым... — деп мени комлады.

А кетейтырганда, карт оьзи оьзине:

— Караш, яс-явкадынъ акылы йыйылганын, аттат сени... — деп куьбирденди.

Уьйдегилер де мага карамларын коьтере туьрлендирдилер. Домбай кишкей кеншек юмсак куьлемсиреп, ас ишпеге оьзи табанымга коьтерилип шакырып турды. Алдын ол шакырмайтаган эди. Уьйкен кеншек мага ялынп баслады. Бир кере ол баласын элекенде сувга туьсирип турганда, мен пешке кирдим. Мен кирмей туьрып, сол баягы энь кишкей уллары ала-бакырык, этип йылап баслаганда, анасы балага мени коьрсетип:

— Каратага, — деди ол, — кардашынъ сенинъ язувшы болайк, сондай болып оьс, соннан коьрим ал сен де!

Бала йылавды койып, мага, бир эстеликке карагандай болып, карады. Кобресизбе, тек туьнегуьнлерде кылыксызланатаган бала, эндигиси сес те шыгармайды.

Агаларым да эндигиси яшавда орын тапкан аьдеме карагандай этип, мага карадылар. Урсысты коьтере койдылар. Мен баьрининь де мага карамлары суьйтип авысканына уьйренеалмай юрдим. Ал, урсысты койганлар, бир зат та эттирмейдилер, акыл уьйретпейдилер. Ондай яшавга мен уьйренген йокпан. Бир кайта кишкей кеншекке озимди урсыстыраяк болып, юватаган полын таптап шыктым. Ол урсыстынь орынына савлай тапларды суьртип, мага суьйинип карады.

Эм арасы коьп те кетпей аьелимиз йыйын йыйды.

Уьш аьптем де каладан, райцентрден, эм коньысы орамнан йыйыннынь басшысы «сельсовет», энъ уьйкен аьптем келдилер. Йыйын этип, мени калага йибермеге токтастылар. Еньгелер де озлерининь кайгыларын шегип, мага анавын-мунавын аларсынъ деп тилек эттилер. Балалар каьмпет аларсынъ дедилер. Билмеймен, неге авылда сатылатаган каьмпетти балалар яратпайдылар, а тамам сондайды каладан аькелсенъ, оны балдай таьтли коьредилер.

Автобуьска бараятырганда, карасакал Сулеймен ырасты. «Кайда», — деп сорамай, кайда десенъ йол болмас деп ойланган болыртага, эм онынъ орнына алдынъы сорайтаган затын сорады:

— Язасынъма?

Мен калага йолланганымды айттым. Ол неге бара таганымды билип, уьйкен тилек этти:

— Яхшы йолга! Кыдырала яс дос болсын! Йолынъ узак болсын! Аман барып, сав кайт.

Мен онынъ колын эки колым ман алдым. Карт озининь керегин де мутпады: — Улым, сосы уьллем бир эскиргенди де... — деди...

Экинши кесекке
кирис соъз

Бир кайта бир ярлы киси сыйырын сатаяк болган экен. Ол базар куьнди саклап, эртенъ мен сыйырды базарга айдайды. Доьрт оьтирикши, ол затты билип, ярлыды алдаяк боладылар. Олардынъ бириси базар йолында ярлыга расады.

— Я, йигит, эшкинъди сатаяк боласынъма? — деп ол оннан сорайды.

— Кайсы эшкиди, менде эшки тувылды да, сыйыр, — дейди ярлы.

— Мунавы сыйырма? Сыйырга усаган бир ерин коьрмеймен, — деп оьтирикши зырт этип куьлейди.

— Басымды авыртпаш! — деп ярлы, соьзин койдырып, сыйырын айдайды.

Бираз йол юргенинде, ога тагы бир оьтирикши расады.

— Аьруув аьдем, эшкинъ мен кайда йоллангансынъ? — деп сорайды ол.

— Коьзинъ шыккыр! Мунавы эшки тувылды да, сыйыр экенин коьрмейсинме? — деп ярлы ашувланып, токтамай асыгып кетеди.

Бир кесек заманнан сонъ ярлыдынъ алдына уьшинши оьтирикши шыгады.

— Эв, аьруув аьдем, эшкинънинъ тек ян суьеги калганды да? — дейди ол.

— Уьйден шыгараятканда сыйыр эди эндигиси ол неге эшки болганды-ав? — деп ярлы сыйырына сейирсинип карайды. — Йок, сыйыр эшки болаяк тувыл! — деп йолланады.

Ога тагы бир оьтирикши расады. Ол да:

— Сатпага аькетесинъме эшкинъди? — деп сорайды.

Солардан сонъ ярлыдынъ оьзине уьйиннен шыгарган сыйыры эшки болып коьринеди эм ол уютка калмайым деп:

— Сатаман эшкимди, — дейди.

Олар бир-бирлерине колларын бередилер. Ярлы сыйырын эшкидей коьрип сатады.

ЭКИНШИ КЕСЕК

«Айтайыма, айтпайыма деп мен куйдим.

Халк йыры

Кала Кисиге, авыл аьдеми болган себепли, шавшувлы эм сувук болып коьринди. Бас дегенде ол озин калага коьтере де келиспейтаган эм керексиз деп ойланды. Аман да Киси мунда коьп заман болмаягын эске алганда, юреги тынышланды. Автостанцияда Киси озине усаган, калады сувук коьрген аьдемлер мен расканында, коьнъилленип кетти. Кисидинъ биринши коьрген заты — ол автостанциядынъ тоьбесиндеги: «Гражданлар, автопассажир хозйстводынъ ярдамы ман пайдаланынъыз!» — деген реклама эди.

Оннан сонъ ол озининъ артында Кобаннынъ бойында яшаган эки орыс казактынъ соьзлерин эситти. Кызыл сызыклары болган галифе ыстан кийген казаклар онынъ сумкасы акында соьйлей эдилер.

Кисидинъ сумкасы акында соьйлемеге болаяк эди. Неге десенъ ол уйкен эм ишине коьп зат та сыятаган эди. Орыс казаклар да сол затка эс эттилер.

— Оьх, оьх, турган, эне дорба! — деди бириси.

— Аьлемет, ал, яс онынъ ишине не затлар салмага болады экен?! — деп сорады экиншиси.

— Кайтип не зат? Азым? Ералма да, сало да, шеми-дан орнына да юргистпеге болады, — деп бириншиси билгенсип соьйледи.

— Донъыз майын болмайды, — деди экиншиси.

— Неге болмайды? — деп сейирге калды бириншиси.

— Ол бусурман да, ога донъыз этин емеге ярамайды.

Экеви де куьлеп, бир-бирининъ ийинлериннен кактылар.

Киси бир йырма ясындагы орта бойлы аьдем эди! Уьстине ол ак нейлон коьйлек, ыйтувланган кара ыстан, аякларына кара баьпишлер кийген эди. Кара коьзли, кара шашлы, караборан бетли, бурыны буькир эди. Сыпатка коьре, ол аьдемлер мен келисип билетаган ашык юрекли болып коьринетаган эди. Онынъ аты да бар, аман да ол калада аз белгили, айтылмаган-танымаган аьдемлер мен

йолыгыспага керек болганнан себепли эм оьзи де оларга танылмай калган уьшин ол «Киси» болып калады.

Базардынъ иргесине янаскан автостанциядынъ майданында онавга ювык курткалар, кишкей сыпыралардай болып курылган стоьллердинъ янында, шемишке сатып туры эдилер. Олар бир-бирлерине усайтаган эдилер. Эгизлерди айырып болмагандай, оларды да айырмага кыйын эди. Язгы куьнге де карамай, олар кара, конъыр туъсли фуфайкалар, басларына кыскы калын шаллар байлаганлар, аякларына йылы валенкалар кийип кымталганлар. Баьрисининъ бетлери де йыйырылып, шырайлары ярык, караслары ашык болып, аьр бирисининъ алдындагы стоьллерде ак элекенлерге кара йылтыравык майлы куьнайлан куйылып, аьр бирисинде де куржын бокшалар болып, бир бокшаларында ак каьпиклер, бир бокшаларында сары каьпиклер, а койынларындагы сактыян бокшаларда кагыт акша саклап, оьзлери оьктемли болып олтырадылар. Киси оларга тигилип караганда, олар да ога уьрккендей болып карамларын тасладылар. Яс аьдем, сол затты сезип, кетпеге асыкты.

Тувра майданнынъ муьйсинде, базарга киреяткан ерде, «Звукозапись» деген будка туры эди. Онынъ эсигине: «Йыр бизге яшамага ярдам этеди» деп язылган плакат илинген эди. Будкадынъ ишиннен Сынтаслыдагынша «орайда» шалынып эситиледи:

«Кырга шыгып бараман,
Шыбын-ширкей коймайды
Оьзим суйген аьруьвге
Козим карап тоймайды...»

Базардынъ ишинде тизилискен «чайныйлар», «закусочныйлар», «шашлычныйлар», кумырскаларды йыйгандай этип, аьдемлерди йыядылар. Базардынъ таскора иргелери бойында арбалар, машинлер тизилискенлер. Авылшылар басларына коьрпе боьрклер, аякларына этиклер кийип, интеллигент авылшылар европалык костюмлер, шляпалар кийип юрилер. Кыскаяклылар колларында — кошелкалар, сеткалар. Базар топ-толы аьдемлерге. Яс Кисидинъ коьрген затларына сейир этти. Элбетте, сынтаслышы калады шынтысы ман ба-

зарда коьрмеге болаяк эди: кала мунда тап аяньдадай болып коьринеди. Цирк коьреек болсанъ — кара. Ол тап базардынъ ортасында орынласкан. Сыйырынъды мотоциклге авыстырмага суьйсень, оны да мунда этпеге болаяк. Йырлап эм ойнап юрген сиганларды коьргинъ келеме — оларды да мунда табаяксынъ. Олардан шапкы яде темир затларын сатып алмага болаяк.

Авылдан келгенге базар — байрам, сосы коьлем аьдемлердинъ ишинде айланып юруьв эм оларга карав — кайдай юбаншык! «Кус суьти» деп язылган бидонын ыслап турган суьт сатушы да мунда бар эди.

Сосы калада сондай туьрли язувлар толып ятыр. Айтпага, балалар паркында балаларды кара ат егилген бидарка кыдыртады. Бидаркага Ильф эм Петровтынъ «Антилопа гну!» деген белгили язылувы тартынувсыз ябыстырылган. Бу базарда юк тасыйтаган бир машинадынъ каршыгасына: «Шаша йол космос тувыл, сенимлигинъ йок болса, алдынъдагын етип озба!» — деп язылган.

Соны ман Киси, базарды айланып, онынъ кубыла авызыннан шыкты. Кумырскадай быжылдаган базар артта калды, аьли де онда керек ярак салынатаган сеткалары ман кыскаяклылар асыга эдилер. Гуьрилдев эм ахырында кала коьтере де сессизленди. Куьн саьвлеси мен ярыкланган эртенъликтинъ авасы таза эди. Алыстан Карлыгавдынъ эки уьйкен куьмис баслары калага коьриндилер. Киси, йол бойлап эгилген ясыл тереклердинъ салкымлыгы ман барады, йолда ога аьдемлер расадылар. Олар — эртенъликтинъ таза авасы ман тыныс алмага шыккан пенсионерлер яде болса служащийлер. Олардынъ коьбиси колларын артка салып, юзлеринде сабырлык, тынышлык язылып, кезинедилер. Базардынъ шав-шувыннан сонъ сосы тыныклык аьлемет болып коьринди. Озып кеткен аьр аьдемнинъ адым сеси ашык эситиледи. Ак теректинъ япырактары сувсылдайдылар. Узак болмаган ерде пионер горны сызлатып тартылды эм барабан токылдады. Оннан сонъ тагы да тыныклык тоьгеректи бийледи.

Киси асфальт йолы ман бара берди. Йол эртенълик шыктан аьли де кеппеген. Кисиге, авыл аьдемине, асфальт йолы тамаша болып коьринеди. Эм ол завыкланып адымлайды. Авылдагы ислери де онынъ басыннан шык-

паганлар. Ол барады эм оьктемсийди. Тувган авылы ога язувшылыкты йорыган. Ол оьзин поэттей сезеди. Эсине авылшылары ман аманласканы туьседи: эртенъликте сыйыр айдамага шыккан балалар оны автобуска дейим сукланып озгарганлары, карасакал Суьлейменнинъ тилеги, энъ уьйкен аьптеси мен соьйлегени. «Сумкады тек батырма!» — деп ога уьйкен кардашынынъ айтканы эсине туьседи. Киси мунда, калада, оьз авылдаслары, тувганлары эткен сенимлерин акламага керек эди.

Ол балалар садынынъ касыннан озды. Корадынъ берги ягында толысымал кыскаяклы, онынъ аргы ягында ак халат кийген тербиялавшы бир-бирлери мен кызыклы соьйлесип туры эдилер. Балалар садтынъ каралдысындагы кум тоьбеде ойнайдылар. Олар, аваслары болмай, кумнан бир затлар ясамага шалысадылар. Сосы тоьбединъ бир шетинде шырайы кеткен, юзи саргайган коьк коьзли, сары шашлы бала олтыры эди. Ол бир аягынынъ уьстине баскасын салып, сандалынынъ табаншасына тийип карайды. Оьзи авызын коьптирип те алады. Эм оьпкели экенин билдирип толысымал кыскаяклыга бирерде карамын таслайды.

Кыскаяклы да, кызувлы соьзин боьлип, балага:

— Шайтаннынъ баласы, сандалигинъди шайнап тербеме! — деди.

Сосындай кажавлык Кисиге ярады эм ол, даяналмай, куьлеп йиберди.

Биз эслегенше, Киси коьнъилшек эм аьдемлерден ятсырап-зат этип билмейтаган эди. Ол — авыл ясы. А авылшылар, боьтен де, сынтасшылар, баьри таныс болган эм таныс болмаган аьдемлер мен де саламласадылар эм аьр заман кайсы соьйлесуьвде де соьзге кириседилер, ян авырувларын коьрсетпеге шалысадылар. Коьп затты билмеге аваслыгы болган сынтаслышылар таныс болмаган аьдемлерден ятсырамайдылар. Кыскаяклы Кисиге сейирсинип карады. Ол куьлкисин койды. А «шайтан-бала» анасынынъ соьзлерин эситип, онынъ суслы юзине коьзлерин битилтип йылады.

«Бизим авыл балаларын бир соьз бен яде суслы карам ман йылатып болалмассынъ, — деген ойлар кел-

дилер Кисиге. — Сокпай, каранъа котандагы шайтан ман коркыстпай авыл баласы эш йыламас. Дурысын айтсанъ, каладагы балаларда не юбаншык бар? Аыр заманда да кишкенекей садикте, капалгандай болып, эригедилер. Авыл балаларынынъ яшавлары баска. Олар эртенъ мен кыр, данъыл деп кетселер, оннан каранъа ясыда арыпталып, аш болып кайтадылар. Ама олар, койынларын толтырып, алмалар эм кертпелер акелгенлери ушин кайтип бир завыкланадылар. А каладынъ балалары тек сосындай кум тоьбеси болган каралдыда, няня олтырып, книгалардан эртегилер окыйтаган беседкаларда, шеньилшеклерде эриклерин язадылар. Авыл балалары куьресип те аларлар, асык та ойнарлар, эшекке минип те кыдырарлар. Несин айтасынъ, авылда азба балаларга юбаншык затлар?!» Суьйтип ойлана келип, Киси «Справочныйга» етти, онда керек затты билди эм, йигерликке толып, «Печать уьйине» йолланды.

Обнерликтинъ дуныясы ман таныс болмаган аьдемлер аьдетинше искусство аьрекетшилерин айлак сый коьредилер. Киси де суьйтип буьгуьн, Олимпте олтырган аьдемлерди яде Парнастынъ яшавшыларын коьреектей ойланып, юреги телезип барады. Дуныяга эндирилген тамаша затлар ман танысув — бир зат та тувыл, а мине оларды эндиретаганларды коьруьв — калай аьлемет зат... Эндирилген затларды тергемеге болаяк, суьйсень макта, суьйсень яманла. Ол сенинъ ишинъ. Язувшылар ман таныс болмаган аьдемлер коьбинше аьлде олардынъ алдында калтыратып йиберген аьлемет сезимлердинъ толкынына коьмиледилер.

«Парнаска» ювыклаганда, Кисиди сондай сезим бийлеп алды. Мине онынъ алдында — бетоннан эм сиден этилген бес шарлаклы уьй. Бетоннан этилген ак басамаклар, басамаклардынъ уьстине балкон илинген. Балконнынъ астында, басамаклардынъ эки янынъда тогыз парнас музасынынъ статуялары тизилгенлер. Калаларда скульптура ман кызыксынувларын арттырып та олтырадылар. Каладынъ бир кесек еринде бир неше эстеликти де коьрмеге болаяк. Наьсипке Печать уьйиндеги тогыз

статуя келисли эди эм олар Кисиге ярадылар. Ама онынъ тогызынынъ да юзлери, бойлары, плащлары бирдей экенлигин эслеп, Киси уйкен сейирге калды эм олардынъ тогызын да эгизлердей коьрди. Сосындай уасаслык ога айлак та кужырлы болып сезилди эм ол ишиннен куьлемсиреди. Киси фойеге кирди. Мунда Россиядынъ биринши книга баспалавшысы Иван Федоровка салынган кара туьсли эстелик туры эди.

Фойеде тыныклык. Эсиктен сол якта, стол янында, узун мыйыклы коьрпе боьрк кийген, колларын маьнели кепте телефонга салган тавлы-вахтер олтыры эди. Ол, коьзлерин шуькирейтип, Кисиге карады.

— Журналдынъ поэзия боьлигине кайтип бармага боляк? — деп сорады оннан Киси.

Тавлы явап бермеди. Сол заманда Киси сынтаслыша сорады, ама явап эситпеди.

Суйтип оны тап биринши адымыннан анъламадылар. Ама карт ога ярады. Сосындай аьлемет картты коьруув — калада сийрек болатан зат. Онынъ коькирексиген оьктем турысы Кисиди сукландырды. Карт бир, затлар куьбирденди. Сол заманда Киси карттынъ орысша да, сынтаслыша да билмевин анълады. Янында ол язылувды коьрди. Журнал бесинши шарлакка экен.

...Киси, тартына берип, узун сувык коридорга кирди. Бесинши шарлакка коьтерилгенше, онынъ савлай йигери таркады. Басамаклар тик эдилер, ол талшыкты. Аьдетинше кевдединъ арувы аьдемнинъ коьнъилин де тоьменлетеди. Ол коьтерилгенше, алдыдагы боляк йолыгыслар акында ойланып барды. Баста ызыгыскан туьрли ойлар йигерликти артка тайдырдылар.

Коридордынъ сонъында сакаллы аьдем туры эди. Область язувшыларынынъ йыйынтыгында онынъ сувретин коьргени себепли Киси оны таныды. Танымай да болмаяк эди, неге десенъ сакаллы болып онда ол ялгыз эди. Аты онынъ — Кемал.

«Элбетте, ол мени танымады, ама мен оны таныганымды сол саьатлей сезди», — деп ойланды Киси. Кемал, уьллесин терен тарта берип, келгенге коьз астыннан карады.

Уьллеси онынъ аьлемет эди. Сынтаслыдынъ школасында сув тасувшыдынъ уьллеси де тамам сондай. Не аьлемет, уьлле мен ишетаганлар бир заманда да уьллелерин тислериннен айырмайдылар.

Кемал озьзин ойлы эм биревди де коьрмейтагандай этип коьрсетпеге шалысты. Киси де сол затты сезди. Аьйлежийди бу деп ойланды.

Кемал юка эринлерин эмштейте берип:

— «Мага сувук эм ювык...» — деп бир затлар куьбирденип айтады.

«Поэзия боьлиги» деп язылган эсикке кирмеге батпай, Киси токталды.

— Мунълы эм кайгылы... — деп рифмалар излеп соьйленген Кемалдынъ куьрсинуьви эситилди.

Киси басын акырын ол бетке бурды. Ойлы болып Кемалдынъ туьтин ишетаганына карады. Тагы да Сын-таслыдынъ школасында сув тасувшы ман тенълестирди, уьллелерин, бирдей тартатаганларын усатты. Ким кимнен уьйренген экен деп ойланып алды ишиннен.

Кемалдынъ коьнъилленип рифмалар излеви онынъ ойларын бузды.

— Куванышлы мага, сагынышлы мага...

— Мунавыма «Поэзия боьлиги?» — деп саьспеклеп, сорады Киси, эсикке ашык болып язылган болса да.

— Йок, мунавы проза боьлиги... — деп озьзининъ соьзлерине уьйкен маьне берип, узак карап, яваплагысы келмей, оьтирикти айтты Кемал.

— Мунда «Поэзия боьлиги» деп язылганды да? — деди анъламай кетип Киси.

— Йок, яс йигит, онда, коьрмейсинъме, «сыйырга пишен» деп язылган. Ха! Ха! — деп куьледи поэт.

— Кеширинъиз, — деп тагы да бек саьспекледи Киси. — Мага ким де болсын сосы боьликтен бирев керек эди. Мен ятлав язаман...

— Ха! Ятлавларма яде прозама? — деп каьр этип соьзлерди соьзып, Кемал озьзининъ куьлкили, селекели сорадын бардыра берди. Арасында рифмалавын да коймады:

— Танысым меним, кыймасым меним...

«Селеке этеди бу мага», — деп ойланды Киси эм уьндемеске токтасты.

Поэт болса:

— Сизге ким эм не зат керек, яс йигит? — деп тагы да соьзлерди созып сорады.

— Мага ким де болсын... — деп тартына берип яваплады Киси.

— Сол ким де болсын бирев дегенинь — мен болайым! Не керекти, айт? — деп эндигиси соьзин катырып сорады Кемал. Эм онынъ коьзлери, баьри затты эртерек билген аьдемдикиндей болып, куьлемсиредилер.

— Мен ятлав язаман... — деди Киси. — Сынтаслыдан келгемен.

— Сынтаслыда аьли де ятлав язадыларма? — деп зыртлап сорады Кемал, сонъ эсик бетке коьрсетти. — Сенинь акынъда мунда эситкенлер, сени эне онда саклайдылар.

Селекеди анъламай, оны мунда саклайдылар дегенге уялып эм аьжейипсинип, Киси кабинетке кирди. Ама онда бирев де йок эди. Ирге бойлап уьш стоьл туры. Олардынъ бирисинде кагытлар уьйилгенлер. Боьлмеде биревдинъ де йоклыгына сейири калып, ол шыгаяк болып турганлай, кагытлар уьйилген стоьл бетте шыкырдав эситти. Авыл «Сельмагыннан» Кисидинъ алатаган кагыты да тамам стоьлдегиндей эди. Ол не де болсын шыкырдав сести анълады: язып турган каьлемнинъ сеси эди. Киси, тамагын кырып, озининъ киргенин анълатты. Сол сабатлей уьйилген кагытлардынъ аргы ягыннан кыскаяклыдынъ кишкей басы коьринди. Ол кабинеттеги аьдемди коьргенинде, онынъ Кисиден де бек сейири калды. Кыскаяклы арык, караборан шырайлы, коьзлерине кара муьйиз саплы коьзилдирик кийген эди. Киси бираз арт тая берип:

— Салам! — деди.

— Са-ля-м! — деди балсына берип кыскаяклы. — Тоьр бетке шыгынъыз, олтырынъыз.

Киси алдыга бара берип, онынъ стоьлине ювыклап токтады.

— Олтырынъыз, олтырынъыз, — деди кыскаяклы юмсақ давазы ман.

Озининъ уьйкен сумкасын тизлерине салып, Киси олтыргышка олтырды.

— Сен кайдан келгенсинь? — деп сорады кыскаяклы.

— Сынтаслыдан, — деп кыскасыннан яваплады Киси.

Кыскаяклыдынъ шырайы бирден ашылып кетти.

— Ах, Сынтаслы, кайзаманнан бербетин мен онда болган йокпан. Бир он йыл болар... Аллага шуйкир, айына бир кере анам келип кетеди. Бизим авылда не янъылык бар экен? — деп сорап ман кутылды коьнъилли соьзин кыскаяклы.

Киси неге эсе де айлак тартынды эм кайдай явап береегин билмей, саьспеклеп, кыскасыннан:

— Билмеймен, — деди.

— Айлактан аьше, — деди кыскаяклы, — сен яс поэтсинъ эм ятлавлар язасынъ, солма?

Киси «аьше» деп явапаяк болып эди, ама «поэт» деген соьз оны уялтты. Кыскаяклы болса, басын кыйшайтып, онъ ийнине янтайта берип, явапты да сакламай, оьз соьзин бардыра берди:

— Язбага кайдай кыйын. Биз язамыз, а бизим аьдемлер бизди окыйдылар деп ойланасынъма? Окысалар да, анълайтагандай коьресинъме? Анълмайдылар... Оларга халк шынъларын бер, оларды анъларлар. Эм мине солардынъ акылларына етсин деп язбага керек болады. Эне сол зат — бизди халктынъ анъламавы — бизим трагедия. Язбага эм язбага керек! Соьле мен подстрочниклер этип язаман. Баьрисин де халкым уьшин этемен. Бизим авыл акында баьриси де билсин деп шалысаман. Айып этпе мен сага оьзимнинъ ким экенимди айтпадым. Меним атым Мариям, — деп кыскаяклы колын ога оьзи созды.

— Тенгиз, — деди Киси эм оьзининъ колында онынъ йылы аясын сезди.

Киси атын айткан болса да, ол танылмаган аьдем больш калды. Неге десенъ сол сабат Мариям онынъ атын мутаяк. Онынъ куллыгы шашыннан коьп эм авыл яслары акында онынъ каьр шеккендей заманы йок. Таныс эм таныс болмаган аьдемлер мен де соьйлейтаган сынтаслыларда аьлемет акыл бар эди. Сога коьре ол да аьдетин этип ястынъ атын сорады. Киси болса, Москвадынъ газеталарында, журналларында баспаланатаган белгили поэтессады таныды. Ол кыскаяклы оьзининъ ятлавларында тавларды эм тавлардагы тас уйлерди мактайды,

уыйкен мыйыклары болган, барак боьрклер кийген эрлер акында язады.

«Ким мен танысканымды сынтаслышылар билсе экенлер», — деп ойланды Киси. Сынтаслыда оьмири болмаган тавлар акында, авылшылардын эслеринде калмаган, туьслерине энмеген камалар акында, тувганлары саман уыйлерде, бир заманда да «сакляда» яшамаган болсалар да, а ол «сакля акында» язатаган Мариям ман таныскан эди Киси.

А бир ятлав Кисидинь эсинде де калган:

«О, Сынтаслым, тувган як!
Эрлеринь сенинь тастан берк,
Кызларынь тав эшкидей ярасык,
Эрлердинь беллерине тагылган —
камалар,
Берк саклайды намысты олар.
Тувган Элге душпан келсе.
Савыт кыннан шыгып яркырап!
Душпан колларына туьспес ушин,
Кызлар бетлерине явып ак тастар
Бийик тавдан атылып,
янларын кызганмаслар!
О, Сынтаслым, тувган як!

Орыс тилин билген сынтаслышылар, сосындай ятлавларды уыйкен газеталарда окып, оьзлерининь Мариямы ушин оьктемсийдилер. Сосы ятлавды окыганда, карасакал Суьлейменнинь айтканы Кисидинь эсинде: «Бизим эрлер тавда яшаганлардан, элбетте, берк. Ох, яслыкты эске алсань... сондай аьруьвлер бар эдилер. Кызларды теньлестиретаган айваннынь аты кайдай ды сол?» — деп Суьлеймен Кисиден сорады. Бу да орысша «косуля» деп явап берди. «Кайтесинь сосы сен, кызларды эшкилер мен теньлеп боларма? Ишкенде тамагыннан аккан сув коьринген аьруьвлер бар эдилер»... — деп ол яслык заманды эске алып, ойларга коьмилди. Оннан сонь карт: «Оллахый, бу Мариям дегенинь эр аьдем экен! «Соьйтип мактаган Мариям ман танысканымды билселер, олар...» — деген ой Кисиди коьнгийлендирди.

— Йолдас... Мени кешир, Тенгиз, — деп соьзин бардырды ол онынь атын эсине туьсиргенине суьйинип, —

язбага кайдай кыйын. Сен билгей эдинъ, кайдай авыр подстрочниклер этпеге. Куьндиз эм кеше, мен эм байым да этемиз, куьндиз эм кеше! Бек коьп куллык. Москвага издательстволарга бармага керек, переводчиклер мен распага керек. Билесинъме, мен сага яным авырып, уьйретип айтаягым бар: подстрочниклер этпеге керек эм Москвага, Москвага! Тек Москвада, Тенгиз, йол ашык. Онда билселер, мунда да билееклер. Онда билселер, савлай дуьня да билеек. Калай кыйын яшамага. Ах, заманныъ тарлыгы. Радиога шаппага керек, — деп ол соьзин кутылды эм стоьлдинъ уьстиннен кагылтарды йыйыстырып баслады.

Киси кыймылдамай катып калды. Бу кадер кайратлы, битпир кыскаяклыды ол бир де коьрген йок эди.

«Книгаларын онынъ мен бос суьймеген экенмен, — деп ойланды Киси, — кыйналады аьдем. Куьлки тувылды да эллиге ювык книга шыгармаклык. Книгаларына коьре, язувшы акында яман ойланмага керек тувыл экен...»

Кыскаяклы кишкей колын созды эм кетпеге асыкты. Киси ялгыз калды.

Бир кесек заман турып Киси, ят ерде ялгыз калганын эсине алып, кабинеттен шыкты. Терезединъ касында баягы Кемалды коьрип, ога коьринмей кетеек болып, тез адымлады. Тек Кемал оны коьрди, соны анълап, Киси де адымларын акырынлатты.

— Тагы да бирев Сынтаслыдан, йырма поэт болганы аз, йырма бириншиси де келген. Ол такым поэт кырлы авылдан шыгаякпа? Суьймеймен оларды, суьймеймен Сынтаслыды! — деп эринлери мен йыбырдап айттканы ястынь кулакларын тести.

Сосы соьзлерден Кисидинъ бас дегенде аркасы терлеп, оннан сонъ буз салгандай сувук болып кетти.

Кемал баска авылдан болган болса, онынъ ясы уьйкенине де карамай, яс явап берер эди, ама ол соьзлерди Сынтаслыдан шыккан аьдемнинъ айтканы онынъ ашувын тыйды эм Киси ишиннен Кемалды кешире алмай, тысыннан соьзлерин эситпегендей болып, коридор бойлап абытлады. Мори дермантин мен куьпленген эсикке. кагылган табличкада «Поэзия боьликтинъ басшысы Ша-рапутдин» деп язылганын коьрип ол токтады. Аркасына

битилген карамды сезгиси келмей, Киси «Шарапутдин деген аьдем мен ласпа» деген уйкен аьптесининьъ соьзлерин де мутып, эсикти кагып ашты.

— Кирынъиз! — деген давазды эситкенде, яс неге эсе де саьспекледи.

Стоьлге колларын салып, Узун Карайдардынъ кардашы олтыры эди. Онынъ бет келбагы, шырайы Карайдарга усайтаган эди. Олтырган аьдемнинъ де, Карайдардынъ да юзлери тоьгерек, бурынлары узун, эринлери йинъишке болып, бирдей эдилер. Тек олтырган аьдемдеги баскалык — агарган сийрек мыйыклары.

Шарапутдиннинъ стоьлинде коьк туьсли ярасыклы шынъ шайник, шай касыгы ман шешекейли шынъ аяк. туьрли вареньелери мен эки банка туры эди. Коьк коьйлегининъ енълери батпасын деп, ол билеклерине кол туткышлар кийген. Олар резин мен ышкырланып байланганлар. Мойнында онынъ — кара галстук.

— Салам аьлейкум! — деди Киси.

— Аьлейкум салам, — деп яваплады Шарапутдин эм алдындагы аягына шай куя берип, киргенге артык эс бермеди.

— Мен Сынтаслыдан келгенмен, — деди Киси.

Шарапутдин, аякты йьлыстырып, яска йьлы карады.

— Карайдар сизге салам айткан эди, — деди Киси.

— Ва! — деп Шарапутдин коьнъилленди. — Саламы узак болсын! Саламына меним мынъ саламымды айтарсынъ! Мен бетке шыгып олтыраш. Олтыр, йолдас, олтыр! — деп Шарапутдин турып, ясты олтыртпага асыкты. Ястынъ сескenuьви, тартынувы бир неше такыйкадан таркап кетти. Шарапутдин оьзин ийги конакбай этип коьрсетти. Авылдынъ яшавын сорастырды, кардашларын да мутпады. Кисидинъ кардашларын да билди эм онынъ тукумлары Кисидинъ тукумларына ювык болатанын айтып, ясты айлак та суьйиндирди эм коьнъилин коьтерди. Соьз бен кызып, шай ишип, туьрли хабарлар айтып, олар таныстылар. Киси ондай затка ыйнанмай, туьсиндедей сезип, оьзининъ колын шымтып алды. аырувын сезип, туьс тувыл экенин анълады. Неге ол заманда муна эркектинъ акында Карайдардынъ пишеси тап бир

ханнынъ акында соьйлегенин анъламай сейири калды. «Яныплы, аьдетли, аьруьв аьдем», — деп Киси ишинен ойланып Шарапутдиннинъ кылыгын яратты.

Олар бир саьатке ювык соьйлеп олтырдылар. Шарапутдин кардашларынынъ акында, йолдасларынынъ акында сорастырды. Киси ога билгенинше явап берди.

Тек олар литература акында соьз баслалмадылар. Шарапутдин ятлав язатаган аьдем эди эм журналда уьйкен орынды тутады. Поэзия боьликтинъ басшысы болса да, литература акында Киси мен тувыл, оьзгелер мен соьйлемеге де онынъ аваслыгы йок эди. Ол оьзининъ яслыгында, литература аяк уьстине басып баслаганда, ана тилиннен ятлав тез куралатаганын сезип эм бувынларды санап уьйренип, язувшы болды. Не зат акында язбага кереклигин ол баска язувшылардан коьрип, олардынъ темаларын алып, оьзининъ соьзлерин рифмалы этип, ятлавларын баспалады. Эсли болганда, сынтаслышылар ясы уьйкенди сыйлайдылар да, эм оны боьликтинъ басшысы этип салдылар. Литература акында онынъ соьйлемейтаганы, тек оьзининъ бир зат та билмейтаганыннан, анъламайтаганыннан коркып тувыл, а оны ман соьйлеген аьдем оьзининъ билимин оннан акыллы этип коьрсетер деп коркып соьйлемейтаган эди. Баска аьдемнинъ акылыгы онынъ оьктем юрегине тиетаган эди.

Экевининъ де соравлары койылганда, олар не акында соьйлееклерин билмедилер. Киси, эсине Кемалды алып, онынъ Сынтаслыды яманлаганы акында айтты. Шарапутдин, яс аьдемге сенмей, коьзлерине карап, тынышсызланып тынълады. Литература акында соьйлегиси келмеген Шарапутдин суйсе де, суймесе де, сол соьзди басламага керек болды. Сол бирев Кемал акында соьз басланганын макул коьрмей, Шарапутдин басын шайкап:

— Ясым, ол аьдем яшагандай болып яшап болмайды! Тек Сынтаслыды яманласа экен, ол баьримизди де яманлайды! Уьйтип яшап болмайды да! Биз оны аьдемге санаймыз, а ол бизди бир каьпиктей де коьрмейди. Яман язбайды, билемиз язган затларында идеялар бар. Аман да баьри аьдемлерди батпакка батырмага керегим? Мине

обзинъ кара. Мариямга — «графоманка», Хамзатка халк такпакларыннан ятлав туъзувши, обзи шыгарган эртегилерге халктыкы деп айтады дейди, а Урлавбекке плагиат деген ат берген. Кобресинъме, аьдемше соьйлесе экен, баьрисине де аьдемнинъ эсине келмеген атлар таккан. Мени ясым, мени, агарган шашлы картты кус пан тенълеген! Эне айт, уьйтип яшап болама, болмайма?! Мариям да, Хамзат та, баска бирев де, мен де — коьтеремиз де яманмыз! Ол заманда ким аьруув болып шыгады? Меним пишем, балаларым, кардашларым бар, асырайман, кесек обтпек табаман, мага обкимет куллык берген, а ол, аты курыгыр, мага «бил-бил» деп ат таккан,- деп Шарапутдин ашувы кайнап, кисесиннен кол явлык шыгарып, кызарган бетин, манълайын, елкесин, коьзлерин, кулакларын суьртип, соьзин бардырды.

— Куьнлейди ол! Куьнши! Ийттен тувган! Меним аьруув куллыгыма куьнлейди. Мариямды — ол ондай белгили, айтылган язувшы болганына, Хамзатты — ол оннан аьруув язатаганы уьшин, «Айван» деп те бар бирев — оны оннан мазаллы, куьшли болганы уьшин. Баьриси де оннан артык, соннан себеп куьнлейди. Куьншидинъ куьни-кара куьн деп халк босына айтпайды да! Куьнлевден эне саргайып обьлгенин коьрмей каларсынъ. Аьли обзи мен соьйлеп баслаган, неге десенъ соьйлегендей аьдеми йок. Соьйлемеге коьтереси де суьедилер. Соьз коьнъилди юбантады. Мен бирев мен соьйлеп алсам, ялкып турганым ян-маян кетеди. Ялкувдынъ дарманы — соьз. Кыскаяклы эркектен коьп соьйлегени себепли эркектен коьп яшайды. Сол зат акында аьлимлер босына язбайдылар. Билдинъме? Кемал биревди де суьймейди, суьймей тербесинтага, мен де биревди суьймей боларман, аман да коьзине туьртип ондай затты бир инсанга да айтпайман. Эльбетте, ол баскаларды яманласа, мен ишимнен ярататаган да боларман, тек обзим яман соьйлеялмайман. Баьри аьдемлер де обзлерин суьетаганларын бек аьруув анълайман. Яман соьз айтсам, билемен, мага да Кемал деп коьякларын. Уьшинин айтсанъ, бир яктан мен оны тувралык уьшин макул коьремен. Тек... Мага... «кус» дегени... Аьдемлердинъ агын-коьгин билген меним

акымда айлак келиспеген зат айткан. сондай зат обкин-диреди. Билемен, онынъ соьзин йоблеп, бир кесеклер артымнан: «торгай» деп айтаякларына да шек йок...

«Торгай!» дегенди эситкенинде яс шыдалмай куьлеп йиберди.

— Коьресинъме, сен де куьлейсинъ. «Сенинъ акынъ-да Кемал курыган бавда йырлайтаган бил-бил кус деген», — деп аьдемлер келип, куьлеп айтканларында, ер тесик болган болса, киреек эдим. Кене де ьйнанмай: «Сондай соьзлер меним ятлавларымда бар болар», — деп айтып аламан. Йок! Сенинъ акынъда суьйтип айткан», — деп явларым завькланадылар. Ал не этеексинъ? Уьндемедим. Урсыспага да болаяк эдим, ама ондай аьдемге тийсенъ, оннан сонъ басынъды алалмассынъ, уьндемедим, — деп Шарапутдин токтады, эсине бир зат туьсирип, эринлерин кымып, колындагы саьатине карады, — Оьх, яс, коьп соьйледик. Бир саьатте столовый ашылады, етиспеге керек, кешиксем, ондагы шеретте туралмайтаганман.

Шарапутдин турды. Колларыннан кол туткышларын шешип йыйды, сонъ йийлек вареньединъ капкашын япты, терезеге аякларды салды, стоьлдинъ ящигин ашып, шай сакланатаган калай кутыкты салаятырып:

— «Цейлонский» — аьлемет шай, — деди. — Тавып болмайды, былтыр Москвада отпукта болганда, йорма паьшке алдым... Ийиси де, даьми де бек аьлемет! Тек эне тавып болмайды, — деп ол кутыкты тыгып, ящикти япты.

Шарапутдин уьстине пиджагын кийип, суьйинишли коьзлерин йылтыратып, ястынъ неге келгенин де сорамай, аманласпага деп колын созды.

— Келе тур, яс авылдасым! Тагы да кел бизге. Авылга уьйкен салам айтарсынъ! — деп ол ястынъ колын исси ыслады.

Эсикке еткенде, яс сумкасын эсине туьсирип, кайтып алды. Шарапутдин йол берип, ясты алдыга йиберди.

Коридорда олар орта бойлы, агарган шашлы, эки колын кисеге салып, юрген эркекти коьрдилер. Эркек аясы ман буькир бурнын сыйпап, ала коьзлерин шуькирейте берип, куьлемсиреп, бас дегенде кисиге, сонъ

Шарапутдинге, оннан сонъ тагы яс кисиге карады эм тагы да аясы ман буюкир бурынын сыйпады. Шарапутдин оны яс пан таныстырды:

— Хамзат, бизим яс, Сынтаслыдан, ийги яс, таныс болынъыз, — деп айтып Шарапутдин кетпеге асыкты.

Хамзат йылы кулемсиреп, колын созды. Киси, ясы уйкенди сыйлап, созылган колды эки колы ман алды.

— Кол колды ювар, эки кол бетти ювар, сынтаслышы сынтаслышыды сыйлар, бир-бирин коверер эм тувган авылды савлай областьке мактатар, тувра айтаманма? — деп тез сойледи Хамзат.

— Аьше, — деди Киси бираз уялып.

— А сен, яс, Сынтаслыдынъ не экенин билесинъме? — деп анавы тагы да тезлетип сорады.

— Сынтаслы не зат? — деп яс анъламай кетти. — Сынтаслы — бизим авыл.

— Тувра айтасынъ, — деди Хамзат, алтын тислери йылтырап. — Сынтас деген соьзди билесинъме?

— Аьше. Сынтас — эстелик, оьлгеннинъ мезарына салынады, бас казык, — деп яс Хамзаттынъ не айткысы келгенин анъламай турды.

— Тувра, тувра, айтувынъ! Сынтаслы акында эртеги барын билесинъме!

— Йок, эситпегенмен.

— Сен, яс, коьп затты эситкен йоксынъ. Хамзат айтса, билерсинъ, яде меним поэмамды окысанъ — коьрерсинъ сол эртегиди! Хамзат яман аьдем тувыл, дия?

— Аьше, — деди яс, ишиннен болса, аьруввинъди де, яманынъды да билмеймен деп ойланып.

— Бир неше эртеги болмага болаяк. Айтпага, йигитлик акында поэма болса, ол заманда халк согыста оьлген баьтирлерге- сынтас салган сол ерге, соннан себеп авылга Сынтаслы деп атаганлар. Эгер эртеги суюов акында болса, мунда бир кыз оьзининъ суюьгенине баралмай, оьзи-оьзине аьжел излеген эм суюов акында эстелик калдырган. Туьрлише айтпага болады. Дурьспа? Халк не зат та шыгармага болады. Халк ол ким ди? Биз оьзимиз халкпыз! Сен де, мен де — халк. Туврама айтувым?! — деп Хамзат яне кулемсиреп яска карады.

— Аьше, биз халк, — деди яс, обзин халктай сезип.

— Соьле литературада куьрес барады. Аьр бир язувшы енъуввши болып шыкпага шалысады! Бир билгеним бар, Наполеон болар сол. Эште, бир затка да карамай, халкларды енъип, ерлерин тартып алмага керек, а тувралыкты юристлер юргистерлер деген. Куьшли аьдем болган Наполеон! — деп Хамзат эринлерин эмшейтти. Литературада да аьр язувшы енъмеге, обзине шалыспага керек, а тувралык сонъында. Туьсиндинъме, яс? — деп Хамзат кылпысып коьз кысты.

Киси уьндемеди, ондай затты ол туьсинеалмады.

— Сондай эртеги халкта барын-йогын сеннен бирев сорап олтырса, сен бар деп айт. Бир аьдем артыма туьсип, мени казып баслаган. Ол баслаган, а баскалар ога ярдам этип, аьдемди ярдан атаякларына шек йок! — деп Хамзаттынъ юзинде коркув суьвретенди.

«Казатаган Кемал болар, соны эсине туьсирген болар», — деп яс Хамзатты аяп кетти. Онынъ суьйтип тез туьрленетаганына яс сейирсинди.

Бираз ойланып, Хамзат йигерленди, тек эндиги давазын коьтермей, кулакка сыбырдагандай этип айтты:

— Акыйкатын айтсанъ, сен яде мен савлай халк эртегилерин билемизбе? Сынтаслы акында сондай эртеги халк арасында бар болса да, билмейсинъ. Кырда кой багатаган койшы билетаган болса да, билмеймиз. Ондай зат, билесинъме, не затка усайды? Сынтаслыдынъ историясын ким билгенди? Бирев де билгени йок! А эне доьртинши оьмирликте ясалган греклердинъ шоьлмегин Сынтаслыдынъ сув ягасында тапканлар, мине сага история дедилер! Не айттылар, не айтпадылар! Бир аьлим, сынтаслышылар Троядынъ кавгасында болганлар деген! Болган болса да, не яманы барды?! Сынтаслышылар болганына бир соьз йок! Ана белгили агаш аттынъ ишине кирип, Трояды греклер мен бирге алып бузган да боларлар. Эртегилер де сондай дия. Оннан сонъ ол эртеги уьшини мен де халктыкы деп ойланаман. Мага ол эртеги язган затымда керек болады, а халктынъ аты ман шыкса, окувшыды ийнандырады, анълайсынъма?! — деп Хамзат тагы да коьз кысты, шашлары тик турган эркекке карады.

— Аьше, — деп яс анълаганын коьрсетти.

— Кемал! — деп Хамзат эринлери мен йыбырдап, сескенип, кабинеттен шыккан узын бойлы, сакаллы, шашлары кирпидинь ийнелериндей тик турган, эркекке карады.

Хамзат саьспеклеп, яс пан таныслыгын да, соьйлегенин де билдиргиси келмей, Кемал эситсин деп, давазын коьтерип, айтты:

— Мамедбий оьзинде, эне эсиги, кир, конак яс, кир! — деп Хамзат бир кабинеттинь эсигин ашып, оны ийтеп киргистти. Оьзи коридорда калды.

Бир арык аьдем стоьл янында олтырып туры эди.

Кызыл шырайлы, басы кабактай, эки шекесине шашлары туьскен эм шашсыз ерлери де кызарган, мыйыкларынынь туьси де кызгылт болган эркек коьзлерин балт-балт эттирип, йыбырдап яска карады. Карап болып куьлемсиреди.

— Олтырынъыз, — деп Мамедбий колы ман бос олтыргышка коьрсетти.

Киси олтырды. Саламласпаганын эске алып, уялды, аман да Мамедбий ол затты абайламаганына суьйинди. Мамедбий колларын стоьлге салып, юмырыклар ман иегин тиреп, карамын Кисиден алмады.

— Язамыз, солма? — деп ол сорады.

— Аьше, — деди тартынып Киси.

— Болатаган... — деди Мамедбий.

Яс не зат болатаганын анъламады.

— Болатаган, соьле коьплер язадылар, сонъында коядылар. Биз оларды баспалаймыз, язувшы болаякларына сенемиз, а олар бизди мутадылар, а бирерлер бизим язганымызды да окымайдылар... Болатаган... — деп Мамедбий акылятаксып, коьзлери мен йыбырдап, тагы да куьшли куьлемсиреди.

Киси уьндемей турды.

— Болатаган... — деди тагы да Мамедбий, — книгаларымызды да туькеннен алмайдылар, кайда да книгадынь акында йылы хаттынь журналга туьсуьви акында коьгере де айтпа. А сенде, яс, меним книгам барма? — деп ол давазын акырынлатып сорады.

— Бар... «Кобан Карлытавдан басланады» дегени... Былтыр алгаман, — деп яс саъспеклеп явап берди.

Мамедбий ялыкса, коьзлерин йыбыр-йыбыр эттирип, бармаклары ман стоьлди шерте берип, касындагы аьдемге де ялыгувды юктыратаган эди. Авызын ашса, ол кызып, коьзлерин йылтыратып соьйлейди, соьзи кутылаятырганда, онынъ коьзлерининъ йылтыравы соьнип оьзи де сабырланатаган кылыгы бар эди.

— Болатаган... — деп ол не зат акында соьйлеегин ойланады. — Книгадынъ акында йылы отзыв бизим журналга язгансынъма? — деп авызын ашып яска карады.

— Йок... — деди яс кызарып.

— Коьресинъме?.. — деп авызын явып, Мамедбий тили мен шакылдады. — Мине сен язасынъ, а сенинъ книгаларынъды бирев де окымайтаганын билсенъ, калай боляк сага? Яратаяксынъма? Айташ, бебем.

— Йок, — деди Киси.

— Кала, аьше, бизге окытпага деп, оьзинъ мен бир зат аькелген боларсынъ, окыйым, — деп Мамедбий яска колын созды.

Мамедбий проза боьликтинъ басшысы эди. Киси соннан себеп сумкасын ашып, ишинен «Кораз» деген хабарды шыгарып берди.

Мамедбий коьзлерине коьзилдирик салып, кагытка караганлай, куьлеп йиберди.

— Ва, мунавы казаншыларга яде, кус асыравшыларга багысланган болар? — деди.

Яс куьлкидинъ маьнесин билмей, ога аьжейипсинип карады.

— Ойнап айтаман. Хаьтеринъ калмасын, ойнап айтаман, — деди Мамедбий. Эм ол ойлы шырайланып, окып баслады. Киси де ойлы болды. Мамедбий хабарды окымай турып, «Кобан Карлытавдан басланады» деген романда болатаган затлар акында сорап олтырмасын деп, корка турды. Романды эсине туьсиреек болып не кадер шалысса да, аман да эсине аз зат келди. Роман буьгуьнги авылдынъ яшавы акында экени, шебер халк тили газет тили мен байланыслы болып язылганы, уьш юзге ювык колхоз йыйынларынынъ протоколлары ишине киргистилгени эм орта геройы-койшы йигит экени болмаса, эсине баска эш бир зат та туьспеди. Романды критика да

мактаганын эсине алды. Сосы тынышсызланувга озынинъ хабары ушин де кайгырувы косылды.

Мамедбий «Коразды» оқып, ойлы болып авторга карады, эс этпестен куьледи, биринши кере куьлегендей болып куьледи. Яс тагы да бир зат та анъламады. Куьлегенин койып, Мамедбий:

— Йок, — деди, — кус асыравшыларга да, казаншыларга да келисеек тувыл экен. — Эм озы шеги катып тагы да куьледи.

Куьлкисин койганда, кисесиннен кол явлык шыгарып, симгирди, оннан сонъ явлыкты буьклеп кисесине салды.

— Аьдемлер бизим Сынтаслыда огырсыз экенлер. Яс, Шомат дейтаган мага кардаш болады, сен ана обыр куртка соьйлейтаган затларды таслап кой. Айтылган ондай карттынъ акында кирли соьзлер айтпага коьтере де келискисиз, эситпеге де аьруув тувыл. Оннан сонъ, мага онынъ аьдем оьлтиретаганы ярамады, — деди Мамедбий.

— Ол биревди де оьлтиргени йок та...

— Коразларды ша?.. — деди Мамедбий. — Аьли литературада кораз болсын, ат болсын, ийт болсын, — баьриси де аьдем акында ойландырады, аьдем кылыкларын коьрсетеди. Билесинъме, бизим Сынтаслыда бурын бир акыллы карт: «Аьдемлер — эшеклер!» — деген. Коьресинъме, ол зат кайзаманнан бери белгили. Бурынгылар тек авызлары ман айтканлар, соьле язувшылар суьвретли образ этип коьрсетедилер. Меним романымда, сенинъше, кайсы образ аьдемлерге келисли болады? — деп ол бирден соьзин боьлип сорады.

«Куллыгым ялпайды...» — деп Киси ишиннен ойланып баслады, ойланганнан маьне йок, неге десень ол койшы йигит пен отар кой болмаса, романда бир янлы зат эсинде сакламаган.

— Билмеймен, — деди айлак кызарып яс.

— Тоьх-тоьх! — деп Мамедбий бетлеп, тили мен шакылдатты. — Карагус... Карлыгавдынъ басында ушатаган карагус. Карагус халкты коьрсетеди. Халкымыз карагустай куьшли! А сенде кораз халк тувыл. Коразда идея болмага керек, а онада йок. Болмага керек, анълайсынъма? — деп бу коьзлерин батлатып сорады.

— Йок, англамайман, — деди яс.

— Идея салынмаган кораз, идеясыз кораз, — деп Мамедбий туьсиндиреек болып шалысты.

— Идея болмаса ша, савлай яшавда идея болмаса ша? — деп сейирсинип соьйледи яс.

— Аьруьв, эриспеек. Сен мага ьйнанасынъма?

— Аьше, — деди яс.

— Хабарда да, коразда да идея болмага керек. Битти-кетти. Идея болса — баьри зат та орын-орынында болады. Айып этпе, айып этпе! — деп куьлемсиреди Мамедбий.

— Йок, йок, этпеймен, — деди Киси.

— Хабар болаяк эди. Эне идея тавып, оны ишине киргистпеге керексинъ. «Кораздынъ» идеясы болмага керек. Эринме, яз, эринме! Мен озимнинъ романымды эринмей бир йылдынъ ишинде язгаман. Толстой бир романды он йыл бойы язатаган болган. Яз, эринме! — деп каьытларды яска узатты.

Киси, оларды алып, сумкага салды.

— Хабарынъызда конъысылардынъ ярасканлары ийги. Аьдемлер тынышлык суьедилер. Аьдемлер татымлы болып яшамага кереклер, араларында яхшылык болмага керек, соннан себеп яшав татымлыктан куралады. А мине окытувшы Карайдарды огырсыз этип босына коьрсеткенсинъ. «Аьдем оьлтирермен» деген зат окытувшыдынъ эсинде де, соьзинде де болмага керек тувыл. Мен оны таныйман да, авылда айткандай энъ сабыр аьдем, а сенде ол: «Солярман!» — деп бакырды. Алла сакласын, Шарапутдин эситип олтырмасын! Онынъ кардашын литературага киргистетаганынъды ол яратпас. Сен онда болдынъма? — деди Мамедбий.

— Аьше.

— Хабарынъды окыдыма?

— Йок, коьрсетпеге амал таппадым.

— Коьрсеткен тувыл, эситтирген де этпе... — деп Мамедбий бармагы ман авады сызды. — Онсыз да ога «бил-бил» атты такканлар, ол эндиги савлай куслардан сескенеди, Кемал билсе, ога «кораз» деген атты да беегине шек йок. Язык карттынъ юрегин ярарсынъ! Хи-и-и! — деп Мамедбий куьледи.

— Кемалды ша таныйсынъма? — деп ол бир аздан сонъ сорады.

— Кюьргемен... тек таныскан йокпыз, — деди яс.

— Аьрувь... Болатаган, — деп ол бираз ойланып, ястынъ — язган хабары акындагы соьзге кайтты. — Кара, эндиги шипийлердинъ акында язсанъ да, аьдемлерди мутып олтырма! Ол сага меним сагынышым... Анъладынъма? — деп кажавлап та алды.

— Аьше, — деди яс та куьлемсиреп.

Сонынъ арасында Мамедбий ялкып баслады. Бас дегенлей коьзлери мен йыбыр-йыбыр этип, сонъ бармаклары ман стоьлди, домбра соккандай этип, шертти. Ол заттан да безгенинде эки колын стоьлге салып, юмырыкларына иегин таянтып, ундемей турды. Эндигиси баскалай соьйлемеге маьне йоклыгын ол анълатты.

Киси оьзи де анълады. Аман да кайтип турагын билмеди.

Мамедбий, ястынъ тартынганын сезип, оьзи турды.

— Сен «Айванга» кирсенъ ша. Онынъ кабинети меним эсигимнинъ онъ ягында.

— Кирсем де ярайды, — деп яваплады яс та, оьзи ога не зат уьшин кирмеге кереклигин де анъламай.

Яс, Мамедбийдинъ колын алып, шыкты. Эм шыкканлай «Мамедбийге онынъ яс заманын туьсирерсинъ» деген уйкен аьптесининъ тилегин эсине алды, тек артка кайтпады.

Киси асыгыслы болып, коьнысы кабинетке кирди.

Мунда олтырган аьдем куьшли йоьткирди, йоьткиринтинъ куьшлилигиннен иргелер силкинип кеткендей боладылар, кирген яс та сескенди. Кабинеттинъ иргелерининъ кенълигин де, узынлыгын да бийлеп, экономика карталары илингенлер. Боьлме ясыл-моры туьсли эди. Стоьл янында караборан домбай бетли эркек олтыры эди. Мазаллы, басы казандай, шашы койы кара, каслары да кап-кара, узын бурынлы, алдыга шыккан иеги ортасыннан боьлинген, богырдагы салпыраган сосы аьдем Кисиге суслы карамын бурды. Ийинине кирген елкеси коьринмейтаган эди. Ол оьгизгеме, яде бугагама, кайдай да болсын бир «айванга» усаган эди. Стоьлдеги онынъ эки

кызгылт юмырыклары тоьбелеске аьзирдей эдилер. Туьйилген кабаклары Кисиди айлак та тартындырдылар.

— Ким керекти? — деп ол оькиргендей болып соьрады.

«Ога «Айван» деп босына тувыл экен айтувлары», — деп ойланды яс ишиннен. Яс не айатаягын билмеди, шыгып та болмады, мунда калгысы да келмеди. Састы. «Айван» явап эситпей, ястынь сумкасыннан ушы шыгып коьринген колязбады коьрип:

— Ятлавларма? — деп басын ийзеп коьрсетти.

— Ятлавлар да бар... — деп тегаран давазын шыгарып яваплады Киси.

— Береш! — деп кабинеттинь иеси колын созды. Киси шыгарып эки тетрадь берди. Кабинеттинь иеси, артык та эс бермей, тетрадьлерди карастырып шыкты.

— Баьрисин де сен оьзинь язгансынъма?

— Аьше, — деди яс.

— Га-га-га! — деп куьлеп, бирден токталды. — Сен язгансынъма? — деп кабакларын туьйип карады.

— Мен, — деди саьспекли давазы ман яс.

— Га-га-га! — деп бу яне бирден куьледи. Сонь эсине бир зат туьсирди, тагы да куьледи эм тагы да токталды. — Мен институтта окыганымда, бизи мен бирге бир ширкин яс та окыйтаган эди, сага усаган ерлери бар эди. Тек ол оьзин Достоевскийдей коьрсететаган эди, — деп «Айван» тамагын кырып, уьндемей яска карады, сонь: — Сен оьзиньнинь акынъда ким деп айттыргынъ келеди?! — деп акырып йиберди «Айван».

— Бирев деп те тувыл, — деди Киси.

— Йок, алдайсынъ! Ыйнанмайман. Сен де оьзинье бирев деп айттырмага суьесинь! Ол бирев ширкин яс, энъ аьлемети, Достоевскийдей болгысы келип, язатаган эди. Ол бир де бос турмайтаган эди. Куьн сайын, аьр заман оны коьрсенъ — язады. Соьле Достоевскийдинь отыз томын книгадан кагытка коьширеди. Отыз томды кагытка туьсирген ойын зат тувыл да, бир кере колы да уйып, парализоваться этилип, калган эди дейдилер. Эне суьйтип ол Достоевский болгысы келеди, — деп «Айван» хабарын кутылып, яска коьзлерин батлатып карады.

— Сен бу затларды биревден алып язбагансынъма?

— Йок, — деп, яс айлак та коркты, эм йигери кайтып, тетрадьлерди алмага колларын созды.

— Сен кайсы яктансынъ? — деп сорады эркек.

— Сынтаслы авылданман, — деди Киси эм озы олардынъ сойлевлеринде кайдай туурленис болып кетеегин билмей калды.

— Ва, суьйтип эрте айткан болсанъ, мен сени мен уьйтип соьйлемес эдим. Мен озимнинъ авылдасларымды коьрмейтаганлы кайгадер заман болды, — деп эркек суьйинди. — Авылдасларды, авылымды кайтип бир суьемен! Атым меним Арслан, — деп ол колын созды.

— Меним атым Тенгиз, — деди Киси онынъ колын алып, эркектинъ бу кадер тез туурленип кеткенине ьйнанмай.

— Билесинъме, мен муна кабинетлерди яратпайман, — деп Арслан иргелерди бийлеген карталарды коьрсетти. — Табиатты сагынаман. Мага кенълик керек, атта шаппага суьемен, майданга шыгып йолдасларым ман куьресип, йыр йырлап, бир йылгадан баска йылгага кой айдамага суьемен. Белки, сол заманда янъыдан ятлавлар да язар эдим, — деп Арслан оькинишли мырадларын айтты, сонъ бирден коьзлери йылтырап:

— Кел, кол ман куьресеек, ким кимди салар экен? — деп Арслан шыганагын стоьлге салып колын созды.

Киси ондай балалыкты журналдынъ куллыкшысыннан сакламаган эди.

— Койынъыз соны, сиз мени енъеексиз, — деди яс куьлемсиреп.

— Йок, йок! Сал колынъды, — деп Арслан йигерленип, колынынъ сом этлерин ойнатып, ястынъ колын салаягын карады.

Киси де шыганагын стоьлге тиреди, аяларын бирбирисине тийгистип, бармаклары ман каптырылыстылар.

— Басладык, аьше, — деди куьшенип Арслан.

Яс артык куьреспей, Арсланга колын енъил салдырды.

— Коьресинъме? — деп Арслан мактанды. — Куьш бар, аман да ол куьшти кайда салаягынъды билмейсинъ!

— Мунда неге турасынъыз, ярамайтаган болса, авылда яшанъызтага? — деп Киси Арсланга карап сорады.

— Эй-гей, авылда... Мен авылдан поэт, язувшы болып кеткемен, городской болгаман, а эндиги кайдай бет пен кайтаякпан. Авыл мага сенген, мен авыл уышин ойлангаман. Эндигиси авылга кайтип кайтаяксынъ? Ким мени онда саклайды, кимге керекпен? Арслан йок болган десинлертага, мен аьдемлердинъ бетлерине каралмай юргенимнен колай болаяк. Халкты куьлетеексинъ, сен айтканша этсенъ. Бизим ногайга бир сылтав болсын, а ол сени зыртлар, бармагы ман туьртип, ыржанълап, маскара этер. «Поэт авылда яшайды, поэт авылда яшайды!» — деп шеклери катып куьлерлер. Бизим халк каты, колынъа ыслаган исинъди сонъына дейим юргистпесенъ, онъмаган обзинъсинъ, аьзир сылтав... — деди Арслан кайгыра берип.

— Аьше, не зат этпеге керек? — деп яны авырып сорады Киси.

— Не зат? — деп Арслан ийинлерин коьтерди. — Билмеймен. Куллык этпеге керек. Кулығынъды суьмесенъ де, суьемен деп коьрсетип турмага керек. Корреспондентлер материаллар йибередилер бизим совхоздан, фермалардынъ куллыкшылары обзлери де язадылар. Статьялар язаман, язатаганлардынъ затларын туьзетип, номерге аьзирлеймен. Аьли мага: суьт савув, гектардан бастырылган аслык — ятлав. Ятлав язбасам да, эригимди язгандай затлар табыладылар. Конактар ман хабарлашып, кажавласып коьнъилди ашамыз. Яде Шарапутдин, Хамзат, Мамедбий келип эрикти язадылар. Шарапутдин, Хамзат, Мамедбий ийги алал аьдемлер...

— Кемал ша? — деп Киси онынъ соьзин боьлди.

— Кемалма? — деп Арслан ойлы болды. — Йок, ол бизди суьмейди, а биз оны! Ол бизди коьтере де унамайды. Биз йок болсак, кайтип суьйинеек эди. А биз болмай, ол кайтип?! Биз бармыз, мен де, Хамзат та, Шарапутдин де, Мамедбий де — баьримиз де бармыз, йок та болгымыз келмейди. Сап-сав аьдемлер кайтип йок болмага кереклер? Ол бизден себеп, обзи Сынтаслыдан болса да, авылымызды да суьмейди. Йолдасларым коркадылар оннан, а мен оны коьрсем, куьлеймен. Ол куьлки уышин яратылган

болартага... Не затын айтаяксынъ, биз баъримиз де мунда куьлки уьшин турамыз, — деп Арслан завыкланып куьледи. — Суьйсень мен сага бир эртеги айтайым. Суьйсень де, суьймесень де, тынъла, айтайым.

...Бир кеше Хожа шелек алып, куйыга сувга барады. Ол куйыдынъ касына келип, онынъ ишине караса, сейири калады:

— Тоьх, язык, сен онынъ ишине кайтип атылгансынъ? — деп ая-куе болады куйы ишиндеги айды коьрип. — Не этейим, не этейим? — деп кайгырады.

Каптырмавышка шелекти салып, айды батырып шыгармага шалысады. Шелекти аткан сайын айдынъ суьлдери йок болады, шелекти шыгарганлай сары ай куйыдынъ ишинде йылтырайды. Суьйтип Хожа бир неше кере шелекти батырып, сув шыгарады, ама ай куйыдан шыкпайды. Сонъында шелек каьпилестен бир авыр затка капканын сезеди де куьшенеди. Куьшенип тартады. Бир тартады. Эки тартады. Уьшинши кере тартканда, аркан уьзиллип шалкасына йыгылады. Басын касып коькке караса, ай тоьбеде. Ол сол заманда айлак та суьйинип шелегин де, сувын да мутып, уьйге шавып келеди. Пишеси тамашаланып, эрининъ сув аькелмегенин сорайды.

— Мен куйыдан айды шыгардым. Биз айсыз кайтер эдик?! — дейди Хожа...

Арслан хабарын кутылганлай, Киси онынъ айтканыннан зат аньлаганын билгиси келип, тигилип ога карады:

— Эне суьйтип бизим Кемал да Хожадай болып, куйыдынъ ишиннен айды шыгараяк болады, а биз ай тоьбеде экенин бек аьруьв билемиз. Ха-ха-ха! — деп Арслан куьлди. — Эне сондай аьллер, куьнлер, авылдас. Сынтаслыга Арсланнан уьйкен салам! Арслан сав экенин билдир, сав язувшы деп айт! — деп Арслан Кисиге колын созды...

Тоьменде Печать уьйиннен шыгаятырган ерде, эиктинъ касында Кемал уьллесин сорып туры эди. Онынъ коьзлери куьлемсиреп Кисиге карадылар. Сакалынынъ оьскени, басындагы узын шашларынынъ куьрпейгени ол оьзининъ ыспайлыгына эс бермевин сол сабат бил-

диретаган эди. Яс Киси онынъ касыннан озаятырганда, Кемал, соқыр ийттей болып битилип, ога карады. Яс карамнан тартынды эм, сол сезимин билдиргиси келмей, зыранълады. Басын йогары кобтерип, кетейтырганда, Кемалдынъ ашувлы йыбырдаганын эситип калды:

— Аьйлежи, биревин калдырмады... «Айваннынъ» оьзин мутпады! Сынтаслышы экенлиги беп-белгили! — деп ол авылды да яманлады.

«Сынтаслышы — беп-белгили» дегени Кисидинъ юрегине тийди. «Журналда энъ яман, энъ огырсыз аьдем ол, Кемал болар», — деп Киси ишиннен ойланып, Печать уьйин артта калдырды.

Орамда ястынъ бетин енъил елемик сыйпап алды. Киси терекли аллеяга шыгып, эртенъликте келген йолы ман адымлады. Аксам болаятыр эди. Батаятырган куьннинъ саьвлелери уьйкен уьйлердинъ араларыннан тереклерге туьсип, олардынъ куьлеткилери асфальтке созылганлар. Куьн бойы ястынъ коллары арып, ол авыр болган сумкасын бир колыннан баскасына авыстырып юрди. «Айваннынъ оьзин мутпаган!» — деген Кемалдынъ соьзлерин эсине туьсирип, яс артына карады. Караса, сакалы да, басындагы шашлары да куьрпейген Кемал онынъ артыннан ызлап келеятыр эди. «Мунавы мага неге каньыккан?» — деп ойланып, Киси токталды. Кемал карамын туьсирмей, акыртын ястынъ касына ювыклады. Яс юмырыкларын катырып, онынъ не зат айтаягын саклады.

— Аьйлежи... — деп Кемал тегаран давазын шыгарып, авызы ман йыбырдады.

Яс шыдалмай, эркектинъ колын ыслады:

— Сен де Сынтаслыдансынъ да! — деди яс ашувлы кепте.

— Мен Сынтаслыды суьймеймен! — деп Кемал басын йогары кобтерди.

— Ол сенинъ тувган еринъ де?! — деди Киси, онынъ колын ййбермей.

— Тувган ерим деп санамайман. Сынтаслы бос куьлейтаганлардынъ авылы. А мен тувган ерсиз аьдеммен, неге десенъ мен куьлемеймен оьмири, — деп Кемал екиринди эм колын силкип, тартып алды.

— Кене де сен Сынтаслыда тувгансынъ да! — деп яс куьледи. — Яшавга куьлки мен карамага керек, — деп косьп, ол соьзлердинъ кайтип шыкканын оьзи билмей калды.

— Сынтаслы бос куьлки. Сынтаслы йок! Сынтаслыда яшав уьстиннен куьлки болмаса, эш бир зат та йок! Сынтаслы ер астына опырап кетсе де, сол ерде коьк гуьрилдегендей болып, куьлки эситилип тураяк!..

Яс сол заманда коркып алды, ойлы болды. Эм онынъ эсине Сынтаслыда эртенълик сайын эситилетаган куьлки туьсти.

Кемал соьзин бардыра берди.

— Сол куьлки амалсызлыктынъ себеби. Амалсызлыктан, осаллыктан! — деп давазын коьгерди.

— Мен сага куьлки — амалсызлыктан тувыл экенин коьрсетермен! — деп Киси де давазын йигерли катырып, эм ондай соьзлерди кайдан шыгарганын оьзи де билмей калды.

Яс тершигип, бир ерде ойлангандай болып, кетип бараятырган Кемалдыпъ аркасына карап турды.

— Куьлки амалсызлыктан тувыл, куьлки яшавды создырады! — деп яс Кемалдынъ артыннан бакырды эм ким онынъ уьшин онынъ тили мен соьйлейтаганын тагы да анъламады.

Киси орныннан коьгалды. Узын бойлы, сакаллы Кемалдынъ ашувлы отлы коьзлери онынъ эсиннен таймадылар. «Огырсыз экен, баъри затгы да яратпай болама экен? Сынтаслыдагы куьлкидинъ акында кайдан биледи экен? Яде билмей соьзине келистирип айтама? Авылымызды неге суьймеске керек?» — деп яс, оьзи-оьзине сораулар берип, явапсыз калды.

Оннан сонъ онынъ эсине кабинетлерде раскан аьдемлер туьстилер, сонынъ арасында авылды эсине алды, уьйин сагынганын сизди эм уьйдегилер буьгуьн раскан аьдемлерге коьтере усамайтаганларына сейирсинди.

Доьрт шарлаклы уьйдипъ касыннан озаятырганда онынъ ойлары боьлиндилер. Ашык терезеден радиодынъ давазы эситилди:

— Соьле, баалы йолдаслар, микрофонды журналдынъ редакторы Мурзакан Пашаевичке беремиз, — деди кыскаяклы диктор.

Киси токтады.

— Йолдаслар, буьгуьнги бизим литературамыз оьсуьвли йолга туьскен. Язуьшыларымыздынъ затлары тек бизим кишкей областьте тувьл, онынъ аргы якларында да белгили болып баратаганы бизди суьйиндиреди. Бизим литературамыз кенъ йолга шыгып, масштаблы болган... Масштабсыз литературамыз масштаблы ойлар коьтерип баслаган деп айтпага болады... — деп Мурзакан соьйлей берди.

«Масштабсыз литературамыз масштаблы ойлар коьтерип баслаган» — деп Киси ишиннен кайтаралап адымлай берди. Ол соьзлердинъ маьнесине шыгаяк болып шалысты.

«Масштабыз литературамыз масштаблы ойлар коьтерип баслаган...»

«Масштабсыз литературамыз масштаблы ойлар коьтерип баслаган...»

«Масштабсыз литературамыз масштаблы ойлар коьтерип баслаган...»

Суьйтип Киси оьзине тагы да, тагы да кайтаралап айтты. Эм сосы айтылган заттынъ маьнеси барлыгын сезсе де, онынъ сонъына шыгалмады.

Киси саьатине карады. Ети саьат. Бу вакьтта Сьн-таслыга автобус йок эди. Яс ол зат уьшин артык кайгырмай, Сьн-таслыга баратаган шаша йолга шыкты, йолавшы машина саклады. Туьн ортасына дейим машина болмады, яс яяв йоьнеди. Каладагы аьптесине баргысы келмеди, енъелер тилеген затларды да туькеннен алмага мутып, сумкасын ийнине салып, Сьн-таслыга кетти.

Яп-ярык юлдызлар, савлай коькти бийлеп, тарыдай болып шашылганлар. Сары ай да Тенгиздинъ юриси мен бирге йылысады. Яс бир неше кере айдан кашпага шалысты, аман да ай артыннан етип, коьз кысып: «Ах, сени, кылыплы, кашалмассынъ!» — деп айткандай болды. Тенгиз, таза сувьк авадан терен тыныс алып, бара берди. Асфальттеги каранъадан коркып, ол йырлады. Йыр кырларга ййылды. Ога асфальттинъ янлары бойлап олтыртылган тереклердинъ япыракларынынъ сусылда-

ганлары косылдылар. Танъ атаятырганда ол Сынтаслыга етти. Биринши уйлердинъ касында токтады. Тоьгерек тып-тынык. Куыл туьсли коькте агарган юлдызлар артлы-артыннан йойылып басладылар. Ай да агарып, кесек сиседей, таза болды. Сынтаслыды уйкы баскан эди. Баягы шак етеятыр... Тенгиз Кемалдынъ соьзлерин эсине туьсирди...

Коьктен де, ер астыннан да мынъ давазлы куьлки бирден бирге шыкты. Кулаклар ярылмага аз калдылар. Тенгиз эки колы ман кулакларын явып, тоьгеректеги уйлердинъ, тереклердинъ, баганалардынъ, ойыншыклардай болып, ер уьстинде силкинип турганларына карады. Оны коркынышлы сезим бийлеп алды эм ол коьзлерин юмды. Суьйтип куьлки кутылганша турды. Коьзлерин де ашып, колларын да босатканда, савлай Сынтаслыга коразлардынъ шувылдап кышкырувлары яйылган эдилер. Эсин йыйып, яс асыгыслы зыранълап уьйине етти, биревге де коьринмей, бир сес те шыгармай, шапыраш пан табанга минип, уйкламага ятты...

Уьшинши кесекке кирис соьз

Бурын-бурын бир хан яшаган экен. Бу ханнынъ ай десе, авызлы, куьн десе, коьзли, дуныяда эки болса онынъ бириси, бир болса ялгыз оьзи — сондай да аьруьв бир кызы болган.

Бу кыздынъ эрге берилеек заманы еткенде, атасы:

— Ким мага кырк оьтирик айтса, сол кисиге кызымды береекпен, — деп хабар этеди.

— Оьтирик болганда, — дейди хан, шынты оьтирик болсын, олардынъ бири экиншисине усаган болмасын; бири экиншисине кыйысатаган болмасын, киси ыйнанмаяк болсын.

Бу хабарды эситкен йигитлер, ханнынъ кызын алаяк болып, ханга келип, билген оьтириклерин айтып баслайдылар.

Келуьвшилердинъ бириси де, хан айткандай, бири экиншисине кыйыспаяк оьтирик айталмайдылар. Ашувланган хан булардынъ баьрин де аскакка астырып оьлтиреди.

Оннан сонъ буга эш бир киси де келмей, хыйлы заман озады.

Бир куьн хан алтын сарайда, даьрий тоьсекте, кув ястыкта ятып, не этеегин билмей, эсинеп турганда, мунынъ алдына бир яс келеди. Хан муны коьрип, кабагын, касын туьйип, ашувлы кепте:

— Не керек сага, канъыма? — деп акырады.

— Йок, хан акам, мен канъыма тувыл, мен йылкышы яс, мен кырк оьтирик айтпага келдим, — деп явап береди яс.

Хан ога шамланып:

— Тас бол, коьзиме коьринмей тур, сеннен уьйкенлер айталмай, тиллери басларына етти. Сенинъ аскакка асылгынъ келеме? Шык, аман-эсен турганда! — деп акырады.

— Йок, хан акам, сен мени аспассынъ, мен сага кырк оьтирик айтсам, сен мага кызынъды берерсинъ, — дейди анавы да.

Ястынъ оьткирлигине сукланып хан:

— Айт аьше, тынълайым! — дейди.

Сол ерде йылкышы яс соьзин булай деп баслайды:

— Мен атамнан алдын тувып, бабамнынъ йылкысын багатаган эдим. Йылкы бек коьп эди. Мен йылкыды ятканда кулагыннан, турганда аягыннан санайтаган эдим.

Бир куьн эрте турсам, йылкыдынъ баьри де ятыр.

Тутып келип, кулагыннан санадым. Ишинде бир буваз бие бар эди, сол йок. Йылкыды тургысттым да, аягыннан санадым — баягы буваз бие тагы да йок. Артта бир уьйкен яр бар эди, ювырып басына шыгып карадым, эш бир зат коьринмеди. Сонъ курыгымынъ юван басын ерге кадап, йинъишке басына минип карадым.

Сол ер де не этеегимди билмедим. Бие тайлап кырда калган болса, тайын боьри ашаган болмагай эди деген кайгылы ой ман, эки коьзим ясланып, костан сырт шыгатаган уьш аяклы йолга туьсип кеттим.

Сол йол ман хыйлы кеткеннен сонъ карасам, алдымда бир ярты ат тезек туры. Уьйтип-буьйтип, терлеписип, тармасып-ыдырынып, ийттинъ кара куьни мен, калай этип те сол ярти ат тезектинъ уьстине миндим.

Ярти ат тезектинъ уьстинде токтап, доьрт те якка коьз салып карайтаган болсам, баягы биём Эдилдинъ аьри ягына шыгып, елге карап елинлеп, ыкка карап кулынлап туры.

Коьргениме суьйинип, ярти ат тезектинъ уьстиннен каргып туьсип, тез ювырып Эдилге бардым. Курыгымды сувдынъ уьстине коьпир этип салып, ювырып аьри ягына шыктым.

Биеди тез ыслап алып, Эдилге туьстим. Эдилдинъ тап ортасына келгенде, карайтаган болсам, бие юзеалмай батып, мен де сувга кетип те бараятырман. Мен тез аьрекетлеп, иерди кулынга салып, ога атланып, биеди алдымга тоьнътерип, кулыннынъ уьстине алдым.

Эдилден шыгып, сувды ягалап бараятыр эдим, битпеген бетегединъ астыннан бир коян турды да кашты. Курыкка минип кувып еттим де, кулын ман согып алдым.

Уьшинимен де бу йылкышы ястынъ кыйыспаяк оьтириклерди айтып болаягын коьрип, хан оны ман эрисеек болып:

— Коян дегенинъ коьжек болар! — деп акырды.

— Коьжек болса да ярайды. Тек орта йилиги одага сурык болатаган эди.

— Ода дегенинь отав болар!

— Отав болса да ярайды. Тек кырк атан аран суйреп келетаган эди.

— Кырк атан дегенинь кырк тайлак болар!

— Кырк тайлак болса да ярайды. Тек кырк кулаш карагайдынъ басын шалып отлап келетаган эди.

— Кырк кулаш карагай дегенинь кырк юмырышка болар!

— Кырк юмырышка болса да ярайды. Тек йогарысына караган картлардынъ боьрклери ерге туьсетаган эди.

— Ол заманнынъ картлары эргежейли болган боларлар.

— Эргежейли болган болсалар да ярайды, тек кырк кулаш куйыдынъ авызында турып, туьбиннен энъкейип сув ишетаган эдилер.

— Ол заманнынъ куйылары шоканажык болган болар.

— Шоканажык болган болса да ярайды. Тек эртенъ вакытта кеткен коьн шелек кеште туьбине барып ететаган эди.

— Ол заманнынъ куьни кыска болган болар.

— Куьни кыска болган болса да ярайды. Тек эртенъликте бугага келип кеткен доьнежин сыйыр, оьристе бузавлап, кеште бузавы янында доьнен оьгиз болып келип, оны егип агашлыктан агаш аькелетаган эдилер.

Хан бир соьз де айталмай, токтайды. Йылкышы яс ханга карап:

— Ал энди аьри ягын тынъла, хан акам, мен коьргенлеримди аьли сага айтып кутарганым йок, — дейди. — Баягы коянды коска аькелип сыдырдым. Ишин ярып майын алдым. Сол кояннан бир пуд май шыкты. Этин казанга асып, майын этигиме яктым. Бу бир пуд май меним бир этигиме етти, бир этигиме етпеди. Этин де ашап, ятып келип уйкладым.

Бир заманнан уянсам, бир уьйкен кышкырык бар.

Карасам, эки этигим тоьбелесип те ятырлар.

— Сага май якты, мага май яккан йок, — деп бириси кышкырады.

— Мага май якты, сага май яккан йок, — деп баска бириси кышкырды.

Турып барып булардынъ экисин эки якка айрып, май яккан этигимди алып, бас астыма салып, май якпаган этигимди аяк ушымда калдырып, ятып уйкладым.

Эртенъ мен турып карайтаган болсам, май якпаган этигим: «Мага май яккан йок», — деп оыпкелеп кетипти, мен де, эки аягымды бир этикке сугып, онынъ артыннан кувдым. Кувып баратаган болсам, этигим бир уйкен тойда, аякшы болып халкка эт уълестирип юри. Бу мени коьрди, шырайы бирден туьрленип кетти. Неге каштынъ деп, мен оны тоьбелер деп ойлаган болаяк, пақыр. Сол ерде мен этигиме коьз кысып, этигим де мага коьз кысып, ол аяклап этти аькелуьвде болды, мен ашавда болдым.

Оннан он бес аяк эт ашап, сувсаганлыгымнан баьри де боькшелердеги сувды да ишип кутардым, ама сувсынымды кандыралмадым. Кой, эндиги Эдилге барып, сув ишип канайым деген ой ман этигимди шақыраман, ол, мага шекесин бурып, кыйсыгыннан карайды. Келмеек болады. Оны да сол ерде таслап, эки аягымды тагы да бир этикке сугып, сыртка карап ювырдым.

Баратаган болсам, яздынъ исси куьнинде Эдил бузлапты. Белимде уйкен балтам бар эди, алып бузды соктым-соктым, бузылмады. Балтады былактырып таслап, басымнан боьркимди шешип, басым ман урып, бузды ойдым.

Сув ишип, канып, кетип бараятыр эдим, кегейсиз арбага капсыз тары тиеген бир кесек коьп авылшылар келеятырлар. Олар мага карап:

— Не коьрдинъ? Не коьрдинъ? — деп акырадылар. Мен оларга:

— Кегейсиз арбага капсыз тары тиеген сизди коьрдим, — деймен. Артында, тагы да: «Сиз не коьрдинъиз?» — деп сорайман олардан. Олар мага:

— Ярти шекели болып юрген тентектей сени коьрдик, — дейдилер.

Басымды ыслап карайтаган болсам, баягы бузды бузган ерде, шекемининъ бир яртысы туьсип калыпты. Сол ерге кери кайтып барып, шекемди алып, ерине салдым...

— Оьтирик! — деп хан акырып хабаршыды боьлди.

— Алгасама, хан акам, кырк оьтирик айткан кисиге кызын береек деп, эситип, сенинъ алдынъа келгемен.

— Кырк оьтирик! — деп хан ашувланды.

— Мине меним коьргенлерим, хан акам. Бу затлардынъ баьриси де меним басымнан кешкен затлар. Эгер мен баьри эситкенлеримди айтаяк болсам, ол мен оьлгенше де кутылмас эдилер.

— Оьтирик, кырк оьтирик! — деп хан тагы да акырды. Оннан сонъ эсин йыйып, кызын бермеге керегин янъы анълап, айлак та мунълы болды.

Йылкышы яс оны сезип:

— Хан соьзиннен кайтпас, кара киси не айтпас, — деп соьзин кутарып токталды.

Хан, уйкен той этип, кызын йылкышы яска берди.

Йылкышы яс, ханнынъ кызын алып, бавыр болып батып, оьпке болып, калкып, онъып-оьсип яшап калды.

Уьшинши кесек

«Йырдай аксын бу яшав!»

Халк йыры

Авылдынъ тоьгерегинде тавлар болмаса да, сынтаслышылар тав халкы деп саналганлар. Сынтаслы авылы айланып аккан ак Кобаннынъ бойында орынласкан эди. Авылдан кубыла бетке карасанъ, онда коьк тавлардынъ куьмис туьсли баслары коьринедилер. Куьмис шынжырдай тизилген тавлардынъ арасында бийикленип турган эки ак баслы Карлытав боьген де эртенъликте коьзди сукландырады. Сынтаслышыдынъ эки яны болган. Бир яны кубылага термиледи. Неге десенъ сынтаслышылар намаз кылсалар, басларын кубылага буратаган болганлар. Бурганлары кубылада тавлар болганы уьшин тувыл, а алыста, тавлардынъ аьри ягында, динге ыйнанган аьр бир аьдемнинъ уьмити эм мырады огырлы Аьжи-Мекке болганы себеп бурганлар. Сынтаслышылар мал, ян-янувар сойсалар да, сол куьналикти Аьжи-Меккеде кеширерлер деп, олардынъ басларын кубылага бурып эм ишлериннен «пысымла» айтып, сойганлар. Бир яны кубылага караган болса да, сынтаслышыдынъ баска бир яны Керуьвге, кенъ кырлардан ел мен бирге куьшли ювсан ийиси келип, сынтаслышыдынъ уьклап турган сезимлерин янландыратаган эди. Сол ийис уьклаган янды уянтып, кенъликке, кенъ кырларга сынтаслышыды шакырады, тартады. Сол ювсан ийис, сынтаслышы муткан, йылкыдынъ кисинегенин, ак кымыздынъ коьпируьвин, тек эртегилерде болган ак сарайларды, ак мешитлерди, дав баьтирлерди, эсине туьсиретаган эди. Сол экинши янын ол баьриннен де ясыратаган эди: озиннен де, кардашларыннан да, конъысы авыллардан да.

Бурынгы заманларда сынтаслышылар басларына коьрпе боьрклер, уьстилерине шепкенлер кийип, беллерине камалар тагып юргенлер. Аьскер савытты сынтаслышы бек суьйген. Сынтаслышыга аьруьв мергин мылтык эм мисирде этилген болат кылыш болса, артык бир зат та керек тувыл эди. Сынтаслышылар аьдетти берк

ыслаганлар. Орамда карт коьрселер, йолыннан оьтпей, атасынынъ касында туьтин, аракы ишпей, ясы уьйкенди сыйлаганлар. Ясы уьйкен аьдемлер мен эки кол созып саламласканлар.

Бурын-бурын Батирбек деп бир ярлы яшаган. Батирбекте бир сынъар ялгыз карындасы болмаса, биревиде йок эди. Батирбек уьйленмеген йигит эди. Дуныяда аьруьв кызлар аз болмаса да, кыз алмага Батирбекте калымлык малы йок эди. Бир куьн Батирбектинъ карындасы келип:

— Оьлмес-ханнынъ Соьйлемес кызы бар, сол кызды ким соьйлетсе, хан сога оны береек болады, — деп айтады.

Батирбек, сол затты эситип, ханнынъ Соьйлемес кызын соьйлетеекке токтасады. Ол ханнынъ янына бармага ызын сорайды. Хан ызын берип, Батирбек ханга барады эм, тиз буюгип, тоьмен энъкейип:

— Салам аьлейкум, хан аьпенди, — дейди. — Меним келуьвим яхшылык. Сиз кызынъызды ким соьйлетсе, сога береексиз деп эситтим. Сиз ызын берсенъиз, мен сизинъ кызынъызды соьйлетпеге келдим.

Хан Батирбекке карап:

— Ол уьшин. Кызымды ким соьйлетсе, сол кисиге мен оны береекпен, ама ким соьйлете алмаса, онынъ басын кыркаман. Сендей каны еткен нешевлер басларын кырктырган, сенинъ де канынъ етип турган болар, балам, — деди.

Ама Батирбектинъ йигит коьриниси эм онынъ оьзине ыйнанымлы экенин коьргенде, хан ога вазирлерин де косып, кызынынъ уьйине йиберди. Касындагы эки вазир кыздынъ соьйлегенин эситеек болып, кыздынъ уьйининъ терезе туьбинде калды. Батирбек карындасы ман соьйлесип, экевлери бирге уьйге киредилер. Карындас тоннынъ ишине ясырынады. Ханнынъ Соьйлемес кызы Батирбектинъ алдына шыгып, тоьрге олтырады, Батирбек уьйдинъ ишинде илгишке илинген тонды колындагы шыбыгы ман согып:

— Оьлмес ханнынъ Соьйлемес кызы, соьйле, — деди.

Тоннынъ ишинде турган баягы карындас, ханнынъ кызына коьринмей, тон соьйлегендей болып:

— Эситкенимди соьйлейимме, коьргенимди соьйлейимме, — деди.

Батирбек тонга карап:

— Эситкенге ыйнанмага ярамас, коьргенинъди соьйле, — деди.

Тон соьйледи:

— Мен бир авылда ушь агалы-инили йигит коьрдим. Олардынъ бираз койлары бар эди. Олар сол койларын кезуьв мен аьр куьн биреве багады. Олардынъ уьйкенлери агаш устасы эди. Ол алатларын яныннан айырмай, оьзи мен алып юретаган эди. Бир кере ол бир агашлыктынъ янында койларын багып турганда, эриккеннен, агашлыктан ясап, аьр муьшесин тап аьдемдикиндей этип келистирип, аьдем карап тургандай кыз кебине келтиреди. Кеште кайтаякта, кыз кевдесин ол бир ерге олтыртып кетеди.

Экинши куьн сол йигитлердинъ органшысынынъ кезуьви келип, койды багып сол агашлыкка барады. Барса, бу агашлыктынъ янында бир аьдем олтырганын коьреди. Янына барып караса, аьдем тувыл да, агаштан ясалган кыз кеби экенин коьрип ойлайды: «Муны бирев эрикпей ясапты. Мен буга кийим аькелип кийдирсем, бу шынты кыздай боляк», — деп авылына барып, туькеннен аьзир кыз кийимлерин, бастан аякка дейим бир сыдыра этип, сатып алып келди эм кыз кепли агашты кийиндиреди. Кеш болганда, кыз кебин еринде калдырып, ол койын айдап, уьйине кайтады.

Уьшинши куьн кой багув кезуьви кишкейлерине келди. Ол да койларды айдап, сол ок агалары болган агашлыкка барады. Агашлыктынъ янында бир кыз турганын коьрип, койды калдырып аянълап юрип кыздынъ касына барса, кыз тувыл да, агаштан ясалып кийиндирилген бир кыз кевдеси экенин коьрип, ойлайды: «Муны бирев аьруьв этип ясап, ийги кийдирипти, ама ян салып болган йок экен. Мен буга токсан тогыз оьленнен ясалган дарманымды буьркейим», — деп кыз кебине буьркип йиберген эди, кыз кеби янланып, онъ колын коьтерип колынынъ

аясы ман коьзлерин уйкалай берип, керилип, коьзлерин ашады. Йигит кыздынъ янланганына суьйинип, кешке кайтаятканда кызды оьзи мен бирге алып уьйге келеди. Агалары муннан кызды кайдан тапканын сорайдылар. Яс калай тапканын эм дарман севип янландырганын айтканда, уьйкен агасы:

— Бу кыздынъ кебин мен ясаганман, мен ясамаган болсам, сен не затты янландырар эдинъ? Бу кыз мага тийисли, — деди.

Ортаншылары:

— Сен ясап койсанъ да, ога аьдем деп карамай, ким де ой бермей, касыннан оьтип кетер эди. Оны аьдем сыпатына келтирген мен. Бу кыз мага тийисли, — деди.

Кишкейлер:

— Эй, агайлар, биринъиз яасанъыз да, экиншинъиз кийиндирсенъиз де, оьзинъиз кырда калдырган кепте кыз сонда турар эди. Яны болмаса, ол кимге керек эди? Ога дарман буюрkip, оны янландырган мага тийисли, — деди.

— Ал, йигит болсанъ, бу уьш яска тоьре эт, сен кызды булардынъ кайсысына тийисли коьресинъ, — деп сорады тон ишиндеги Батирбектинъ карындасы.

Батирбек ойланмай ок:

— Агашты тирилтип аьдем эткен кишкейине тийисли, — деди.

Ханнынъ Соьйлемес кызы Батирбектинъ терис эткен тоьресине шыдайалмай:

— Батирбек, йигит яс, сен тоьреди тувра этпединъ: бизим ата-бабаларымыздынъ аьдетине караганда, уьйкен агасы турып инилери уьйленмейтаган, эм баслап йок ериннен куры агаштан кыз сыпатын ясамаса, кишкейи не затты тирилтер эди? Ата аьдетимиз ягыннан да, ол кыз уьйкенине тийисли, — деди.

Батирбек ханнынъ кызынынъ соьйлегенине суьйинип:

— Ол кыз ога тийисли болса, аьше сен мага тийисли, — дейди.

Сонъ суьйинип, кыздынъ уьйиннен шыгып, ханга барып:

— Хан аьфендим, соьйлемес кызынъды соьйлетим, — дейди...

Мунадай бурьынгы эртегилер аьдетлердинъ берклиги акында хабарлайдылар. Аьдетти тувра кепте туттыраяк уьшин соьйлемес кыздынъ оьзи соьйлеген, ал, сейирли зат тувылма?..

Сынтаслышылар да аьдетти берк ыслаганлар. Бурьынгы заманда олар Аллага ыйнанып, динди куьшли кепте тутып турганлар. Оьзлерининъ ваьлий болганларына коьре, яханем де, еннет те бар экенине ыйнанганлар. Олар еннетке туьсеек мырадка сав яшавларын багыслаганлар. Еннетке туьсеек уьшин куьналик те этпеге коркканлар. Яшавдынъ ак ниети олардынъ балалары болганлар. Олар балаларын оьстирип, оларды аяк уьстине салып, яшавдан кеткенлер. Ол балалар да, оьз аьвлетлерин оьстирип, аьжеллери еткенде, оьлгенлер. Олардынъ тувдыклары да, яшавларын саьбийлерин тербиялавга багыслап, баягынша яшавдан тайганлар. Суьйтип сынтаслышы тувып ер уьстинде юрген, оьлгенде сол ердинъ астына кеткен...

Соьле сынтаслышылардынъ коьплери динди тутпайдылар, Аллага юреклерин ашпайдылар. Оьзлерине сенедилер. Ама олар соьле де тувадылар эм оьледилер. Аьруув яшавды сынтаслышылар эндигиси ер уьстинде излейдилер эм сол аьруув яшав ман балалары ерде яшасынлар деп оьмирин багыслайдылар. Дин эм яшав туьрленген болса да, яшаган ерине сынтаслышыдынъ карамы туьрленмеген. Сынтаслышы оьзининъ ерин суьеди эм оны ман мактанады, оьктемсийди. Тувган ерим-алтын бесик, дейди сынтаслышы.

Авылдынъ тувра ортасында мезар бар. Бир заманларда сол ер авылдынъ шети болган экен. Есеней мен Найман тукымлар оьзлерининъ аьдемлерин сол мезарга коьметаган болганлар. Мезардынъ тоьгереги тел кора ман тартылган. Кора бойында япыраклары сувсылдаган ак тереклер. Мезардынъ тувра ортасында, шашылып яткан басказыклардынъ араларында бийикленип бир тоьбе турган. Пишеншалдынъ заманы еткенде, авылдастар, Советтен ызын алып, мезарда оьскен койы пишенди шалганлар. Мезардынъ каравылшысы аксак Максуд та

мунда пишен шалады. Онынъ яшаган уйи узак балмаган себепли ол шалган пишенин йикке уйип оны тувра мезарда тургыстатаган эди. Максудтынъ баспагы яз алтай да, сав кыс та сонда отлайды. Бирерде баспак мезардынъ ортасындагы тоьбеге минип, болган куьшин салып оькиргени узак болмай орынласкан «конторадынъ» касында да эситиледи. «Конторадынъ» карасына тирелип олтырган эркеклер, соьйлеген затларын боьлип, баспак бетке басларын бурадылар эм:

— Тагы да сол «мех-тех» — баспак! Эндиги тезден Максуд муналардынъ хайырына я «Волга», я «Егули» алаяк, эште! — дейди эркеклердинъ биреви.

Кара баспак карагошкыл ойсыз коьзлери мен кубылага да, керуьвге де карап, тегин емди еп ток болганы ман авылшыларды ашувландырады. Аман да баспак аьдемлердинъ ашувларына карамай, тоьбеден де туьспей, арасында оькирип те алып, отлап турады. Мезарда тегин отлатып асыраган оныншы баспагы аьдемлерди ашувландыратаганын сезип, аксак Максуд ак кирпичлерин кага берип, аксап, тоьбеге минип, баспакты тоьменге, коьринмеген ерге, басказыклардынъ арасына айдайды.

— Уллы топырактан оьзге ер тападаынъма, акылсыз?! — деп Максуд малына урысады.

Бу тоьбе эртегилерде эм сынтаслышылардынъ айтувларында Уллы топырак деп айтыла эди. Оларда айтылганша сосы тоьбеде ханлар, мырзалар, солтанлар эм ногайдынъ оьзге сыйлы аьдемлери коьмилгенлер. Тек сол эртегилерге, айтувларга соьлеги сынтаслышылар артык эс бермеге де шалыспайдылар.

Эртегилер эм айтувлар Сынтаслыда бек коьп эдилер! Оларда айтылган ерлерди авылшылар оьмири де коьрмегенлер, болган затларды эситпегенлер. Эртегилер эм бурынгы йырлар бир нешев тувылды да, айлак коьп. Авылда яшаган аьр куртка эм карт оларды капшыгы ман биледи десек, оьтирикши болаяк тувылмыз. Бир отыз йыл артта, бир аьлим аьдем Сынтаслыдан доьрт шувал эртеги мен йыр язып аькеткени де авылшылардынъ эсинде. Сол аьдем сынтаслышылардынъ эртегилери мен байыган эм савлай областьке атын билдирткен дейдилер. Тек сол аьлимге берилген эртегилерин сынтаслышылар

коьрмегенлер эм олар ман не болганын да эситкен йоклар. Эндигиси соны айлак та аруув билген сынтаслышылар кенетен аьдемлерге оьзлерининь эртегилерин, йырларын айтпайдылар. Белки, оьзимизге керегир деп сенедилер. Балаларын да, балаларынынь балаларын да сол затка уйьретедилер. Аман да сынтаслышылардынь оьзлеринде, эртегилерге, йырларга ыйнанув койылган. Оьзиньгиз ойланып караньгыз: эртегилердинь бирисинде айтылганша, коькке дейим каланган ирге мен кораланып, дуныядан ясырынып турган Шын кырал барына сынтаслышылар кайтип ыйнанаяклар, яде баска эртегилеринде айтылгандай, сынтаслышылар билге минип кавга эткенине, эгер билди оьмири коьрмеген болсалар, ыйнанып боларларма яде бабаларында ак мермер тастан бир неше шарлаклы сарайлар; яде тек еннетте оьскен емис бавлары болганына, бавларында йыршы тотыгуслар яшаганларына кайтип ыйнанмага болаяклар?!

Карасакал Суюлеймен, алыстагы тоьслердинь артына куьн ясырынып баслаганда, боьтен де телевизор сейирли кино коьрсетпейтаган болса, коньгысы балаларды касына йыйып, бурынгы хабарларды эртегилерди айтады. Клубта кино кутылгышай, балалар оны тынълайдылар. Олар хабардынь сейирлиги уьшин олтырадылар деп айтып болмас, тап картты кужырланып тынъласалар да. Туврасын айтсань, балалар аьдемлердинь бавларына алмага, кертпеге туьсеек уьшин караньгы болганды саклайдылар.

— А-а! — деп картты соньгына дейим тынълап, энь йигерлисиди колы ман булгалаклар: — Бир капшык оьтрикти бастынь, Суюлеймен! — дейди де балаларды кешки кылыксызлыкка аькетеди.

Эртегилерге, бурынгы хабарларга аз ыйнанатаган эдилер сынтаслышылар. Боьтен де Уллы-топырак акындагы хабарларга... Ол затлар маьнесиз яде кызыксынувлы болмаган уьшин тувыл. Аьвелгиде кужырлы затларды хабарламага сынтаслышыда тек авызы бар эди, а соьле радио, телевизор, кино, книга... Сынтаслышылар сол кадер коьп кужырлыкты еткеретаган затлардынь оьзлерине сукланадылар. А яшавда ша, кайтакым тамаша туьрленислер боладылар, оларга сукланув аьдемнинь

кобньилине сыймайды, эште тар. Ол туурленислердинь баърисине аьдемнинь кобньили етисип болмайды.

Сынтаслышылар биринши тракторларды коьргенде:

— Вай-вай! — деп юреклери ярылмага аз калып, бакырганлар эм ян-якка кашып, адавыс заттан ясырынганлар.

Бир карт, биринши кере кинога барганда, экранда ога тускалып келеятырган поездти коьрип:

— Эй, ямагат, таптап кетеек, кашынъыз! — деп эки колы ман бетин явып кышкырыклаган.

А мине, авылдагы биринши мотоциклди сынтаслышылар, атлылар ман шабыстырып, аьр бир ат шабыска косатаган эдилер.

Сондай тамаша затлар авылда болганлар. А эндиги, аьр бир авылшыда, машин болмаса, мотоцикл бар. Сындырадылар, ясайдылар, запчастьлер авыстырадылар. Алдын ол затлар коьтере де кужырлы болып коьринген зат эндигиси оззининь сейирлигин йойган. Эртегилер де суьйтип болар эште?

Тек аьдем оззининь сейирлигин йоймайды. Аьдем: аьр заманда да аьлемет, сейирли. Аьдемнинь яны — туьпсиз денъыз...

Баска авылларда болгандай, Сынтаслыда да озлери-нинь тамаша аьдемлери бар. Солардынь акында Тенгиз язган эди. Ол редакцияга барып келгени бир йыл озды. Оьзи баягынша, складта ислейди. Кешелер мен табанга минип, книга оқып, яшав акында ойланып, аз-аздан язып турады. Тамаша аьдем акында хабарды ол, редакцияга бармай турып, язган эди.

НУРГИСИ

Нургиси библиотекарь Алимединь йыйы конагы эди. Ол оззи Сынтаслыдынь Культура уьйинде художестволы самодеятельностьти юргистеди. Кеш сайын ол, Алимединь уьйине келип, юзине, аьдемнинь оьпкесине туьскен куьлемсирев эндирип, бир аягын баска аягынынь уьстине салып, терезе туьпке олтырады. Алиме сосы аьдемнинь йыйы келуьвине тамам уьйренип калган. Сон-

дай бир куьнлердинъ бирисинде ол конагына оззининъ аьдетинше артык та эс этпей, казануьйде астынъ каьрин шекти. Казануьйдинъ кынъырайган эсигиннен пештеги Нургиси коьрине эди. Алимe, эркек бетке караганда, олардынъ карамлары расып, онынъ куьлемсиревине уьйреншикли куьлемсирев мен яваплады, кыскаяклы карамын алып бурылганлай, Нургиси яне кисесиннен бастарак шыгарып, тегис уьйилген кара шашын тарамга эм турып биялага карап алмага етисти.

Нургиси оззининъ басына айлак мукаят эди. Авылшылар оны пише секилли деп унамайтаган эдилер. Нургисиде ондай кылыклар аз тувыл эдилер. Ол кисесинде кол явлык, кийим суьртетаган щетка эм кишкей тоьгerek бияла юргистеди, авылдасларын ашувландырып, олардан баскаланып, мойнына галстук тагып юреди. Нургиси кырк ясына еткен эркек эди. Соьле галстукты озсип келеяткан яслар, студентлер саладылар. А ол кырк ясында, онынъ не басына керек экен галстук?! Совхоз директорынынъ оззи галстукты тек байрамларда тагады. А мунда Нургиси — каратага! Онынъ куьлемсиреви ша, куьлемсиреви?! Оьзин оззи суьйгеннен ирип бараятыр. Ол куьлемсирев ишинде эр яны болган аьдемнинъ куьлемсиревине усамайды. Ол куьлемсирев, кайдан билейим, Ираннан сатылып алынган болыр дейдилер авылдаслар.

Эне сондай данъкы болган Нургиси куьлеп те куьлемей, а оззи оззине куванып, орам бойлап бараятыр эди. Онынъ увьртларынынъ ойылувы, онынъ онъ якка янтайган басы, онынъ кайгысызлыгы сынтаслышыды ыйманыннан шыгаратаган эди... Сол заманда олар онынъ Иран асылын да мутадылар эм ога баьри аьвелги эркеклерде болган куьналарды ябыстырадылар, асылы я кораз, я теке дейдилер.

Орам бойлап бараяткан Нургисиди коьрселер, кыскаяклылар онынъ артыннан узак карайдылар. Оннан сонъ каралдыларыннан шыгып, олар орамдагы энъ де соьзгер кыскаяклыга шабадылар. А аьр орамда сондай сыйлы, юректе болган затты айтпага болатан кыскаяклы яшайды.

— Баягы пишетекей озды, — деп куьлкиден коьз ясларын суьрте берип, ювырып келип айтады бириси.

Оызгеси уйге онынъ куылкисин эркелеп киреди, мойнындагы явлыгын тап галстуктай этип байлап, оны йыйы-йыйы тузете берип, колынынъ аясын тап биялады ыслагандай этип алдына туталды. Ога баьриси де куьлейдилер.

— Не затка куьлеп калгансыз сол языктынъ уьстиннен, — деп куылкисин косады келгенлердинъ уьшиншиси.

— Байынънан айырыл да Нургиси мен аьптелисинълидей яша... Оьзимиз арамызда соьйлегенде, онда анавысы да бар, мунавысы да бар дейдилер. Эне, сондай аьлемет байынъ болар! — деп селекелейдилер кыскаяклылар як болувшыды.

Кыскаяклылар аьр заманда да шекленетаган эдилер онынъ эркеклигине.

Авылда алдын пишетекей эркеклер болганлар. Бирслери аьр заманда тек кыскаяклылар ман карысып, ойнап, эркелесип юргенлер; экиншилери ис тигуьвшилер, кобызшылар болганлар, уьшиншилери, кыскаяклылардан коьтере де тартынмай, олар ман сувга туьскенлер.

Сынтаслышыларды эркеклигине шеклендиретаган Нургисн эркек болганлы мине кырк йыл болды. Клубта ол балаларды йырлап, бийип, инструментлерде ойнап уьйрететаган эди.

Алиме ералма тазалайды. Нургиси баска боьлмеде олтыры. Ол коьзининъ астыннан биялага карайды эм заман-заман ман онынъ колы бастаракка тартылады.

— Алиме, сен эште, арыган боларсынъ? — деп сораиды ол йигерленип.

— Йок, Нургиси. А сен неге суйтип сорадынъ?

— Оьзим...

— Кайтип оьзим? Аяйсынъ мени солма?

Нургиси уьндемейди.

— Оьзим деп болмайтагантта? — деп куьлемсирей береди Алиме.

— Сорагым келди де, сорадым.

— Э-э... А сен, эште, балалар ман кыйналган боларсынъ? — деп Алиме Онынъ соьзин йоьплейди.

— Ия сага, Алиме. Буьгуьн оларга аьперим. «Полькады» оьзлери бийип уьйренгенлер...

Соны ман союз уызилди. Алиме казануьйде казанаяк юватаганы эситиледи. Оннан сонъ ол колларын туткышына суьртип пешке киреди. Нургиси олтырган олтыргышында кыпыньлап кетеди, аьли орныннан да тураяк болады эм ога уьйреншикли куьлкиси мен куьлемсиреп карайды. Нургиси Алимединъ ювык келгениннен каны кайнап тартынып кетеди эм обзининъ узын, йинъишке бармакларын сайбастырып баслайды.

Алиме — орта бойлы, сынлы, толы болмаган, кара шашларынынъ оьрмелери елкесине тымалакланып салынган, тоьгерек, ак юзли, обзи Нургиси яслы, баласы болмаган, яслыгында букыж болып калган эм обзининъ ялгызлыгына уьйренген кыскаяклы. Бас дегенде ол, баьрисиндей болып, Нургисиди кужырлы аьдем деп санайтаган эди, ама ювык билгеннен сонъ ол ойын койды. Нургиси Алимединъ яшавын артык та туьрлендирмеди эм обзининъ тез арада келуьви мен бездирмеди. Кыскаяклы ога уьйренди, Нургиси заманында келмей олтырса, Алиме тыныш та тапшай юрди. Бир кере, кыста, Нургиси келмей калганда Алиме кайгырып, орын тапшай эркектинъ уьйине барып оны терезеде коьрип, юрегин тыншайтты. Мине бир неше йыл Нургиси ога келеди. Келип, кишкей савгалар, яде уьйиннен пластинка аькеледи. Олар олтырадылар, музыка тынълайдылар, бир-бири мен вак-туьек акында хабарласадылар. Олардынъ экевлерине де мундай тынык, йылы хабарласув ман озатаган кешелер ярайды.

Алиме аьруьв таныганнын сонъ авылдастардай эркекте селекели акылларды коьрмеди. Нургиси айлак уялшанъ аьдем экенин билди. Сол уялшанълыгын Нургиси обзин суьйген куьлемсиревди юзине эндирип билдирмейтаган эди, а оны авылдастар анъламайтаган эдилер.

Алиме столдынъ баска янына олтырып; аясына бетин тийгистип, куванып эркекке карады. Нургиси эринлерин йыйып куьлемсиреди, уьвуртлары ойылып кетти, коьзлеринде суьйиниш тувды эм ол айлак та уялып коьзлерин тоьмен туьсирди.

— Калай аьруьвсинъ сен... сен обмири бир аьдемге яман союз айткан йок боларсынъ, — деп кыскаяклы йылы карап мактады. — Неге уьйленмейсинъ, э? — деп неше бир берилген сорауды кайтарып айтты.

— Соъле мага ол зат неге керекти... — деп Нургиси уяла берип яваплады.

— Йыллар кетип барады да, Нургиси...

Нургиси ундемейди. Бир кесек заманнан йигерленип сорады:

— А сен ша, Алиме? — деп.

— Мен, не зат мен? — деп Алиме анъламаган болады эм куьлемсирейди.

Нургиси де куьлемсирейди.

Алиме казануыйге барып кувырылатаган ералмады карайды.

Нургиси ол келгишей бастаракты шыгарып, яне биялага карамага эм басын тарамга етиседи.

Суьйтип олар кеш болгышай олтырадылар. Ас ишедилер, музыка тынълайдылар, ундемейдилер, бир-бирине куьлемсирейдилер, аз-аздан хабарласадылар. Тамам арыганда, аманласадылар. Нургиси обзининъ ялгыз уьйине кетеди, Алиме обзининъ ялгыз уьйинде калады. Тек экевлери де эртеси куьнди бек сагынадылар, баъри зат та кайтарылсын деп сагынадылар.

Авылдастар баягыдай Нургиси уьстиннен куьлейдилер. Тек Алимединъ касында олар ундемедилер. Эм шекленуьв карамлары ман Алимеге карайдылар, аннан-муннан сорап Нургиси мен кайдай байланысы бар экенин билгилери келедилер.

Алиме, шекленуьвлери койылсын деп, Нургиси акында акыйкатлай не зат билетаганын айтпай, авылдастардынъ соьзлерин йоьплеп:

— Кет Алла сокпасын оны! Я эркек тувыл, я пише тувыл! — деп аьдемлерди куьлетпеге шалысып: — Келер, сав кеше обзи-обзине сукланады да олтырады! — дийди.

Тенгиздинъ тамаша аьдемлери, олар тувганлай сондай табиятлы болганы уьшин тувыл, а олардынъ кылыклары аьдемлердинъ яшавына келиспеген себептен тамаша болып коьринедилер. Сынтаслыда аьдем яшавына коьтере де келиспей яшайтаганлар бар. Олар акыллары осал яде халк айткандай яртилер, оннан да бек ашыклап айтсанъ, берлилер. Аьр бир авылда бар

обзининъ берлиси. Сынтаслы уйкен авыл, соннан себеп берлилер де көп болмага тийисли...

Сынтаслыда эки берли яшаган. Булай алып карасанъ, аяр халкта да олар сыйланадылар. Халк эртегилерден классикалы литературага дейим берлилер мактавлы орынларды тутадылар. А халк арасында оларга кайтип карайдылар? Бириншилей басларына аьдем кыйынлыгын алганлар деп оларды аяйдылар. Уйкен байрамларга, тойларга оларды шакырмай калдырмайдылар эм савап деп садака да этедилер. Оларга тиеек болган кылыксыз балаларды соьгедилер. Берлиси болмаган авылга наьсипсиз деп те халк арасында айтадылар.

Сынтаслыдынъ, айтканымша, эки берлиси бар эди. Акылбек деген аты болган берли акында соьзимиз. Баскасынынъ аты Ярой эди. Онынъ акында айткандай көп зат та йок, ол йогар бетте яшаган эм оьзи кино карамага суьйгеннен эм конъысы милиционер берген кызыл фуражке кийип юргеннен баска келиспевликлер этпеген. «Шыдамлы» берли эди. Тек... Гуьлкыз деген бир букыж отягасын наьсипли эткиси келип, Яройды уьйинде капап, каралдысындагы ийтин шынжырдан босатып, эркинине йиберип, оны зор ман бир юма оьзинде тургысткан. Савлай авыл Яройды излеп, аяк уьстинде болган. Эндигиси Ярой орамда Гуьлкыз-букыжды коьре калса, оттан корккандай оннан коркып кашады. Халк та, оьзининъ ортак аьдеми деп санаган Яройдынъ иеси болмага шалыскан, Гуьлкыз-букыжга ол ашувлы эди... Ярой ман тек сол бир кужырлы зат болган. Яройдынъ анасы оьлеятырганда аьдемлерди йыйып, улын берли уьйге берип олтырмасынлар деп оьсиет эткен:

— Муна языкты сакланъыз! Ол бизим авылга наьсип аькеледи. Председатель, муна заьвилкейди каранъыз, тилеймен, — деген. — Ястык астында йыйган акшам бар, соны алып языкты йылы ассыз калдырманъыз...

Авылдастар оьсиетти мутпададылар. Колларынан келген затларды эттилер.

Акылбектинъ хабары болса узын. Ол да Яройдай «шыдамлы» берли болган. Ама онынъ бир аьлемет каьсиети бар эди. Ол тоьмен бетте, бир заманда школада историяды оькыткан агасы Сарзаман ман бир кишкей ка-

ралдыда яшайтаган эди. Акылбек бир отыз ясындагы киси, узун бойлы, бети тоьгерек, кишкей авызыннан силекейи шыбырып, коьзлери куьлемсиреп, оьзи шайкалып юретаган болган. Ол берлилер кыдырмага суьетаган кылыктан таймай, айлап авылдан йок болып кететаган эди.

Акылбекте биревге де усамаган, баска берлилерде болмаган кужырлы бир акылы да бар эди. Орамда юрген заманында Акылбек колында ирге сабат ыслап аьдемлерге коьрсетип:

— Ляв, ляв, ляв... — деп соьйленетаган эм сабатти баладай этип шайкайтаган эди.

Сабаттинъ циферблатынынъ уьстинде суьвретленген мысыкты Акылбек тиридей коьре болар эм сонынъ уьшин шайкайды деп ойланатаган эдилер аьдемлер. Тек Акылбекке раскан аьдем онынъ касында токталса, ол мысыкты сыйпап эм шайкап:

— Ляв, ляв, ляв. Уйклайды бу, заман уйклайды, уйклайды заман... — деп тоьмен давазы ман куьбирденип, аьдемге языксынып карай эди.

— Сабатке неге каньккансынъ? — деп бирерлер онынъ этетаганын яратпасалар, ол: — Тс-с, — деп, орта бармагын эринлерине тийгистип, ол акырын озатаган эди.

— Ах, наьсипсиз, сосы сабат пен коьтере де алжырсынъ! — деп бирерлер айтып та аладылар.

Ол заманда, аньланылмамай калганын сезип, Акылбек коьзлерин батлатып, сабатке тигилип карап, колы ман сабаттинъ стрелкаларын айландырып, агарып кеткен юзинде коркыныш энип, оькириклеп:

— Юреди бу, юреди! Заман юреди! — деп бакырып йибередиди.

Аьдемлер сескенип аладылар эм оны коядылар эм тиймейдилер. Акылбек те оьз йолы ман кетип, баягы сабатын сыйпай берип шайкап, авыл ишинде юреди.

Сондай каьсиетли берли эди Акылбек.

Акылбектинъ агасы Сарзаман эди. Ол, пенсияда болса да, инисин карайды. Баласыз пишеси бир неше йыл артта дуныядан бас кешкен эди. Сарзаман иниси мен шерепица ябувлы уьш пешли «ногай» уьйде яшайды. Ол аьбели тереклерди карап, авлада ералма эгип, сыйыр,

бир неше кой ыслап, каралдыды юргистип яшаган карт аьдем. Сарзаман пенсияга шыкпай турып, школада историядан дерислер берген.

Соньгы заманларда сынтаслышылар оннан кужырлы затлар эситедилер. Карттынъ акылы авыспага туры, иниси Акылбектен юккан болар деп соьйлей эдилер, Сарзаман акында аьдемлер.

— Уллы топыракты казбага керек! — деди ол бир куьн халкты сейирсиндирип. — Бу тоьбеде халктынъ савлай бурынгысы, авьелгиси, таварыхы коьмилген. — Ол ерге тиймеге ярамайды, онда кабырлар бар! — деп картлар Сарзаманнынъ соьзлерин акис коьрип, соьгиндилер.

— Акылятаксыйсынъ сен, Сарзаман! — дедилер баска биревлер куьлемсиреп. — Бу кув ерден сен не зат таппага болаяк экенсинъ? Карзына излейтаган болсанъ оьзинънинъ авланъда табарсынъ!

Ама Сарзаман, бу соьзлерге эс бермей, оьзининъ хабарын юргисте берди. Куьн сайын совхоздынъ директорына барып, Уллы топыракты казбага деп, бульдозер, экскаватор тилеп бездирди.

— Агай, сыйлы агай, койынъызтагы сол акылынъызды. Сиз айтатаган затлар Уллы топыракта коьмилген болса да, неге бизге сол бурынгы керек? Бизге юолар салмага машиналар етиспейдилер. Биз буюгуьнге керек затларды этемиз. Халкка соьле-аьле керек затлар азба? А сенинъ эртегилеринъе балалардынъ оьзлери ыйнанмайдылар, — деп директор онынъ соьзин яратпады.

Сарзаман калага да барып, илми-тергев институтта да ойларын айтты.

— Сынтаслыда бурынгы затлар бар деген хабарынъыз шеклендиреди. Ондай соравды сиз тувыл биз салалмаймыз. Бурынгыдан калган затлар бизим ерлерде каралганлар эм караладылар. Тек Сынтаслыда ондай затлар болар дегенге бирев де ыйнанмайды. А сенинъ соьзлеринъе ыйнанып, аьдемлердинъ заманларын алалмаймыз, шыктажлык та эте алмаймыз! — деп явапладылар ога.

Сынтаслыда доьртинши оьмирликтен урым шоьлмеги болмаса, бурынгылыктан оьзге бир зат та табылмаган

эди. Бир-эки йыл артта бир сынтаслышы сув ягада балык ыслап бурынгы шоьлмекти тапкан. Сосы шоьлмек Сын-таслыдынъ еринде табылганына область аьлимлери ай-лак шеклендилер. Кылышлы сынтасшылар таварыхлары бар деп айттырмага шалысып, шоьлмекти бир яклардан аькелип коьмгенлер, оннан сонъ казып шыгарып, мине бизим бурынгы яшавымыздан эстелик деп, аьлимлерди оьтирик йолга саладылар деп бу затты шеклик пен йольк-тылар. Сонынъ уьшин бу шоьлмек акында уьндемедилер, мутпага шалыстылар. Ама бир неше заман озганда, Мос-квадан бир аьлим сол заттынъ акында сейирли макала язып баспалады. Сол заманда савлай область шоьлмек акында соьйледи. Макалада мунадай хабар... Бурынгы бир сынтаслышы урым шоьлмекти сувдынъ ягасына коьмген экен. Онынъ колына бу савыт арка-аркадан коь-шип келген болса ярайды. Ол сынтаслышы тукымынынъ ырымлы эм баалы заты болып саналганын аньлав кыйын тувыл. Шоьлмек биринши сынтаслышыдынъ колына кайтип туьскен экен? Сосындай сорава да явап береди аьлим. Шоьлмектинъ биринши иеси Урымга барган эм соьлеги савытты оьзи мен ала келген.

Суйтип, Сынтаслы таварых яктан область аьлим-лерин бир заты ман да сейирсиндирмейтаган эди. Неге десенъ аьлимлердинъ айтувларына коьре, сынтаслы-шылар соьлеги яшайтган ерлерине эки юз йыл артта келгенлер, а ол кесек заман таварыхка коьре бек аз заман болады. Сол себебли де олар авылды мисетке санамай эдилер. Аьлимлердинъ ойларына коьре, Сынтаслыдынъ бурынгы таварыхлары Дон сувдынъ бойы ман Аьжитар-хан денъиздинъ араларындагы кенъ кырларда калган. Сынтаслышылардынъ оьзлерининъ эртегилеринде де, таьвесилмес хабарларында да сол кырлардынъ акында ба-баларымыздынъ ерлери деп айтыллады. Сонынъ уьшин областынъ илми-тергев институты Сынтаслыга артык эс этпей турганы. Сынтаслышылар оьзлери болсалар, озган затты кайтарып болмас, бизге керегим сол бирев таварых, басым сав болсын деп, бу затлардан бас кешип юргенлер...

Сарзаман болса сынтаслышыдынъ эсине-дертине келмеген соьзлерди айтатаган эди. «Сынтаслышылар

савлай таварыхларды оьзлери мен бирге аькелип, Уллы топыракка коьмгенлер!» — деп айтса, авылдаслар оны куьлките айландырадылар.

— Кайзаман казып баслаяк? — деп йыйылган картлар Сарзаманды селекелеп сорайдылар.

Сарзаман олардынъ куьлеп айткан соьзлерин акыйкатлыктай коьрип:

— Суьйсенъиз буьгуьн, яде эртен танъ атканлай, — деп яваплайды.

— Аьше, ининъ мен басла, биз де келип коьмек этермиз! — деп кажавларын коймайдылар картлар.

Ама Уллы топыракты казув ман кызыксынган Сарзаман куьлките де айыпланмай, кажавлыкка да эс этпей, хабарын бардыра берген.

Сынтаслышылар, боьген де картлар, окытувшыларды сыйлайтаган болсалар да, Сарзаманнынъ соьзлерин дурыс деп санамаганлар, кажавлавдан да безип, соьзди баска якка бурганлар.

Кене де Сынтаслыда Сарзаманды тынълайтаган аьдем бар эди. Ол — мезардынъ каравылшысы аксак Махсуд. Аксак Махсуд халк ишинде оьзин санъыравдай коьрсетпеге шалысса да, тек дунья кылыбын саклаган сынтаслышылар, акша акындагы хабарларга каравылшыдынъ кулагы сак экенин эртеден билгенлер. Сарзаман болса, Махсудтынъ абайламай, ога конакка келип, янын кыйнайтаган хабарларды ога тоьгеди. Каравылшы да, бир уьн-сес шыгармай, хабарын боьлмей, картты тынълайды. Махсудтынъ пишеси Зорымхан байынынъ авырыйтаганын Сарзаманга билдирсе де, пенсияга шыккан окытувшы, ол затка эс этпей, кетеегин ойланмай, каранъа кешеге дейим олтырды. Махсудалар оны конак этпеске де болаяк эдилер, тек оларды кызыксындыратаган зат бар эди — Сарзаманнынъ Уллы-топырак акында хабары.

Сарзаман келгенлей, Зорымхан сыпырады шыгарып, ун ийлеп баслайды. Махсуд ак кирпичлерин кагып, картка тигилип хабарын тынълайды. Пише де ун ийлей берип, бир соьзди де ерге туьсирмейди. Онынъ ун ийлегени, конак кеткишей, кутылмайды. Сарзаманды озгараятырганда, ол оькинишли болып: «Конак асыкты, боьректи казанга да салалмадым!» — дейди.

Сарзаман оларда олтырган заманында савлай кайгысын Махсудка тоьгип салады. Сынтаслыдынъ таварыхын да бурынгы йигитлери данъкланатаган баьтир йырларды да, аьскер басшылардынъ акында айтувларды да эм аьлемет карзына Уллы топыракта коьмилгенин де эм бу затларды халк казып шыгармага кереклигин де Махсуд терлеп, калтырап, дирилдеп тынълайды. Ол таварыхлар, озган оьмирликлер, озып кеткен кавгалар, согыслар, дуньядан кешкен йигитлер асыралган кара баспак пан янъы тувган бузавдынъ аьллери кыйын болаяк деген ойдынъ тоьгерегинде айланып Махсудтынъ мыйын козгайдылар. Сонъгы заманларда Махсуд, аксайтаган аягынынъ акында ойланып, кол ман юргистилетаган «Москвич» алмага мырадлаган эди. Сарзаман Уллы-топырактынъ ишинде коьмилген затлардынъ акында ойланатаган болса, Махсудты болса онынъ уьстиндеги отлав тынышсызландырмайды. Баспаклары да сосы тоьбеди айлак суйьген сонъ, Махсуд бу тоьбединъ ога наьсип аькелеегине шекленмей, оны ырымга санайтаган эди. «Муна акылятак халкты коьтерип, тоьбеди казып басласа, ол заманда онынъ таварыхы меним исимди коьтере де мыстакай этер» — деп Махсуд Сарзаман кеткенлей пишесине шагынады.

— Ва-вуй, Махсуд, онынъ алжын-гулжын соьзине ьйнанатаганым. Оьзинъ каратага, ана такым йыл балаларга акыл беремен деп алыскан кайсы аьдем арымас? Ол да арыган, сол затлар эндиги басына шыгады, инисин коьрмейсинъме, оннан да бир затлар юккан болартага?.. — деп Зорымхан, соьзлердинъ дурыслыгына бир шекленмей, байын коьнъиллендиреди.

Сарзаман Уллы-топырак акында соьз бардырганнан баска, Махсуд та баспакларын асыраганнан оьзге болып, сосы мезар Найман ман Есенеи ямагатлар оьлгенлерин коьметаган ер эди.

Сынтаслышыларда оьлиди коьмуьв аьдети, аьдем тувувда эм уьйленуьвде озгарьлатаган аьдетлердей болып, берк сакланган. Сосылардан баскалары яшавга коьре туьрленгенлер, а муна уьш аьдет аьдемнинъ энъ де маьнели шаклары ман байланган сосы аьдетлер сынтаслышылардынъ юзин коьрсетедилер, баска халкларга оларды усатпайдылар.

Обли коьмуьвде туьрленген зат — басказыклар. Аьлиги куьнде сынтастынь басын шокалатып, кишкей баганадай доьрт яклы этедилер. Басына юлдыз тагадылар, бир янында аьдемнинь карти, карттинь астында язув бар. Алдын сынтасты доьрткил эткенлер, оны тек кубылага каратканлар, атын, тукумын, оьлген йылын куранша язып салганлар. Обли кыскаяклы болса, онда каншы ман ийне, эркек болса, кынжал ман кумган суьвретлегенлер. Аьр бир сынтаска тамга салынган. Айтпага, Найман тамга — багана ман тарак. Есенеилердики — аьлип тамга, яде халк айткандай «таяк» тамга. Хан аьдемлерге тамга уьлестиргенде, бир ногай кешигип келген эм ога етпей калган. Сол заманда хан, таякты батпакка малып, оны ман келгеннинь ак тонына тамга салган: «Есенеилер тамга элге ортак, ким еалса да болаяк!» — деп айткан. Узун соьздинь кыскасы: «Есенеилер тамга — халк тамгасы...»

Сынтаслышылар соьле облиди ата-бабалар кайтип коьмген болсалар, суьйтип коьммеге шалысадылар. Ата-бабалар бу аьдетлерди, элбетте, динге карап туьзгенлер. Соьле сынтаслышылар динге ьйнанмайдылар, аьли моллалардынь арасында да куран окып билетаганлар аз, а онынь ишиндегин аньлайтаганды боьтен де таппасынь. Сынтаслышылар болса, молла окыйтаган затларды коьтере де аньламайдылар.

Аьдем оьлсе, онынь касында олтырган карт киси: — Калды деп айт, — дейди коньысыларга.

Оьлгеннинь касында маулт окылады. Атлы йибередилер, халкка «калган» деп айттырадылар.

Облиди ювадылар, ак ябувга орайдылар. Шапыраштынь астына куьйиз, казбалылар тоьсейдилер, уьстине де ябадылар. Мезарга аькетектен алдын облиди каралдыга салып, аьпенди соньгы соьзин айтады:

— Ал, эндиги, ямагат... Оьлмеек аьдем йок. Ана биревдинь улы (яде кызы) уьшин дуныяга кетти, барганда еннет эсиги ашылсын аьруьв яшасын. Сосы дуныяда биревге борышлы болып терис соьз айткан болса, кешириньиз, еннеттинь алдында куьнаси болмасын, куьнасин Алла курытсын... Ал, эндиги яслар, алыньыз, Аллах еннетке эсигин ашсын!

Кыскаяклылар шувылдап сыйт этедилер, шабынып та йылайдылар. Пише яде куртка айтып-айтып сыйт этеди:

Баьпишима кум толып,
 Баса алмай туры эдим,
 Ал йыйылган ямагат,
 Айып эте коьрменъиз.
 Баскарып йылап алмай
 туры эдим.
 Баьпишим бар, месим йок,
 Акылым бар, эсим йок,
 Давыл базлы тавыслы,
 Уыйкен уйдинъ аьдеми,
 Элекенли, кумганлы
 Эскили уйдинъ аьдеми.

Кобькирегине колын салып бозлайды. Кыскаяклылар да онынъ давазына келисип, бозлап йылайдылар. Оьлиди шыгарганда да каралдыдагылар сыйт этип каладылар.

Мезарга тек он бес ясыннан арткан эр кисилер барадылар. Юзык еткен кудалар, суьйгенлер шапырашты авысып коьтередилер. Орам бос, ийттинъ улыганы эситиледи, аьдемлер мезарга еткишей асыгадылар.

Кабырды казып аьзирлегенлер мезарда, кетпей, оьлиди саклап турадылар. Кабыр алагат шыгарылып казылады. Суьекти кабырдынъ алдына саладылар. Оьлидинъ бас бетинде улары турадылар, аьдемлер аяк бетинде тизиледилер. Аьпенди йыйылганларга карап:

— Ва, ямагат, мунадай аьдемнинъ улы бизден кетеди. Сосы дуныяда биревге куьналик эткен болса, кеширинъ из!.. — дейди.

Аьдемлер:

— Кеширемиз! — деп эринлери мен йыбырдайдылар. Аьпенди сосы затты уьш кере айтады. Аьдемлер де уьш кере кешируьв соьзин кайтаралайдылар.

Эки карт кабырга туьседи, оьлиди алагатка туьсирип, онъ бетине яткарадылар эм уьстине де бир туьйир топыракты саладылар...

Ети куьнге дейим куран окылады. Моллалар арапша окыйдылар, аьпенди ногайшага коьширип айтады. Пайхамбарлардынъ яшавларын хабарлайдылар. Кыскаяклылар олтырган пештинъ эсик бетинде турып, сол затларды

тынълайдылар. Пайхамбарлардынъ кыйланув яшавын эситип, кайгы баскан юреклерин тыншайтадылар.

Оъли кайгысы ман байланыста айтылган бозлавлар да коьп. Солардынъ бирин кайгы баскан карт каралдыда олтырып, йинъишке давазы ман толгайды:

Кулак салынъыз яхшылар,
Бу дуньядан пайда йок,
Анъыланъыз, йнгитлер,
Картлардан калган хайыр соьз
Коьнъилге альп юргейсиз.
Елиген атган иер калар,
Тапкан ерден мал калар,
Яхшылардынъ соьзлерин,
Юргенлерден як калар,
Эр басына ис туьссе,
Дунья бары йок болар,
Кардаш оьлсе ят калар.
Ойлап турсам, йигитлер,
Бу дуньяда ким калар?
Юрген ерде йол калар,
Коьрген ерде сол калар.
Хатыны оьлсе, тул калар,
Кимди усатса, соны алар.
Калганларга ортакка
Алтын-куьмис калар.
Тувган ман деп куванма
Тувган оьлер, куьл болар,
Оьткен янынъ ериннен
Кутылмастай куьн болар.
Куьшим бар деп куванма,
Куьшинъ кетер куьн болар,
Малым бар деп куванма,
Малынъ да калмас куьн болар.
Яраткан сонъ не этермиз,
Бу дуньядан кетермиз.
Аьжел етсе, амал йок,
Йьласанъ да, пайда йок.
Оьлгенге бир ярдам йок,
Кутылмага дарман йок.
Хатын калса, эр табар,
Бала калса, мал табар,
Кызынъ калса яр табар,
Ян оьлмеге еткенде
Каьрип басынъ не табар?
Минген атынъ бос калса,
Минмеге эр табылар,

Калганга мал табылар,
Кеткенге не табылар?
Мунша юрген кисинъиз
Кара ерге кирер ол,
Уьстинъизде кара ер,
Мен ойлансам йигитлер,
Аьжел-оьлим кайда йок,
Бу дуныядан пайда йок.

Карт япа-ялгыз олтырып толгайды, каралдыга киреятырганлар ога карап кулак саладылар. Пайхамбарлардынъ кыйналган яшавыннан да, еннеттеги аьлемет дуныя ман кызыктырувдан да, муна бурынгы толгав кайгы баскан юреклерди тынышландырады эм аьдемди тек оьзине сендиртеди...

Мезар сынтаслышыларда ырымлы ер болган. Мезарда бакырып соьйлемеге, боьтен де урсыспага ярамайтаган эди. Неге десень ата-бабалардынъ топырагы айлак сыйлы ер деп саналган. Мезардынъ ери йылдан-йылга кенъееди, ишинде сынтаслышылар косыла бередилер. Ата-бабалардынъ топырагы сынтаслышыга баалы болган. Алыс яктарда оьлгенлерди де сый коьрип, суьеклерин барып аькелип, авыл мезарында коьмгенлер. Айлак бек сыйлаганлар ата-бабалардынъ топырактарын сынтаслышылар. Сынтаслышылар: «Кайтип «улы-атасына сынтас» деп такпакта айтылатагандай бизим авылымыз да ата-бабаларымыздынъ топырагына «Сынтас!» — дегенлер.

А яшав туьзилген шерети мен озады. Балалар тувадылар, картлар оьледилер, авыл оьседи, мезарда сынтаслар косыладылар. Мезарда сынтаслардынъ арасында пишен битеди, сол пишенди куванып Махсудтынъ баспаклары отлайдылар. Баспаклар эт байлап, семиз боладылар эм аьр язлык сайын, мал бааланганда, Махсуд савлыгына шагынып, кунажынларды базарда сатады. А янъы яратылган бузав басказыктардынъ арасында отлайды эм Уллы-топырактынъ басына минетаган каьсиети мен авылшыларга эс эттиртеди.

Бу йыл мезарда Махсуд пан бирге Тенгиз-алар пишен шалмага керек эдилер. Тенгиз Есеней тукым эди.

Онынъ эки агасы бар, олар аьли де казан боьлиспей, бир уьй болып яшадылар. Уьш аьптеси — Алтыншаш, Кериме, Куьмисхан — эрге барып, айырым оьз аьеллери мен турадылар.

Тенгиздинъ уьйкен агасы Карадавда пишеси Асси-рейден доьрт баласы болган. Быйыл ол «план» алып, ата юрттан шыкпага аьзирленген. Баска агасында, Карадавдан кишкейи Аруьвинде Инжихан атлы пишесиннен бир кызы бар. Индия кыралынынъ басшысы Индира Гандидинъ атына усатып, олар кызга Индира деген атты бергенлер. Аруьвин ата юрттан айырылып шыкпага аьли де ойланган йок эди.

Тенгиз болса, косаксыз ялгыз яшайтаган эди. Ол Наьспиханды сылтавсыз йибергенине кайгырады. Сын-таслыда аьеллер берк эдилер, айырылувлар аз болатанган эди. Аьел бузув аруьв зат деп саналган йок. Аьел аьдемнинъ оьмир яшавына курылган. Айырылысканларга янъыдан аьел курмага кыйын болган. Неге десенъ айырылыскан бай да, пише де «данъклы» болып, халк арасында кырлы аьдемлер деп саналган йоклар. Кене де Тенгиз баьри зат та орнына туьсер деп эм ол пишесин уьйге кайтараягына сенуьви мен яшады. Уьйкен аьптелер, бир кере яс аьдемлерди ярастырмага шалысып болмаганнан сонъ, тагы да кыздынъ уьйине ялынып бармага йигерлери батпады. Эндиги олар яс аьдемлердинъ оьзлерине сендилер эм, ярассалар да, яраспасалар да — йол олардыкы деп турдылар.

Тенгиз клубка барганда, Наьспиханды коьрсе де оны ман соьйлемеге амал табалмады. Йольгыскан сайын олар, карамлары ман распага коркып, уьндемей бир-бирининъ касыннан озадылар. Тенгиздинъ эм Насипханнынъ ювык аьдемлери аьел бузылувдныъ себебин анъламай, сейирлери калып, баьри затты билмеге суьетаган эдилер. Тек эки енъе, ол затка Сурат шуьшли деп ойланып, отка май куйгылары келмей, уьндемей турдылар.

Тенгиздинъ яшавы акында туьрли соьз де шыкты.

Элбетте, наьспили, тынышлы аьел акында соьйленмейди, а мене бир минли аьел болсын — соьзден басты алмассынъ!

Аман да Тенгиз соьзлерге эс бермеди. Ол, окувга халк акында туьрли-туьрли ойларга алданып, яшады. Авылдастар онынъ язган затларынынъ баспадан тез ара шыгаягын сакладылар. Тенгиздинъ озьиннен язуву акында сорамага тартындылар, а Тенгиздинъ мактангандай заты йок эди.

Кой кыркувдынъ шагы етти. Тенгиз ислеген складта куллыклардынъ кайнаган заманы эди. Кыркув пункты тувра складтынъ касында орынласкан. Язлык бойы ол озьге куллыкшылар ман бирге пунктты абьирлев мен каьр шекти. Мунда стеллажлар беркитилдилер, электромашинкалар туьзетилдилер, транспортер куралды, тыншаюв уьшин боьлмелер ярастырылдылар, креолинли ванналар салындылар эм койлар шашылмастай этилип коралар тартылдылар.

Эртенъликтен кешке дейим койлардынъ манъыравлары, машинкалардынъ, трнспортердынъ ызылдаган сеслери тоьгеректи бийлеп, яздынъ биринши юмаларында кой кыркув басланды. Тап эртегилерде, бурынгы йырларда айтылганша, юнинде кара торгай уя эткен дегендей койларды койшылар айт деп бердилер, олар кыркувшылардынъ колларынан яланъашланып, епенъил болып шыгадылар, кыскаяклылар юнди айырып бастырадылар, куллыкшылардынъ арасында шапкылап юрген учетчик, аьдемлердинъ кырккан койларынынъ санларын билип, оларды бор ман тактага туьсиреди.

Кыркувшылардынъ бригадасы он бес аьдемнен туьзилген. Олар — туьрли куллыклар ман каьр шегип юрген аьдемлер. Уьшеви — шофер яслар. Сарзаман, карасакал Суьлеймен — пенсионерлер, Тенгиздинъ уйкен кардашы Карадав — агроном эм тагы да сондай баскалар. Юн бастырув ман каьр шеккен бес кыскаяклы коьп саьбийли болып, уйлеринде олтырып, оларды карайтаган авылшылар. Сосы бригадада Тенгиздинъ уйкен аьптеси Алтыншаш та, мундай кайнавлы ислерде сийрек коьринетаган авыл библиотекари Алиме де бар.

Койларды аькелген койшылар да ярдам этип юредилер. Эки складтынъ куллыкшылары, ишлеринде Тенгиз де болып, юн юув фабрикага катнайтаган машиналарга юклерди тиейдилер.

Куллыкшылар базласып ислейдилер. Биринши куын уыш шофер яс, алпыс бесер кой кыркып, баърисин оьзлерине караттылар. Электромашинкады коьтере де яратпайтаган карасакал Суьлеймен, ясларга енъдирмеек болып, экинши куын етпис кой кыркты. Аьр койдан бесер килограмм юн деп санап караганда, Суьлеймен кырккан койлар уыш юз элли килограмм юн бердилер. Алдышылыкты белгилейтаган байрак уыш куын Суьлейменнинъ стеллажына кадалып турды.

Оннан сонъ алдыга сакламастан школада алдын историяды окыткан пенсионер Сарзаман ман Тенгиздинъ уйкен агасы агроном Карадав шыктылар. Кара кулык этип шыныкпаган аьдемлердинъ алдыга шыгувлары оьзгелерди сейирге калдырды. Олардынъ аьр бириси, сексенер кой кыркып, доьртер юз килограмм юн берди. Кыркувшылар бир костюмга не шаклы юн кететаганын билип, Сарзаман ман Карадав 220 костюмнынъ юнин кыркканлар деген хабарды яйдылар пунктта.

Исси куыннен сонъ, куллыкшылар тыншаюв боьлмесине йыйыладылар, озган куыннинъ хабарын айтып, телевизор карап олтырадылар. Аьр заман хабарды алдышылар баслайдылар эм олардынъ ойларын баъриси де макул коьреди. Алдышы авысканлай, сый да, оьрмет те, макуллык та, авысады. Кимнинъ арбасында болсанъ, сонынъ йырын йырла деп сынтаслышылар босына айтпайдылар.

Бас дегенде алдышылыкты алган шоферларды тынъладылар.

— Биз, шоферлар, оьзимизди кайсы исте де коьрсетермиз, — деди мактанып караборан Тагир.

— Кереккенде баска кулыкларга да яравлы экенлигимизди де коьрсетпеге боламыз, — деп Шоматтынъ улы Мырзабек ога косылды.

— Шоферлар классы — дуныя классы! Оьзинъыз ойлап каранъыз, савлай дуныядынъ шоферлары ислерин токтатсалар, не болаякты? — дейди, баъри зат акында дуныялык масштабта соьйлемеге суьйген ушинши яс Айдемир.

— Арба ша?.. — деди Суьлеймен.

Боьлмеде олтырганлар карттынъ соравын яратпайдылар. Олар соьзге кирискен Суьлейменге шувылдап,

картларды сыйлайтаган болсак та, тек олардын эски карамлары сынтаслышыдын яшавын артка тартады деп бир даваз бан явап бердилер.

Ама эртенгиси куьн шофер яслар тындылар. Бомеде олтырганлар, карамларын картларга бурдылар. Суьлеймен, буьгуьнги затларды айтып болган сонь, аьвелги яшав акында хабарлады.

— Болган заманлар... — деп карасакал Суьлеймен кылыйыннан телевизорда коьринген сары шашлы диктор кыскаяклыга карап алды. — Болган заманлар... Койлар танадай, юнлери куьмистей, алтындай болганлар. Оларга караган курткалардын шырайлары нурланган. Наьсипилер олтырып, эртеньликтен кешке дейим юнди юнтараклар ман тараганлар, оннан сонь ийиргенлер, тиккенлер...

Олтырганлар битилип, яс диктор кыскаяклыга карайдылар, кылыйларынан Суьлейменге карамларын таслап, басларын ийип, картка разылыкларын билдиредилер. Уьш куьн Суьлеймен кыркувшыларга, юн бастырувшы кыскаяклыларга, склад куллыкшыларына сынтасшылардын бурынгы яшавын суьвретлеп турды. Ол кийизлердин кайтип этилуьви, куьйизлерге калай ока кыйылуьви, ямышылардын, сымлардын, кийиз боьрклердин кереклиги акында хабарлады.

Уьш куьннин ишинде Суьлеймен оззинин хабары ман тынълавшыларды бездирди. Доьртинши куьн электрокыркув пунктына автолавка келгенде, этнография акында тынълав кутылды. Сосы куьн кой кыркувдын янъгы рекорды данъкланды. Карадав ман Сарзаман сексенер кой кыркутылар. Агроном авылда эситилмеген «оренбург» йосык пан иследи. Ол койды артына олтыртып, алды аякларынан бир колы ман ыслап, баска колындагы машинкасы ман сейири калган койдын ак тонын шешип алды. Сарзаман болса, ата-бабалар кырккандай, каншы ман куллык этти. Суьйтип автолавка келгенше олардын аьр бирисинин колыннан сексенер кой енбилленип шыкты.

Тегершиклердин уьстиндеги туькеннин эсиги, коьз кыздырып, ашылды. Агроном Карадав Тенгизди

акша аькелмеге деп уйге ййберди. Эм оьзине автолавкадан аьлемет ярасыклы италян костюмын сатып алды.

Сосы куьн тыншаюв боьлмеде боьтен де бек шавшувлы эди. Эрлер эм кыскаяклылар агрономнынъ алган костюмына хайырлы болсын айттылар, оны коллары ман ыслап, юмараклап карадылар, мактадылар алынган кийимди, мактадылар онынъ исте кулланган «оренбург» йосыгын да. Алдын школада историяды оқыткан пенсионер Сарзаман да оьктемсип, ййбек колявлыгы ман куьнде кызарган елкесин суьртип, аьдемлердинъ сабырланганларын саклап, хабар айтпага аьзирленди. Сосы куьн баьри куллыкшылар оны тынъладылар. Карадав уьндемес аьдем болмаган болса, оны да тынълаяк эдилер, неге десенъ ол да алдышы эди.

— Оьзинънинъ кайдай экенинъди билеек болсанъ, алдынгы яшавды, бурынгы яшавды, таварыхты билмеге керек, — деп алдын школада историяды оқыткан Сарзаман аьдемлердинъ коьзлерине карады. — Билмеге керекпиз! Халктынъ, бизим халкымыздынъ кайдан шыкканын билмеге керекпиз де?!

— Аьше, аьше! — деп олтырганлар разылыкларын билдирдилер.

— «Биз Сьнтаслыданмыз, биз сьнтаслышылармыз!» — деп мактанамыз, коькиректи согамыз. А биз киммиз?.. Билмеймиз...

Боьлмеде олтырган Тенгиз сескенгендей болды: алдынгы оқытувшы Сарзаманнынъ соьзлери онынъ сонъгы заманда ойланатаган затлары ман келисли эди. Уллы-топырактынъ акында, Сарзаманнынъ айткан затларына Тенгиз, карт оқытувшы ол соьзлер мен эригин язады деп ойланып, артык эс бермейтаган эди.

— А биз тарийхты мисетке санамаймыз, — деп Сарзаман хабарын бардырды, — куьлеймиз тарийхтынъ уьстиннен. А тарийх бизим уьстимизден куьлейди, савлай еримизди силкишлеп куьлейди...

— Куьлегенин эситкесинъизбе? — деп Тенгиз коьтере де сейирсинди, неге десенъ онынъ эсине танъ атаятыргандагы куьлки туьсти.

Олтырганлар сыкылдап куьледилер.

— Билемен, — деди Сарзаман каты айтып. Билемен, тарийх бизим уьстимизден куьлейтаганын билемен. Биз тарийхты билсек, куьлки де койылаяк.

— А онынъ уьшин не этпеге керек? — деп Тенгиз асыгыслы сорады.

— Не зат дейсинъме? Уллы-топыракты казбага керек! Онда бизим савлай бурынгымыз, тарийхымыз коьмилген...

Боьлмеде олтырганлар, куьлклерин ясыраяк болып, бетлерин бурып, телевизорга карадылар.

— Сосы телевизорды соьндиринъизтагы, — деди Сарзаман, соьзине эс этпелерин сезип.

Аман да онынъ айтканын олтырганлар абайламай, уьндемей телевизорга тигилип, «Кино ман эл кезуьв» клубын карайдылар.

Олтырганлардынъ ога эс бермейтаганларына айыпланып, Сарзаман куьрсинди эм, кисесиннен кол явлыгын шыгарып, елкесин суьртти.

— Бизим бурынгымыз, аьше, онда барып кайдан туьскенди? — деп Тенгиз уьнсизликти бузды.

— Сен сорайсынъ, кайтип деп? Ол озби кеткен онда эм оны савлай Сынтаслы казып шыгармаса, биз онынъ кайдай экенлигин де, кайтип онда туьскенин де билмей калаякпыз.

— А не зат пан бурынгылык тарийх белгиленеди? — деп Тенгиз куьлемсиреп картка карайды.

— Вуа, кайтеди сосы, соравлар ман карт аьдемди бездирдинъ де! Тыншаймага бертага аьдемге!.. — деп ашувланды Тенгиздинъ энъ уьйкен аьптеси Алтыншаш.

Иниси Карадав алдышы болып шыкканга Алтыншаш сосы куьн айлак куванган эди. Ол аьдемлерге йылы куьлемсиреп, коьнъили аьруьв экенин коьрсетип турды. Ама Тенгиз оззининъ келиспеген соьзлери мен онынъ коьнъилин бузбага туры.

— Алтыншаш, кайгыргандай зат йок, бебенъ мени мен дурыс затлар акында соьйлейди. Эште, оннан аьдем болаяк! — деп алдынгы окытувшы Тенгизди мактады.

— Уьшинимендеме?! — деп Алтыншаш тагы да яркылдап кетти. Сонъ ол, турып, Тенгиздинъ касына барып, онынъ басын сыйпады да: — Сен сол такым акылга кай-

дан уйренген экенсинь?! — деген юмсак соьзлери мен ога разылыгын билдирип, олтырганлар ман аманласып, уйден шыкты.

Алтыншаштан сонъ, калганлар да бир-бирлери мен аманласып, алжын-гулжын соьйлейтаган карт пан яс аьдемди калдыратаганларына ишлериннен суьйинип, уйлерине кайттылар. Сарзаман телевизорды соьндирди эм Тенгиздинъ касына келип:

— Бурынгыдынъ не зат пан белгиленетаганын, неде тарийх барлыгын мен озим де билмеймен, — деп баслады историядан окытувшы болып ислеген карт. — Оны муна бизим туратаган еримиз айтар. Ол затлар книгаларда болмага тийисли, бурынгылардынъ кулланган савыт-сабалары да аз зат акында айтпас. Не де болсын савлай сыр — бизим еримизде. «Сырынъ-сыбырынъ — яшаган еринъде», — деп халкымыз босына айтпайды, ясым... — деп Сарзаман соьзин боьлди. Хабарын бирев эситип олтырмасын деп, ол ян-ягына карады эм бир инсаннынъ да йок экенлигине юреги тыншайып, Тенгиз бетке энъкее берип, тоьмен давазы ман:

— Билесинъме, мен онда сап-сав аьдемлер бар деп ойланаман! Сап-сав аьдемлер... — деди ол.

Тенгиз сескенип кетти эм карттынъ тувра коьзлери не карады, карттынъ кылы да кыйшаймай, тынышлы экенин коьрип, неге эсе де онынъ соьзлериннен коркты.

— Кайтип ол? Сап-сав аьдемлер ер астында яшап болама? — деп Тенгиз сыбырдап сорады.

— Яшайдылар, аьше, олар сонда яшайдылар, — деп карт кабакларын туьйип, яска карады. — Аьше, яшайдылар, — деп косты.

Тенгиз уьндемей сескенишли болып, картка карай берди.

Сарзаманнынъ, алаллык коьринген, юзи туьрленип баслады, танавлары шатлап, коьзлери битилип, яска тускалдылар. «Эште акылы авысаятыр», — деп Тенгиз ишиннен ойлады. Сол арада карт тагы даавызын ашып:

— Мен бу затты соьлеге дейим биревге де айтпаганман. Айтсам да, ким ьйнанаяк ога?! «Алжыган» деп ай-

таяклар, — деди ол. — Юр барып Ногай ман онынъ кырк тоьреси соьйлейтаганын тынълаяк.

Турагалган Сарзаман Тенгизге языксынып карады. Тенгиз тургысы келмей турды.

Сарзаман, ерге юмсак басып, уьндемей пештен шыкты. Тенгиз де: уьнсизликти бузбага коркып, Сарзамандай аяклары ман ерге аявлы басып, пештеги шыракты соьндирип, карттынъ артыннан шыкты.

Ерге карангы туьскен эди. Юлдызлар ярык янадылар. Янгы тувган ай, алтын сыргадай, юлдызлар арасында йылтырайды. Уьйлердинъ терезелериннен карангы орамга ярыклык тоьселген. Авылдынъ бир шетиннен кобыздынъ сеси эситиледи.

— Бир кайта кеше, — деп Сарзаман Тенгиздинъ касында токталды, — мен Уллы-топырактынъ касына барганда, Ногай ман онынъ кырк тоьреси термеде олтырып хабарласканларын коьрдим. Сол кырк тоьрединъ ишинде Эдиге аьлемет заманлар акында соьйледи. Олар ман бирге Орак пан Мамай да, Эр-таргын ман Эр-Досмамбет те, Шора да эм баска белгили аьдемлер де бар эдилер...

Мунавы не затлар «мандыраклайды» деп, Тенгиз ишиннен айлак сейирсинди.

— Эртеси кеше барганда, — деп Сарзаман айта берди хабарын Ногай ялгыз карт пан олтыры эди. Сол карт мага бек усаган эди. Бети де, давазы да, соьзи де — тамам оьзим. Ол мени касына шакырып, мунадай затлар акында айтты: эгер савлай Сынтаслы мезарга келип, Уллы-топыракты казбаса, сынтаслышылар оьзлерининъ бурынгысын оьмири билмей калаяклар. Сол заманда Ногай мени де, ана картты да акылсызлар деп койды. Уьйтип айтканы аз болса, акылы басына сыймайтаганы уьшин картты оьзи аскакка асяягын айтты, мени болса, акылым уьшин сосы дуныядагылар аскакка аспага кереклер деди. Биз карт экевмиз сосындай зат акында соьйлестик: ол мага бурынгыды билмеге суьйген аьдемди аькелерсинъ деп тиледи, а оьзи болса, оьзлерининъ аьдемлери арасында келеек заманларда болаяк затларды билмеге аьсирет болган кисиди аькелермен деди. Онынъ бу затларды айтувынынъ маьнеси бар: ол мени аскакка ассалар, бурынгыды билгиси келген аьдемлер болмас деп коркады...

«Мунавы дурыс болмаган затлар акында хабарласа да, онынъ созлеринде акыйкатлыктынъ ушкынлары барлыгын сезесинъ», — деп Тенгиз ишиннен ойланды. — Аьше, — деп Сарзаман хабарын бардырды, — ол карт — меним суьлдерим, ол — мен озьзим. Мен озьзимди бир заманлар яшаганымды билемен эм мен оьлсем де, бир заманларда янъыдан туваягыма да ыйнанамаман...

Сарзаман хабарын кутылды. Экеви де уьндемей мезардынъ касына етилер. Сарзаман кыйкылдатып, авызды ашты. Тенгиздинъ бетине каранъыдан елемик сокты. Сарзаман токталган ясты асыктырды. Яс алдына тешкеруевли карап, бир затка оратылаяктан коркып, асыкпай карттынъ артыннан адымлады. Карт, басказыклардынъ арасындагы сокпакты оьмири таныгандай болып, бир затка да оратылмай, аякларын каты басып, алдыда барды. Тенгиз, кешелерде мезарда ыйнлер, шайтанлар, тирилген оьбилер боладылар деп бала заманда эситкен хабарларды эсине туьсирип, сескенип кетти. Бир сынтастынъ касында бир зат йыбырдагандай коьринди эм кайдай ды бир сес кулакка шалынды, ястынъ апаты кетип токтады. Сес бирден йоголды эм Тенгиз ян-ягына да карамай, Сарзаманнынъ артыннан зыранълады.

Олар тегаран бир тоьбеге етилер.

— Мине Уллы-топырак! — деп давазын коьгермей, сукланып айтты Сарзаман эм колын Тенгиздинъ ыйнине салды.

Карттынъ сувык колыннан Тенгиз сескенип алды. Каранъа туьнде мезарга келип, алжыган картка тагылганы ушин Тенгиз оькинди.

— Кел бираз олтырайык, — деп Сарзаман эринлери мен йыбырдады.

Олтырдылар.

— Эндигиси бираз саклап турайык, олар оьзлери баслайтаганлар, — деди Сарзаман.

Олар олтырып, кайгадер заман сакласалар да, бирев де коьринмеди эм бир зат та эситилмеди. Сарзаман шыдамсызланып, йыбыр-йыбыр этип олтырды.

— Эште оны аскакка аскан боларлар! — деп, карт оькинишли айтып бармакларын кайырып тарсылдатты. — Йолыгыс болмады. Эгер Сынтаслы эртен Уллы-

топыракты казып басламаса, мен оьлеекпен. Яс, сен эртен келерсинъме, э? — деп тиледи Сарзаман.

— Мага куллыкка бармага керекти де, — деп асыгыслы яваплады Тенгиз.

— Муна зат сенинъ куллыгынънан да бек керекли де... — деп Сарзаман йыламсыраган давазы ман айтты.

— Аьше, мен ойланарман, — деди Тенгиз.

Туьн ортасында олар аманластылар.

Танъда Тенгиз сол баягы куьлкиден уянды.

Куьлки, алдын бир де болмаган куьш пен, савлай тоьгерекке яйылды. Ол куьлкиден уйлер шайкалып, уйлердинъ телетин тоьбелери, ойында кол соккандай занъырадылар. Алыстагы тоьбешиклер де даяналмай силкинип-силкинип куьлегендей коьриндилер. Куьшли куьлки сес ер астыннан гуьрилдеп шыкты. Тенгиз басын терезеден шыгарып, тыска караганда, эсиктинъ басамагында яткан ийт авнап-авнап ойнайтаганын коьрди. Куьлки сес бирден койылды. Тоьгерек як тынды. Коьктеги юлдызлар артлы-артыннан соьне бердилер, ак шындай ай туман баскан коькте ясырынып йогалды. Кораз бакырды. Онынъ артыннан баска коразлар да давысларын тоьгерекке яйдылар.

«Ол не аьлемет затты? Акылым меним дурыспа экен? Не куьлки ди бу?» — деп кужырланып Тенгиз оьзи оьзиннен сорады. Аман да явап таппай, туьнегуьнги кешеди эсине алды. «Алжыган карт! Кайтип ол юз йыллар артта оьлген аьдемлерди коьрип болган экен?! Ол не затларды оьзи онынъ туьнегуьн мандыраклаганы? Кой соны, куллыкка барайым», — деп ойлады Тенгиз.

Эртенъликте Сарзаман Улы-топыракты казып баслаган деген хабар авылга яйылды. Бир шетен корадан баска шетен корага, бир штакеттен оьзге штакетке, бир уйден баска уйге, бир орамнан баска орамга, Советтен конторага, ындырдан кырдагы бригадаларга, ушты бу хабар. Оны эситип, савлай авыл мезарга йыйылды. Картлар, курткалар, яслар, кыскаякльлар, эркеклер, яс кеншеклер, балалар мезарга келдилер. Шугадан тигилген кенъ галифе ыстан, кайыс белбав ман бувьлып тыска шыгарылган коьк коьйлек, кирз этиклер кийген Сарзаман колындагы казгыр ман тоьбеди бир ягыннан казып туры эди.

— Кой соны, карт аьдем, не затлар этесинь? — деп аьдемлер оны токтатаяк болдылар.

Сарзаман казувын токтатпай:

— Сиз уьшин шалысаман! — деп яваплады. Мезардынъ алдына «Волга» ман авыл Советининъ басшысы эм совхоздынъ директоры келип токтадылар. Аьдемлердинъ гуьрилдеви куьшленди.

Совет басшысы тоьбеге коьтерилип колын коьтереди. Аьдемлердинъ шав-шуву тоьменленип, коьтере де токталады. Сарзаман, бир затка да эс этпей, ерди каза берди.

— Ямагат! — деп соьзин баслады Советинъ басшысы. Онынъ соьзине эс этпейтаган Сарзаманга бурылып: — Сен де тынъла, окытувшы... — деди.

Сарзаман токталып, казгырдынъ сабына таянды, коьзлерин шуькирейтип, соьйлейтаганга карады.

— Ямагат! — деди тагы Советинъ басшысы тамагын кырып, — Авылдынъ ерин не зат уьшин казатаганын сиз муна карттан сорагасызба? Яде карт авылдынъ ерин казбага болаягы ман болмаягына ызын алгансызба?

— Йо-о-к! — деп шувылдадылар авылшылар.

— Йорыкты бузбага ярайма, аьше? — деп Советинъ басшысы аьдемлерге карады.

— Мага соьз айтпага болама? — деп Сарзаман, Советинъ басшысындай алдыга шыгып, колын коьтерди. Ол аьдемлердинъ шырайларына тешкеруьвли карай берип, боьркин шешти, агарган басын коьрсетип, оьз соьзин баслады:

— Ямагат! Мен Уллы-топыракты казбага кереклиги акында кайзаманнан бербетин айтаман. Эне сиз буьгуьн савлайынъыз да йыйылгансынъыз, аьр биринъиз бирер казгырды колынъызга алынъыз, тоьбеди буьгуьн казып кутылаягымызга шекленмеймен.

Аьдемлер арасында куьлки яйылып кетти.

— Ак термеде Ногайды эм онынъ кырк тоьресин коьргеннен бери...

Сарзаманнынъ соьзин кимди бирев боьлди:

— Кайдай ол ак терме, кайсы Нукайды айтасынъ, тоьмен бетте яшайтаган Нукайма?..

Аьдемлер тагы куьледилер.

— Йок, — деп Сарзаман тагы да соьзин бардырды.
— Мен бес юз йыл артта яшаган аьдемлерди коьргемен...
— Ва-ву-у! — деп сейирсиндилер йыйылган аьдемлер.
— Ай, наьсипсиз аьдем! — деп эринлери мен йыбыр-
дадылар курткалар.

Сакаман картлар тиллери мен шакылдатып, тынысларын авыр алып, карадылар Сарзаманга. Яслар эм кызлар карттын аькылы авысканына шекленмей, ога сейирли карамлары ман тигилдилер.

— Йок, сиз меним аькылым дурыс тувыл деп ойланмантьыз, — деди Сарзаман.

— Ай, язык, аьше сав деп ойланаякпызба? Берли объине берли деп объири де айтаяк тувыл, — деп бирбирлери мен соьйлестилер курткалар. Аьдемлер айлак та шувылдастылар. Сарзаман саьспеклеп карады оларга. Советтин аьбасшысы, колын коьтерип, шав-шувды койдырды.

— Кыскасыннан, — деп ол Сарзаманга карамын бурды, — аьдемлердин аьйорыгын не затка бузгасын? Оьзинди аклаяк уьшин не зат айтпага болаяксын?..

Сакаман картлар аьбасшыдын соьзин боьбдилер, оны касларына шакырып, ойлары ман боьлистилери.

Сол арада:

— Ямагат! — деген Сарзаманнын куьшли давазы шыкты. — Мен Эдиге мырзады коьргемен, Шорабаьтирди... Мен сол заманларда, баска шакларда яшайтаган оьзимнин суьлдери мен соьйлегемен...

— Ваа-ву! Мунавы не затлар куяды?! — деп сакаман картлар ман турган Суьлеймен сейирсинди.

— Язык аьдем, язык аьдем! — деп яс аьдемлер де, картлар да шувылдастылар.

— Эгер Сынтаслы Улы-топыракты казбаса, бурынгылыкты ол коьтере де билмей калаяк, деп айткан меним суьлдери...

Аьдемлер оны тын аьвларын койып, шашылып басладылар.

— Туьнегуьн кой кыркувда алдышы болып шыкканы басына соккан болар, эште, — деп аьдемлер, куьлевлерин коймай, мезардан таркай бердилер.

Арасы коьп кетпей, мезардын авызы алдына «Скорая помощь» машинасы келип токтады. Онын ишинен

шыккан ак халатлы эки эркек тоьбеге асыкты. Олар, бир зат та аныламай турган Сарзаманнынъ эки яктан да колтыгыннан ыслап, оны сары туьсли машинага киргистилер. Машина райцентрге карап йолланды.

Авыл бир кесек заманга тынды. Сарзаман ман болган затлардан сонъ онынъ иниси Акылбекке сынтаслышылардынъ карамлары туьрленди. Сабаттинъ стрелкаларын айландырганнан баска болып, онда терис эткен зат коьрмедилер эм оны агасына коьре колай экен деп санадылар.

Сарзаман ман сосындай затлар болып, бир кесек заман кеткен сонъ Тенгиз-аларга алыстагы Норильсктен суьтли кардашлары Солтан-Гирей Есенеев келди. Тенгиз-аларга ол суьтли кардаш кайтип болганы акында айтып озайык. Солтан-Гирейдинъ атасы савлай халкка белгили ат урлавышы болган, онынъ акында соьлеги куьнлерде де тап эртегидегинше айтадылар. Онынъ урлаган йийренлери, буланлары, шал айгырлары картлардынъ эслериннен кетпейдилер. Солтан-Гирейдинъ атасын кан оьшин аламыз деп Есенеилер оьлтиредилер, неге десенъ биринши болып канды ол тоьккен. Атасы оьлтирилетаган йыл Солтан-Гирей тувган. Кан тоьгис, оьш алув баска болмасын деп, халк эки тукумды ярастыраяк болган. Халктынъ макулы ман Солтан-Гирейди болса Тенгиз-алардынъ атасы асыраган, Тенгиздинъ анасы болса асыравга эмшек суьт эмгисткен анасы болган. Солтан-Гирейдинъ оьз анасы байы оьлгенли бир эки йылдан сонъ, дуныядан кешкен. Сол заманда Солтан-Гирей коьтере де Есенеилердинъ баласы болып калган.

Аьскерден сонъ Солтан-Гирей Сынтаслыга кайтпады. Институтка туьсти, окыды. Инженер болган сонъ алыстагы Норильскте яшамага токтасты. Онда ол уьйленди эм йыл сайын авылга кардашларына конакка келе турды. Оны ман бирге орыс пишеси Катя эм сынъар кызлары Анжела да келдилер.

Келсе де, ол бос колы ман келмейтаган эди. Аьр бир кардашына савгалар аькелетаган, биревин де эслемей калдырмайтаган эди. Карадав да Солтан-Гирейдинъ келуьвин хош коьрип алатаган эм кой сойып, халкты йьйып, кардашын аьр заманда да сыйлайтаган эди.

Суйтип бир куьн эртенъ мен Тенгиз-алардынъ каралдысынынъ штaket кораларынынъ алдына ясыл такси келип токтады. Онынъ ишиннен йылтыравык куба туьсли костюм, басына шляпа кийген, караборан юзли, буькир бурынлы, кара коьзлери ойнаган эркек шыкты. Таксидинъ баска эсигиннен толы кевдели кыскаяклы коьринди эм онынъ артыннан асыгып туьскен сары шашлы кыз бала ян-ягына куванышлы карады. Кыз бала бир бес-алты ясында эди. Онынъ коьп-коьмек коьзлери анасына усаптылар, шуькирейтип куьлемсиреви болса, тап атасындыкы эди. Кызалак эки колын яйып:

— Тагы да курортка келдик! Калай аьруьвди! — деп айлана берип, конгыравдай йинъишке давазын зангыратты.

— Токта бир! Оьзинъди аьруьв этип юргист! Эркелевди кой! — деп анасы кызын шамгалмага асыкты.

Уьйдинъ ашык терезелеринде эки енъгединъ де баслары коьриндилер, олар сасканнан не зат этпеге кереги акында билмей, келгенлерге карай бердилер. йылы куьлемсиреп, конак алмага, Карадав шыкты. Онынъ артыннан Аьруьвин мен Тенгиз шыктылар.

— Хош келдинъиз! Хош келдинъиз! — деп Карадав кайтарып айтып, Солтан-Гирейди кушаклады.

— Сен де, Катя, хош келдинъ! — деп Карадав суьтли кардашынынъ пишеси бетке бурылып, колын созды.

— Сен де, Анжелла, хош келдинъ! — деп ол кызды колына коьтерип, басыннан оьпти.

Аьруьвин мен Тенгиз де Солтан-Гирей мен эм онынъ пишеси мен саламластылар.

— Анжелла Солтан-Гиреевна! — деп, ойнап айтып, Аьруьвин кызды коькке коьтерип, ушырды.

Солтан-Гирей Тенгиз бен кушакласканда, боьтен де суьйинип:

— Туьнегуьнги кылыксыз бала, каратага эркек болган! Ал эне тойынъа келип болмадык, куллык, йол да узак... — деп йылы куьлемсиреди.

— Хайырлы келин болсын! — деп Солтан-Гирейдинъ пишеси колын созып: — Кала келин?! Тез болып коьрсе-тинъиз... — деди.

Тенгиз кызарып, уялды. Басын тоьмен салып, со-
равга кайтип явапаягын билмеди.

— Ол янғы аьдетлерди тутады. Уйленди де, айы-
рылысып койды... — деп Аьруьвин, Тенгиз уьшин явап
бермеге асыгып, кажавлады.

— Кайтип ол! Айырылдынь солма? — деп сорады
Солтан-Гирей, сонь куьлемсирей берип, Тенгизди ий-
инлерине какты, Карадавдынь балалары кабакларын
туьйип, конактарга каралдыдынь ишиннен карап тур-
дылар. Олардынь карамлары сары шашлы Анжеллада
йыйы токталдылар. Кыздынь бурынгысы йыл келгени
балалардынь эслеринде эди, ама ол заманда Анжелла
кишкей болганы уьшинме, яде авыл балаларынынь тил-
лерин аньламаганы уьшинме, бир-бирлери мен ювык
досласканы йок эдилер.

Карадав конактарды уйге киргистти, а Аьруьвин
мен Тенгиз, таксидинь ишиннен юклерди алып, олар-
дынь артларынан бардылар.

Каралдыда сайлам кийимлерин кийген енъгелер
Солтан-Гирейди кушаклап, саламластылар. Солтан-
Гирейдинь пишеси оларды коьргенде, суьйинип, экевин
де бирге кушаклады.

— Калай аьруьв болгансынъ, Ассирей! — деди ол
уьйкен енъгединь бетиннен обьип. — Сен де Инжихан
аьруьв болгансынъ! — деп кишкей енъгединь де бетиннен
обьип алды.

Эки енъге де, конак кеншекти эркелеп, бир даваз бан:
— Сен де, Катюш, хороша! — дедилер.

Конактарды уьйкен пешке киргистип, стоьл яра-
стырып басладылар.

Тенгиз былтыр йок болатан коразды Карадавдынь
балалары ман ыслаяктынъ каьрине туьсти. Тенгизге би-
ринши хабарды сосы кораз яздыртканын билесинъиз.
Балалар да, каралдыды ала бакырыкка толтырып, кораз-
ды кувдылар. Юреги ярылган кораз, котаннынь ашык
эсигин бирден коьрип, ишине ювырып кирди, коразды
ыслайтаганларга да кереги сол эди. Эсикти артыннан
явып, Тенгиз де котаннынь ишине кирди эм бир неше
такыйкадан коразды ыслап оннан шыкты. Кишкей енъге

казануыйден пышакты, кумганды, бетявлыкты аькелди. Тенгиз бир аягы ман кораздынъ канатларына, баскасы ман аякларына басып, басын кубылага бурып, тилин шыгарып, ишиннен «пысымла» айтып колындагы пышакты янувардынъ мойнына тийгистти. Кораз сонъгы кере силкинди эм мойныннан шорылдап кан тоьгилди. Еньге сескенип януварга карады да, басын баска якка бурды. Кораздынъ яны шыкканда, Тенгиз оннан эрек тайып, еньгеден сув тиледи. Бас дегенде пышакты, оннан сонъ колларын юва турып:

— Онынъ яны кайда ушкан экен, э? — деп кишкей еньгеден сорап алды.

— Кайда да ушсын, эндигиси ога баьри бир! — деп еньге, аякларыннан ыслап, коразды казануыйге аькетти.

Конаклар хабарласа берип, кавызлы бал, майпыслак, артыннан исси шай ишип олтырылар. Анжелла бир тербиясыз зат этип олтырмасын дел, Катя кызына карай турады. Ол колын кавызга созганда:

— Анжелла, шыбанъды батырып олтырма! — деп эртерек айтып кояды.

— Дядя Аьруввин, а бал тамам мунадай болып оьсе ме? — деп кызалак бармакларын соргышлай берип, орыс тилинде сорады.

— Йок, оны буйтип балшыбынлар этедилер. Анжелла Солтан-Гиреевна, — дейди Аьруввин, кыздынъ басын сыйпап.

— Балшыбынлар? Бр-р-р... деп шийкенип кыз ийинлерин куныстырады.

Астан сонъ Солтан-Гирей аькелген савгаларын уьлестирип баслады. Савгалар беруьв кутылганда, Алтыншаш та келди, ол Солтан-Гирей мен де, Катя ман да кушакласты. Келген конактынъ сыйына кеште той эттилер. Карадав карасакал Суьлейменди шакырды, а ол Солтан-Гирей уьшин деп эртерек кой ыслап турган эди эм оны сол кеше сойдылар. Каралдыда от ягып, уйкен тойларга деп сакланатаган казанды этке толтырып илдилер. Ас болганда, кыскаяклылар кесек-кесек этлер уьйилип салынган тепшеклерди, исси сорпасы куйылган аякларды уйге тасый бердилер. Эркеклердинъ стоьлле-

ринде Солтан-Гирей аькелген ярасыклы дурбатлары ман вискидинъ домбай сиселерге авылшылар кызыксынып карадылар. Аракы ишпеге суймейтаган Суyleйменнинъ оьзи согыстырып ишти.

Баска пеште Катя ман кыскаяклылар олтырдылар.

Олар шампанский мен, алува ман, туърли каьмпет-колашлар ман сыйландылар. Катя стаканларга шампанскийди куйып:

— Тартынъыз, кызлар, тартынъыз! — деди, юзиннен куванышты кетирмей.

Кыскаяклылар стаканларын эринлерине тийдирип: — Эсирдик, эсирдик! — деп куьлемсиредилер. Эркеклердинъ стоьллерине ас салып кирген енъгелер шампанскийге толы стаканларды колларына алганларында, шай ишип тоърде олтырган Алтыншаш кабагынынъ астыннан оларга карап:

— Ишинъыз, ишинъыз... — деп, олардынъ этетаган затларын яраткандай болып, соьйледи.

— Кайтеди сосы кайынбийкемиз? Эсиртеек бола-сынъма бизди? — деп енъгелердинъ бириси, ишкиси келмейтаганын билдиргиси келип, кене де стаканыннан урглап алады.

Агалары болганнан себепли Тенгиз стоьлге олтырмады. Ол аякшы болып юрди. Керек заманда бетявлык созды, оьтпек кести, сиселерди ашты, шынъ аяклардан коьзин уьзбеди, толтырып куя берди. Солтан-Гирей бир неше кере виски толган стаканды созды, Тенгиз агаларыннан уялатаган болса да, конактынъ тилегин этип, оны ман согыстырып ишти. Солтан-Гирей стоьлден турып олтырса, Тенгиз оны ман бирге шыгады. Суьйтип бир шыкканларында Солтан-Гирей ястынъ ийнине колын салып эм акырыннан кага берип:

— Эркек сен, эркек! — деп оны мактады.

Таза авага шыкканда, Солтан-Гирей неге эсе де тынысын терен алады, куърсинеди. Тоьгерекке карап коьзлери канмайдылар, яны тоймайды.

Коькте быдырап йылтыраган юлдызлардынъ арасындагы ай ерге ярыгын мол себеди. Тыныклыкты бузып, алыстагы сувдынъ шувылдавы эситиледи. Бетти сыйпаган кешединъ елемиги — аьлемет. Каранъада

тереклердинъ суылдерлери кужырлы болып коьринедилер, олар, кешединъ тыныклыгына кулак салгандай болып, ясыртын тыныс алганга усайдылар. Котандагы силостынъ ашшы ийиси буринга согып алады. Ер де, кеше сувыкланганын, оьзиннен шыгатаган дымлыгы ман билдиреди. Котаннынъ янында орынласкан койлардынъ ишинде сыркавлысы йоьткирип, тынлыкты бузып алады.

— Калай аьруьвди бизим авылда! Калай аьлеметти! — дейди Солтан-Гирей, ян-ягына термилип карап.

Мунда баьри зат та Солтан-Гирейдинъ янына ювык, юрегине тиеди, артта калган бала шагын эсине туьсиреди, коьнъилин коьтереди. Ол муна якты, муна кесек ерди коьреек уьшин, тувган ердинъ тавысын, тынысын сезеек уьшин, балалыгын эсине алаяк уьшин мынъ шақырымларды йолга санамай келеди.

— Суьмен, суьмен Сьнтаслыды! Калай бек мен суьмен бу ерди! — деп Солтан-Гирей, Тенгиздинъ ийнин берк ыслап, юрегиндегин тоьгеди. — Бебем, бу еримизди мен кайтип сагынатаганымды сен билсенъ экен? Окын-окында суьйген куллыгымды, суьйген пишемди, сынъар кызымды таслап, авылга кайтайым дегенге етемен. Тувганларынынъ арасында яшагынъ келеди, Суьлеймендей картларды тынълагынъ келеди, тап-таза коькти коьргинъ келеди, карлыгашлардынъ давазларын эситкинъ келеди, бизим айланып аккан Кобанда бир кере шомылып шыккынъ келеди... — дейди, коьнъилин босатып, Солтан-Гирей.

Эртенълик сайын Солтан-Гирей пишеси мен Анжеллады да алып, сувга барадылар. Авылшылардынъ коьзлериннен олар эрек тайып, куьнге куьйип, балык ыслап куьнлерин озгарадылар. Авылшылар тыншаятаганларды коьрселер, куьлемсирейдилер, боьтен де колындагы кармак сабы ман Катя оларды куьлететаган эди. Соннан себеп Солтан-Гирей оларга коьринмеге суьймеди.

Тенгиз алдынгындай болып «экинши шарлакта» яшай эди: туьн ортасына дейим окыйды, колындагы книгасы ман уйклап та кетеди, танъ атаятыргандагы куьлки сестен уянып, сабаттинъ шанъы соккышай мызгайды.

Сарзаманнынъ соьзлери эм бактысы эндиги ога тынышлык таптырмадылар.

«Оьзинъди билеек уьшин аьвелгинъди билмеге керексинъ, оьзинъди билсенъ, аьвелгиди билеексинъ, аьвелгиди билсенъ, авылынънынъ кайдай экенлигин таяняксынъ... Эгер аьвелгинъди билмесенъ, оьзинънинъ ким экенлигинъди эм не зат уьшин яратылганынъды да билмеексинъ. А эгер оьзинъди билмесенъ, аьвелги не затка керегин билип болаек тувылсынъ... Аьр бир аьдем аьвелгиден шыккан», — деген ойларга коьмилип, оьзи-оьзине сораулар берип, яваплар тавып, яшады Тенгиз. Солтан-Гирейдинъ соьзлери де онынъ юрегине туьсип, янын кыйнадылар. Тенгиз де оьзининъ ерин айлак суьеди эм бу ерде туьрли-туьрли заводлар, фабрикалар болып, Солтан-Гирейдей аьдемлердинъ баска якка кет-певлерин макул коьреди.

Тенгиздинъ Сынтаслы акында уьйкен книга язбага мырады бар эди. Оьзининъ тоьгерегинде аьлемет яшав озатаганын ол сезеди, ама сол яшавдынъ туьп маьнесине ол шыгалмайды. Стоьлге олтырып, колына каьлем алып язайым дегенлей, авылшылар ога бир-бирлерине усас болып коьринедилер, эм ол бир сынтаслышыдынъ кылыгын, каьсиетин оьзгесиннен айыралмайды. Тек Нургисидей аьдемлердинъ кылыклары ога артык ийги сезилетаган эдилер. А олар Сынтаслыдынъ юзи тувыл экенин Тенгиз аьруув аньлайды. Соннан себеп онынъ колыннан каьлем оькинишли туьседи.

Суьйтип язувынынъ сонъына шыгалмай, Тенгиз айт деп окыйды. Эндигиси ол тек классикалы литерату-ра ман кызыксынады. Кайтарып окыганда, Гомер мен сукланганы тагы да бек оьседи. Онынъ коьз алдына бурынгы Урым келеди, денъиз ягасында олтырып, йыр шыгаратаган сокыр карт коьринеди. Гоголь мен де сукланады ол. Коьз алдына маштак бойлы, узын бурынлы, ятыскан узын шашлы, айлак та сейирли коьзлери болган киси келеди. А боьтен де сосы аьдемнинъ язган затлары коьзге илинедилер. Туьрли-туьрли шактынъ яшавлары эм аьдемлери: Запорожьединъ эркинли яшавы, яде кишкей орынларды туткан Петербургтынъ аьдемлери, яде аьдемнинъ оьрейин ушыратзган Вий, яде аьйлежи Хлестаковлар тизилисип шыгадылар.

Эртенъликте зарядка этип, Тенгиз тоьменге туьсе-ди. Аруьвиннинъ пешинде «мама» деп бакыраяктынъ орнына «папа» деп Индира бакырады. Басына атасынынъ шляпасын кийген, оьзи яланъаш, колында бала тетиктинъ тегершигин, машинадынъ рулин ыслагандай ыжылдатып, Карадавдынъ энъ кишкей улы тыска шыккан Тенгиздинъ алдына шавып келди. Тенгиз, аянып, колы ман онынъ артына согып, ювынмага кетти. Ювынып болганнан сонъ, ас ишпеге барды. Эртенги ас ишилген сонъ, агалары не зат этилеегин Тенгизге айтып, куллы-кларына кеттилер.

Кишкей енъге колындагы Индирасы ман Аруьвинди авызга дейим озгармага шыкты эм байына эрте кайтарсынъ деп тиледи. Уйкен енъге, кишкей улынынъ басында атасынынъ шляпасын коьрип, ога ашувланып, согып оны, шляпады тартып алып, оны ман орам бойлап эссиз байынынъ артыннан шыкты. Эки агасы да кеткеннен сонъ, Тенгиз де уйден шыкты. Тек шыгаяктан алдын анасы тоьбелеген йиенининъ йылавын токтатты эм йылап турган Индирадынъ да бетиннен оьпти.

Куьн шувагы, таза коькти кесип ушатаган карлыгашлар йол бойы коьнъилди коьтередилер. Куллыкка он бес такыйкага эрте келип, Тенъиз йолдаслары ман ис акында хабарласты. Оннан сонъ сав куьнди складта озгарды. Кыркувшылардынъ машинкаларына май якты эм оларды язлыкка дейим саклав уьшин ящиклерге салды. Юн тасыйтаган машина келгенде, ога юклер тиеди, машина кеткен сонъ складтагы бир кесек ислерин толтырды, йы-йыстырды, уьстиннен коьк халатты ол тек кеште шешти. Эм оьзининъ ис куьнине разы болып уйге кайтады.

Уйге келгенде де, таьшке мен боклыкты шыгарып, котанды тазалады. Сыйыр савмага абзирленген уйкен енъгеге бузавды сыйырдан айырмага ярдамласты.

Уйкен енъге суьгти шелекке зыйкылдатып савады, а онынъ энъ кишкей улы, сыйыр куйрыгын ана якка, муна якка булгалакламасын деп, колы ман ыслап турады. Тенгиз оларга завыкланып карайды. Савув кутылганнан сонъ ол малга ем салды. Сонъ колына бетявлык алып, сувга туьспеге барды, оннан кайткан сонъ янъы савылган

суьттен бир кроьжкеди симирип, савлай аьел йыйылган казан уйге кирип, кешки асын ишти де, озининь шарлагына минди. Мунда онынь биревге де белгисиз яшавы басланатаган эди.

«Сынъар болса, ол — аьлемет. Сынъар зат аьр дайым да — баа. Сынъар зат аьр дайым да озине эс этуьвлик сезимлерин тувдырады. Сынъарды суьесинь, аяйсынь, я десе коьрип унамайсынь. Тек бирдей затларда, бир-бирине усаган затларга янынь кыйналмайды, дел хайыр болып турасынь. Сынтаслыда бир аьдем баска аьдемге усамайды. Тек баьриси де яшавдынь шартын бирдей тутадылар. «Аьдемнинь колында бес бармак, а кол бир, — дейдилер авылдаслар. — Бармаклар — аьдемлер, а кол — яшав». Аьдем аьр дайым да — аьлемет, неге десень, аьр бир аьдем — сынъар оззи, бир-бирине усаган аьдемлер йок, эм болган йок. Яшав да — сынъар, ол да — аьлемет. Аьр бир аьдемге бериледи яшав. Баска биревдикине усамаган яшав. Узынма, кыскама, наьсиплиме, тынышсызба — ол онынь сынъар яшавы. Аьдемлер сырласып яшаяк ушин, бирлигип, яшаяк ушин яшавга бир шарт курадылар. Сынтаслышыларда яшавдынь шарты аьдет болган. Тек аьр бир авылшы оззинше келиседи аьдетке. Неге десень аьдет бир, а аьдемлердинь кылыклары туьрли-туьрли...»

Яздынь шилле куьнлери басландылар. Балалар эртенъликтен кешке дейим Кобан ягасында заманды озгарадылар. Куьн саьвлелерин ерге мол тоьгеди. Балалар суьйинедилер, яс кевделерин куьнге кап-кара болгышай куьйдиредилер. Олар агынлы сувда тамам балыктай шомыладылар, ялдайдылар, бакырыкларыннан Кобаннынь шувылдаганы да эситилмейди. Уйледе уйлерине шапкылап, ас ишип, колларына да кесек оьтпек алып, сувдынь ягасына кайтадылар. Сол баягы ялпак таслардан каланган тоьсеклерге ятып, куьнге куьедилер, сувга туьседилер, ойнайдылар, куьлейдилер, кыскасыннан, дунья завкын суьредилер.

Авыл уьнсиз. Тыныклыктан исси авадынь тыныс алувын да эситесинь. Тыныклыкта окында уьйдинь тоь-

бесиндеги коьгершиннинъ куббирдеви, яде эндектеги тавыктынъ шанъды коьгерип кыткытлаганы, яде салкын излеп юрген ийттинъ улыганы бузады. Аьдем давазы аз эситиледи бу вакытларда. Аьдемлер данъылда эм фабрикаларда, заводта эм складларда оьз ислерин этедилер. Авылда курткалар, картлар, балалы пишелер каладылар. Тек олар да, уьйлердинъ капакларын явып, уьйдинъ ишин салкын этип, орамга шыгудынъ акында ойланмайдылар. Школады янъы кутылган яс-явка да авылда, олар да ялгызлык излеп, каралдыдагы бавларында салкын ер тавып, институтка туьспеге аьзирленедилер. Айлак та бу куьнлерге кишкей балалар суьйинедилер. Исси куьн, сувык сув, коьп-коьмек коьк, коьгоьленли яга балаларга савлай дуньяды муттырады. Суьйтип оьмирлик табиаат сынтаслышыдынъ канына бала заманыннан синъеди!

Балалар сув ягасында ойнайдылар, кужырлы хабарлар айтадылар, бирерлери кармак пан балык ыслайдылар, баскалары ярдан каргып агынга атыладылар — калай да болсын эриклерин язадылар. Энь кишкей балалар япа-яланъаш, негрлердей кап-кара болып, ягадан эрек таймага коркып, сувдынъ сай еринде туьседилер. Тонъгышай туьседилер, оннан сонъ калтырап, ягага шыгадылар, уьйкен балалар «каьпик» ойнайтаган ерге барадылар. Уьйкенлер оларды кувмага шалысадылар. Неге десень кишкейлер яде аякларына оратыладылар, яде ерден каьпикти алып акашадылар. Ама кишкейлер, соьгуьвге де, согувга да карамай, канзепирсип, кызыксынып ойнаганларга орав этедилер. кишкейлердинъ сабырлары ойнаганлардынъ касларына ювык бармай, коьзлерин батлатып, ойынга эректен карайдылар. Уьйкенлер: «Бук, шик!» — деп каьпиклерди согып занъыратадылар. Каьпик мутатаганлар оьктемсийдилер, суьйинедилер, муттыратаганлар йыламага етип, мунъаядылар.

Агроном Карадавдынъ энь кишкей улы, Тенгиздинъ йиени, сол куьн эткенининъ акында тек атасы-анасы, кардаш-кавымы йыйылып соьйлеген тувыл да, ямагат кардаш-кавымы оьзлери де соьйледилер.

Сосы баладынъ уьшинлей атын бирев де айтпайтаган эди. Неге айтпайтаганын бирев де билмейди. Ол

айлак ярасык, аявлы бала эди. Тувганда, Тенгиздинъ энъ уыйкен аьптеси, Алтыншаш кардаш-кавымды йыйып, кырк бир буъртик наьртуькте бал ашкан сонъ: «Соблеги куьннен Алла берген муна яннынъ аты Зулкарнай боляк!» — деп ога ат берди. Ол ат сельсоветте берилетаган шабат кагытка да туьсти. Искандер Зулкарнайга усатканлай, балада аьскер усталыктан бир кылык та йок болса да, ога сондай уыйкен ат бердилер. Эм Есенеи тукымга тагы да бир эр атлыды костылар. Ама онынъ уьшин атын сол куьнге дейим бирев де айтпады. Тенгиздинъ озге аьптелери ога «Кишкей яс» дейтаган эдилер, атасы Карадав «Аьскер» деди, кишкей енъге Инжихан эм анасы Ассирей «Карабала», деп суьетаган эдилер, Тенгиздинъ оззи «Йиеним» деп коятаган эди. Кайда да, карасакал Суьлеймен «Шибжий» дейтаган эди ога.

Сондай уыйкен аты болса да, ол оззининъ кылыклары ман атын аклайтаганы коьринмеди. Бала бесикте йылап турса, оннан йигерли, тоьбелескиш озседи дейдилер. Ама Зулкарнай бесикте кыймылдамай, уьнсиз ятып, бир эр кылык та коьрсетпеди. Окында уыйкен балалар оны йылатаяк болып шымтысалар, бала тилин шыгарып, моры коьзлери мен куьлемсиреп, тынышына ята берди. Бир йыл толганда, баладынъ басын кетерип, той эттилер, карын шашын сакламага Алтыншаш оззине алды. Эки аягына басатаган болса да, ол аякларына басып юрмеди, доьрт аяклап юрди. Ол, трусикке дейим уьстиннен шешип булактырып, уьстинде кийим даянтпайтаган эди. Онынъ аьли кыста карлы басамакта яланъаш турганын коьрмеге болатан эди. Ама ога сувук тийип авырганын бир де коьрмедилер. Эм ол оззи кеш соьйледи. Айырып болгандай биринши соьзи: «Бер карайым», — деп, кол сабатти юргистпеге шалыскан, анасына каратылды. Ол озсип барган сайын атасына усап кеткен затлары бар экенлиги белгиленди. Бириншилей, ол атасындай яннуварлар суьетаган эди. Койлардынъ, бузавлардынъ уьстилерине йоргаламага суьйген бала, тымалап туьссе де, йыламады. Тавыкларды куваламага да суьетаган эди. Сонъ ол йылап бирден уьйренди. Себеби болса да, болмаса да йылады, боьген де ога каьмпет бермеселер,

онынъ йылавын коьтере де токтатып болмады. Ол йылап басласа, анасы басына шокана байлап, авылдынъ ортасында орынласкан туькенге шабатаган эди. Ол туькеннен кайткышай, баладынъ акырыклап, сылкылдап йылавы токтамайды. Каьмпетти коьргенлей, йылав койылады. Ол сол куьнге дейим суйтип оьскен эди.

Сосы куьн де, алдынгы куьнлердей, исси эди. Ол, танъ атканлай, уйдегилер мен бирге эргенъ мен турды. Баьриси мен бирге шай ишти. Уйкенлер куллыкка кеткен сонъ, ол ас аьзирлейтаган анасынынъ касында бираз олтырды. Каралдыда тавыкларды кувалап та бираз ойнады. Куьн тамам кызып, орамда сувга бараяткан балалардынъ давазлары эситилгенде, ол да каралдыдан шыкты. Яланъ аяк, яланъ бас Кобан бетке йолланды. Йолда, боклык куйылатаган шонъкырдынъ касында токталып, оны шыбык пан туьрткишлеп, оьзине юбангандай зат изледи, ама таппай, ярбастагы йол ман бармай, сокпаксыз ерден, тегенекке, таска карамай, кыр бойлап Кобаннынъ ягасына шапкылады. Йолда ушып юрген ак куьпелекти коьрип, оны ысляк болып, артыннан кувды, етип болмаганда, асыкпай, ягада балалар йыйылган ерге барды. Тььгерек болып олтырган балалар «каьпик» ойнайтаган эдилер. «Бук! Шик!» — деген давазлар ман бирге каьпиклер занъырайдылар. Зулкарнай, ойнайтаганлардынъ аякларына оратылып, каьпик урлап кашаяк болув эди, ама оны бир неше кере куваладылар, бирев кетерилген басына да шертип алды. Зулкарнай, коьзясланса да, йыламады, басын касып, козыдыкындай ак тислерин коьрсетип куьледи. Сонъ сувга кетип атылды, эринлери коьгергишей туьсип шыкты. Дирилдеп, шоьнъкип куьнге йылынды.

Уйлеге ол уйине карны ашып барды. Анасы уйде йок эди, уйкен ясыл кастрюльдинъ капкашын ашып, касык пан сорпа ишти, колы ман бир кесек этти шыгарып еди, оннан сонъ бармаклары ман ток курсагына соккышлап, уйдинъ артындагы авлага барды. Мунда ол куьнге йылынган помидорларды уьзип еди. Колына да бир-эки помидор алып, баягы сувга кетеек болув эди, ама оны, оьзи де билмеген бир куьш, уйге тартты эм ол йылы

такта басамакларга басты. Энькейип, помидорларды басамакларга салды эм, эсикти кыйкылдатып, салкын уйдинь ишине кирди. Аят уйди озып, янъы сырланган поллы пешке кирип, ян-ягына каранды. Пештинь иши каранъа, тек ябылган капаклардынъ арасыннан азганакай ярыклык туьседи. Зулкарнай, коьп ойланмай, ондырыктынъ уьстине минди, сеткада шоршып, йыйылган орынды бузды.

Орыннынъ мыстакайын шыгарып, ол орындыктан каргып туьскенде, аяклары ысламай, «дорс» деп артына олтырды. Сувык полда бираз олтырган сонъ, шифоньердинъ касына барды, онынъ тоьмендеги кутыгын ашып, ишиннен колы ман бир затлар изледи. Бир зат таппага деген онынъ уьмити де йок эди. Ама колына тийген пашке кагыт оны сейирсиндирди, оны капактан туьсетаган ярыкка шыгарып караганда, коьтере де сейири калды. «Акша», — деп ол эринлери мен йыбырдады. Ерден йылы юмыртка тапкандай суьйинип, коьп ойланмай, акша ман уьйден шыгып, сув ягага ювырды.

А сув ягада баягы ойынды бардыратаган эдилер.

Зулкарнай уьйкен балалардынъ касларына ювык барып:

— Эге, менде акша бар! — деп мактанды.

Ойнайтаганлар басларын бурып, пашкеге карап, турагалдылар. Акшады коьрип, коьзлерин батлаттылар.

Зулкарнай, балалардынъ акшага эс эткенлерин коьрип, коькирексип, санап баслады. Санды ол билгени йок, ама атасынынъ эм баскалардынъ кайтип санайтаганы онынъ эсинде калган эди. Эм ол, атасындай, бармакларын туькиршиклеп:

— Бир, эки, ети, юз, сегиз, элли, — деп аьр бир кагыттан сонъ суьйген санды айтты.

Балалар ойынларын мутып, силекейлери шыбырып, Зулкарнайдынъ колындагы тутас бесер маьнетлик пашкеге карадылар.

— «Шибжий», кел, бизи мен ойна, — деп уьйкен балалардынъ бириси ялынды.

Уьйкен балалардынъ ога карамлары акшадан себеп туьрленгенин Зулкарнай сизди. Бобген де ялынып турган бала буьгуьн онынъ басына шерткен эди. Зулкарнай булардынъ касына келип, баягы балага:

— Маъ! Болсын деп бермен, — деди де.

Экинши бала да тиледи. Зулкарнай ога да берди. Баскалар да тиледилер, оларга да Зулкарнай бесер маънетликлерди созды. Балалар экинши кере де тиледилер, кара каъпиклерге авыстырдылар. Зулкарнай болган эки юз элли маънетти савлай уълестирип шыкты, а обзининъ увысы зынъыр-зынъыр эткен каъпиклерге толды. Зулкарнай каъпиклерге айлак та суйинди: кайзаманнан бери ол олар акында ойлайтаган эди, кайзаманнан бери ол ойнайтаган балалардынъ каъпиклерине термилип, заър болып карайтаган эди, а эндигиси сол каъпиклер зынъырдап онынъ увысында турылар.

Кеште ол уйге наъсипли болып кайтты. Ассирей баласынынъ колында каъпиклерди коърип:

— Карабала, акша сенде кайдан шыкканды, э? Аканъ бердима, э? — деп юмсақ давазы ман сорады.

— Йок! — деп бала каъпиклер мен зынъырдай берди.

— Айт, кайдан тапкансынъ? — деп сейири калып, давазын коътерип сорады анасы.

— Акшага авыстырганман, — деп улы ак тислерин коърсетип куълемсиреди.

— Кайдай акшага? — деп анасыннынъ сыпаты туърленди.

— Ана акамыз санайтаган акшага, — деди бала.

— Кайзаман санаган?

— Коъ-оьп заман, — деп созды бала.

— Сен оларды кайдан алгансынъ?

— Шифонъердинъ кутыгыннан таптым...

— Э-э! — деп бакырып йиберди Ассирей. — Алла сакласын мени сосындай балалардан! Наъсипсиз мен экентага! — деп онынъ юреги кабыннан шыгаяктай болып, сыгылды эм ол тез болып уйге ювырып кирди.

Шифонъердинъ кутыгын савлай актарып шыкты, бир зат та таппай, басын коллары ман ыслап, уйден шавып шыкты.

Баласынынъ колыннан силкишлеп:

— Босяк, огырсыз, акша кайда, кайдады? Сеннен сорайман, — деди.

Бала сескенип, анасына карай берди.

— Билмеймен, — деди сонъында саъспеклеп.

— Кайтип ол билмейсинъ?! — деп акырды анасы.

Кобзлери батлап, эринлери калтырап, соъз таппай турды кыскааяклы.

— Олар, Мурат, Алик, Салим, Якып... Олар... Олар... — деп сылкылдап эринлери мен йыбырдады йыламага еткен улы. — Оларга бергемен... — деп бала, тегаран бир соъз шыгарып, йылады.

— Тас болгыр! — деп бакырды Ассирей. Сонъ ол орам бойлап, айтылган балаларды излеп йобнеди.

Бу хабарды савлай тоьгерек билди. Наъсипке, Ассирей эки юз кырк бес маьнетти тапты. Бес маьнет табылмаганына: «Аллага шуькир, оннан калганы табылганына!» — деп кайгырмады.

Эне сол куьн балады «акылга салаяк уьшин» ювык аьдемлер йыйылдылар. Тенгиздинъ уьйкен аьптеси Алтыншаш та, райцентрде яшаганы уьшин Суьлеймен «райком» деп ат таккан аьптеси Кериме де, Суьлеймен оьзи де сол йыйылуьвга келдилер. Солтан-Гирей де аьели мен сол йыйында болды. Тек калада яшаган Куьмисхан келгеи йок эди, ога бу хабар алыста яшаганы уьшин етпеген эди. Карадав, катылыгын коьрсетеек болып, улына суслы карай берди. Баладынъ эрискенине карамай, енъелер зор ман онынъ уьстине тор ыстан, аякларына сандалларын кийгисттилер.

— Зулкарнай! Аттаьт сени! — деп кабакларын туьйип, баслады Карадав. — Мен сол акша уьшин куьн сайын оьгиздей куллык этемен де. Сенинъ уьшин табаман оны. Сол акша ман сага уьй салаякпан.

— Кайзаман салып баслаяксынъ? — деп, атасынынъ шамгалувына коьтере де эс этпегендей болып, бала онынъ соьзин боьлди.

Сондай ойсыз соравга баьриси де куьлеп алдылар.

— Бетсиз! — деди райцентрде яшаган Кериме, шырайында яйнаган куьлкисин ясырып.

— Зулкарнай! — деп Карадав соьзин бардырды. — Кайтип ол болады, э? Мен куллык этемен, акша аламан, а сен куллык та, не де этпей, акша уьлестиресинъ, э?! Урлайсынъ. Кимнен сорагансынъ алмага болаягы ман болмаягын? Э? Ондай зат уьшин колды кесетаганлар... Бугуьн мен сени кедешке капаякпан! — деп атасы ашувын кыздырды.

— Капаяк тувылсынъ, — деп эринлери мен йыбырдады Зулкарнай.

— Караш ога! Капаякпан! — деп атасы тил кайтарганы ушин ашувланды.

— Йок, капаяк тувылсынъ, — деп акырын давазын шыгарды бала.

— Йок капаякпан! — деп бакырды атасы.

— Йок! — деп акырыклап доьрт ясындагы Зулкарнай йылады.

Олтырганлар тагы да куьлемсиредилер. Тек баладынъ табиятын ийги билген анасы Ассирей йылавды токтатайак ушин туькенге шабаягы акында ойланды. Анасынынъ коркувы босына тувыл экенин олтырганлар да оз коьзлери мен коьрдилер, кулаклары ман эситтилер. Зулкарнай ала-бакырык коьтерди. Коьтереси де кулакларын яптылар. Анасы аруув соьз бен йылавды койдырайак болды. Ама Зулкарнай: «Анам-ав!» — деп бакырыклап, анасына янасты.

Тенгиздинъ энъ уйкен аьптеси Алтыншаш, бакырыкка шыдаялмай;

— Йылавды койдыраш бир! — деп Карадавга кышкырды.

— Аруув, аьше, аруув, капаяк тувылман, — деди атасы.

Зулкарнай, бирден йылавын койып, юмырыклары ман коьз ясларын суьртти.

— Каратага ога! Бир зат болганлай, йылав ман коркыстады! — деди райцентрде яшаган Кериме.

— А сен, келин, — деп Алтыншаш Ассирей бетке бурылды, — акшады бала коьргендей ерге неге саласынъ?! — деди.

— Кайдан билейим кайинбийкемиз, онынъ шифоньерден табаягын?.. — деди Ассирей.

Байы болса ашувын пишесиннен алды:

— Акшадынъ кайтип табылатаганын кайдан билсин?! Эртеньликтен кешке дейим оьгиздей ислеймен, а акшам сувга кетеди...

Сосы затларга Тенгиз ишиннен куьлеп турды. Зулкарнай онынъ йолын алаягын ол буьгуьн аньлады. «Эндигиси кардаш-кавымга йыйылысув ушин аьдем бар», — деп ойланды ишиннен. Уйкенлер мен де эриспеге-

сууриспеге де аьдем бар. Уьйдеги баска балаларга ондай сеним йок эди. Олар тынълавлы балалар эдилер.

Карасакал Суьлеймен «совет» ябылганлай, ямагат картлар олтыратаган ерге асыкты. Орта орамдагы каралдылардынъ бирисининъ корасы касында узын такта олтыргыш ясалып салынган эди. Сонда аьр кеше сайын, таяклары ман ерди туьрткишлеп, картлар йыйылысадылар. Суьлеймен келгенде, картлар буюгынги хабардынъ уьстиннен соьйлеп туры эдилер. Ол саламласып, тенълерининъ касына олтырды.

— Каратага, кайдай балалар туватаганын! Ондай акылбалыкты олар книгалардан аладылар... — деди Абдулла атлы карт.

Абдуллага картлар кажавлап «контра» дейтаган эдилер. Ол яс заманында билмей кетип мырзадынъ бандасына туюскен. Оннан сонъ амал тапканлай, кызылларга коьшкен, болса да онынъ сол биринши абытын картлар мутпайдылар. Соьз келискенде «контра» деп зыртламай калмайдылар. Абдулла окувда зарарлык коьретаган эди. Онынъ ойынша коьп окувдан яс-явка аьдетти мутады, кызлар уялмай, кыска белдемелер киедилер, басларына явлык яппайдылар, балалар ата-аналарын тынъламайдылар. Буюгынги затты да Абдулла сол соьзине бурмага шалысты.

— Мен бала заманымда акша дегеннинъ не экенин билгенменме? Атам эски йьртык боьркин кий деп берсе, энъ наьсицли бала мен болатаган эдим... — дейди ол.

— Элбетте, элбетте, — деп картлар да соьзин йоьплейдилер.

— Элбетте, — деди баска карт та. — «Мине, улым, коьрерсинъ, баьри аьдемлер ак булкалар еген заманлар келееклер эм сол заманда аьдемлер кутыраяклар, — деп айтатаган эди меним атам. — А биз, ети аш бала, кара оьтпекти коьзлеримиз бен де коьрмей, ак оьтпектинъ акында эситкенде, йьнанып та болган йок эдик.

Абдулла айткан затка разы болып:

— Мине, оьзинъиз коьресинъиз, кутырып та турылар. Акша уьлестиредилер. Карадавдынъ орнында мен оны таяк пан сыдыртар эдим!..

— Белки, ким биледи оны, — деди янғы келген Суьлеймен, — муна Зулкарнайдай балалар келеек яшавларында акшады бир-бирлерине тегин берип тураяк болсалар да, билмеймиз.

— Хе! Ол яшавга коммунизм, деп айтадылар, — деди Абдулла Суьлейменди боьлип, — ога дейим биз яшаякпызба?

— Вуа? «Контра!» Сен де коммунизмге дейим яшаяк боласынъма? Сенинъ бир аягыньды да бастырмаяклар онда! — деп кажавлады Суьлеймен.

Картлар саркылдап куьлдилер.

Картлар хабарларынынъ сонъында бир ойга келдилер. Зулкарнай янғы яшавдынъ, «коммунизмнинъ аьдеми» деген ойга келдилер.

Сол заттан сонъ Тенгиздинъ яшавында маьнели бир туьрленис болды. Юма эртеси куьн Зулкарнай «шарлак-ка» коьтерилип:

— Юртага, Тенгиз, балык ысламага, — деп тиледи. — Туьнегуьн Солтан-Гирей муна таким ыслаган — деп бала колларын кенъ яяды.

— Менде кармак та бар, оны Суьлеймен берген...

Тенгиз бармага разы болады.

Бийикке коьтерилген куьн авады кыздырып, куьн бойы исси болып турды. Куьмис туьсли Кобан да, агынлары толкынласып, агады. Кармакка бармак кадер куьнде йьлтырайтаган яркай балык туьседи.

Зулкарнай шешекейден эткен тизгинге балыкларды тизеди. Оьзлерининъ аьдетлеринше балыкшылар бир ерде турмайдылар. Агында калкып баратаган шерткидинъ артыннан барадылар. Тенгиз-алар да, каз канаттан этилген шерткидинъ калкувына ызлап, козгаладылар. Зулкарнай, кийимлерди ерден алып, Тенгиздинъ артыннан тегаран бир етиседи. Олар сув ягасы бойлап Наьсипханнынъ орамынынъ туврасына да кайтип еткенлерин билмей калдылар:

— Шылавшан! — дейди Тенгиз.

— Соьле, соьле, Тенгизтав, — деп аьйлежисийди Зулкарнай, банктан кызыл шылавшанды шыгарып.

— Кус! Кус! Бир балык туьс! — деп Тенгиз, шылавшанды аясына салып, баска аясы ман согады эм куныскан шылавшанды кармакка иледи.

Каьпилестен Зулкарнай Тенгиздинъ янбасына туьртти.

— Эне келеятыр! — деди ол. Бала авызын ашып, сувагаш пан келеятырган Наьсипханга карай эди.

Йогар ыслаган басында явлыгы елпилдеп, Наьсипхан, балыкшыларга коьтере де эс бермей, оьзининъ тувра йолы ман барды. Тенгиз басын бурганлай, Зулкарнай Наьсипхан бетке каталап кетти.

Балады коьрген Наьсипхан:

— Вуа, Карабала, сен кайтип бир оьскен экенсинъ! — деп суьйинишин ясырмады.

— А биз балык ыслаймыз, — деп Зулкарнай, колын-дагы тизгишти коьрсетип, мактанды.

— Коьтересин де сен ыслагансынъма? — деп сорады, сувагаштан шелеклерин туьсирип, Наьсипхан. Ол Тенгизди коьргенин билдиргиси келмеди.

— Тенгиз экевимиз! — деп бала тагы да бек мактанды.

Тенгиз, пишеси мен соьйлемеге, яраспага мунадан аьруьв амал табылмас деген ойга келди, тек не затлар айтаягы басыннан ушып кеткендей болды эм сол сасып, не зат этеегин билмеди.

— Бар тагы да ысла. Бар, Карабала, — деп Наьсипхан колы ман онынъ кетерилген басыннан сыйпады.

Наьсипхан, сувагашты коьтерип, шелеклерди занъырдатып, баска ерден сув алмага кетти. Шелеклерин шайкап болганнан сонъ, оларды бир неше кере сувга атып, кене де сув алмады, сосы ерден уьйге тез кайткысы келмевин ол анълады.

Зулкарнай Тенгиздинъ колыннан кармак сапты алганда сув уьстинде шерткидинъ йоклыгы коьзине илинмеди, толкынларды кесип юрген йипти коьргенде, шерткидинъ ютылганын анълап:

— Кара, шертеди! — деп кышкырып йиберди Зулкарнай.

Тенгиз баладынъ колыннан кармак сапты алып тартты, тек сап майысты.

— Бир затка капкан, таска болар, иблис! — деп шамланып, Тенгиз болган куьши мен кармак сапты тартты.

Йиптинъ ушында уьйкен кара бир зат йылтырап коьринди.

— Йылан! — деп бакырып, Зулкарнай Тенгиздинъ касыннан кашты.

— Аллам-ав! — деп эректе турган Наъсипхан да кышкырды.

Кобгоьленге шолпылдап бир уйкен балык туьсти.

Ювырып келип Тенгиз оны юмырыклары ман соккышлады, тек балык колыннан йылысып шоршый берди. Не де болсын, сонъалыкта Тенгиз кара туьстинъ уьстинде кызыл туьс шыбарланып турган алашоргайды эки колы ман ыслап:

— Эй, — деп Зулкарнайга бакырды, — кара кайдай йылан экенин.

Бала коьзлерин батлатып ога карайтаган эм ювык келмеге коркып туратаган эди. Наъсипхан корккан баладынъ касына барып, оны кушаклады эм оьзи де, олар бетке балык пан келеятырган, Тенгизге сейирсинип карады.

Бизим Кобанда мунадай уйкен балык ысламага боляк деп оьмири ойланган йокпан, — деди Тенгиз, Наъсипханга карап.

Тенгиздинъ шыганагына дейим ететаган эди балык.

Коркканы таркамаган Зулкарнай балыкка тиймеге батпады.

— Ыслатага, ысла! — дей берип балага, оьзи де йигерленип, Наъсипхан бармаклары ман балыкты сыйпады.

Ол заманда Зулкарнай да балыкка бармагын тийгистип алды.

— Ий, коркак! — деди Тенгиз.

— Коркак тувылман! — деп Зулкарнай балыкты колларына алды, ама балык зырганап туьсип, коьгоьленде шоршыды. Зулкарнай да ерге йыгылып, коькиреги мен шоршыган балыкты басып, сонъ оны эки колына алып, коьтерди. Тенгиз сонынъ арасында аясында туткан Наъсипханнынъ колын берк ыслап, коьзлерине тешкеруьвли карады. Наъсипхан, басын тоьмен салып уьндемеди. Зулкарнайдынъ колындагы балык тагы да зырганап туьсти эм ол тизлерине шобнькип оны ысламага шалысты.

— Каратага, тагы да кашты, — деп Наъсипхан занъыраган давазы ман куьледи.

— Ярасаяктагы?!— деди Тенгиз, балык пан алысатан балага эс этпей, Наьсипханнынъ коьзлерине карай берип.

— Каратага, кара! — деп Наьсипхан, бала ман алданып, тилекти явапсыз калдырады.

Зулкарнай кайтип те болсын балыкты колларында берк ыслап, Тенгиздинъ касына келди.

— Оьх, не бек уйкен! — деп бала суклана эди. Тенгиз коьгоьленнен Зулкарнайдынъ коьк ыстанын коьтерип балагына балыкты салды да, оны эки ягыннан байлады.

— Балыкты ал да, тез уйге! — деп Тенгиз йиенине буйырык берди.

Зулкарнай суьйинип, — коьгоьленли яга ман шоршып-каргып, уй бетке карап шапты.

Оьзлери ялгыз калганда:

— Коьтере де келиспеген зат болды арамызда, — деди Тенгиз давазын тоьменлетип.

Наьсипхан уьндемеди.

— Уьшинимен де, — деп Тенгиз явап саклады. Наьсипхан явапламай, коьзлерин тоьмен туьсирип, аяк астына карай берди.

— Биз урсыскандай бир зат та болган йок та... Айт, аьше, болганым? — деп сорай берди Тенгиз.

— Сурат ша? — деп Наьсипхан эринлери мен йыбырдады.

— Сурат? Ол сенинъ касынъда не зат? Сен оны, Наьсипхан, обзинъ мен неге тенълестиресинъ?! — деп асыкты айтпага Тенгиз.

— Солтага, мен оны обзим мен тенълестирмеймен, — деп давазын тегаран шыгарып айтты Наьсипхан.

— Мен боьтен де, — деп Тенгиз коьнъилленди.

— Билмеймен... — деди Наьсипхан.

Кешке табатын Тенгиздинъ энъ уйкен аьптеси Алтыншаш эм эки енъге Наьсипханды уйге аькелдилер. Эртеси куьн машина ман муьлкин де еткердилер эм Тенгиздинъ пешине салдылар. Уьшинши куьн Солтан-Гирей Наьсипханга деп Норильсктен аькелген савгаларын ога берди. Савгага кызыл этиклер, кызыл каврак шыба алганнан сонъ, Наьсипхан кайынагасынынъ касында со-

ыйлемеге болатаган эди. Карадав ман Аруввин келинди аьдетинше аьли де соьйлетпеген эдилер эм сол затты этпеге асыкпадылар.

Пишен саргайып, пишеншалдынъ заманы да етти.

Авылшылар танъ атканлай, мотоцикллерин юргисти, шалгылары ман оларга берилген ер уьлислерине кетедилер. Уьйлерине кеше, каранъа болганда, эткен куллыкларына разы болып, кайтадылар. Теньгиз-алар пишенди мезардынъ еринде шалаяк эдилер. «Узакка бармага керек тувыл, касынъда, пишенди аькелмеге тележкалы трактор да керек тувыл... арба ман да тасымага болаяк», — деп Тенгиз сол зат уьшин суьйинип турды.

Пишеншалга бараяк куьннен алдын ол кешке тура шалгыды кайрады эм Наьсипханга айран ман азык аьзирле деп айтып, эртерек уйкламага ятты. Тенгиз танъ атаятырганда куьлки сестен уянды. Ашык терезеге келип, басын шыгарганда, куьлки сес алдынгыдан тынык болып эситилди, сонъ коьтере де йок болды. Тоьгерекке туьскен тыныклыкка Кобаннынъ шувылдаганы киристи. Тенгиз терезединъ касында бираз турды. Куьл туьсли коькте юлдызлардынъ бирерлери энди де агарып коьрине эдилер. Эртенъликтинъ сувыгы аьли де сезиледи. Тыныклыкты окында, кишкей канатларын кагып, торгайлар бузадылар. Тенгиз тыстан согатаган елемикке куванып, тынысын терен алады. Ол сарайдан шалгыды, казануьйден азыкты эм шуьйдеги кийиз боьркти алып, каралдыдан шыкты.

Тенгиз мезардынъ корасына еткенде, куьнтуварда куьннинъ ушы коьринип баслады. Эртенъликтинъ елемиги аьли де тайганы йок эди. Тенгиздинъ бурнына мезардан пишен ийиси сокты. Колындагы затларды ерге салып, Тенгиз кыйкылдатып авызды ашты. Тувра Улытопырактынъ уьстинде ер мажаланган эди, каравылшы Махсуд оьзининъ уьлисин шалып кутылган.

Тенгиз азык салынган дорбасын эм шалгысын алып мезарга кирди. Ясыл оьлен капланып, ян-якка энъкейип турган сынтаслар мунъшылык эндиредилер. Сол таслар-

дынъ астына не шаклы аьдем коьмилген! Тенгиздинъ басында ойлар ювырыстылар: «Кайтип яшаганлар олар? Кайдай баа зат калдырганлар олар бизге? Кайтип оны билеексинъ? Ана таким аьдемлердинъ куванышын кайгырувын, суййинишин эм йылавын, баьри аьрекетлери мен юткан бу ер! Эм бир аьдем де олардынъ акында бизге бир зат та айтып болмайды. Мине кайда олар баьриси де бирдей болган... Белки, олардынъ куванышлары, олардынъ кайгырувлары бизде туватаган болса да, ким биледи? Белки олардынъ аьрекетлери бизи мен яшайтаган болса ша? Олардынъ арасында болганлар алаллылар да, намартлар да; олардынъ арасында болганлар йигитлер де, коркаклар да; олардынъ арасында болганлар анъкылдаклар да, шешенлер де... Олар да бир заманларда сап-сав аьдемлер болганлар. Ким айтар бизге олардынъ акында? Ким айтар?! Биревге айтпага керек болгантта! Ким? Биз кеткенде ша?!»

Тенгиз сав куьн шалды. Уьйренмегеннен себеп савлай муьшелери авырдылар. Шалмага да кыйын эди. Таслар коьп эдилер. Оларга тийсе, шалгыдынъ аьлеклееги акында ойланып, Тенгиз коьп кере энъкейип, тасларды эрекке булактырмага керекли болды. Суйтип кыйналганына да карамай, ол пишенди кызганып, сынтастардынъ янларындагы пишенди де шалды. Бу затлардынъ баьриси де ога кыйынлык тувдырадылар. Ол коьп кере токталып, пишен мен шалгысын суйртип, оны кайрап, тыншая турмага керекли болды. Уьйлеге табатын Тенгиз айлак арыды. Ол басыннан кийиз боьркин, уьстиннен коьйлегин шешип, терлеген кевдесин суйртип, корадынъ касында олтырды. Ол берилген уьлисининъ яртысын шалган эди.

Тенгиз дорбасыннан шоьлмекти шыгарып, коьнъилленип айранды ишип болган сонъ, астына коьйлегин тоьсеп янтайды.

Тобьгеректи аьлемет тыныклык бийлеп алган эди. Бийик таза коькке караган сайын онынъ шети-кыйыры коьринмеген аьлеметлиги уьшин тынысынъ боьлинип кетеди. Тенгиз коьзлерин юмады эм бир зат акында ойлангысы келмей, бир кесек заман кыймылдамай ятады.

Бирден ога:

— Тенгиз! — деген даваз эситилди.

Ол басын коьтерип, ян-ягына карады, тек мезарда бирев де йок эди эм бир зат та коьринмедди. «Кулака шалынган болыр, эште», — деп ойланды Тенгиз. Сосы даваз бир шаклардагы давазга усай эди, онынъ анасы оны сол даваз бан шакыратаган эди...

1975 й.

Салам, Михаил

Андреевич!

Биринши басы

Мухтар, танъ агарып баслаганда, уянды. Сыбырдап явган ямгыр терезе туьбиндеги телетинге согылып, токтавсыз дуьбирдейди. Терезеден куьлтис-карагошкыл коьк коьринеди эм коьнъилге де куьнъиртлик эндиреди.

«Базар куьнимиздинъ мадары кетти», — деп ойланды уянганлай Мухтар. — Эм тагы да туьнегуьндей, бирсигуьндей, артлы-артыннан бир неше куьндегиндей болып, оны бир аьлемет муьншылык бийлеп алды. Коьнъилсиз кептен кайтип босанаягын билмеген Мухтар кайдай ды бир сенимлик пен пишесине карады.

Оьлмесхан, иргедеги кийизге басын тийгистип, уйклай эди. Кыскаяклыдынъ сагыздай кара шашлары таркатылып, ястыкты бийлеп куйылганлар, йылысып туьскен коьйлегиннен карасымал ийини коьринеди, Мухтар кевдеси мен пишеси бетке бурылып, янасканында, онынъ кевдесин сизди, ога, уйклап турган пишесининъ йылылыгы етти.

— Бурылаш, — деп колын этине тийгистип, тиледи ол акырыннан.

— Кой, — деп уйкысынынъ арасыннан яваплады Оьлмесхан.

— Мен бетке бурылаш, — деп тагы да акырын айтып, буйрык берди Мухтар.

— Балаларды уянтарсынъ, — деп пише байынынъ колын алып таслады.

Мухтар авыр куърсинди, тек кыстамады, каныкпады. Басын коьтерип, баска орындыкта уйклайтаган эки кыз балага карады. Кишкейи таьтли уйкыдынъ рахатлыгына коьмилген. Алты ясындагы уйкени, орын ман бирдей болып, токтавсыз авдарылып, сувык алганнан тынысын авыр алып, тынышлык таппай эди.

Мухтар шалкасына авдарылып, ятты. Иргедеги сабат асыкпай, минезли кепте такыйкаларды санайды.

Онынъ бир аньлы сеси аьдемди тынышландыргандай, тербеткендей болады. Уйдеги тыныклыкты ямгыр сес те бузады. Эм басына ярык ойлар келип басладылар. Акылы, баска боьлмеде уйклайтаган, улларына коьшти: уйкени Алидинъ сосы йыл аьскерге кетеegi, кайтып келсе, кыз алып, юртка бала даваз келтирип, атасын атай этеegi акында ойланды. Ойларынынъ кайнасувында Мухтар болаяк йиенлерин коьз алдына аькелмеге шалысты. Ама, боьтен де, сонъгы заманларда болганша, олардынъ орнына онынъ эсине оьзининъ бала шагы туьгилип келди.

* * *

...Онынъ колында — книгалар салынган эски, тозган кетен дорбасы. Тамам мойыгып, арып-талып, ол школдан уйине тегаран етеди. Аш экенлигиннен оьзеги сорып, басы айланып, аяклары да ысламай, ол уйге киргенлей, анасы яткан агаш орындыктынъ касына янасып, ерге ялпайып олтырады. Анасы ярым йылдан бербетин тоьсек мараз болып ятады. Онынъ карасымал азгын бетинде тагы да уйкен болып коьринген коьзлер балага, ян авырувлы болып, карадылар. Кыскаяклы куьлемсиреек те болды.

— Тур ерден, улым, сувык кирер, — деп айтпага шалыскан соьзлери йоьткириктинъ толкынына ютылдылар.

Мухтар ушып турды да, онынъ кувдай колын ыслап, аяларына кысты.

— Куьнинъ сенинъ не болар экен, таявсыз меним тайымшагым? — деди, тутлыга берип, коьгерген эринлерин тегаран каймылдатып, кыскаяклы. — Ялгыз оьзинъ

кайтп калар экенсинъ-ав? Савлай сенимим тек бир ялгыз Шайдатта, язык меним синълимде. Оълсем, сога барарсынъ, шикаърим...

— Анам-ав, соьйлемесенъ экен суьйтип, айтпатага сондай затларды! — деп Мухтар кайгыдан бугынып, соьйлеп турды да, сонъ: — Айтпа, уьйтип айтпатага анам-ав! — деп кышкырып йиберди эм йыламас уьшин эринлерин тиследи.

— Койдым, улым, койдым. Ким биледи ийги болып та олтырарман. Колаймантта... — деп коьтерилеек болды, тек бек мадарсыз эди. — Бир затлар сага абзирлейим, сен коьтере ашсынъ да, — деди авыр куьрсинип.

— Ят, анам-ав, ят, — деп Мухтар оны ыслады, — мен оьзим абзирлермен.

Ол наьртуьк уннынъ сонъысыннан эртеникте этилген уьйреди йылытты. Сол наьртуьк унды да Шайдат абкелген эди. Конъысы авылда яшайтаган анасынынъ синълиси окында шувал ман наьртуьк, ярти шелек ералма, а бу йол бир аяк ун абкелип койды, сол да эндигиси таьвесилген эди.

— Е, улым, меним ас ишким келмейди, — деп анасы ян юьытпады, улы касына аяк пан келгенинде.

— Мен токпан, — деди катырып Мухтар. — Аскер оьзиининъ уьйле асын, мени мен боьлисип, ишетаганын билесин де, буьгуьн де бир атыкты боьлип берди, — деп оьзеги сорып, курсагы курылдавын билдирмеске шалысып, ол анасыннан йигерли карамын туьсирмеди.

Аскер бир кере де Мухтарга атыгынынъ ушкынын да бергени йок. Ол кайтарасына аркалдас кардашын ярлы; аблевшин деп савлай класс балалары алдында бетлеп, куьлки коьтерип турды. Бир кере Мухтар кардашлар деп оларга келген эди... Оларга оны амалсыз абл абкелип койды. Анасы ятак болганда сатылган сыйырдынъ акшасы да таьвесилип, йота соьылгандай уьй бос эди, ас кайдан шыгараыгын не анасы, не улы билмей, саскан куьн Мухтар уятлыгын енъип, баска биревге де сенмей, атасынынъ кардашына келди. Анасына да айтпай барды. Кешки астынъ уьстине келипти. Болса да баладынъ келгенине бирев де эс этпеди: уьй иеси келген конакка коьзлерин акыйтып алды да, алдындагы аягына тагы да бек битилди. Тенъи Аскер ыржайып куьлемсиреди, тек

уьндемеди, пештинъ касында айланган кыскаяклы да уьндемеди, тек балага аянышлы карады. Каймак катылган шайдынъ кокыган ийисиненнен Мухтардынъ басы айланып кетти. Ол эсикке тирелип, силекейин ютып, белки, стоьлге шақырарлар деп, саклап турды. Шақырмаякларын анъласа да:

— Мага бираз оьтпек беринъизтага, — деди, бетининъ алмадай кызарувын сезип, Мухтар. — Анам ийги болса, кайтарармыз. Уьйде егендей бир затымыз да йок...

Атасынынъ кардашы олтырган еринде тутлыгып, силкинди, йоьткирип, тамагын кырды, бурнын пышылдатып, басын шайкады:

— Аьдем ас ишеятканда, бу да кайдан шыкты? Ийтген тувган бала асты мык этти! — деп ол бурнын симгирип, бармакларын ыстанына суьртти. — Ас уьлестиретаган уьй болганмызба?! Йок сенинъ ананъ уьшин оьтпек! Анъладынъма, суьйтип айт ананъа!? — деди де шай ишуьвин бардыра берди.

Бала кунысып, тыска атылып шыкты. Хавтери калганы, кемшитилгени тамагына барып тыгылды, коьзяслары коьзлериннен атылып куйылдылар. Эм ол сосы уьйге бир заманда да аяклары ман баспаска, сосы ювыкларын таныслар деп те санамаска оьзине ант этип барды. Олар анасын суьймевлерин Мухтар билгени уьшин, тек оны мундай кыйынлыкта калдырмаслар деп ойланган эди. Ама атасы оьлетаган куьн анасы айткан каргысларын олар мутпайды экенлер.

Атасы Мухтардынъ эсинде тувыл; ол улынынъ доьрт ясындагы заманында каьпилестен оьлип кетти. Атасынынъ хабарын да анасы айтты. Кавгадан алдынгы йылларда тоьгеректи яндырган-куьйдирген кургаклык онъыслыкты болдырмады. Авылга ашлык келеди. Картлар, курткалар кырылып, балалар сисип коьбип, баслайдылар. Сондай уьйкен каза келген заманда атасы ез затларын, туьрли-туьрли алатларды, кийимлерди карашайларга аькетип, аслыкка авыстырмага токтасады. Ялгыз ол тувыл, баьри ногай авылларда суьйтип этеди экенлер. Эште сол шакта «алтын, куьмис тас экен, арпа, бийдай ас экен» деген такпак шыккан болса да, ярайды. Атасы куватлы эм эр юрекли болган, авылдастар оны сый коьрип турганлар, темир йолда куллык эткени уьшин

сулышы, көп зат көрген әдем деп билгенлер. Сонынъ ушин онынъ авыстырувга бармага деген ойын макул көредилер. Олар кумганларын, казанларын, бир кесеклер алтын-кумистен ясалган затларын аькелип, Алимгерей Карамовты йолландырадылар. Айтканынша, ол бир неше куьнлерден аслык пан кайтады. Оны авылдаслар ара, аьр кимге тийислисинше берип, туврасыннан боьледи. Ама аькелгени аьдемлерде уьйкен суьйиниш тувдырмады, бирерлерге аз болып көбринди. Неге десе нь йыллап йыйган затларын олар артык бааладылар, сонынъ ушин де аслыкты да көблем алмага суьйдилер. Алимгерей, карашайлардан аькелген аслыктынъ савлайын да уьлестиргени йок, бир кесегин оьзинде калдырган деген хабар шыгып, уьй-уьйден ййылды да кетти. Кардашлар, ювыклар Алимгерейди шуьшлемеге тартындылар, сонынъ ушин, аьелине ясырган деп, урыга пишесин калдырып койдылар.

Тек тав яктан аькелинген аслыкты авылшылар тез таьвестилер. Тагы да бек кыйынлы заман келди. Эндигиси баягы ювык еткенлер, таныслар Карамовлардынъ уьйлерине оьзлери келдилер, пишелерининъ, карындасларынынъ, аналарынынъ куьмис билезиклерин эм юзиклерин, кусакларын эм тоьстуьмелерин, арка-аркадан берилип келген баска ярасыклав затларын аькелдилер, оларды оьзги якларга аькетип, емекке авыстырмага тиледилер. Яла ягувлык пан корланган Алимгерей бас дегенде бир якка да бармага унамады, сонъ ойланып карады да, аьдемлерге кайтип те болсын яшамага кереклигин туьсинип, разы болды. Йолланды. Халк карзнасын аслыкка авыстырып, артына кайтып келеятырганында, буга караклар шапкынлык этип, арбасындагын тонап, оьзин оьлтиредилер. Бир неше куьннен Алимгерейдинъ янсыз кевдесин авылга аькеледилер. Акылы авыспага аз калган Мухтардынъ анасы кайгыдан кан ютып, байынынъ ювыкларын каргайды. «Меним мырзамга оьлуьв таптырган тоймаган курсакларына сис киргирлер! Коллары кесилип, көбзлери сытылып, аш шеклери аякларырына шырмалып, ток шеклери тогыз ерден тувралып, каргыстан баслары таймасын бу куьнди ога тувдырганлардынъ!» — деп халк эситпеген каргысларды айтты пише.

Юзык еткен аьдемлер сескенгендей болган уьшин, уьндемей калмадылар, каргысын мутпадылар. Байы биринши кере аькелген аслыктынъ бир кесегин урлап ясырган да, байын коьрге киргисткен де, пишесининъ ялагайлыгы уьшин Алимгерейдинъ оьлгенине шуьшли де — ол болып койды. Кардаш-кавым бу затлар акында ашыктан-ашык айтты.

* * *

...Мухтар тислерин кыршылдатып, табанга коьзлерин тикти, ак табан саргылт туьске айланып, тап кебиндей, тоьменге ийиле бергендей коьринди. Ол коьзлерин каты этип юмды, эстеликлер кавыфлыкты эндирдилер. Баягы атасынынъ кардашыннан корланып кайтканы эсине туьсти. Сол куьн, ерге каранъалык туьскенде, нагаш атасынынъ пишеси эсик туьртип уьйге келди эм Мухтардынъ колына оьтпек салынган туьйиншикти берип кетти. Сонынъ уьшин Аскердинъ Мухтар ман уьйле ас боьлисуьвине ыйнанады анасы. «Заман, заман, сен баьри затты да оьз орнына салып коясынъ, кайсы ярады да битиресинъ. Аскер мен кардашлыгымды уьзермен деп соьз берген эдим, а соьле оны ман ювыклык тутып турыман. Ога конакка бараман, оны уьйимде энъ сыйлы аьдемдей этип йолыгаман. Аьли Якубтынъ оьзине баьри затты кеширип турыман».

Конъысы Якуб Мухтарды калган оьмир бойына ак-сак этип калдырды. Сол зат та баягы кыйын заманларда болды. Аштан оьлеятырган аьдем не зат та этер. Боьтен де бала. Мухтар корадан конъысыдынъ авласына оьтемен дегенинде, конъысы, мазаллы эркек, балады коьрип, таяк пан деген куьшин салып согады. Таяк Мухтардынъ аягына тиеди. Бала кайтип кашканын оьзи де билмей, мыйайлан болып, уьйге тегаран келип ерге тоьселген атасынынъ тонына коьмиледи, танъ атканша йылап, сылкылдап шыгады. Аягынынъ авырувы, сызлавы даянып болмастай эди. Сосы заттынъ аькелген кара кайгысы ша? Мухтар сосы авлага кирип, сынъар туьпти ашып, оннан алган уьш-доьрт ералмасы сав куьнге, аьли оннан да артыкка емек болатан эди. Суьйтип ол бир неше туьн авлага туьсип турды. Эндигиси ша?..

* * *

...Мухтар куърсинип алды, бугилмес аягын кыймылдатты эм ога карады. Сосы сакатлыгы уьшин ол аьскерге алынмай калды эм яшавында да коьп онъайсызлыктар ман да расты. «Бактымнынъ ийгилиги — Огурлы ман расувым, — деген куванышлы ой онынъ авыр эске алувларын артка тайдырды, — тек сонынъ уьшин де муьсиревлик айтаман бактымга».

...Эртенъликте, караланган аягынынъ сисиги кайтканда, авырувы сабырланганда, Мухтар суьйрелип колхоз правлениесине келди. Таяк пан кирмеге уялып, ол тыста калдырып, аягынынъ авырганына тегаран шыдап, председатель олтырган пешке кирдй. Бир киси мен соьйлеп турган председатель баладынъ киргенин яратпай, ога кабакларын туьйип карады.

— Мага куллык беринъиз, — деген талапты салды ол председательдинъ алдына.

Баладынъ соьзин кулакка да аспай, председатель кызыл шырайлы, мыйыклы киси мен соьйлевин бардыра берди. Тек бир кесек заманнан сонъ бурылды, коьз алдында турган бала онынъ коьнъилинде куьлемсирев тувдырды.

— Куллык дейсинъме? Сени атанъ асырап болалмайтага? Кимнинъ улысынъ?

— Алимгерей Карамовтынъ. Ол оьлген. Мен ялгыз анам ман калганман.

— Ах, Карамов Алимгерейдинъме?.. Анълайман, анълайман, — деди председатель яны авыргансып. Сол арада онынъ юзи тагы да туьрленип, сусланды. — Ама сенинъ атанъ колхозшы тувыл эди де. — Эсинъдеме Огурлы Алимгерейдинъ биринши йыйында айтканы:

«Кардаш кардашты анъламайды, а сиз киси аьдемлердинъ дослыкта, татымлыкта бир аьелдей болып яшавын суьесиз. Сизинъ куьшинъизден корккан себепли аьдемлер колхозга туьседилер», — деп айтып койды да. Оьзи болса, аькелип оьгизлерин берди, тартып алуудан тартынган болса да, ярайды. Малын берди де, оьзи барып темир йолга куллыкка туьсти, баьри авылшыларды оьзиннен кем коьрди...

— Баладынъ касында ондай затларды неге айта-сынъ? — деп боьлди оны мыйыклы. — Эски затты янъ-ыртып, неге керекти?

Атасы акында соьз юрегине тийип, Мухтардынъ коьзлери каранъалыкка куьпленгендей болдылар, эрин-лери дирилдедилер, аягынынъ авырувы тагы да бек куьшленди.

— Мен куллык этпеге сьуемен! — деп карлыккан давазы ман кышкырып йиберди ол. — Мен ас ишпеге керекпен! — деп ол иргеге таянды.

— Сенинъ уьшин менде куллык йок! — деп председа-тель кесип таслады. — Сен единоличниктинъ улысын, эм сонынъ уьшин де колхоздынъ аьдеми болмайсынъ. Кыскасыннан айтканда, аьли де кишкейсинъ, куллыгынъ сенинъ — школада. Окы, яс!

Карувсызланганнан Мухтардынъ басы айланып кетти, эм соьле-аьле йыгылаягын анълады. Атасынынъ явлары-нынъ касында уятлыкка калмаяк уьшин ол тез болып, эсик-тен атылып шыкты эм басамактардан тентирекшип туьсти. Правлениединъ касындагы актерекке тегаран келип етти де, дуьрсилдеп ерге йыгылды... Бираз заман кеткеннен сонъ тынышсызланув давазыннан эсин йыйды.

— Не болганды сага, яс?

Коьзлерин коьтерип караса, онынъ алдында председатель Огурлы деп айткан кызыл шырайлы киси туры эди.

— Анам ман меним егендей затымыз йок. Тезден, авызымызга салмага зат таппай, ашлыктан оьлөөкпиз, — деди коьзясларын тыйып Мухтар. — Тураяк болып эди, ама тизин ыслап, ынъыранып, янбасына йыгылды.

— Авыртамы? — деп киси ястынъ аягын карады. Мух-тар тагы да тураяк болды. Огурлы ымтылыслы энъкейип, оны енъил кепте аяк уьстине салды. Бала болса, бармакла-ры ман кисидинъ шуга гимнастеркасына каптырылды, колын алса йыгылаяктай коркып, ыслап турды.

— Аягынъа не болганды? — деп аяп сорады киси.

Мухтар кисидинъ яны авырып сораганына сейири калып таън аьдемге коьзлерин тигилтип карады.

— Йыгылып авырткаман, — деп, бираз заман кеткеннен сонъ, коьзлерин тоьменге каратып, яваплады Мухтар.

Огурлы куyleмсиреди, актерекке байланган атына балады олтыртты. Ювенди босатып, тап яслардай болып, еншил силкинип, иерге орынласты да, Мухтарды обзине кымтап, авыл эмшисине алып йобнеди.

Куртка авырган аякты карады сонъ тизине кайдай ды бир обленлерден этилген оьткир ийнсли даьри якты, шиберек кесеклери мен каты этип байлады. Ясыл туйсли койы дарман куйылган сиседи шыгарып, Огурлыга созды, баладынъ авырган аягынынъ сисик ерине якпага кереклигин анылатты. Огурлы балады атка олтыртып уйине аькетти. Авызга еткенде, оны ерге аянышлы туйсирип, токалак басын сыйпады.

— Аягынынъ авырганы токтаса, Коян-йылгага келерсинъ, — деди ол, артпагынынъ авызын шеше берип. Оннан атык эм уйкен кесек пыслак шыгарып, баладынъ колына ыслатты.

— Мага кой бакпага ярдам этеексинъ. Председатель мен обзим соьйлермен, — деди Огурлы мыйыкларын шыйратып, сонъ колын самайына дейим коьтерди. — Йигиттей бол, яс! — деп артында шанъ коьтертип, атын шаптырып кетти.

Кешке тура Огурлыдынъ кызы сувагашка илип бир шелек ун эм бир шелек ювырт аькелди. Карамовлардынъ уйинде бу аьлемет уйкен байлык эди.

Бир юмадан сонъ Мухтар, аягы сызлап авырса да, Огурлыдынъ косына келди. Суьйтип ол койшыдынъ коьмекшиси болды. Бу онынъ узакка тартылмаган балалыгынынъ энъ наьсипли шагы эди: куьн, даньыл, Огурлыдынъ сыбызгысы, юлдызлы коьктинъ астында от ягув, яшав акында койшыдынъ асыкпай айткан хабарлары, энъ де ийгиси — емек эркин: даьми кокыган исси уйьре, суьт катылган шай, тобан йиктен излеп тапкан тавык юмырткалары, тобан ягып, оларды онынъ кызувына коьмпип, писиргенлери — бу затлардынъ баьриси де оьмирге эсте калдылар. Кайтип сондай затты мутаяксынъ?

«...Огурлы болмаган болса, соьлеги куьнлерге калай етеегим, бу аьруьв яшавды коьреек те тувыл эдим. Балаларым да билсинлер бу зат акында. Аталары уьшин Огурлырдынъ ким болганын олар билмеге тийислилер. Огурлы язык дуьнядан бас кешкен болса да, атын мутпасынлар, эсте сакласынлар, онынъ тувдыкларын иш

коёрсинлер, деп дайым уйретиб бараякпан», — деген соьзлерди Мухтардынъ айтувы биринши кере тувыл. Коьп йылардан бербетин сол затты кайтарып айтады ол. Соьле де сол зат акында ойланып алды. Эм:

— Еринде еннетли болсын! — деп эринлери мен йыбырдады.

— Сосы сен не затлар айтып куббирденесинъ? — деп Оьлмесхан эсинец, терезеге карады. — Ямгырдынъ куйып яватаганына каратага. Не зат куьнди бу да?

Оьлмесхан орыннан турды, уьндемей кийинип, сыйыр савмага кетти. Сыйыр савып кайтканында, Мухтар тракторынынъ касында туры эди. Онынъ байына, йыйыларда айтканша, ийги механизаторга, куллык ветеранына тракторды уйинде тутпага басшылар ызын бергенлери уьшин Оьлмесхан оьктемсийтаган эди. «Трактордынъ токсан тогыз авырувын билген эрим», — деп ол аьдемлерге мактанатаган болган. Мухтар аьр бос такыйкасын сол «болат атын» тазалавга, туьзетуьвге багыслак кояды. Куллыкта онынъ басы бар, сыйы бар — Карамов аьр заман биринши орында, даянып болмаган иссиликте де, ямгыр куьнлерде де, айтылган буйрыкты туьбине еткерип толтырар: эриспес, урсыспас, шагынмас. Аьле ерге ярыклык туьспей, ол оьзининъ коьгилдим «Беларуси мен» авыздан шыгар. Кораздынъ танъдагы шақырувын эситпей калган уйкышылар оьзлерининъ исши куьнлерин Карамовтынъ тракторынынъ сеси мен басламага болаяклар деген кажавлы соьзлер де юретаган эдилер авылда. Базар куьнлерде де, байрамларда да, булай куьнлерде де Мухтар уьшин эртенълик бирдей болып басланады: аьле эртенги асын ишпей ол, биринши иси болып, тракторынынъ юруьв амалын тергер эди. Ама буьгуьнги куьн ол моторды караякка усамайды: фуфайкасына оралып, тракторына авассыз карап туры. Тек этине ямгыр туьсе калса, шийкенишли болышпа яде тынышсызланышпа, ийинлерин куныстырып алады. Оьлмесхан сейири калгандай болув эди, тек сол ой оннан тез тайды. Онсыз да онынъ оьзининъ каьрлери толып ятыр: балалар, казануьй, кир юув, уьй йыйыстырув, куьн узагында баьри затка етиспеге керек деп ол, байы акында баска ойламай, уйге кирди.

Пишесининъ артыннан эсик такылдап ябылганын эситкенде, Мухтар артына бурылып, биринши кере

коьргендей болып, каралдыды тешкерди. Сонъ туваршылардынъ сеслерин эситип, малды туварга айдаягына эс этти эм аягындагы кирз этиклерин батырмайк болып, ямгыр сув йыйылган ерлерден айланып, котанга кирди, оннан сыйыр ман танады шыгарып, авыздан айдады. Озгарып бармады — ямгырга сувлангысы келмеди. Конъбысы уйлердинъ каралдыларынан да маллар шыгып: сыйырлар, таналар, бузавлар орам бойлап созылып, авыл шетке акырын кеттилер. Мухтар малга карап, бир кесек заман орам баста турды. Сол якка карады, онъ якка да карады — аьдемлер коьринмейдилер, соьйлеспеге инсаннынъ оьзи де йок.

— Ах, ямгыр! — деп куьрсинди ол, — оьлшемен базар куьн неге явады бу?

Суйтип ол колы ман авызга таянып, ямгырга сувла натаганына да эс этпей, орам ман бараятырган туварга карап, тагы да бир кесек заман турды. Сонъ, эсин йыйып, уйине кирди.

* * *

Оьлмесхан сыпырага ас салып кутылган, газ пештинъ касындагы шатта олтырып, байын саклап туры. Мухтар, ол бетке караган да этпей, онъайланып олтырды, агаш касыкты алып койы ногай шайын увьртлады. Пишеси бурынгы аьдетти туткандай болып, эр аьдем коьрмесин дегендей этип, бурьлып, колындагы аягын тизине салып, шай ишти. Эртенги асын ишкен сонъ этегине туьскен оьтпектинъ вакларын, аясына йыйып, турды.

— Мурат пан не зат этеегимди билмеймен, — деди ол шагынып. — Ералма казгысы келмейди.

— Не болган экен буга? — деп Мухтар сейири калганнан касыгын авызына дейим де еткермеди. — Неге?

— Экзаменлерге абзирленемен дейди мага. Коьтере де иштен шыккан! — деп яманлады кишкей улын анасы.

— Экзаменлер дегенинъ — ойыншык зат тувыл, — деди Мухтар. — Ана, муна затка алдандырып, орав этпенъиз ога. Белки бизим улымыз Карамовларда болмаган аьлимли аьдем болар. Бизде энтте окымыслар болганы йок.

Онынъ йылтыравык кара коьзлери конъиллендилер, каты мыйыклары кыймылдадылар. Саргайып келеятырган, ама туьз эм берк тислерин куьлемсиреп ашты.

— Окымыс дейсинъме? — деп Оьлмесхан авызын колы ман явып, куьлемсиреди. — Ол сылтав тавып, куьлыктан басын алады, оьзи болса сав куьнлеп тетик пен айланады.

— Тетикти котанга киртлермен, — деп катырып айтты Мухтар. — Авлада Али куьлык этсин, аьше, — деп атасы улларынынъ уйкенине коьшти.

— Али язык, ол болмаса да ярти авлады казып шыккан. Мага совхоздынъ шувылдырын йыймага да ярдамласты. Язык бала мастерскойнда да арийтта, оьзи быйыл аьскерге де кетеек — бираз тыншаймага да керек тувылма? Аяйман мен оны, — деп Оьлмесхан разы болмаган карамын байына таслап эринлерин йыйырды. — Оннан эсе де Муратты бир тоьбелесенъ экен, ол болмаса баьри затты да агасына авдарып уйьренген.

— Куьшинъ етсе, оьзинъ тоьбеле, — деп куьлемсиреди Мухтар, ама сол сабатлей тагы суслы болды. — Мен балаларга колымды коьтермегемен эм коьтереек те тувылман!

Онынъ, елден, куьн куьйдиргеннен тамам кара болган, шырайы сусланды. Сол заманда пишеси, соьзди арбатында бардырувдынъ маьнеси йоклыгын анълады. Туткышын туьзетип, байынынъ ас ишип кутылувын та-стай катып саклады.

— Энъ де аьлемети, сосындай куьнде Апас почтады юргистеме экен? — деп оьзи-оьзи мен соьйлегендей, куьбирденип сорады бирден Мухтар.

— Ога не ди ямгыр? — деп байынынъ сорады састырды Оьлмесханды. — Апас куьлыгына кайдай сахый аьдем. Газетлеринъди аларсынъ, кайда кетееклерди олар, — деп тынышландырмага асыкты ол.

— Э... э... газетлер, аьше, — деп Мухтар колын силкти.

— Сага кереги не экен? — деп сейири калды Оьлмесханнынъ. Ол эринин эмшейтип, куьлемсиреп, — тагы да хат саклайсынътагы?

— Бир зат та сакламайман! — деп ашуву коьгалып кетти Мухтардынъ. — Сени мен булай соьйлеп болмай-

ым?! — деди де эсикти донък деп явып, шыгып кетти. Коклыкты тазалайым деп, какырага айланып эди, тек орта йолда котан бетке бурылды. Кызыл кербиштен каланган котанда ол агаштан туърли затлар ясайтаган эди, алатлары да мунда сакланатаган эдилер.

Эсикти ашып, ол ян-ягына карады да, кишкенекей терезединъ яювын йылыстырды. Онынъ бурнына агаш юмырышкасынынъ ийиси кокып тийди. Ол иргеги илинген эм такта уьстине аьдуьвленип салынган пышкыларды, ыскыларды, кашавларды коьзлеп шыкты. Эм бу затлардан онынъ коьнъили коьтерилип кетти. Мухтар муьйиске сирелип салынган такталарды сыйпап алды. Оларды туьнегуьн Парисбий аькелип, кимди бир танысына терезе энеге этпеге тилеген. Такталар бир неше энегелерге де етеек эдилер, тек Парисбий артканын оьзинъе калдыр деп койды. Мухтар агаш пан каьр шекпеге суьйгени уьшин коьбисинше аьлде тактасы болмай, каьр эте алмайтаган эди. Сонынъ уьшин де ол конъысысынынъ тилегине суьйинди. Энь калын тактады сайлап алып, куллыгын баслаяк болув эди, сол арада онынъ коьзлерине козы тереклердинъ кесилген бутаклар байламы тийди. Оны ол сыбызгы этеек мырат пан йыйган.

Мине бир неше йыл болды, Мухтар сыбызгыдан айырылмайды. Данъыл кыдырганнан арып-талып, кевдесин коьтереалмаган, басы авырган куьнлер онда аз болмайдылар. Эне сондай заманында ол колына сыбызгысын алып, анъ шыгартып, йырлатса, булытлардынъ арасыннан куьн шыккандай, иссиликте елемик соккандай болады, куьнъирт ойлар тайып, коьнъил ашылып кетеди. Сыбызгыды тынълаган аьдемлердинъ де юзлерине куьлемсирев энип, бир-бирлерине коьнъиллик пен карап, туьрленип кетедилер...

Сыбызгы тартып, Мухтар Огурлыдан уьйренген. Бу зат пан байланыслы болган аьр зат онынъ эсинде, соьлеге дейим де мутпаган. Онынъ коьз алдына, балалыгы, кень данъыллыкта арып-талып от янында Огурлы ман олтырувы, йылысып келди. Койшыдынъ сыбызгы тартувын саклавы ша! Юреги телезип, коьнъили коьтерилип саклады. Эм мине кишкенекей сыбызгы оны оьзининъ аьлемет дуныясынынъ кушагына алады, мунъшылыкка толган бурынгы ногай анълары канды кайнатып йибередилер.

Иерден босатылган атлар конъыравлы киснейдилер, койлар, каранъалыкта акырын кыймылдап, уыйилисип турадылар, казанда сорпадынъ кайнаган буълкилдеви эситиледи эм пискен эттинъ ийиси тезектинъ кокувлы туьгини мен карысады. Яшав — аруув, тынышлы, онъайлы эм алдыда аьдемди узак эм ярык байрам саклагандай болып коьринеди...

Мухтар байламнынъ ишиннен энъ де йинъишке шыбыкты алды, оны тешкерди, бармагы ман шертти эм, терезе энегединъ тактасын аьри якка салып, сыбызгы этип баслады. Туьнегуьн Парисбийдинъ такталарын сарайга киргистемен деп каьрлегенде, билмей эски сыбызгысын сындырып койган. Тыста ямгыр туьсуввин коймайды. Ол шылма теректинъ япыракларына туьсип, оларды сыбырдатады, батпак сувларга да явып, оларды шылпылдатады. Онынъ бир анълы, бездиргиш сеслери Мухтардынъ озган яшавын тагы да коьз алдына йылыстырып аькеледи...

...Огурлы оьлгенде, Мухтар отыздан оьткен эди. Ол картсыз калган бос уйге киргенинде, юрегин уйкен каядай кайгы бийлеп алды. Сол заманда даяналмай йылап йиберди. Огурлы Мухтардынъ экинши атасы болган эди: анасы оьлгенде, койшы Шайдатка келип, оннан балады тербиялав уьшин оьзине алады эм оьз аьвлетлериннен кем коьрмей, оны асырайды.

— Атай мени оьлимнен куткарган. Мен онынъ уьшин яшавымды берер эдим, — деп, коьзясларын ясырган да этпей, аталган кардашларын — Огурлыдынъ улларын кушаклап, аваз шыгарып, йылады Мухтар. — Кайтип энди яшар экенмиз? Куьнимиз не болар? Суьйинишимизди эм кайгымызды алып, кимге барармыз? Атай языкты калай мутайым? Оьлгенине кайтип йьнанайым?

Оьлип кеткен карттынъ уллары эм ювыклары эр аьдемге бу кадер кайгырмага, кан ютпага ярамайды деп Мухтарды тынышландырмага, сабырландырмага шалыстылар. Суьйтип этселер де, ама оьзлери де оькирип йыламас уьшин коьзясларын тегаран тыя эдилер.

Мухтар куллыгыннан бир юмады тилеп алып, оьлиди сыйлавдынъ баьри ети куьнинде де Огурлыдынъ уьйиннен кетпей, оьмираллага келгенлерди де йолыгып

эм озгарып турды. Адеттегинше уый куллыкларын яс аьдемлер этпеге керек болса да, ол сол ислерди оьзи де этип юрди, коньысылардан стоьллер, олтыргышлар йыйнастырды, какырады ясады, агаш та ярды. Кыркына ол оьзининь энъ семиз койын аькелип сойды. Сол куьннинь кешесинде ол ярбаска кетип, кайгы-каьсуьвети мен ялгыз оьзи калды эм асырав атасы ман аманласып, биринши кере балалыгы ман байланыслы болган анъларды тартты. Сол анъларды эсине алмага бир кере де шалыскан йок эди эм оларды мутпаганы уьшин айлак сейири калды. Колындагы сыбызгысы онынъ сыйлы аьдеми — карттыкы эди. Огурлы оьлип, ювыклары кийимлерин уьлестирген заманда, ол сыбызгыды алды. Сосындай юректи туьнъилткен каьсуьветли кайгыды ол тек анасы оьлгенде сезген эди.

* * *

...Соьле ол колындагы шыбыгын кабыгыннан тазалап туры. Тазалады, аьдуьвледи, сонъ шыбыкты колында бир неше кере айландырып, онда бармакларды салув уьшин тесиклердинь орынларын белгиледи. Электропаяльникти алып оны ман темир систи кыздырып, бас деп, шыбыктынъ оьзегине киргистти. Мине тесик орын караланды, коьгилдимдей енъил туьгинди коьзлеп ол, туьсинде анасынынъ коьк эринлерин коьргендей болды...

— Соьле мен оьлеекпен, — деп сыбырдап айтты каьрип анасы. — Тек сен коркпа эм йылама, Алладынъ айтканы сондай болган сонъ не этеексинь? Оьлмеек аьдем йок, балам.

Ол тегаран бир колын созып, улынынъ басын сыйпады, а ол сескенди, коркты — анасынъ колы сып-сузык эди.

— Коньысыларды шақыр. Шайдат-аьптейинъди шақыр. Оны шақырмай калма. Эне сол меним сага сонъгы тилегим, сонъгы оьсиетим... — деп анасынынъ давазы тынды, онынъ аьдил юзи янсызланды, колы салпырады. Юмсак, наьзик анасынынъ колы бираздан тастай болып катты. Янсыз бес узын бармак...

Саьспеклеген Мухтар, апаты кетип, анасынынъ коькирегине бети мен коьмилди эм баьри затты да анълады! Аьжел!

— Ана-ай! — деп ол, туьнсиз каранъалыкка атылып кетейткандай болып, ышкынып кышкырды.

Эси келип уянганда, анасынынъ савлай кевдеси, тастай болып, каткан эди.

— Анай, анай!.. — деп ялбарып коьзясларын ютып, анасын шақырды ол.

* * *

...Мухтар баска агаштан сис йонып, оны наждак кагытка орады эм соны ман болаяк сыбызгыды тазалап баслады. Онынъ иши йылтыраганша тегисленсе, сес те ийги, таза шыгаяк. Куллыкка уйкен эс берсенъ, янынъды берип этсенъ, мырадынъа етесинъ. Мухтар дайым да солай этетаган эди колга алган затын. Соьле де кызыксынып кетти. Бек алданып кетти. Мухтар эткен исининъ яравлыгын, тегислигин карай, сыбызгыдынъ тесигине коьзин салганлай, баягы озган яшавынынъ эстеликлери куйылып келдилер. Яшавын тап дуьрбе мен коьргендей болып, эстеликлерге берилди...

...Мине ол, сызлаганы токтамай авырган аягын суьйреп, кесек-кесекке боьлинген юрегининъ каты согувы ман тик кырга коьтериледи. Кырдынъ артындагы авылда Шайдат-аьптей яшай эди. Шанъ коьтерилип, туншык сыгып, тоьгеректи яндырып-куйдирип бараткан куьн. Коьзяслар токтамай агадылар эм тер сувы да балады шылбыраткан. Куьнге кызган коьзяслар онынъ коьзлерин, бетин куйдиредилер, эринлери кепкенлер. Мухтар тынысын каты алып, исси авады ютынады, эм сылкылдап йылавыннан бугынып, талшыгады. Адым, экиншиси, тагы да бирев. Сакат аягы ман таска урынып, бала басы ман исси кумга эм таслыкка коьмилип, йыгылады. Оратылып, бурныннан кадалып кетуьви биринши кере тувыл. Такаты тамам таьвесилгеннен тагы сулайып ятыр. Муннан алдын йыгылганында онынъ кулагына «Шайдат-аьптейди шақыр, оны шақырмай калдырма...» — деп анасынынъ айткан соьзлери шалынып, Мухтарды

ерден кобтердилер эм ол алдыга адымлады. Соьле болса, кыймылдагандай аьли йок, оьзи де яткан ерине ябысып, оьлгиси келеди, ана дуныяга кеткиси келеди, онда анасы ман йолыгысып, они ман бир де айырылыспаяк болады. «Ах, оьлсем экен...» — деп ызаланды ол. Сол арада баягында: «Шайдатты... шақыр. Бу меним соньгы оьсиетим», — деген соьзлерди кулагынынъ туьбинде айтылгандай болып, ашыктан-ашык эситти. Кырлыкка гуьрилдеп полуторка йоргалай эди, онынъ моторы: «Шайдат!.. Шайдат!» деп увылдагандай болып коьринди. Мухтар турды да грузовикке атылды. Шоршып, артына асылды — минмеге куьши етпеди. Кузовтагы аьдемлер онынъ колларынан тартып, мингисттилер... Кыр басында машина токтады. Кабинасыннан туьскен сары шашлы шофердынъ коьзлери кутыгыннан шыгаяктай болып, ашувлы эдилер. Ол кевдесин енъил атып, кузовка минди де:

— Соравсыз кайда мингесинъ? Соьле-аьле туьс, кысык коьз! — деп екиринип, балага атылды.

Мухтар коркканга да етпеди, каты тийген юмырыктан онынъ кулакалары шувылдап кеттилер, басы авырганнан сенъкилдеди, коьзлерин каранъалык каплады... Бирев оны елкесиннен ыслап коьтергендей коьринди, сонъ каяккады бир якка тоьменге зувылдап кетти. Йол уьстинде сулайып яткан балады шофер эркек этиги мен тевип алды. Эм ол эсин йойды...

Эси келгенинде, ол тетесининъ уьйинде эди. Сол машинде олтырган кимди бир орыс эр киси, шоферды ийтеп, кузовтан туьседи экен эм машина кеткен сонъ, балады колларына коьтерип, оны авылга аькетеди. Авылда оны, талагы янып, шавып келген, Шайдат йолыгады. Баладынъ басына туьскен кара каза акында кыскаяклыга машинадагылар айтыптылар. Бу затлар акында Мухтар сонъында биледи. Яшав бойы мутпайды ол сосы аьдем акында. Оны билгиси келди, таныгысы келди, тек не пайда, онынъ не атын, не тукымын билмей, кайтип излемеге болаягын анъламады.

* * *

...Бармакларды салув уьшин эни беттеги сонъгы тесикти тазалап, Мухтар сыбызгыды эринлерине тийгисте-

ди эм коькирегин бийлеп алган кайгыды эм касуьветти уьрип йибергендей болады. Сыбызгыдан шыккан ань, сонъгы йоктай созылып, авага яйбылып кетеди.

Юреклердеги яраларды битирип, болган куванышлардынъ куьшин тайдырып, заман токтавсыз алдыга барады. Заман, заман. Юрегинде тастай болып каткан корлык эстеликтинъ кумына айланады. Сары шашлы шофер акында ойлана калса, корканыннан онынъ кевдеси сувык терге коьптен бербетин шылкымайды. Белгисиз орыстынъ эткен ярдамы ян салгандай эди. Оны тавып сыйлы конагы, кардашы, ювыгы этпеге мырад этетаган эди Мухтар. Эндигиси, белгисиз сол аьдемди таппаганы уьшин уятлык онынъ юзин кызартпайды, намыс юрегин кемирмейди. Баьри затты кетиреди, шайып алады заман! Сол заманда Мухтар Шайдат-аьптей мен оьз уйине келгенинде, конъысылар баьри аьдетлерди тутып, оьлиди кебинге орап, уьстине керек затларды явып, анасын сонъгы йолга аьзирлеген эдилер. Анасы ога тагы да бек кишкей, курыгандай, юзин касуьветлик бийлеп алгандай болып коьринди. Сол заманда онынъ юрегин энъ авыр сезим — ялгызлык сезими бийлеп алды, эне сол авыр сезимнинъ оьзин заман акырыннан кемирив йок этпеге шалысты. Сондай куьшли зат заман дегенинъ...

* * *

Сыбызгы бурынгы аманласув йырын сызлатып шыгара эди. Мунълы анъ йылагандай болып, бир йогары коьтериледи, сылкылдавга коьшкендей, тоьмен туьседи. Мухтар ак силикат кербиштен салынган оьзининъ уйкен доьрткил уйининъ ашык эсигине карайды. А коьзлери оны тувыл, а сосы ерде турган эм онда анасы оьлген балшык уйди коьредилер.

— Салам алейкум, Мухтар! — деген саламласув онынъ ойларын боьлди.

Тап уйкенлердей болып, тамадасып салам берген яс бала эсик туьбинде туры эди.

— А, а, Юсуп. Алейкум салам! — деп, маьне берив саламласты бала ман Мухтар да, тек куьлемсиреди: кишкей

конактынъ тамадасувына завкланып карамай болмаяк эди. — Кир, конагым бол.

Тымалап тегаран юрген домбай Юсупты Мухтар конъысы балалардынъ баърисиннен де артык коьретаган эди. Эски кирз этиклерин кийген аякларын суьйреп, уьстиндеги кирленген балонье шонтыгынынъ баслыгын туьсире берип, ол асыкпай сарайга кирди. Этиги де, шонтыгы да буга агасыннан сонъ тийгенге усайды.

— Сыбызгыдынъ аьлемет анъын эситтим де — келдим, — деп анълатты ол эм бурнын тартты. — Мага агаш ат эткесинъме?

— Айхай да! Ысла, — деди Мухтар эм аттынъ басы ярасыкланып турган таякты ога созды.

— Ого, мунавы аьлемет зат экен! Элдардыкыннан да аьруув! — деп сол сабатлей тамадалыгын йойып, куванышы койнына сыймай, суьйинип кетти Юсуп.

Бала таякты бутларынынъ арасына салды да, колларын булгалаклап, шоршып эм давазы ман да аттынъ шапканын эркелеп, турган еринде айланды.

Мухтар куьлемсиреди. Ол балаларга вак затлар, ойыншыклар: пыштавлар, кынжаллар, балшыктан атлар, ийтлер, кораз кабаллар этпеге суьетаган эди. Биринши ойыншыкларды ол, Али мен Мурат уьшин, олар юрип баслар-басламас, этип баслады. Оннан сонъ ювыкларынынъ эм танысларынынъ балаларына да этип, оларды суьйиндирди. Тез арадан авылдынъ бала-шагасы обзининъ тилеклери мен ога келуьвши болдылар. Биревге де ол эте алмайман деп айтпады эм мине бир неше йьллардан бербетин ол балаларды обзининъ обнерли савгалары ман кувандырып келеятыр.

— Айда, шап, атынъды атландыр! — деп Мухтар Юсуптынъ бетин сыйпап, завкландырды.

Дунья завклыгы басына келген Юсуп, авыр этиклерин тегаран коьтерип, атын шаптырып, кетти. Колларынынъ аялары ман эсиктинъ энегесине таянып, Мухтар куьлемсиреп кишкей атлыга карады. Бес йыл артта баладынъ оьлген атайы — Якуб эсине туьсти эм баягы заманнынъ айлак тез кетуьви акында ойланды. Ямгыр ява берди. Мухтар каты ойларга коьмилип бир кесек заман турды. Заман деген неди? Ол муна ямгырдай,

елдей козгалатаган затпа, яде болса, бу оьмирли коьктей, ердей, тавлардай бир ерде туратаган затпа? Неге ога сан шыгарылган? Эгер саналмаган болса, бир кыйынлык та йок та. Янгы куьн келген деп аьдем турады, куьн кетти деп ятады, а яшавдынъ басы, сонъысы бар экенлигин коьтере ойланмайды. Заманды билген аьдем, сабатлерди, куьнлерди, йылларды санап, яшав болжалы ман бериле-таганын сезип, не азап шегуьвге калады, язык.

Ямгыр токтамай явады. Мухтар ога карап, басына келетаган ойлар ман куьресуьв юргистеди. Карамы, уй иргесининъ касындагы уьш тегершикли тетикте токта-лып:

— Кишкей балалар калдырган болартагы, эртеникте де соны коьрдим, неге киргистпедим? — деп, ойларыннан бираз тасаланмага шалысты.

Ама бу шалысув бос эди. «Заман недир?» деген баягы ой басына йылысып келди. Заман акында сосындай ойдан онынъ мунълылыгы оьсе берди эм Мухтар сол ойларын куваяк болып, карамын акырын уййине коьширди. Йыл-тыраган телетин тоьбеге, ясыл капакларга, оьрнекли каланган иргелерге карады. Уйи уьшин ол ишиннен оьктемсийтаган эди. Соьле де оьктемсип алды. Ясыл сыр-га сырланган коналарга карады, олардан боькшелерге аккан ямгыр сувдынъ шыпылдаган сесин тынълады эм оьзининъ коьнъилленип кеткенин сезди.

Ол уй салувды басламага коьпке дейим йигерлен-мей турды, каьри коьп, куьш коьп керек, сонъына еткере алмасам ша деп шекленди. Ама балалар оьсип еттилер, ата-анадан калган уйде яшамага тар болды, ак кербиш-тен ярасыклы, онъайлы уйлер салган конъысылардынъ алдында да уят эди. Эм Мухтар уй салмага токтасты. Бурынгысы йыл ол аьели мен казануьйге коьшти. Кой, онавга юзык тавык сойып, аракы алды да, тувганларын, конъысыларын, юыкларын шакырып, талака этти. Балалардынъ куванышлы шав-шувы ман эр аьдемлер биргелесип, Мухтардынъ эски уйин буздылар, орнын тазаладылар. Янгы салынаяк меканнынъ орнын да ка-зып, оьзининъ теңлери мен Кобан бойыннан йййып аькелген таслардан фундаменти де каладылар. Оьлмес-

хан, Шайдат-аьптей, эм аркалдас кардашы Аскердинъ пишеси Фатима туьрли аслар астылар эм куллык кутылганда, той басланды. Мухтар оьзи де авылшыларынынъ талакаларына коьп барган эм акша шыгармага да кызганмаган. Неге десенъ куллыктан сонъ аьдемлер биргелесип олтырып, хабарласып, куванышты созбага суйедилер, сосуйтип биргелесип этилген ис тек авыр куллык тувьлтта, а уьйкен байрамга усайды... Уьйдинъ иргелерин Мухтар оьзи каламага токтасты. Коьбинше аьлде сосы иске калавшыларды ыслайдылар. Бас дегенде, Мухтар да Парисбнйге тилеп, мынъ маьнетке калавшыларды аькелдиртеек болды. Узынлыгы он эки метр, кенълиги тогыз метр болган уьй калавдынъ, элбетте, куллыгы коьп. Болса да, калавшыларды шақыраягын койды: дурысын айтсанъ, кенетен аьдемлерге акшады бермеге кызганды, оннан баска болып оьз уьйин ким ди бир ян авырмас кисилердинъ коллары этееги ога ярамады. Ойланды Мухтар, ойланды, райцентрге барды, калавшылардынъ исин коьзлеп юрди. Эм уьй калавды оьзи баслады. Бас дегенде куллыклар акырын йылыстылар. Оннан сонъ кардашы Аскер калав исининъ бир кесек сулыпларын аньлатканда, куллыклар онъланып кеттилер. Аскер бир заманда курылыс бригадасында ислепти.

Яз бойы, иссиликке де, явынга да карамай, Мухтар оьз уьйининъ иргелерин калады: отпуск заманында эртенъи намаздан каранъы ясыга дейим, оьзге куьнлерде куллыктан сонъ кара терге туьсип куллык этти. Оьлмесхан ман Али мая эттилер, кербиш тасыдылар. Баьриси де арыды, такатлары калмай таьвесилди. Ама Мухтар сонъгы карнизин салганда, кайтип суйиндилер, кайдай куваныш болды. Ол оны, ак кербиш пен кызылды араластырып, терезелердинъ туьбиндеги кызыл кертлежлер мен келисли этип, аьдуьвлеп калады. Оьрнеклер ярасыклы эм коьрнекли болдылар. Сосы оьрнеклерди оьзи ойланып калаганы уьшин Мухтар оьктемсийтаган эди.

Куьзде ол ямагатты тагы да талакага йыйып, тартпыларды орынластыртып, макасларды коьтерип, табанды балшык пан соктырып, уьйдинъ тысын да ыслатты.

Сувыклар келгенше, Мухтар тоьбеди телетин мен яппага уьлгирди, кыста агаш куллыклары ман каьр шекти.

Язлыкта, уй тамам олтырган заманда, Мухтар полларды оьзи согып шыкты, оьзи ясаган эсиклерин, терезелерин салды. Язда янъы уйге кирувдинъ тойын эттилер. Ол да аьрув зат. Уй иелери мен бирге куваныш боьлмеге авылшылар келдилер, савгалар эттилер: куллыктагы дослары ирге сабат, Якубтынъ авлетлери олтыргышлар, Аскер мен пишеси стол, конъысы Парисбий ерге тоьсемеге куьйиз яюв аькелдилер. Баска конактар да бос коллары ман келмедилер, аьдетке коьре, кимиси он, кимиси он бес мьнет акша аькелди. Савга кайдай болса да, янъы уйге киргенлерге ярдам болды. Аьрув аьдет!

«Али аьскерден келсе, уйленер, эм соьле бос болып турган эки пеште турар», — деп, аьдеттегинше, ойланып алды Мухтар. Алай да, булай да уйкен улы аьелден айырылып турмага керек, ата-ана ман, аьелли болганда да, кишкей улы яшамага тийисли, деп ойлана берди ол. «Бир зат та тувыл, куьш болса, Алиге тагы да ийги уй саларман. Салалмасам ша?.. Не этеексинъ, аьше, Али оьзи салар. Коллары онынъ уста, оьзи куллыксуьер, тынълавлы, Мураттай тувыл — Мухтар кабагын туьйди: пишеси мен болган буюгынги соьзи эсине туьсти. — Кимге усаганды-ав бу? — деп ойланды кишкейи акында. — Яшавдан бир кайгысы йок. Не зат айтсанъ да, тек куьлейди, оьзин бир зат анъламаган анъкылдактай этип коьрсетеди... Кылыксызландырдык биз оны».

* * *

Ол коьпиршикленген батпак сувларга, ямгырдынъ астында оьксиздей болып коьринген тракторга, шылмадынъ салпыраган бутакларына, караланган брезент астындагы озган йылдан калган пишеннинъ сувланган йигине карады: басын коьтерди — куьнъиртленген коьктен ерге дейим тартылган ямгыр агымы куйылады эм эректе тап яювдай тутасланады.

— Куятаганына каратага сен онынъ! — деп куьрсинип алды Мухтар. — Юрегинъди сыгып, аьдемди эриктирип, эне янынъды салмага ер тапшайсынъ.

Ол эсик беттен тайды, энъкейип олтыргыштан сыбызгыды алды да эринлерине салды. Сосындай мунълы аыл онда алдын да бола туратаган эди. Кайдан шыкпага керек мундай коьнгыл? Сейирин калдырады бу зат онынъ. Аьелинде де, куллыгында да баьри зат та аьруьв, а бирден кейфи бузылганнан эне дуныяга карагысы келмейди: яшав ога маьнесиз, сейирсиз болып коьринеди, кайдай бир туьрленис болувын суьеди, а кайдай туьрленис экенин Мухтар оьзи де анъламайды. Сосындай вакытларда ол аьдемлерден шет кагылып, терен ойга коьмилип, беки мен кольна туьскен таякты йонып баслайды, яде болса бир зат та коьрмеген коьзлери алыс карап, оьзи аясына туьскен кайдай ды бир кишкей тасларды, каткакларды таслайды...

Сыбызгы аянышлы, созылган анъ шыгарады. Кавгадан сонъ кишкей яс болып, ол плугатор болып ислегени эсине туьсти: ер катпарланып авдарылады, коьз алдында алдыр-булдыр коьринип кеткен баразнадан басы айлангандай болады, тек мызгап кетип сабаннынъ астына туьсермен деген ой басыннан таймайды. Сонъ тунъгыш эгиз балаларынынъ, кыз бан ястынъ, тувганнан сонъ оьлгенлери, кайгыдан пишесининъ картайганы, бузылганы эсине туьсти. Сол арада Оьлмесханнынъ яс заманы, онынъ карагошкыл, кара сепкилли бети коьз алдына келди...

Ол эртеник сайын Шайдат-аьптейдинъ уьйининъ касыннан куйы сувга баратаган эди. Сол заманга ювынып, тазаланып, ак коьйлегин кийген Мухтар козы терек артына ясырынып, кызды анъылып, коьзлейди. Эм сосы ерде, систем кадалып, кыздынъ артына кайтканын саклап турады. Юректи телезитип, ярым саьат озады. Ийinine салган сувагаштагы шелеклердинъ авырлыгынан, алдыга энъкевли болып, юрген, бели бир увыс сынлы кызды коьргенлей, дуныясын мутып коятаган эди Мухтар. Эм ол кыздынъ артыннан коьзден тайганша карап турыр да, сонъ барып кийимин авыстырып, исине йоьнер эди. Язлыкта оны мунда, совхоздынъ экинши боьлигине, коьширдилер. Оьзининъ авылыннан бир кесек заманга болса да, кетеегине Мухтар суьйинди. Оны аьскерге алган йок эдилер, а ол бу затты юрегине ювык алып кайгырды, неге десенъ аьскерге бармай калганларга авылшылар суьйкенсиремей карайтаган эдилер. Мухтар оннан алдын да оьзининъ аксаклыгы уьшин уялып

юрди, эндигиси обзин кобтере де наьсипсиз деп билди: тенълери мен юргеде тартынды, кызларга кобтере де карамады. Аьдемлерден шет кагылып, бир уйли болып кетейтыр эди, обзининъ ясыртын кайгысын басар уьшин кайсы куллыкты да колына алып каьр шекти эм оны сонъына еткерип билди, куллыгыннан сонъ уйине эрте келмеектинъ каьрин шегип, исин бардырып, бир якка да асыкпады. «Сосы яс уьшин юрегинъ авырыйды, — деп соьйледилер авылшылар. — Эртениктен кешке дейим эшектей болып куллык этеди, яшавында бир куваныш коьрмейди. Ялгыз язык сени, ялгыз». Аьптейдинъ яшаган авылында Мухтардынъ таныс дослары йок эдилер, сонынъ уьшин де мунда онынъ юрегин йигерлик бийлеп алды, яшавга да коьнъилли болып карады. Оьлмесханды коьргенинде обзининъ кайгысы эм коьнъилининъ буьтинсизлиги акында коьтере мутып койды. Дурьс. Кыз бан соьйлемеге яде оны ман орамда распага онынъ йигери батпады. Болса да, эртеник сайын Оьлмесханды коьзлев кайдай куваныш эди, онынъ атын айтып уйклав эм суьйтип те уянув ога кайдай рахатлык аккелди. «Меним пишем болмага разылыгын берсе деш!» — деп мырат этти Мухтар. Аьр куьн сайын Шайдат-аьптей ога кылпысып, куьлемсиреп каравын да сезбеди.

Бир кере Мухтар, аьдеттегинше, терек артында туры эди. Коьргенине коьзлери ьйнанмадылыр. Шелеклери мен келаяткан Оьлмесханды, сыйырын туварга айдап кайтаяткан, Шайдат-аьптей токтатты.

— Оьлмесхан, гоьзелим, бизим ясымызды бу кадер неге кыйнайсынъ? — деди.

— Не айтатанынъды анъламайман, Шайдат-абай? — деп тегаран давазын шыгарып соьйледи Оьлмесхан.

Мухтар басына кайнаган сув куйылгандай болды. Ерде тесик бар болса, атылып кетеек эди. Теректинъ артында сезилмес уьшин тагы да бек кунысты.

— Анълайсынътагы? — деп Шайдат куьлемсиреди. — Ана ерде кимнинъ ак коьйлеги коьринетаганын, оны да билмейсинъме?.. Шык, йиеним, шык, ясырынганынъ болаяк, — деп Мухтарга бакырды.

Ама Мухтар шыккан тувыл деш, коьзлерин тарс юмып, турган еринде тастай болып катты.

— Абай, уыйтип неге айтасынъызды?.. Неден керек? — деп тиледи кыз, онынъ уялганнан тегаран сойлеги коьринетаган эди.

— Неге керек болсын? Бек керек. Э... э, кызардынъ-ма, озинъди озинъ билдирип турысынъ. Тез арадан айттырып келеек кудаларды уйдегилеринъиз сакласынлар! — деп кыскаяклы озь соьзин бардыра берди.

Мухтар, кимди бирев енъиннен тарткандай, коьзлерин ашты. Бурылып караса, касында Шайдат-аьптей куьлемсиреп туры эди.

— Аьрувь кызга коьз аткасынъ: ярасыклы, сынлы, куллыксуьер, — деп завкланып мактады ол. — Оьлмесхан меним келиним, сенинъ пишенъ болар. Мен ол затты этпей калман!

Эм соннан сонъ озь де кыздынъ анасына йыйы баратаган болды.

— Йиеним сыпатка да яман тувыл, колыннан да коьп затлар келеди, — деп Шайдат-аьптей Мухтарды мактады. — Совхозда оны айлак куллыкшы дейдилер, сонынъ уьшин сый коьредилер. Давдырамдай машин юргисткенин коьрген боларсынъ? Онынъ оькиргени Кобаннынъ аргы ягында да эситиледи...

Мухтардынъ сыйлы аьдем, ийги куллыкшы экенлигине соьз барым десе де, Оьлмесханнынъ анасы катырып ойын айтпады: кызым не дер экен, деди.

— Кызынъыздынъ ярасыклыгына, аьрувлигине соьз йок, элбетте, киевди озьине озь де сайламага болаяк, — деп кыскаяклыдынъ соьзин йоьплей берий, Шайдат-аьптей эринлерин кысып, — тек каранъыз, еткен... Уыйтиш коьтере олтырып та калмага болаяк, — деген ойы ман коркыстып та алды.

Кайда да, сонъгы кере барганында озь мырадын туврасыннан айтып берди:

— Кызынъыз аьрув ерге туьсеек. Бу затты мен озь яваплыгым ман айтаман. Мен айтпасам да, озинъиз ойланып та каранъыз: куллыкты елкесине арткандай кайнанысы йок, кайнатасы йок... Ой, озь басына озь ие болып, тотайдай яшаяк. Туврасын айтаман тувылма? — деп Шайдат соьз кызганмай, исти ян-яктан тергеп алды.

Эм ыйнандырды... Эртеси куьн кудалар келдилер. Мухтар Оьлмесханды «акашпаяк» деп соьйлестилер, келинди акашув той аьдетине айланып кутылган болса да. Неге десенъ Оьлмесханнынъ атасы кыздынъ уьйден шыкканын суьйди.

* * *

...Сыбызгы конъыравдай занъырайды, тек бу анъда уялшанълы, тартыншаклы эм куванышлы, баьриси де бирге болып бир аьлемет сеслер бар эдилер. Ол анъ яслык акында, танъдай таза яслык акында эди.

...Той кутылган сонъ ясты, муьйистеги шымылдыктынъ артында олтырган келинге, конак пешке аькеттилер. Кешелик бойы я сав болмай, я тири болмай турган Мухтарды дослары коьп кажавладылар. Шайдат-аптейдинъ озьзи «йигиттей бол, йиеним!» — деп айтып койды. Кене де уьйленген яс конак пешке киргенлей, олтыргышка олтырды да, тастай болып катып калды. Кызарып, кубарып ол коьзлерининъ астыннан, бир сес шыкпаган, тыныс алуудынъ озьзи эситилмеген, шымылдыкка карады. Ол суьйтип, терезе капакка яслар сокканша, олтырды. Сол заманда Мухтар ушып турагалды да, терезеяювларды япты эм сакат аягын суьйреп шымылдыкка янасты, оны да акырын йылыстырды. Ога анълатканларыша, кыз ога каты болмага керек дегенди эске алып, ол сол затка да аьзирленди. Ама Оьлмесхан озьзининъ исси колларын ога созды, олтыргышыннан турды эм басын тоьмен салып орын бетке барды. Тастай болып катып, янъы уьйленгенлер орындыктынъ шетинде танъ атканша систем кадалып, олтырып шыктылар. Танъ ювыклап келейткан заманда, Оьлмесхан сесин тегаран шыгарып:

— Сага тезден кетпеге керекти де, ятып тыншайсанъ... — деп эсине салды.

Сосындай ян авырувлы, юректи ириткен юмсак даваздан Мухтардынъ тынысы битти. Соны ман биргесине пишесининъ туврадан соьйлеви онынъ юрегине шекленуьв эндириди. «Белки, ол кыз болмаса ша? Ярасык, аьруьв, а неге эсе де коьпке дейим байга бармай турган.

Белки куынали болса ша? Сонынъ уьшин оьз авылынынъ ясына киевге баралмаганы. Аксакка кайдай болса да, болады деп ойландыларма экен меним акымнан, — деген ойларыннан Мухтар оьзи уялды. — Сосы мен алжыдымма-ав? Мунавы Оьлмесханды да!»

Ол оны кушаклады эм исси кызувга туьскендей болып, коьзлерининъ алдында яскылт туман айланды... Наьсипли Мухтар каранъалыкта тегаран коьринген пишесининъ бетин коьзледи, бармакларынынъ ушы ман касларын, ябык коьзлерин, рахатлык куьлемсирев энген эринлерин акырын сыйпады.

— Оьлмесхан, аьруввим... — деген соьзлер кайданды оьзлери шыктылар.

Аьдетке коьре, Мухтар он куьн бойы, уьйкенлерден тасаланып, заманын келиннинъ касында озгармага тийисли эди. Суйтип те этти, эм сол кадер заман бойы оны ман соьйлемеге тартынып турды. Тек юреги куванышка толганнан даяналмай: «Оьлмесхан, аьруввим...» — деп, сосы эки соьзге болган суьювининъ куьшин салып, айтты.

Куьзде, совхоздынъ экинши боьлигинде заманлы куллыгын кутылган сонъ, ол пишесин муьлки мен ата-анасыннан калган оьзининъ бос турган уьйине аькелди. Уьйкен той курамага амалы йок эди, колыннан келгенинше зыпетлер стоьлге салып, бир неше тенъин, Огурлыды шақырып, оьзининъ ийгилигин авылында да белгиледи. Эм оьз аьели мен яшап баслады.

Неше йыллар кеттилер, а бу затлар тек туьнегуьн болгандай коьринедилер. Заман, заман! Уьйкен куваныш, уьйкен ийгилик мутылмайды, оларды эстен тайдырувга заманнынъ куьши етпейди экен...

* * *

...Мухтар сыбызгы тартувын койды, коьз алдында тутасланган ямгырдан уьйи бетке карады. Оьлмесхан ашувсыз куьбирденип балаларга ас бере болар деп ойланды эм онынъ Мурат пан соьйлемеге кереги акында тилегин эсине туьсирди. Пишеси мен олар бир тил тавып

яшайтаган эдилер: аьр заманда бир-бирин анълап эм сый коьрип, кайгы, каьр шегуьв, куваныш дегендей, затларды бирге боьлип яшадылар. «Не этеексинъ, аьше, бир йол ман барамыз, эки агын бирге косылып, сув болдык, бактым Оьлмесхандыкы ман дайымга бирикти», — деп ойланды Мухтар.

Савлай яшавынынъ ишинде ол бир кере аьели мен бир ай коьриспей турды эм уьйине кайтаятканда, Оьлмесханды айлак бек суьетаганын тагы да бир анълады, коьрисуьвге асыкканнан онынъ юреги тап еткен ястыкындай даянышсыз дунъькилдеди, асыкты. Мухтар оьз оьзиннен куьлемсиреди, йылы шырайланды. Оьзган йыл Ялтага тыншаюв уьйге барганын, Иван Харитоновичти эсине алды...

Экинши басы

Язлык кыр куллыклары, ер айдав эм шашув кутылган сонъ Мухтарга савга этап, тыншаюв уьйине путевка бердилер. Бас дегенде ол сейири калды, сонъ: «Курорт? Неден керек мага курорт. Куьн? Куьннен коьп бизде не бар?! Денъиз? Кобандагы сувдан ийги сув кайдан табаяксынъ? Йок, йок, бараягым йок», — деп ол коьтере унамады. Куллыктагы тенълери де, конъысылар да, ювыклары да, тыншаюв дегеннинъ аьлемет экенлигин буга анълатпага шалыстылар. «Денъиз ягада кыздырынып ятаяксынъ, дейсизбе? Бир зат та этпеексинъ: куллык та йок, каьр де йок, кайгы да йок. Ондай зат мага келиспейди, мен ятарбекликти суьймеймен эм ятарбек болалаяк та тувылман!» — деп олардынъ соьзлерин, куьлемсиреп йолыгып, янына да ювытпады. Оьлмесхан муны ьйнандырып койды.

— Сени йибермеге де коркаман, — деди ол, — уьйкен калада адасып, басымыз казага калар, Алла сакласын ондай заттан, тек бармага керек: аьдемлердинъ эткен сыйына мисетсинмей карамага ярамайды да.

— Сый этилип берилген савгады унамайтаган аьдем болатаганма, аьше? Эткенимизди мисетке санамай, бизди де онъайсыз аьлге калдырув, аьруьв тувыл, — деген ойды айттылар басшылар да.

Мухтар ойланып карады да, пишесининъ айтканы ман унасты эм бармага керегин макул коьрди.

Эки куьннен ол Ялтада болды. Йолда аьдемлердинъ коьплигиннен эм коьнъилине келген коьп янъылыклардан ол арыды эм тыншаюв уьйин тапканша, онда орынласканша, куьйгелеклеп коьтере де мойыкты. Колына ашкышты алганында, мунда келгени уьшин ашувланып, оьзине оьзи шамгалды. Эки аьдемге сымарланган кишкей боьлме онынъ коьнъилин коьтермеди. Эм мундагы мукаятлы тазалыктан, иргеде илинген суьвретлерден, орындыклардагы акшыл туьсли яювлардан, онынъ иши тартылып, тартынды. Аьле стоьлдинъ уьстиндеги сув куйылып салынган сисе савыттынъ оьзи ога симсирейип тургандай коьринди. Ол тыншаяк эди, тек йылтырап турган тап-таза орынды бузбага йигери батпады, куьндиз уйкламага болаягы ман болмаягын анъламады. Шемиданнынъ оьзин ашкысы келмей, ол олтыргыштынъ шетине илингендей болып, орынласып, узак заман олтырды. «Баьри зат боьтекейдей болып, коьринсе, ол не тыншаювды оьзи? — деп ол коьнъилсиз ойланып: — Ах, соьле оьз уьйимде яным кайтип суьйсе суьйтип ятып, бир мызгап алсам деш. Навы не затты оьзи? Бу орынларга колынъ ман тиймеге де тартынасынъ», — деп ол не зат этеегин билмеди. Сонъ коьтере де муьзлы болып кетпес уьшин, тыска шыкты. Тыншаюв уьйдинъ тыскы эсигининъ касында бираз турды да, сонъ, куьлеп, соьйлеп, тоьгеректи басларына кийип бараяткан кызлардынъ артыннан барып, басамаклар ман тоьмен туьсти. Бу кызларды ол кагытын туьзететякканда коьрген эди. «Сосылар этетаган затларды мен де этейим, — деп ойланды Мухтар. — Эште, булардынъ мундай ерлерге келетаганлары биринши кере тувыл болар». Орам толган аьдемлер: тыншаятаганлардынъ бирерлери озып кетип; оьзгелери коьгерилип, ызыгыов токтамайды. Ол олардынъ куванышлы юзлерине карап, оьзининъ муьшшылыгынынъ таювын сезгендей болды. Кызлардынъ артыннан иерип, денъиз ягага келгенинде, оны бир аьлемет сейирлик эм шатланув бийлеп алды, эне сол заттан онынъ тынысы боьлинип кетти.

Онынъ алдында денъиз тоъселип туры. Онынъ не шети, не кыйыры коьринмейди, тек кайдады бир эректе коьк пен косылгандай болып коьринеди. Сосы куьнъирт-яскылт кенълик эрекке тайган сайын коьгилдим туьске айланып, йогарыга коьтерилип, тап ер уьстине илингендей болады. Сонынъ уьшин онынъ сонъысы, шет-кыйыры йоктай болып коьринеди. Ол денъизди телевизордан коьп – кере коьрген эм оны, Ялтага келеятырып, автобустынъ терезесиннен де коьзлеп алган эди эм онынъ акында, аьдемлерге пайдасын аькелген, ягалары да болган, коьл деп ойланды. Ама соьле денъиз ягасында турганында, ол онынъ шети барлыгына ыйнанымын бойсындырып болалмады. Денъиз, ога суьйтип, табиаттынъ аьлемет куьшин саклайтаган зат болып коьринди. Коьзлерине акырын йылысып келеяткан ак кеме илинди. «Узак ер-ден келе болар», – деп кемеди озгарган аьдемлер акында ойлады, сонъ денъизлер эм сувлар айырган эм коскан калаларды, халкларды, эллерди коьз алдына аькелмеге шалысты. Элбетте, дер-дуныядынъ уьйкенлигин эм онда коьлем аьдемлер эм кыраллар барлыгын ол муннан да алдын билетаган эди. Тек сол билуьв Мухтардынъ оьзи эм яшавдагы орны акында анъламына эш бир зат та коспайтаган эди. Соьле болса ол тоьгеректеги баьри зат пан оьзининъ айырылгысыз бирлигин анълап туры: сосы денъиз бен де, коьк пен де, бу аьлемет ийнели ясыл тереклер мен де, кеме мен де. Дуныяда баьри заттынъ бир-бириси мен байланыслы эм бир-бирисине бойсынувлы болган бирликте экенлиги онынъ коьзлерин янъыдан ашкандай болды. Эм оьзи сол бирликтинъ кайдай ды бир кесеги экенин Мухтар сезип туры. Бу зат оны сенъкилдетип салды. Ол, согылып келген толкынлардан тая берип, яде олардынъ артыннан иергендей, адым этип, денъиздинъ шети мен узак заман юрди эм юзиннен куьлемсирев таймай турды. Сондай куьлемсирев мен ол тыншаюв уьйине келди, сондай куьлемсирев мен пешиндеги стоьлге олтырды эм коьзлерин терезеге тигип, коьринмес узаклыкка карамын таслады. Сосы куьн денъиз ягада онынъ коьзлерин ашкан янъылыктынъ маьнесине шыгаяк болды, дуныяда эм яшавда оьзининъ маьнелигин эм орнын анъламага шалысты.

* * *

Эсик керилип ашылды. Пешке йылтыравык куьлтис костюм кийген орта бойлы берк киси кирип келди.

«Уыйкен орында ислейтаган аьдем болар», — деп токтасты Мухтар, эм конактынъ оттай янган кызыл галстугына, баалы саргылт шеמידанына карады, олтырган ериннен турды.

— Танысайык, конгысым, — деген конактынъ таьмпик бурынлы юзи рахатлыктан яйнады. — Меним атым — Иван Харитонович. Донецктен келгемен. Шахтерман.

— Михаил... Андреевич, — деп колын ала берип, оьзининъ атын орысшаландырып, йигерсизленип айтты Мухтар. Бираз ойланып турды да, сонъ уялганын ясыраяк болып, — мен Кавказдан келгемен, кенъ профильли механизаторман, — деди.

Оьзи кызарып кетти: совхоз берген кагьтларда язылганша ол оьзининъ усталыгын биринши кере айтып туры. Неге десенъ таныс болмаган кисидинъ алдында оьзин бираз тири, эркли этип коьрсетпеге суьйди. «Бола берсин начальник, меним оннан не затым кемди», — деп ойланды оьзинше эм киси шахтер болып танысканына ыйнанмай турды.

Иван Харитоновичтинъ ясыл коьзлеринде куьлемсирев коьринди.

— Кенъ профильли дейсинъме? — деп ол, бу соьзге айырым маьне бергендей, бармагын йогары коьгерди эм куьлемсиреди. — Атынъ неге орысша болганды?

Кисидинъ суьйтип сораганы Мухтарды саьспеклетти. «Атымды туьрлендиргенимди кайтип билди экен бу, не зат деп аьнлатайым экен эндигиси?» — деп кыйналды ол. Эм:

— Меним атым, дурыс этип айтканда, Мухтар, атамнынъ аты ман айтканда, Алимгереевич, — деп Мухтар тагы да бек кызарып оьз ойын ашып салды. — Орысшылатып айтсам, эсинъизде ийги сакларсыз деп ояладым.

— Мухтар Алимгереевич деп айтсам да, эсимде аьруув сакларман, — деди конгысысы оны боьлип, эм ата-сынынъ атын айтканда тили куьрмелгени коьринди.

— Оннан эсе де, Михаил Андреевич деп айт, — деп өзъ созинде берк болмага токтасты Мухтар.

Өззи: «Орыс атым болып та бир ай яшайымтагы. Аъли суьйтип яшамага сейирлиги де бар», — деп өззи-өззин акламага шалысты.

Атын туьрлендирип турган ол биринши тувыл эм бу затты ол шыгармаган. Онынъ авылында бир кесеклер, боьтен де, райцентрде яде коьйлерде¹ таныслары болганлар өзлерининъ атларын туьрлендирмеге суьетаган эдилер. Айтпага, Хасаннынъ орнына Николай, Юсуфтынъ орнына Иосиф, Магомедтинъ орнына Миша эм тагы да сондай авыстырувлар эттирип коядылар. Мухтар мундай затты келискисиз деп санаса да, айлак сейирли коьретаган эди. Сонынъ уьшин ога да суьйтип Михаил деп айтувды суьйди. Элбетте, авылда Мухтарды орысша атамага биревдинъ де акылына келмеек, а ол өззи ондай затты айтар уьшин авызын ашпага да коркады, авылдаслары куьлките айландыраякларына шекленмейди. Баска яктан алып караганда, Мухтар өззин сосы ят аьдемнинъ касында оьктемле этип коьрсетпеге суьйди эм сизде болгандай атлар бизде де бар деп анылаткысы келди.

— Михаил Андреевич болса, Михаил Андреевич, — деп ийнин кагып алды Иван Харитонович. — Мен сенинъ, коькирексип билмеген, ийги аьдем экенлигинъди коьрип турыман. Ол зат аьруув. Сол сабатлей «сен» деп соьйлеп баслаганынъа аьперим!

— Ол заттынъ кайтип болганын өззим аныламайман. Ногайлар сынъар бир аьдемге «сиз» деп айтпайдылар. Тенъ болган аьдемине «дос» деп коядылар, сендей эсейип бараятканга «агай» дейдилер.

— Ол заманда сен мага «дос» деп айтаяксынъ, «агайынъды» койып тур, — деп куьлди Иван Харитонович.

Иван Харитонович соьйлемеге авас аьдем болып шыкты, яшавыннан коьп затлар акында хабарлады. Аъле кишкей яс болып, кавга этип юрген, пленге туьскен, оннан кашкан, Францияда партизанлык эткен; кавгадан сонъ коьп йыллар коьмир шыгарув ман каьр шеккен, пенсияга кетпеге коьптен бербетин заманы еткен болса да, диспетчер болып шахтада ислевин бардырады. Карындасы ман

¹ Кой — станица.

турады, пишеси оьлгенли йырма эки йыл болып, ондай экинши кыскаяклы ман распаган себепли, ол янъыдан уйленмейди. Уйленмегени ийги де болар, неге десень ол карындасына эки балады оьстирмеге ярдам этти. Кыскаяклы оьзининъ аьр отпускында балалары ман кыдырады экен, Иван Харнтонович болса мине он бес йылдан бербетин оьз отпускын мунда, Ялтада, озгарады.

— Солтта, сыйлы Михаил Андреевич, бу калады мен бек аьруьв билемен. Мунда сага баьри затты да коьрсетпеге боламан. Коьрсетейимме? — деп Иван Харитонович дослык тутувга биринши абыт этти.

— Карамага керек эди. Сав бол! — деп Мухтар, ишинен билдирмесе де, суьйинди сол абытка.

Эртенгиси куьн эртеникте ол денъыз ягага йоьнеди. Куьн ярык, йылы эди. Толкын ышылдаган сеси мен гранитке согылып алады, чайкалар шыйкылдап кышкырадылар, кийинип-ясанып юрген каьрсиз курортниклердинъ куьлкелери, кажавлы соьйлевлери тоьгерекке яйыладылар.

Иван Харитонович тагы да оьзи, шахта, карындасы эм онынъ балалары акында хабарлады. Бирерде ол бирден токталып, пиджагынынъ этегин кенъ таслап, коьзлерин шуйкейрейтир де:

— Аьруьв бек, калай бир бек аьруьвди-ав! Ава десень ава! Сезесинъме? Калай яхшы авады, сезесинъме? — дейди.

— Аьше, аьше, — деп разы болады Мухтар. Касыннан озганлар онынъ коьрпе боьркине, крем ягылган кара этиклерине, карагошкыл коьк кумаштан тигилген кителине эм галифесине завклары калып карайтаган эдилер. Келискисиз кийингенин Мухтар оьзи де сезип баслады. Мухтар оьзининъ кайтип кийинетаганы акында бир заманда да ойланганы йок эди, соьле болса оьзин онъайсыз тутып, Иван Харитоновичке сукланышлы карады. Янъы танысы оннан тогыз яска уйкенлигин билгенинде, ол оны куьнлеп алды.

«Коьресинъме, кийим дегенинъ не экенин? — деп ойланды Мухтар. — Аьдемди де ясартады, сый тувдырады, меним кийимим болса, селекеге тийисли экен... Эртеннен калмай, оьзиме акшыл туьсли пиджак пан,

акшыл ыстан аларман. Шляпа да алмага боляк. Неге болмайды экен?»

Палатага киргенинде, коньысысы, ягасындагы ак сызыклары ман коьк спорт кийимин кийип туры. Бу коьринис оны коьтере де сукландырды. Тап сосындай спорт кийими мен, тек бираз ушсыз болса ярайды, Али спорт уйренуьвлерине баратаган эди. Али болса, ол ясты да! А бу картка караш! Бир яктан караганда, бек аьруьв этеди деп, Иван Харитоновичтинь кийимге эс беретанын макул коьрди.

Кеше, шыракты соьндирип яткан заманларында, Мухтар караньалыкта онынь бетининь коьринмейтаганына тынышланып, янын кыйнаган затты айтты:

— Сен калады билемен дейсинь. Иван Харитонович, туькенлерди де аьруьв билесиньме? — деп.

— Айхай да, — деди уйкысырап коньысысы. — Кийим сатылатаган туькенди эртен коьрсетермен. Тынышлы кешели бол.

— Сен де яхшы уйкла. Туьсинье де тек ийги затлар энсинлер, — деп Мухтар да йорады, обзи болса: «Мага не керегин ол кайдан билди экен? — деп ойланды. Сонь деньиз ягада юргени эм ога баьрисининь караганы эсине туьсти. Бу да онынь кийимининь оньайсызлыгын коьрген болса да, обзининь тебентелиги мен уьндемеди. «Аьруьв аьдем!» — деген каты ойга келди Мухтар. Коьпке дейим уйклалмай турды ол. Бубьуьнги куьннинь аьр-бир заты онынь коьз алдыннан таймады. Тыншаюв уьйи, кала — булардынь баьриси де авылдагы яшавга усамайтаган эди.

* * *

Эртеси куьн Иван Харитонович Мухтарды сатув этуьв Уьйине аькетти эм олар онда илинген коьлем костюмлардынь ишинде обзлерине керек кийимди карастырып юрдилер. Иван Харитонович коьлына алганын бир кере карап коймады, ишиннен бир затлар соьйленди, тоьгерегиннен айланды, ойланды. Сонь не де болсын, коьзге илинер-илинмес сызыклары болган обзиндикине усаган куьлтис костюмды сайлап алды. Оны коьлына ыслап, тешкеруьвли карады эм Мухтарга

коьрсетип, ярайым деп сорады. Мухтар яратып басын ийди. Иван Харитонович колы ман кийимди оьлшев уьшин кишкенекей боьлмеге коьрсетти. Танысынынь артыннан калмай юрген Мухтар, мунда, уялган болса да ярайды, куьлемсиреп, боьлмеге оьзи ялгыз кирди эм Иван Харитоновичтинь алдында яовды япты. Асыгыслы шешинип, кийинди. Биялага карады. Костюм ога кап пан кептей болып, бип-бирдей эди. Костюмнынь ишинде онынь кевдесининь арыксымаллыгы да коьринмеди, кайтарасына сынлыдай этип коьрсетти. Янъы кийим мен ол оьзи оьзине де ярады, ясаргандай эм кала яшавшысына да усагандай болды. Кийим оьлшейтаган боьлмеден шыкканында, Иван Харитонович басын бир ийinine, сонъ экиншисине салып, оны тешкерип карады.

— Михаил Андреевич, сен яп-ярасык йигитсинь де, — деди ол сейири калувын ясыралмай. — Уьшинимен де айтаман. Суьйтип тувылма, аьруьв кыз? — деп туькеншиден де сорады.

Яс туькенши кыз Мухтарга карап алды да, куьлемсиреди.

— Турган эне киноартист! — деди.

Мухтар уьшинимен де шырайлы аьдем эди: куваньшлы йылтыраган коьзлери, буькирленген узун бурны, каты кара мыйыклары; касларына дейим туьсирилип кийилген боьрки де бетининь эрлигин коьрнекли этип, энъ де аьлемети ол бу янъы кийим мен де ярасатаган эди. Мактав соьзлерден Мухтар бираз тартынып та алды, соны ман биргесине куванды. Ол тагы да бир кере биялага карады:

— Алаяксызба? Язайымма? — деп колындагы карандашы ман блокнотына туьрте берип, кепкен давазы ман сорады туькенши.

— Элбетте. Айхай да! — деп Иван Харитонович танысын аягыннан басына дейим тагы да бир коьзлеп шыкты эм бирден куьлди.

Мухтар онынь карамын коьзлеп турган эди эм аяклары яланъаяк экенин коьрип, досы неге куьлегенин анълады, уялганнан кызарып, кийим оьлшев боьльмесине атылып кайтты, асыгыслы этиклерин кийди де, тастай болып катты.

— Ыстанды кайтип этпеге керек экен? — деп ойланды ол. — Балакларын тысына шыгарайымма? Яде болса оларды ишине тыгайымма? — деген саскынлы карамын Иван Харитоновичке таслады.

Ол болса касларын ойланышлы йыйырды.

— Меним ойымша, алай да, булай да ярамайды... Аягыньа кийимди кайдай оьлшемли киесинь? — деп сорады ол.

— Кырк биринши, — ден яваплады Мухтар.

— Мени сосы ерде саклап тур, — деп Иван Харитонович кишкей боьлмеден зыраньлап шыкты.

Он, он бес такыйкалардан келди. Мухтар костюмы уьшин акшады тоьлеп, колына, туькенши орап берген, эски кийимин алып, тынышланып туры эди.

— Ма, ысла! — деп Иван Харитонович Мухтардынь колын йылтыраган моры баьпишлерди сукты. — Мунда болса, этиклерди салайык, — деп ол уьйкен кагыт-кутыкты айландырды.

— Сав бол, досым, — деди Мухтар, бу зат оны коньиллендирди, юреги юмсайып кетти. Сондай аьлин коьрсетпеек уьшин ол акырын бурьлып, акша шыгараяк болып, колын кисесине йиберди.

— Асыкпа. Соньында берерсинь, — деп Иван Харитонович онынь колын ыслады... — Сен тагы да бир зат алгынь келип олтырса ша? Етпей олтырар, — дегенинде, досынынь хаьтери калгысы келуьвин коьрип, баьпишлерге коьрсетип: — Бас деп аякларыньа оьлшетагы, белки келиспес, авыстыраяк болсак та, билмейсинь, — деп косты.

Ама баьпишлер кап пан кептей болып келистилер. Тек бир келиспегени: яньы аяк кийиминде Мухтардынь аксаганы тагы да бек сезимли болды.

Иван Харитонович бу затты сизди эм тыншаюу уьйине, юкленип кайтаятканларында, этикшилердинь мастерскойы касында токталдылар.

— Бир этигиньнинь оькшеси бийиктей коьремен, — деди Иван Харитонович Мухтарга карамай. — Баьпишлерге де суьйтип эттирсек, калай коьресинь? — деген соравы ман карады ол Мухтарга.

Мундай эс этувликтен, ян авырувлыктан Мухтар коьтере де кыпынълап кетти. Эм янъы танысына муьсиревли коьзлери мен карады.

— Аьше, мен барайым этикши мен соьйлемеге? — деп Иван Харитонович суьйинди.

Арасы коьп кетпей, ол баьпишке оькше кагып, мастерскойдан шыкты, Мухтар оны аягына кийип, дослар тыншаюв уьйине йоьнедилер. Оьзлерининь туратаган номерлеринде туьйиншиклерин, кутыкларын калдырып, денъиз ягага асыктылар. Мухтардынъ уьстинде — янъы костюмы, янъы коьгилдим коьйлеги, мойнында алагаз галстугы, басында — кенъ шетли фетр шляпасы. Эндигиси ол баьрисининь коьзине де йигерли карайды, олардан бир зат пан да баскаланмавы уьшин де суьйинеди, оьктемсийди. Кийим де аьдемнинь коьнъилин аьруьв этетаганына аьжейипсинеди. Муннан алдын, аьле уьйинде болган заманында, бир де болмаса оьзине костюм алсынтага. Йыйынларда, байрамларда киеекти де. Сол зат акылына келмегени онынъ сейирин калдырды.

Бир айдынъ ишинде ол оьзининь янъы кийимине суьйтип бир уьйренген эди, тек курорттан кайтып каралдыга киргенинде, Оьлмесханнынъ сейири калган юзин коьрип, сасып кетти. Кыскаяклы тавыкларга ем берип туры эди, байын коьргенинде, турган еринде, авызын ашып, катты да калды.

— Не болган сага, пише? — деп койды уьйин, аьелин сагынган Мухтар, ол баска яныплы соьзлер аьзирлеген эди, тек айталмады. Тап баска кисиди коьргендей, пишесининь тешкеруьвли сыпаты, оны ашувландырды. — Танымадынъма сосы сен? — деп, давазын коьтерди.

— Ай, Аллам-ав сени. Уьшинимен де Мухтар экентагы! Мен болсам, коьзлериме ыйнанмай турымантта, — деп Оьлмесхан шавып барып, ишине салынган затлардан томпайган шемиданды колына алып, уьйге киргистти. Бурылып артына карады да, пырхылдап куьледи. — Картайганда, аьдуьвленипсинъ-ав! — деди.

— Эндигиси янъыша яшаякпыз, — деди Мухтар уьй ишинде адымлай берип. — Сага да модалы шыба сатып алармыз.

— Муна шыбады мен кашан тиккенимди билесиньме? — деп сейирленди Оьлмесхан. — Туькеннен мен бир зат та алмайтаганымды билесинь де, кумаш бар болса, оьзим де тигер эдим.

— Бар, бар, — деп Мухтар даяналмай пишесининь ийниннен кушаклады, айлак та сагынган, шыдаялмады. — Мен сага кумаш аькелгенмен, тек оны каладагылардай этип тигерсинь.

Пише оьпкелегендей болып, басын шайкады.

— Мен сени таныялмай турыман. Пишелердинь кийими акында соьйлев эркектинь куллыгытага, — деген болса да, оьзи: «каладагыларша, деп неге айтты-ав, меним оьнеримди яратпайды экен», — деп айыпланды.

Кызлары да аталарын боьтекейсип, сескенгендей болып, танымагансып, йолыктылар. Ол олардынь аьр кайсысынынь басын сыйпады, колына алып, бийикке таслап, коьтерди. Ама кызлар, аьдеттегинше, завкланып, шувылдаспадылар, куьлемедилер. Мухтар шеמידаныннан куршаклар эм каьмпетлер шыгарып бергенинде, олардынь коьзлерине куваныш энди, каты юмылган эринлери босалдылар. Кызлар савгаларды тартына берип, алдылар, оьз орындыкларынынь касына акырын тайып кеткенлеринде, наьсипли болып сыбырдадылар, хыйхылдап куьлдилер.

— Атамыз, атамыз келген! — деген куванышлы даваз эситилди орамнан. Мурат боьлмеге атылып киргенинде, бир неше адымлар этти де, токталды.

— Сен, атамыз, шаштырткасынь да! — деп сейирсинип, соьзлерин созып айтты ол. — Эне стилиага болып кайткасынь да!

Куьлемсиреп, узын шашын маньлайыннан арт таслап, атасынынь касына келип, оны кушаклады. Атасы ога космонавтлар акында книга шыгарып берди, сонь тыс эллер соьзлерининь ортасында мотоциклист суьвретленген майкады созды. Книгады Иван Харитонович бир яктан тавып аькелген эди, кишкей улынь школада ийги окыйды деп айтасынь, белки, аьлим болар деп сымарлап, алганын аньлатты. Мурат болса, книгады кызыксынувсыз авдарды да салды, майкага болса суьйинди.

Оннан сонъ Мухтар пишесине деп алган ясыл крим-
пленнен шыбалыкты берди, биревди де мутпадымма экен
деп озге савгаларын да карап шыкты. Шайдат-аьптейге
такталы шал явлык, аркалдас кардашы Аскерге — озин-
дикиндей коькшил коьйлек, онынъ пишесине шарф,
Якубтынъ улына кутыкка салынган кишкей юка стакан-
лар, конъысы Парисбий мен пишесине де тап сондай
стаканлар алган эди. Савгаларын тагы да бир карастырды
да, шемиданын япты.

Коькирегин шыгарып, эм аялары ман тизлерине
таянып, авылдагы янъылыклар, уйдеги куллыклар
акында сорады. Оьлмесхан стоьлге ас сала берип, баьри
хабарларды айтып баслады. Басласа басласын, бир ай-
дынъ ишинде авылда, уйде аьлемет бир зат та болганы
йок экен. Бу зат Мухтардынъ сейирин калдырды. Ол эне
баска яшавга барып, кайтты деп айтпага боляк, кайга-
дер зат коьрди, кайгадер зат билди. А мунда баьри зат
та алдынгынша, туьрленис те йок, янъылык та йок, тап
оьзи де бир якка кетпегендей. Коьзлерин юмып мызгап
кеткенинде, озге ерлерде туьрли кызыксынувлары бол-
ган баска аьдемлерди коьргендей болды, уянса, баьри зат
та орнында, бир якка да барганы йок: баягы уй, авыл,
куллык, баягы куллык, авыл, уй. Эм Мухтар сол вакытта
биринши кере заманнынъ не экени акында ойланды.
Заман дегенинъ юйрикленип шаппага да болады экен.
Яде болса, тоьгерек як бир турмыссы, дайымлы, уйрен-
шикли болып, эсинъе алмага бир заттынъ озин таппай,
доьртаяклагандай йылысады экен.

— Келдинъме, атам? Кайтип тыншайдынъ? — деп
Али кирип келди, ол куьлемсиревин ясырмага шалысып,
атасынынъ касына барды, колын алып саламласты. —
Мени бригадир йиберди. Сен келгесинъ деп ога кон-
торадан тел согыптылар, — деп Мухтардынъ соравлы
карамына явапламага асыкты ол.

Уйде де, аьскерге барса да, аьр заманда да, янында
боляк деп ойланып Мухтар Алиге савга этип, ярасык,
йылтыравык жажигалка алган эди. Улы савгага разы
болды. Касына олтырып, коьзлерининъ астыннан ата-
сынынъ кийимине карады. Яратып:

— Соннан бербетин суйтип кийинсень, ол бол-маса кыркыншы йыллардагы начальниктей болып, юресинь, — деди.

— Эндигиси баъри зат та баскаша болаяк, — деп, улынынъ мактаганына суййинип, сенимли болып, соъз берди Мухтар.

Стоъл уьстине, уйле аска деп, сорпа, ынъкал, ерал-ма, боьрек салынган эди. Мухтар бурылып карады да:

— Эндигиси куьн сайын борщ та ишеекпиз! Бек пайдалы зат, витаминлери коьп, — деди.

Сосы соъзлерди эситкен пишесининъ колыннан аяк туьспеге аз калды.

— Борщ деген затты мен бир кере де асканым йок, — деди ол, эм эркеги казан, аска тыгысатаган болганга адалап кетип.

— Уйренерсинь! — деп катырып айтты Мухтар. — Буйтип кескинли ол соьлеге дери соьйлегени йок эди.

— Аьруьв, аьруьв. Конгысылардан сорарман, столо-выйга барып билермен, — деп айлежисип, тынълавлы болып унасты Оьлмесхан.

Сол айды Мухтардынъ пишеси кайгырып эм тыныш-сызланып яшады. Болаяк-болмаяк туьслер энип, ол энди-гиси байына бир зат болган деп, неге оны сондай узакка йибердим деп кайгырды. Бирерде ол оьзин, фронттан байын саклаган аьскершидинъ пишесиндей коьрди эм азап шеккен, кыйналган Мухтарды йолыкпага аьзирленди. Бир зат болып олтырмагай эди деп байы ушиняны авырып турды. Байына ярдам керек деп телеграмма келеегин саклап турды эм танымаган-билмеген Ялтага калай бараыгы акында ойланды. Солтта, Мухтардынъ сав-саламат болып келгенине Оьлмесхан айлак суййинди, суййингениннен оьзининъ коьзлерине оьзи ьйнанмады. Тек байы ман бир зат та болмаганына, онынъ сап-сав болып кайтканына бираз шекленди. Байынынъ туьрленгени коьзге коьринисли эди. Бир аьлемет болып кийинген, эне уялаяксынъ, оьзи де анъламсыз затлар акында соьйлейди, келиспеген мыратларын айтады. Бу затлардынъ баьриси де шеклендирмей болмады кыскаяклды.

Йолда ашыккан Мухтар сорпады суганакланып ишти. Курортта сорпады силекейи шыбырып эсине алатаган эди, соьле болса онынъ даьмин анъламай смирди, баягы заман акында ойланды. Ол оьмиринъе эсте калгандай болмага да болады яде болса эсинъде бир зат та калдырмаган куьнлер, юмалар, айлар бир бирлерине усап кете бередилен. Бу зат онынъ сейирин козгай эди.

— Калайды, аьше, Ялтада? Сейирли бир зат коьрдинъме? — деп кызыксынды Али.

— Коьрдим, коьрдим, — деп басын ийзеди Мухтар. — Сталин американшылар ман эм англичанлар ман йолыгыскан дворецте болдым, патша юрген ерлерде куьн сайын юрдим, — деп мактанып та алды.

Оьлмесханнынъ касыгы тепшегине согылып алды. Стоьл янында — тыныклыкты бас дегенде Мухтар эсле-меди, сонъ коьзлерининъ астыннан караса, пишеси эм балалары тастай катып, уьндемей тынганлар.

— Патша юрген дейсинъме? — деп коьзлерин батлатты кыскаяклы.

— Аьше, патша, — деди Мухтар, бир сейирли зат та айтпагандай басын ийзеп.

— Патша, Сталин, американшылар, англичанлар! Атамыздынъ коьрмеген заты калган йокты да! — деп сукланды Али.

Мухтар басын коьтерип:

— Эне сондай куллыклар, — деди соьзине уьйкен маьне берип.

* * *

Мухтар эм Иван Харитонович тап биринши куьн ювыкласып, сонъ ай бойы айырылмас дослар болып юрдилер.

— Куьплесип барылатаган экскурсиялар бизге коьтере керек тувыл. Ондай затты балалык деп санайман, — деп катырып айтты Иван Харитонович. — Мен мунда баьри затты да билемен, эм сага коьрсетермен!

Иван Харитонович Ливадияды бек суьетаган эди, сонынъ уьшин де дослар онда шалт баратаган болдылар:

мунда олар, кавга йылларында союзлык правительство басшылары кенъесуьв озгарган Сарайды карадылар. Бобтен де, экскурсоводлар Куьнли деп атаган сокпак пан юргеге суьйдилер. Сосы сокпакка аягы ман басканлай, Иван Харитонович ийинлерин туьзетип, иегин коьтерип, — тоьгерек якка оьктемли болып карады: «куьн сабатинъ» касында ойланып, узак заман олтырды, ювыктагы тавлардынъ тикли болып коьтерилуьвине, кипарис тереклер мен япалакланып ябылган денъиз ягасына карамын завкланып таслады. Мухтар да ога эркелеп, юзин ойлы этип, сабатинъ касында турды, ол да тоьгерек якты коьзледи, тек сосы сокпакта кыдырувдынъ бир кызыклыгын да коьрмеди. Ога, муннан эсе де, аьдемлерге ызыгыюувлы толган, денъиз ягасы ярайтаган эди. Ондагы уьйкен ярасыклы уьйлер, ярасыклы ак кемелер эм юйрик кайыклар болган денъиз онынъ коьнъилин коьтерип, юрегин коьнъиллендиретаган эди. Денъиз ягадагы завклык, тыншайып юрген аьдемлердинъ шав-шувы оны дайым кувандырды.. Аьдемлердинъ тыншаймага келгенлерин сезди, оьзи де олар ман бирге тыншайтаганын анълады. Досы ман Ливадияга, соьз айтпаганлай барып, Мухтар куьн сайын мунълы бола берди. Иван Харитонович бу затты анълагандай болды.

— Коьремен, Михаил Андреевич, «патша сокпагыннан» безген болсанъ ярайды? — деп шуьшленип соьйледи ол. — Сен мени кешир. Мунавы меним суьйген ерим, а баска биревди ол кызыксындырмаска болаягы акында мен ойланмадым.

— Патшадынъ сокпагы дейсинъме? — деп Мухтар сейирсинип, саьспеклеп кетти.

— Аьше. Мен сага онынъ хабарын айтпадымтага, — деп Иван Харитонович те сейири калып соьйледи. — Мунда патша кыдырган, мине сосы ерде тыншайган, — деп ол беседкады коьрсетти. Эм оьзи юзине энген макуллык пан тоьгерекке карап: — А соьле мунда мен, Иван Харитонович Калягин, кыдыраман, — деп косты.

Мухтар куьлкисин тегаран ыслады, досы айлак та оьктемли болып кеткени ашык коьрине эди. Иван Харитонович болса, бармагын коьтерип:

— А сен де, Михаил Андреевич, патша сокпагы ман юрисинь, бир заманларда мунда тек патша тукумынынь аьдемлерине юрмеге ызын берилген, — деди.

Бу соьзлер Мухтарды сенькилдетип салдылар. Эндигиси ол Ливадияга суьйип барды, куваклык пан ябылган тавларга, тоьменнен коьринген кипарис тереклердинь биз басларына, куьлтис-яскьлт денъизге янгы коьнъил мен карады. Тынысын терен алып: «Сосындай ерди сайлаган сонъ, патша берли болмаган», — деген ойлар басына келдилер. Оннан сонъ: «Алдын мунда патша юрген, эндигиси мен, Мухтар Карамов, юремен, — деген ой онынъ юрегин оьктемликке толтырды. Соьле-аьле сол кыдырувларды Мухтар эсине алып, оьзи-оьзине сейири калды. Неге десень сол такым кыдырувлардынъ бирисинде де ол не уьйди, не балаларын, не куллыгын эсине алмаган эди. Савлай коьнъили онынъ табиатка берилип койды. Сав оьмирлик табиат пан биригип яшайды деген ойга келди ол бу кезинуьвлерде. Оьзи де коьнъил коьтерген табиат пан биригип, эш бир зат акында ойламай, янынъа тыныш тапкан аьл — шынты тыншаю тувьлма? Бу затты ол соьле ийги анълап туры. Алдын оьзинде сондай коьнъил болгнын ол эсине салалмады. Тек бир сыбызгы ман йырлар шыгаратаган аьл сол затка усасып кететаган эди...

Кыдырган заманларында Иван Харитонович оьз яшавы, шахтадагы куллыгы акында хабарлады.

— Кавгадан сонъ Донбастагы баьри шахталарды сув алган эди, — деген Иван Харитоновичтинъ давазы тап соьле айткандай болып эситиледи. — Кыралга коьмир бек керек. Богырдакка еткен сувдынъ ишинде турып, шахталарды тазалайтаган эдик. Шахтадынъ ана ери опыраятыр, муна ери опыраятыр. Сол заттан да коркпай, оьз исимизди бардыра беремиз. Бир йол ашканлай коьмир шыгарувымызды баслаймыз. Ол заманда соьлегиндей болып комбайн барым, техника барым? Кара татырымыз шыгып, кара куьшимизди аямай, шоккиш пен ислеймиз. Тоьгерегинь газ, шахтерлар оьзлери айтканша, эне туншыктырган тутнактынъ оьзи, тыныс алмага ава етиспейди. Ден савлыгым эне сол заманда сыркавланган болса да ярайды. Ден савлыгы бузылган тек мен ялгыз тувьлман. Кобь йолдасларым — олар да фронтвиклер,

— усталыкларын арка-аркадан алып келген шахтерлар, ден савлыкларын шахтада калдырганлар...

Обзининъ авыл яшавы, эгиншилик каъри акында суйтип анъламлы, ийнеге тизгендей келисли эм аруув этип Иван Харитоновичке хабарлап билмегени уьшин Мухтар оькинетаган эди: не заттанды бир заттан уялады, кайтип баслаягын эм кайтип кутылаягын билмейди.

— Сизде, Кавказда, аьеллер коьп балалы болувын билемен, — дейди Иван Харитонович. — Сенинъ неше баланъ барды, Михаил Андреевич?

— Доьртев, — деп куьлемсирейди Мухтар. — Экеви — яс, экеви — кыз.

— Каратага сен кайтип болганын, тап заказ бергендей болыпты, — деп Иван Харитоновичтинъ коьнъилли юзи бирден баска болып, туьнъилип, танымастай болып кетеди.

— Меним эки улым бар эди, кавгада оьлдилер, оннан сонъ пишем Евдокияды да коьрге салдым. Баьрисин де бастан кеширдим, — деди кайгылы давазы ман ол.

Бу зат акында Иван Харитонович биринши кере айтып туры. Юрегинде авыр кайгысы болып, оны аьдемлерге коьрсетпес уьшин досынынъ уьйкен эрлиги барлыгын сол заманда анълады Мухтар.

Мухтар оьзининъ досы акында пишесине эм балаларына кайтип хабарлаягы акында да ойланып алатаган эди. Бирерде ол уьйдегилерин сагынмавы уьшин де сейирленип алады, сонъ, тыншаюв дегенинъ сондай — кайгысыз, каьрсиз, авыр ойларсыз — болмага керек деп токтасты. Мундай заттан ян тыншаяды деп анълады. Суйтип бола болса, суйтип те болсын...

* * *

Уьйине кайтканынынъ эртеси куьнинде Мухтар, пишесининъ яратпаганына да карамай, Ялтадан алган костюмын кийип, галстугын тагып, конторага йоьнеди. Авылдаслары оны токтатып саламластылар, Крым акында сорадылар, Мухтар касларынан тайган заманда артыннан карап, тиллери мен танълайларын шакылдаттылар.

— Ая-яй, кийим аьдем мен не зат этип кояды? — деп басын шайкап алдылар олар. — «Трактордынъ токсан тогыз тесигин билген Мухтар мунавы деп ким айтаяк? Кобтере баска болган, авыл аьдемине усап та усамайды.»

Совхоздынъ директоры да Мухтардынъ кийингенине сейирсинип карады, тек, ясырмага шалысты.

— Хош келдинъ, хош келдинъ, яным-ав! Хайырлы сабатке кел! — деп ол Мухтардынъ колын аяларында сыгып, силкти. — Кобремен, ийги тыншайгасынъ: ясаргасынъ, куыш йыйгасынъ. — Кенемнинъ озинде де ол даяналмай: — Муна шляпады кийме. Ол яс-явкага келисли зат, — деп айта озды.

Мухтар уялып, бир затлар аньлатып баслады:

— Курортта кобтереси де сосындай киеди, мине мен де...

— Мунда курорт тувыл, — деп акылятаксып яваплады директоры. — Онда бир зат, мунда баска. Бала-шагадынъ кийими сага келиспейди де, сен алдышы куллыкшысынъ!

Конторадан Мухтар шляпасын шешип, яланъбас, уялганнан авылшылардан коьзлерин ясырмага ер таппай, кайтты. Орындыктынъ артындагы куыйизде илинип туратаган, байрамларда киетаган, коьрпе боьркин алып, шляпасын илди. Ама ол, уьй иесине наьсипли курортлык яшавын эсине алдыртып, узак илинип турмады. Кишкей улы йолдасларынынъ алдында копарсымага суьйип, шляпага коьз атып турды, эм неше бир кере оны орамга алып кашты. Шляпады алаятканын коьргенде, анасы Муратты сыпыргыш пан да, шомака ман да согып, кувды. Неге десенъ Оьлмесхан: «басындагы боьрки — эркектинъ коьрки» деген такпакта айтылганша, тоьрдинъ оьрли еринде илинип турган бас кийимге ырым этип, оьрметлик этетаган эди. Бир кере Оьлмесхан куллыгыннан кайтса, кишкей улы баягы атасынынъ шляпасын кийип, курсап алган йолдасларынынъ ортасында завкланып, копарсып туры. Сол заманда кыскаяклы айлак ашувланды, улынынъ тынъламас кылыгын тыпов уьшин колына камшыды алды, ама, оны байы боьлди. Ол баьри затты да эситип, тракторынынъ касында шонъкайып олтыры эди.

— Кой соны, тийме. Ярай болса, — кие берсин, — деп ызын берди.

Мухтар отпускте алган костюмын да шифоньерге тыгып койды. «Кийгиси келсе, Али клубта болатанган кешликлерге кийсин,» — деп оьзи баягы галифесин, этиклерин кийди. Бу зат Оьлмесханды кувандырды. Байы алдынгы, оьзининъ Мухтарына усаганы уьшин ол суьйинди. Байы борщ ас деп каныгувын да койды. Столовыйлардынъ сайлам асларынынъ бириси — борщти Оьлмесхан калага барса, суганакланып ишкени уьшин, уьйде оны эткиси келмеди. Бас дегенде, капыста, кызыл бурак, томат йок деп сылтавлар тапты. Байы каьр этип райцентрде барып, керек затларды алып келгенинде де, кыскайклы оларды коьрмеген киси болды. Оьзи алдынгынша казан асувын токтатпады, тек ногай асларын эм зыяпетлерин этти. Мухтар бойсынды. Байы тамаша затлар айтувын койып, алдынгы кебине келуьви уьшин Оьлмесхан суьйинген болса да, уьй иесининъ туьрленгени коьзге коьринисли эди: куьлемсиреген де этпес, юрегин ашып, машайрап бир олтырмас, басына бир ой туьскен, ойларына коьмилип, узак заманлап, кумлыгып олтырады. Не акында ойлайды экен? Мухтар сосындай такыйкаларда заман акында ойланувын Оьлмесхан билмейтаган эди. «Баягынша бир куьнди оьзгесиннен айырып болмасынъ. Буьгуьн де — туьнегуьнше, туьнегуьн де, тап буьгуьнше. Не ялыгуьвлыкты бу!» — деген оьйлардан тоьгерек як муьншылык-саргылт туьске оралады: уьйдинъ ак иргелери, япырактардынъ ясыллыгы, соьз бардырган аьдемлердинъ бетлери, аьли авылдынъ тоьбесиндеги коьктинъ дайым коьгилдим болган туьси — баьри зат та коьз алдында саргайып кететаган эдилер.

«Тилим кышып, курортка мен оны каныгып йибердим, тас болсын сол бирев курорт, — деп оьзин-оьзи кыйнады Оьлмесхан. — Коьтере баска эркек болып кайткан... Ким биледи, бетсиз, аясыз кыскайклы ман раскан болса да?! Байынъ акында уьйтип ойланув аьруьв тувыл деп, Оьлмесхан сосы оьйларды кувганы уьшин, юрегине тынышлык келмей эди. Бир — эки йыл артта шофер Карамырза ман болган зат онынъ эсиннен таймай эди. Ол

Кара денъизге барып, тыншайып кайтканында, эки юма кетер-кетпес, артыннан авылга сары шашлы бир отыз ясларындагы кыскааяклы келип те туры. Карамырза сол затты эситкенлей, тувра куллыгыннан конгысы авылга кетип, онда он куьн бойы йолдасларында турмага керекли болды. Суйтип пишесининъ ашувыннан эм онынъ уйинде конаклык этип турган курортта досласкан кыскааяклысыннан кашты.

Мухтар курортта кайдай ды бир кыскааяклы ман басын айландырып, озин сондай уятлыкка калдырар деген ойды Оьлмесхан басына киргисткиси де келмеди, тек... ким биледи-ав, бирев тагылган болса ша?.. Почтальон Апасты да йыйы сорайтаганы Оьлмесханды шеклендирди. Билесинъ эне, яшавын туьрлендирген хабар аькелеектей этип, байы почтальонды кыпынълап йолыгады.

Бир кере Мухтар сав куьн кыскааяклысына сувук карады, ол аз болса туьн ортасына дейим авдарылып-тоьнътерилип, озине тынышлык таппады. Сол заманда кыскааяклы даянып болмай, Мухтардан:

— Сосы сен бир яктан хабар саклайсынъма? — деп сорады.

— Саклайман, саклайман, — деп яваплады Мухтар.

— Иван Харитоновичтен саклайман. Мен сага досым акында хабар айттым да...

— Белки, сенинъ досынъ белдеме кийип юретаган болса ша? — деп шымтып алды йигерленип Оьлмесхан.

— Билесинъме, Карамырзадынъ Сочиде тыншайганын? Эне соннан ол Аскерге бир хатлар язатаган эди, уятлыгы да йок, ырызлык та йок. Сенинъ саклайтаган хатларынь да соларга усамайым? — деп Оьлмесхан кажавлагандай болып, тагы да кызып кетти.

— Сосы сен алжыгасынъма? — деп Мухтар кыскааяклысын токтатаяк болды эм Карамырза ман болатаган хабарды эсине аькелди.

Аскер туькеннинъ касында сондай хатты Карамырзадынъ пишесине куьлеп окып турганын авылдан коьп аьдемлер эситкен эдилер. «Мен мунда бир «Лада» ман растым. Ярасыклы ойыншык машина, ондайды тек туьсинъде коьрмеге болаяксынъ, моторы «восьмерка»,

шырақлары, коьк туьсли; тап коьк отлардай янадьлар, арт бети мен юриси эне коьтере де айнанып кеткейим дейиксинь», — деп язылыпты хатта.

Оны тынълап турган Карамьрзадынъ пишеси бир зат та анъламайды экен. «Яза болса, аьше, не этеди? Биз коьптен бербетин «Жигули» алаяк боламыз», — деп, ийинлерин кысып кояды. Оьлмесхан да бас дегенде хаттынъ ишиндегиннен бир зат та анъламады, сонъында ога баьрисин конъысысы анълатты.

— Белки, сен де тыншаювдынъ орнына коьзлеринъди легковой машинге тиккен болсанъ да ярайды? — деп соьзин бардыра берди Оьлмесхан. — Сен де, Карамьрзадай болып, курортта басым ялгыз деп айткан боларсынъ? Сол адавыс ерден кайтканы ойларынь коьтере баска якта. Себебин табалмайман...

— Не зат соьйлейсинъ сосы сен, пише?! Тилинь не бек яман коьгалган ды. Тын! — деп куьбирденди де, Мухтар пишесиннен бурылды.

Тилининъ узын болып кеткени уьшин кыскаяклы оьзин урысты. «Неге сорадым экен суьйтип? Хаьтери калган болар?» — деп ойланып кайгырды.

Эм бираз заманнан сонъ соьйлегенин мутпага шалысып, Карамьрзадынъ хатларын эсине алып, оьзлери уьшинимен де шынты «Ладады» Али аьскерден кайтип келгенде, алмага аьзирленуьвлери акында ойланды. Оьзлерининъ автомобили болганга Мухтар карсы шыкпады. Тек онынъ уьшин акшады, тамакланувдан, кийимнен тыйып, аьелден юлкувды суьймеди, каладынъ базарында емислер, суьт, каймак, тавык эт сатып дегендей, яде болса баска алдав йоллар ман акша табувды коьтере унамады. Оьлмесханнынъ оьзине де суьйтип айтты. Кыскаяклы оны ман унасты. Ойланды, ойланды да, совхозга барып, асылламага деп, секер шувылдыр эгилген ер алды. Соннан бербетин де доьрт йыл кетип туры. Суьйтип ол биринши кере куллыкка шыкты, ога дейим балалары кишкей болган себепли оларды карап, тербиялап, кирювып, ас асып, малларды, коькислерди, тавыкларды карап, уьйде олтыратаган эди. Бас, деп, Оьлмесхан шувылдыр алганында, Мухтар яратпады, ашувланды. Эр аь-

дем аьелди асыравшы болмага керек деп санайтаган эди ол. Солтта, пишеси куллыкка барувы ман онынъ эрлик сыйын кемитеди деп санады. Кузьде Оьлмесхан алты юз маьнет, кыйын акын алды эм онынъ бир каьпигин де калдырмай, Алидинъ атына сберкнижкага салып, аьскерден кайтса, ога берермен деп сьмарлады. Сол ойын байына айтканында: «Бек аьруув, суьйтип болатаган болса, куллык эте бер, — деп макуллыгын коьрсетти Мухтар. — Тек мен аьелди карап болалмайман, деп айтып олтырмагай эдилер». Мухтар мырылдавын койды эм тынышланды. Соннан бербетин Оьлмесхан йыл сайын асылламага деп совхоздан шувылдыр эгилген ер алды. Эм, коньысылар, етиспегеннен себеп куллык этеди деп ойланып олтырма сынлар деп, соьздинъ онъайлыгы келсе:

— Мухтарым туьнегуьн юз элли маьнет аькелген эди. Мен оларды муна коьрген теректинъ япыракларындай этип, тегислеп, ясырып йыйдым. Ол кадер акшады не этеекпиз биз? — деп мактанып та алатаган эди.

Коньысылар да онынъ хабарын куьлемсиреп тынълайдылар. Неге десенъ алай да, булай да Мухтар Карамов ийги акша акын алатаганын билетаган эдилер. Байынынъ сыйы яман тиллерден сакланып турувына, элбетте, Оьлмесхан макуллыкта болады. Оьлмесхан оьзи де уьй куллыкларын йыйнаклы юргистти, туькеннен энъ керекли затларды — ун, майлар, ярмалар, балаларына эм оьзлерине кийимлер алып та, аьр заман байынынъ кыйын акыннан йырма-отыз маьнет саклап билер эди. Бу акша авылда болатаган ийгиликлерге — ясларды аьскерге озгарув, уьйленуьв дегендей тойларга, яде болса кыйынлыкларга, оьмираллаларга эм дуваларга дегендей затларга сьмарланатаган эди. Сосы акшады Оьлмесхан полиэтилен дорбасына салып, оны анасыннан калган куран ман бирге киртли агаш сандыкка тыгып кояды. Мухтар этилетаган шыктажлыкка карыспады тек бирерде айдынъ сонъгы келгенде, пишеси акшадынъ танъкылыгы акында айтса, сейири калды. Сол заманда уьндемей Оьлмесханнынъ коьзине карап калатаган эди. Алдын куллыкта алпыс-етпис маьнет алган шагында акша етип турады да, а эндигиси аккордлы премия ман бирге эки

юзге юзык акша, аьли оннан да артык алганда, етиспейди экен. Сол ойларды, тап оқыгандай болып, коьретаган эди байынынъ коьзлеринде кыскаяклы. «Яшав баа болган, балалар оьскенлер, ярасыклы, аьруьв кийинмеге суьедилер,» — дейди Оьлмесхан, байын алай-булай ойланмасын деп.

Бу йол да сосындай соьз болды:

— Мураттынъ ыстанына да отыз маьнет шыкты. Мунавы аьли ушсыз, Алиге джинс ыстанды эки юз маьнетке алдык та, — деп оьзи байына корка берип карап, куьйгелеклевин баспага шалысты.

— Кылыксызландырасынъ улларынъды. Бола берсин джинс, эки юз маьнетке ыстан алатаганма? — деп давазын сабыр тутып яваплады Мухтар.

— Баскаша болмайды да, яным-ав! — деп Оьлмесхан катырып айтты. — Яслар коьгереси де киедилер, Алидинъ конъысы балалардан неси кем? Баскаларга карап, ога алпыс маьнетке этиклер де алган эдим, тек кишкей болды. Мурат кийип юри, шешкиси де келмейди...

— Яшав тувылтта мунавы, шынты базласув, — деп селекелеп куьрсинди Мухтар.

— Мунавы базласув болама? Мине кызларынъ оьсселер, базласувдынъ не экенин еол заманда коьрерсинъ, — деп Оьлмесхан куьлип алды. — Шыбалар, пальтолар, этиклер, баьпишлер... кайсы бирисин айтасынъ?

— Аьше, аьше, — деп, акылы кыдырып, разы болды Мухтар. — Кийинмеге затлары бар болса, кийинсинлер. Йок болса — энъ кыйын зат ол тувыл... Эсинъдеме, биз яшавды кайтип баслаганымызды?

Элбетте, эсинде эди Оьлмесханнынъ. Байынынъ уьйине келгенлеринде, онда табан ман иргелерден баска эш бир зат та йок эди. Келиннинъ аькелген муьлки яс аьелдинъ сынъар байлыгы болды. Оьлмесхан мунъаймады, неге десенъ онынъ аьлемет суьюви болмаган болса да, Мухтарга ол куванып барды, ашык юреги мен ога карады, коьнъилине етпеге шалысты. Соьлеги заманда кызлар оьзлерининъ суьйгенлерин отыз ясына дейим де сакламага боладылар, а ол замандагыларда кыз он сегизден озса — олтырган кыз деп айтып коятаган эдилер. А Мухтар аламан дегенинде, Оьлмесхан йьрма эки ясында эди. Карт кыз болып каларман деп оьзи де коркты,

уьйдегилер де киевге бармага заман деп кулагына куйып турдылар. Аьеллик яшавынынъ тап биринши куьниннен алып, Оьлмесхан куллыксуьер, тынълавлы, алал пишеси болды, — бас дегенде Мухтарга муьсиревли эди, оннан сонъ суьйдиме, суьймедиме, яма яшавында онсыз маьне коьрмеди. Ол байын, уьй несин, балалардынъ атасын айлак сый коьрип, оьктемсиди. Оьзи билген аьдемлердинъ ишинде оны энъ де яхшы аьдем — акыллы, танъ, куьшли деп санады. Оьзининъ эм аьелининъ сыйын бир заманда йойдыртпас, бетлетпес. Мухтар аьр заманда да дурыс этеди деп билди эм оны ман унаспаган йолы аз болды. Эриспеге, оны шуьшлемеге дегендей затлар кыскаяклыдынъ басына да келмедилер. Сонынъ уьшин де соьле байы давазын коьтерип, бурылган сонъ, оны Карамырза ман тенълеп, юрегине тиймедимме экен деп куьйгелекledi.

* * *

Мухтар да тынышлыгын йойды. Ол коьзлерин юмып, тислерин каты кымды. Эстеликлер куйылып келдилер басына...

...Аьр эртеник сайын астан алдын олар Иван Харитонович пен бирге денъизге баратаган эдилер. Иван Харитонович сувга туьсти, янъы спорт костюмын кийген Мухтар болса, кийимлердинъ касында тизлерине шоьнъкип, тоьгерек якка куьлемсиреп карап турды. Денъиз ягада аьр заман кыскаяклылар, яслар эм кызлар толып туратаган эдилер. Мухтар олардынъ касында шешинмеге бир кере де йигер алмады. Аьле уьйде, куьнининъ исси куьнлеринде, куллыктан сонъ, шанънан, кирден тазаланар уьшин ол Кобанга кетер де, аьдем коьринмесерде уяла берип шешинер эди. Сувга тизине дейим кирип, сабынды асыгыслы ягып, оьзине сув шашыратып, ювынар, кулагын, бурнын, явып, коьмилип те алар эди. Шалпылдатып, ялдап сувга туьсуьв дегендей эригуьвликти Мухтар тек яс аьдемлерге келисли деп санады. Эм Иван Харитонович, яслардай болып, кайкалап, денъиз ягага шыкса, ылбыраган коькирегине сога берип, уялган

да этпей, тоьгерек якка завкланып караса, Мухтар уялып коьзлерин ясыратаган эди.

— Табиаттынъ оьзи берген сосындай еннет сувда босына туьспейсинъ, — деп Мухтарга токтамастан кайтаралап айтып турды досы. — Мунда тузлы сувда шомылув эм де аьруув, эм де пайдалы.

Мухтар оны уьндемей тынълар эди эм: «Тап куьлеткидей артыннан юремен, — деп тынышсызланып ойланатаган эди. — Иван Харитоновичке буршав этемен, ога юк болган болсам да ярайды, а ол оьзининъ танълыгы ман бу затты мага билдирмейди. Эрген барман мен оны ман денъиз ягага!» Эрген де, бирсигуьн де болды, Мухтар баягышылатып, аьр куьн сайын барды. Куьнге куьетаган аьдемлер мен ол бир коьнъилликте болмаса да, барды, неге десень денъиз коьзди кыздырып, шакырып турды.

— Сув дегенинъ де туьрли болады, — деп хабарлайды Иван Харитонович. — Мен аьле кишкей яс болып, атам ман шахтага туьсетаган эдим. Онда, шахтадынъ ишинде, тап-таза, эне йылтыраган сув агады. Бир кере сувсаган вакытта коьзим кызып, оны колымнынъ аясына алдым да уртладым. Авызымнынъ иши сол сабатлей курыгандай болды да, кевип кетти, эринлеримди я ашаламай, я ябалмай калдым. Сосы сувды ишип болмайды экентага. «Авыр сув» — деп айтадылар экен ога шахтерлар. Онда туьрли тав таслары ойнап турады экенлер... А денъиз сувына сен босына туьспейсинъ, — деп айткан хабарын баягы денъиз бен байланыстырып койды.

Боьтен де Иван Харитонович кыскаяклыларга коьз атувын коьрсе, Мухтар оьзин айлак шуьшлидей коьрип турды. «Мен ога орав этемен», — деп шырайы бузылып ойланды Мухтар эм онынъ хаьтерин калдырмас уьшин ол не айтса, соны этермен деп оьзи-оьзине соьз берди.

Уьйге кайтаяктынъ алдындагы куьнинде Иван Харитонович айлак та коьнъилли эди. Эртеникте пляжга келер-келмес ол Мухтарды кажавлап баслады:

— Суьйтип мен сени, Михаил Андреевич, тыншаювга уьйрете алмадым. Бир кере де сувдынъ ишине кирмей яде куьнге куьймей кетеексинъ. Аьдемлерге, бир де болмаса, сосы кыскаяклыларга караш: бириси — алтындай

йылтыраган, экинчиси шоколад туъсли болган. Курортта болганлары сол сабатлей коьринеди, сен ша? — деп карамы ман денъиздинъ касында турган орта ясларындагы эки кыймасты коьрсетти.

Олардынъ бириси — кесилген сары шашлысы, тап суьвреттегиндей болып, коллары ман коьтеринки янбасларына таянып, турагалып туры эди. Онынъ толы кевдесине аьлбели туъсли купальник бирдей болып капланган. Баскасы — бираз арыгы — ерге тоьселген бетявлыкта олтырган, басын артка таслап бетип куьнге куьйдиреди. Турагалып турган кыскаяклы басын бурып карады да, сонъ аркасын куьнге тутып, оьз турмысын авыстырды. Куьлемсиреди, коьзлерин битилтип, Мухтарга карады. Эркек болса, шешинген, яланъаш кыскаяклыдан уялды, тек коьзлер мен расты.

Иван Харитонович тили мен шакылдатып алды да, досынынъ курсагына бармагы ман туьртти.

— Эх, Михаил Андреевич, сенинъ йылларынъ менде болса деш... — деп коьзлерин шуькирейтип, ойлы болып басын шайкады.

— Сизинъ йыллардынъ неси яман экен? Энди де дирктей эркексинъ, — деп куьлемсиреп бирден соьзге киристи олтырган кыскаяклы. Бетине туьскен конъыр туъсли шашынынъ буйраларын коьз алдыннан тайдырып ол эркеклерди тенълестирип коьзледи.

— Кхе, кхе, кхе, кхе, — деп макуллы болып куьлди Иван Харитонович эм аьйлежисип куьрсинди. — Мен картпан да, билсенъиз. Картпан...

— Калай эрте оьзинъизди картайтасыз? Уьшйнин айтаман тувылма, Маша? — деп арыкайы кыймасын соьзге тартты:

— Эркеклердинъ баьриси де бирдей, — деди анавы да. — Он йыл артта да сиз оьзинъизди картпан деп айткан боларсыз, а оьзинъиз...

Суьйтип соьйлеп кыскаяклы Иван Харитоновичке карай куьлемсиреди эм бармагын силкип яскады.

— Коькирт бар энди де аьзирлерде, — деди куьлеп, плавкилерин туьзете берип Иван Харитонович, сонъ Мухтардынъ ийниннен кагып: дурыс айтаман тувылма? — деп сорады.

Мухтар басын ийзегенин оьзи билмей калды.

— Ой, коькирт бар энди де аьзирлерде дейди, эситесинъме. Маша? — деп кыскаяклы саркылдап куьлеп, басын тизлерине тийгистти.

Маша дегени куьлеп йибермес уьшин эринлерин кысты, танавлары йыбырдап кенъейдилер, коьзлери шуькирейдилер. Сол арада бетине йылтыратып яккан бир эли кремнинъ астыннан тыртыклары коьриндилер.

— Ол заманда сизди анълав кыйын. Тап баптистлердей болып, токышлардай бир-биринъызге тагылып, юрувинъыздинъ маьнеси не ди?! Аьдем коьрмей юресиз де? — деп сейирленип соьзди бардырды Маша. — Сизинъ акынъызда биз баьри затты да билемиз, тыншаятаган уьйимиз биревди де. Айташ, Нина сол тувылма?

Нина манълайына куйылган шашын арт таслады эм колын куьндик этип салды.

— Бизим пешимиз тап сизикининъ уьстинде, — деди ол, басын шайкай берип. — А сиз эш бир зат та коьрмейсиз. Ливадияга барганнан эм уйклаганнан баска эш бир зат та билмейсиз. Бир де болмаса, конъысы кыскаяклыларды ойынга яде ресторанга шақырсанъыз.

— Нина! — деп, онынъ айтканын яратпай, кыймасынынъ авызын яппага асыкты Маша.

— Нина, не зат Нина? Мен муна такаты таьвесилген карт пан, — деп Мухтарга аьйлежий берип карап, — яде мине мунавы ман — аьли де коькирегинде коькирти сакланган киси мен бир кешеди озгарар эдим.

— Нина! Бетсиз экенсинъ! — деп эндигиси ашувлы болып кышкырды кыймасы.

— Соьзинъе берк бол! — деп Иван Харитонович коьнъилленди, досына коьз кысып алды. — Не зат, Михаил Андреевич, буларды ресторанга аькетемизбе? Анавы мунавы тувыллар да, оннан калса, конъысыларымыз. Оьзимиздинъ шуьшимиз де бар, соьлеге дейим олар ман танысканымыз да йок...

Иван Харитонович досынынъ макуллыгын саклап ога карады. Мухтар тегаран бир куьлемсиреп, не этетеганын оьзи де анъламай, баягышлатып басын ийди.

— Кажавластыкпа, болды, — деди Маша сабырланып.

— Уьшинимен де не акында соьйлевимизди оьзимиз де билмеймиз, — деп унасты Нина.

Ама Иван Харитонович, юзине энген куваныштан коьзлери тагы да бек ясылланып, кыскаяклыларга оьз ойын айта берди. Ресторанга шакырганда не келискисиз зат барды деди.

«Караш сен онынъ кайтип: туьрленип кеткенин? — деп сейири калды Мухтардынъ. — Мен оны тамам бездиргенимди, эндигиси бек аьруьв коьрип турыман. Мине соьздинъ оьзин де косалмайман».

Бас дегенде юзлерине сувыклык эндирип турган кыскаяклылар узак балсынмадылар. Разы болдылар. Мария Алексеевна ман Нина Михайловна Свердловск каласында, экономистлер болып, бир заводта ислейди экенлер. Мине бир неше йылдан бербетин экеви бирге кубыла яктынъ курорт ерлерине келедилер, экеви де байларынан эртеден айырылыскан, бирер балалары бар. Мария Алексеевнадынъ улы, Нина Михайловнадынъ кызы бар.

Кешке тура доьртеви «Сочи» рестораннынъ экинши шарлагынынъ ашык верандасында бир стоьлди бийлеп олтырдылар. Куьйгелек Иван Харитонович стоьл акында аьле куьндиз соьйлесип койган эди.

Кокь пен косылыскан денъизден келген каранъалыктанма, яде болса табанга шашыраган шыраклардынъ салкым янганынанма, уьйкен залды куьнъиртлик бийлеп алган. Стоьлдинъ уьстинде емислер салынган вазалар, сиселер, ас ишуьв алатлары йылтырайдылар. Токтамай официантлар юредилер. Гуьрилдеп турган давазлардынъ ишинде куьлки атылып шыгады, куьлыкка аьзирленген оркестр алатларынынъ занъыравык сеслери эситилип кетедилер.

Олтыргыштынъ шетинде куньсып олтырган Мухтар тоьгерек якты коьз астыннан карап шыкты. Ресторанга ол биринши кере келип турганы уьшин, онынъ акында хабарды коьптен эситкен эм баргандай амалы да бар эди. Куьлыктагы йолдаслары каладан кайтсалар, ресторанда

болып, зыпетленуувлерин айлак та ярасыкландырып айтатаган эдилер. Йолдасларынынъ сынъар кешликтинъ озинде элисер, аьле юзер маьнет калдыргамыз дегенлери, боьтен де, Мухтардынъ сейирин калдыратаган эди. «Кайтип ол ас ишуув уьшин, ишкишилик уьшин бир айдынъ кыйын акынынъ яртысын салмага болаяк? — деп ойдады ол. Хабаршылар кызыктырып айткан сол байрамшылык аьлде озининъ болувын да суьетаган эди Мухтар. Бу кадер баа болган сонъ, уьшинимен де оны эш бир затпан да теньлеп болмай болар деп ойланды. Бир кере Мухтар область центрине алдышылардынъ уьш куьнлик семинарына келгенинде, рестораннынъ эсигине келип согылды, ама сисединъ артыннан ойнап турган яс-явкады коьрип, тартынды, кирмеди.

— Сизге мунда ярайым? Сиз сондай бир ойлысыз эм коьтере уьндемей турасыз, — деп сорады оннан касында олтырган Мария Алексеевна.

Кыскаяклыдынъ давазында Мухтар хаьтер калувлыкты сизди. «Эс бергиси келмейди деп ойлана болар эште», — деген ойлар келдилер Мухтардынъ басына.

Ол конгысысына коьзининъ астыннан карады. Коьк шыбасыннан пытлап турган коькирегининъ айыргыш ери ашык болып турганы сол саьатлей коьзге илинди. Мухтар сол ерге карамын атканына уялып, кып-кызыл болып ягылган эринлерге, коьп болып пудра себилген кайкы бурнына, кайтакым ягынган болса да, яс тувыл экенлиги коьринген бетине, авызынынъ касындагы тыртыкларга карамын бурды.

— Аьруув ресторан, ярайды, — деп яваплады Мухтар эм туьз болып тартылды, эки бармагы ман мыйыгын сыйпады.

— Уьндемеймен, неге десенъ кылыгым сондай. Мен аз соьйлейтагаман.

Нина Михайловна ман завкланып соьйлеп турган Иван Харитонович:

— Мария Алексеевна, Михаил Андреевич каты йорыклардынъ аьдеми эм енъил-елпуув затларды суьймейди эм этпейди. Эне сол затты билип кой, — деп кажавлады.

Кыскаяклы куьлемсиреди, явап береек болув эди, ама сол арада стоьлдинь касына, яс кыскаяклы официант келди.

Иван Харитонович, эринлерин кымып, онынь стоьлди тизуьвин карады эм:

— Не зат ишеекпиз? — деп кыскаяклылардан сорады.

— Бизге сухой, — деп асыгыслы яваплады Нина Михайловна.

— Михаил Андреевич, сизге де сухойма? — деп шекленип сорады досыннан Иван Харитонович. — Яде аракы тартайыкпа?

Мухтар маьне бермей, ийинлерин кысты. Ога баскасы йок эди. Ол аз эм сийрек — тойларга яде байрамларга шакырылганында яде оьзинде конаклар болган заманда — ишетаган эди. Ишкиде ол бир рахатлык та коьрмеди, эм базар куьнлерде де, булай куьнлерде де, аьле куллыкта да май кызык болып юрмеге суьетаганларды ол аньламады.

Мухтар официант кыскаяклыдынь юрагатлыгына эм тез кыймылдавына ойлы болып карады эм сол арада ол коьтере де сакламаган сестен дирилдеп кетти. Тап онынь касында оркестр шувылдап заньырады. Бас дегенде Мухтар музыкантларга мисетсинмей, куьлемсиреп карады: неге десень ань алатлары айлак та кышкырып, тартыла эдилер. Ама сол арада онынь коьнъилин бийлеп алган зат болды, алдыга кара узын сыбызгысы ман бир яс шыкты эм язлык шоқырагына усаган сенимликти кызыксынувлык, сонь сукланув авыстырды. Огурлыдынь сыбызгысы эсине туьсти, оьзи аньларды сызлатып, коьнъилин авлаганы коьз алдына келди.

Тагы официант-кыскаяклы коьринди, стоьлдинь уьстине сиселер салып, йогалды. Иван Харитонович Нина Михайловнадынь кулагына бир затлар куя эди, анавы да завкланып куьлейди. Мария Алексеевна болса, окында олар бетке ийилип, соьз косар да, сонь кешируьв тилегендей Мухтарга карайды. А ол болса, коьтересин де коьргени уьшин коьнъили баска якта — оркестрде эди.

— Аруьв тартадылар, — деди ол, ань тынганда, яратканын билдирип. Эм сав кешелик бойы ойлы болып

турган юзинде, саргайган берк тислери коьринип, юректен алынган куваныштынъ энгени сезилди.

— Мине Михаил Андреевич те коьнгилленди! — деп суййинди Иван Харитоновин. — Сонынъ уьшин ишеегинъиз. Соны ман биргесине танысканымыз уьшин де тартайык.

Бокалларды согыстырдылар. Тарттылар. Тарткан сонъ ойлы кепте кабынып басладылар.

Баягы дуьдиклердинъ тартылувы эситилди. Эм оркестр сеслердинъ агымын залга куьшлендирип куйып йиберди. Анъ бир затка шақыргандай, кайдады бир енъил-елпуьв эди. Мухтар эт туьртилген шаньшкышын столдынъ уьстине асыгыслы салды да, музыка тартувшыларга бурылды. Эм, коьзлерининъ коьргени оны сенъкилдетип салганнан, эне тастай болып катты да калды. Анънынъ занъыраганына эжуьвлегендей болып, алдыга кыйканълап, аякларын йогары коьтерип, кып-кыска коьгилдим белдемелер кийген яп-яс кызлар шыктылар.

Иван Харитонович куьлди, стоьлдинъ уьстиннен колын созып, бармагы ман досынынъ ийнине туьртип алды. Оьзи олтыргышы ман бирге сценага бурылды. Мария Алексеевна ман Нина Михайловна да онъайлы болып олтырдылар эм кызыксынувлы коьзлерин эстрададан айырмадылар.

Ойнайтаган кызлардынъ бойлары да, сынлары да бирдей эдилер, колларына билеклерине дейим еткен ак колгапшыклар каплаганлар, басларына ак шляпаларды конъкайтып кондырганлар. Олар бир-бирлерин аьлет анълап, тап бир ана тапкан аьптели-синълилерге усайдылар: силкишленип аякларын коьтергенлеринде, тап оьзлерининъ бойларына дейим еткереди́лер, бир йорыкка колларын ядылар, бир йорыкка аркалары ман бурылып, артларын уятсыз бургышлайдылар.

Мухтар уялганнан оьзине орын таппады, кызарды эм тершикти. Ол тартына берип коьзлерининъ астыннан касындагы кыскаяклыларга карады. Олар тынышлы болып олтыры эдилер, аьле эринлерининъ туьплерине куьлемсирев эндирип, макуллык пан каравлары коьри-

не эди. Мухтар кыйканълык курган кызларды коьрмес уьшин коьзлерин ябаяк болув эди, ама баьрисининъ де завкланып каравын коьрип, озин куьлкиге айландырып олтырарлар деп тартынды. «Сосындай затты коьрсетееклерин билген болсам, аягымды баскан да этпес эдим. Мунавы аьруув зат тувыл, аьруув зат тувыл, уят экен...» — деп корланып ойланды ол. Эгер сосындай затты уьйинде телевизор ман коьрсете калсалар, ол оны соьндиретаган яде баска программага коьширетаган эди. А мунда типпетири, яппа-яс кызлар сосындай секилли кийимлери мен кенетен эркеклердинъ алдында мундай затлар этедилер! «Мен де касларындаман, мине деп олтырганымды пишем коьрсе ша, авылдасларым ша?! Кызларым ша?! Мунадай «уятсызлык» этуув келисли зат деп саналган сонъ, меним кызларым да сол затларды этпеге болаяклартагы?» Бирден келген сосындай ойдан онынъ басына кан шаптырды, бети тагы да бек кызарып янды.

Булардынъ олтырган стоьли эстрадага айлак ювык эди. Ойнайтаган кызлар шапкылап, тап стоьлдинъ касында биргелесип аякларын коьтергенлеринде, Мухтар шалкасыннан туьспеге аз калды. Кызлардынъ трусиклерининъ ак сызыклары тувра коьз алдында йылтырап кеттилер, кызлар болса, маскаралап, муны аяклары ман теппеге суйгендей, тек етпей калгандай болып, онынъ касында бир неше кере наьндуьриктей айландылар. Мария Алексеевна куьлемсиреп, акырын ога кысылды. Кыскаяклыдынъ коькиреги буьлкилдеп, кылпысыган куьлкисиннен, онынъ акырын тийгениннен Мухтардынъ манълайыннан тер акты. Сол арада ол Иван Харитоновичтинъ хыхылдаганын, Нина Михайловнадынъ бир аьлемет болып пыскырган сес шыгарувын эситти, ама онынъ мунда, сосы уятлы ерде, экенлиги уьшин шуьшли болган стоьл янындагы конъысыларына карамага тартынды. Тислерин каты кымып, ол кирпичлерин какпай, ойнайтаган кызларга карай берди. Сол арада Мухтар аьлемет зат эследи: кызлардынъ кып-кызыл болып ягылган куьлемсирев энген эринлери, кабакларына калын болып бояк салынган коьзлери де, бир маьнеди де билдирмеген такта куршактыкындай янсыз эдилер.

Бу зат сейирин калдырып, сенъкилдетип салды Мухтарды: мундагы куванышлыктынъ шынтылыгы йок экентагы, кызлар оьзлерининъ ойнавыннан бир завклык та сезбейдилер, олар йыйылганлардынъ эриклерин язар уьшин, караганлардынъ оьзлерин коьрген де этпей, айт деп айланады экенлер. «Кетпеге керек муннан, — деп токтасты Мухтар. — Кетпеге керек». «Кызлардынъ коллары эм аяклары тебиндилер, кишкенекей белдемелерининъ этеклери куьлпилдедилер, ак трусиклери тагы да коьринип кеттилер, коькиреклери дирилдедилер, увылдады, ынъыранды, куьледи оркестр...

Кобзининъ алдыннан алдыр-булдыр коьринуьв акырыннан бир якка тайып, кулакларда шувылдав тынып, кайдай ды бир созылган, мунълы анънынъ сеси эситилип баслаганлай, Мухтар турды да, аксанълай берип залдан шыгып кетти. Онынъ артыннан тынышсызлы, сескенишли давазлар еттилер.

— Михаил Андреевич, сосы сен кайда кеттинъ? — деген даваз Иван Харитоновичтики экенин анълады.

— Не зат бола койды ога? Авырсындыма экен? — деген даваз Мария Алексеевнадыкы эди.

— Ким биледи, авырган болса ша? Иван Харитонович неге олтырасынъ? — деген тынышсызлы даваз бан Нина Михайловна соьйледи.

— Бир зат та тувыл, кайтар. Бир ерге бара болар, эште, — деп тагы да Иван Харитонович кыскаяклыларды тынышландырмага шалысканы эситилди.

Мухтар артына бурылмады. Сол арада: «Ресторанга келген йолдастар! Бизим программамыз бир сабат йырма такыйкага белгиленген. Орынларынъыздан турмаска эм зал бойлап кыдырмаска тилеймиз!» — деп буйрыкланып айтылган соьзлер микрофоннан куьшленип эситилдилер. Мухтар сол даваз бетке басын бурып алды. Ога, йылтыравык сызыклары ман ярык туьсли пиджак кийген, колына микрофон туткан эркек ашувлы болып карай эди. Тап сосы ерде кып-кызыл купальник кийген арыкай кыз сом этли ястынъ колларында басы ман тирелип, аякларын коькке коьтерип, майысып туры эди, ястынъ уьстиндеги де — кып-кызыл кийим. Мухтар колын

силкти де, бос басамаклар бойлап тоьменге туьсти. Тас басамакларда баьпишлерининь токъылдаган авыр сеслери мыйына тийдилер.

— Арыдым-талдым, — деди ол, сытылган юзиңде куьлемсирев эндирген эм аьжейипсинип караган швейцарга.

Таза ава, енъил елемик онынъ кызган бетин сувытты, манълайына капланган курсавды туьсиргендей болды. Тек йогарда, рестораннынъ экинши шарлагында, оркестрдинъ кышкырувлы сеси тагы да атылып шыкты эм онынъ увылдавы денъиздинъ авырланып акырын шыккан гуьрилдеви мен косылысып, мыйын тагы да сызлатты. Коьз алдына баягы аякларын оьрге коьтерген кызлар келдилер: колгапшыклары, калакайлы бас кийимлери, куьлемсиревлери, коьк кабаклары, ак тислери... Мухтар тагы да бек аксанълап, тыншаюв уйине шапты эм палатасына еткенлей, орындыкка дуьрсилдеп йыгылды. Ятып авыр уйкыга коьмилгенлей, туьс коьрди: бияладай йылтыраган стоьлдинъ уьстинде тоьп-тоьгерек болып, алты бака тизилипти. Сосы арам затты коьре калса, Мухтар шийкенгеннен, онынъ касыннан айланып кететаган эди. А мунда бирев тувылтта, алтав: тысына батлап шыккан йылтыравык коьзлери мен ымлайдылар, авызлары ашык — йыйы-йыйы тыныс алганлары уьшин шуьелли терилери толкынласып юредилер. Энь де аьлемети — Мухтар булардан коркпайды, шийкенмейди, кайтарасына оны рахатланув сезими бийлеп алган.

Бирев оны йининнен силкип уянтты. Коьзлерин ашканда, арам заттынъ туьсине энгенин басыннан шыгара алмады. Онынъ бакалардан шийкенмегени коьтере де тамашаландырды. Сол затлардан саскынлы болып, ол бурнынынъ алдында шайкалган куьнъирт суьлдерге битилип карады.

— Досым, Михаил Андреевич, яным-ав, сен мени неге таслап кеттинъ?, — деп эсирикленип соьйледи каранъалыкта Иван Харитонович. — Неге каштынъ? Неге?

Мухтар, шыганакларына тирелип, олтырды.

— Белим бир бек яман авырыйды, сонынъ уьшин кетгим, — деп сылтав табаятыр эди, ама досы ога сонъына дейим айтпага бермеди.

— А, а, уяндынъ?! — деп ол Мухтардынъ касына орындыкка олтырды. — Ийги аьдемсинъ, Михаил Андреевич... Тек, билесинъме, авырып кеткенинъе эш ыйнанмайман, ыйнанмайман! Сен мени ялгыз каьр этип калдыргасынъ.

— Табылдыма? — деп орамнан Нина Михайловнадынъ куьшли давазы эситилди.

Иван Харитонович балконга шайкала берип шыгып

— Аьше, мунда ол! — деди басын шыгарып. — Бир зат та болмагандай, ятып туры.

— Аьруьв, аьруьв, Аллага шуькир, суьйтип болса. Салам беринъиз, — деп кыскаяклылар бир-бирлерин, боьлип соьйледилер. — Яхшы кешели болынъыз! — дедилер де куьлдилер.

Обзиндикин айта берип, баягы орындыкка янасты Иван Харитонович:

— Мен билмейтагандай коьресинъме, сенинъ неге кеткенинъди? — Билемен. Сен айлак туьз, туврашыл аьдемсинъ, дос. Туврашылсынъ. Элбетте, ондагы затлардынъ баьриси де — яравсызлы затлар. Сен ойланганша, уят затлар. Аьруьв тувыл, бизимше тувыл. Аьше, эндиги онынъ акыннан соьйлеп не этеексинъ? Янъы заман, аьдетлери де янъы. Ал, оны коьйык, уйклайык, тыншайык! — деп ол Мухтарды кушаклады да, йылап йиберди...

...Мухтар аркасына авдарылды, пишесининъ пысылдап уйклавны кулак салды. «Аллага шуькир, Оьлмесхан Свердловсктинъ кыскаяклылары акында да, кызлардынъ уятсыз ойынлары акында да бир зат та билмейди,» — деп ойланды.

* * *

...Эртенгиси куьн рестораннан сонъ дослар тыншаюв уьйи мен, Ялта ман эм бир-бирлери мен аманластылар.

— Иван Харитонович, кел бизге конакка. Энъ сыйлы конак болаяксынъ. Атам, мен кишкей бала болып, оьлген, ата дегенге оьмирим заьр болып оьскемен, сени атамдай этип йолыгарман, — деп тиледи Мухтар.

— Сен де, Михаил Андреевич, Донецкте болсань, кир. Гостиницада токтап олтырма, билдиньме? Гости- ницаларды кой, уьйтип болмаса, хаьтеримди калдыра- яксынь! — деп Иван Харитонович те тиледи.

— Оннан эсе де сен бизге кел, Иван Харитонович, — деп токтамады Мухтар, озининь Донецкке бараягына сенмей.

Адреслер мен авыстылар, бир-бирлерининь кол- ларын каты сыгып кушакластылар, аьле, эркеклер ара- сында ногай аьдети мен келиспей болса да, обьбистилер. Мухтар тартынмады, орыс досынынь бетиннен озьи де озьпти. Мухтар досына тамам уьйренген эди эм оны баска коьрмеегине шынтылай да кайтырды, эне юреги ийип, авырды. Олар бир-бирининь коьзлерине коьпке дейим карап, бир-бирлерине не айтаякларын билмей, турдылар.

...Обьлмесхан тынысын терен алып, куьрсингендей болды, авдарылды. Мухтар ога карады да, озьи де куьр- синди.

«— Келсень биз бетке?! — деп ишиннен Иван Хари- тонович пен соьйледи. — Пишем меним аьруьв, баьри затгы да аньлайды, сени ювык кардашындай этип, йолы- гар эди. Меним яшавымды коьрер эдинь. Йок, сенинь келеегинь коьринмейди. Дуныяда Михаил Андреевич дегендей аьдемнинь барлыгын мутып та кутылган бо- ларсынь. Сен курортка йыл сайын барасынь, йыл сайын сенде яньы таныслар болады. Баьрисин де эсте саклап болам, боьтен де, аьр бириси мен дослык тутып та бол- маяк!? Мен болсам сени мен досласпага суьйген эдим, ийги аьдемсинь, хаьтеримди калдыргандай соьз айтпа- дынь, бир кере де меним уьстимнен куьлмединь. Мага янынь авырып, коьп затта бас-коьз болып турганыньды коьрдим. Куьлмеге де, шет калдырып юрмеге де боляк эдинь де, керекпенме мен сага?! Булай караганда, мен озьим де яман тувьлман, биревге бир тырнак кадер яман- лык эткеним йок. Каратага, савлай авьлдынь балалары мага ябысадылар. Тек, озьим сезген бир кемшилигим бар. Ялыгувлы аьдеммен, сонынь уьшин баскаларды да ялыктыраман. Билмеймен, кайтип болганын, сен ялыгув дегеннинь не экенин мутгырдынь. Мен болсам, уьшини

мен боьтекеймен. Не зат этеексинь, аьше, яшавым авыр болып туьзилген болса? Оьксиз болып оьстим, кишкей-имнен алып оьтпек акында ойландым. Куллык, куллык, куллык — баска бир зат коьрмедим. Куллык этип юрдим эм коьп соьйлемедим, уьндемедим, соьйлегендей киси де йок эди: кардаш-кавым мен уьйленген сонь катнасып баслады. Коьнъилим де, аваслыгым да, эсим де тек куллыкта болды, уьндемедим эм коьп ойландым. Ойландым оьзим акымда, аьдемлер акында, яшав акында... Бизде мени наьсипли аьдем, баьри затты да макул коьреди деп санайдылар. Йок, яньылысадылар. Уьшинимен де, коьз караска, менде баьри зат та аьруьвдей: доьрт балады тербиялайман, аьелим берк эм татым, ислеген еримде — совхозда сый, тек не затты мага бир зат етиспейди. Не затты бир зат мага тыньшылык бермейди! Не экенин — оьзим анъламайман. Келсень соьйлесер эдик. Сен коьп затка явап табатагасынь. Бирерде мени сосындай мунъшылык неге бийлеп алатаганын, белки, анълатар эдинь, оьзимди оьзим анъламага ярдамласар эдинь. Сага мен келе алмайман. Туврасын айтсам, келмеге де болаяк эдим, тек онъайсыздай коьремен. Эгер дейим сага баьри танысларынь келип басласалар, ол яшав тувылтта, «салам — яхшылык пан кал!» деген затка айланаяк. Эгер дейим куллыгым болып, Донецкке барган болсам, ол заманда кирмеге болаяк эди. А сен оьзинь келмеексинь. Келеек аьдемге усамайсынь, эне, хаттынь оьзин де язабадынь...»

Сосы кеше Мухтар туьсинде атасын коьрди. Ол кайдай ды бир каранъы пеште кезине эди, Мухтар болса, аьли де кишкей бала экен, орындыктынь туягына каптырылып, ак коьйлек кийген атасынынь тек аркасын коьреди. Аркасын коьргени уьшин, онынь коьз алдына атасынынь юзи, уьйдеги сисели рамнынь ишиндеги каьрттегине келисли болып, келди. Кишкенекей паьспортлык каьрттен уьйкен этилген сосы каьрт аьелдинь оьзге аьдемлерининь каьртлери мен бирге туратаган эди. Атасынынь таза кетерилген басы, кень эм бийик манълайы, битик коьзлери, буькир бурны, уьйкен мыйыгы — савлай оьзи тип-тиридей болып туры. Ол бир якка

кетеек болып аьзирленеди экен: Мухтар оны шакыргысы келип, кышкыраяк болады, ама бир сесте шыгаралмайды. Атасынынъ юзи тастай болып каткан, тек коьзлери – яркынлы, олар улына талаплы болып карайдылар. Атасын токтатып болалмаганы уьшин Мухтар куьйгелеклеп, кышкырды эм... уянды. Не зат уьшин мундай зат онынъ туьсине энди деп ойланды ол. Алдын, балалыгында, яслыгында, ол ата-анасын коьрмеге аьсирет болып, оларды туьслеринде тез-тез коьрип шыгатаган эди. Коьрсе, сол затка суьйинип юретаган эди. Ама мине бир неше йыллардан бербетин ога туьслер аз энедилер, окында бир затлар энселер де, олар эсте калмайтаган, куьнделик яшав каьри мен байланыслы эдилер.

Мухтар авады ишине коьп этип тартты да, оны авызында бираз ыслап, авыр куьрсинуьви мен шыгарды. Уйкысы боьлинип атасынынъ йок болып кеткени акында ойланды. Аьдемнинъ коьтере ойланмаган, эсине келмеген затлардынъ туьске кайтип энужви оны айлак аьжейипсиндирди.

Уьшинши басы

...Мухтар эсиктинъ ярыгына карай берип, сыбызгысын уьндирикке салды эм рамлар этуьв уьшин агашларды аьзирлеп баслады. Буьгуьн эртениктен бери ол почтальонды саклай эди. Оьзининъ эсаплавина коьре, буьгуьн хат келмеге керек.

Курорттан кайтканлы Мухтар аьр куьн сайын кешликте куллыктан келгенлей ок авызга кагылган почта кутыгын карай эди. Сакав Апасты коьре калса: «Дос, Донецктен мага бир зат та йогым?» — деп сорайды. Почтальон Апасты кишкей заманында ийтлер талаган эдилер. Сол зат мунынъ акылына тийдиме, зат эттиме, не де болсын, Апас, ийтлерге таланганнан сонъ, соьйлевин койды. Сакав болганы уьшин почтальон баьри затты да эситетаган эм анълайтаган эди. Элбетте, окув-язувды билгени уьшин почтальон болып та юргени. Мухтардынъ сорагына бу аьр заман, шуьшлидей болып карап, куьбирдеген сеси мен яваплайды эм басын шайкап, бир зат та келмегенин анълатады.

Ама сосы куьн Апас хатты соьзсиз аькелмеге керек эди. Соьзсиз!

Батпак сувларга сырын тоьккендей болып, тамшыларын токтатпай себелейди ямгыр. Мухтар окында сол сеске басын бурып, ыскылавын токтатып, тынълайды, сонъ тагы да куллыгын бардырады. Агаштынъ юмырышкалары шыйрыкланып, алтын доьнъгелеклердей, ерге тоьселедилер. Мухтар коьнъилленип куллык этеди, куьлемсирейди, аьле бирерде, тап келеек куванышты билген аьдемдей болып, юзине суьйинишли йылмаюв эндиреди. Окында басын коьтерип, баягы орам бетке кулак салады. Сагынышлы вакыт та келип етти. Шилтерли агаш корадан почтальоннынъ сувлы плащы йылтырап коьринди, ат туяклардынъ шыкылдавы ювыклады.

Мухтар тез болып ыскысын салды, уьстиннен юмырышкаларды туьсирипше яде болса колларын суьртипше, бармаклары ман коькирегин, курсагын сыйпады да, калтанълап авызга адымлады. Авызды ашты, давазын коьтеринки этип:

— Салам аьлейкум, Апас дос! — деп саламласты. Апас басын ийзеп, салам кайтаратанын билдирди.

— Ювыгым, йылы хабар йогым? — деп кыпынълады Мухтар почтальоннынъ алдында.

Брезент плащынынъ этеклерине оратылып, почтальоннынъ атыннан асыгыслы туьсуьви ийги хабардынъ барлыгына сендирди. Апас плащтынъ баслыгынынъ ишине коьмилген кишкей тоьгерек басын бурды эм куванышлы куьлкисин юзине яйды. Эне бети яйнап, тап нур шыгараяктай, яркырап яйнап кетти. Ол иерге беркитилген дорбасыннан газета алды, сонъ койныннан излестирип, хат шыгарды. Конвертти ямгырдан ясыра берип, оны Мухтардынъ кисесине тыкпага асыкты. Мунавы сол, сен саклаган хат деп анълатпага шалысып, коьнъилленип увылдады. Мухтар басын ийзеди, анълайман дегендей болып, сонъ почтальоннынъ колын ыслап, онынъ аясына эртерек аьзирлеген бир маьнет кагытты салды. Апас унамады, хаьтери калып эм ашувланып колларын силкиледи.

— Мунавы сага суйинши, — деп куьлди Мухтар. Энькейип, ердеги акшады алып, тагы да почтальоннынъ кисесине тыкты.

Апас, ол затты коьрмей атка минди. Эм бирден оьмири куьлмейтагандай болып, бир аьлемет сес шыгарып куьлди. Сакав соьйлеп басладыма экен деп, Мухтар сейири калып, онынъ авызына карады. Апас ога кылшысыган куьлемсиреви мен тигилип карайды эм, колы ман бир затлар язгандай болып, Мухтарды бармагы ман туьртти. Сонъ тагы да колы ман каякка ды бир узакка, ийнининъ артына коьрсетип, эм завкланып, басын шайкады. Оннан сонъ колында бир затты кыскандай болды, сога тыныс алды, печать салгандай болып, оны аясында юмырыгы ман сокты. Мухтар бирший де анъламай, мунавы кимди эркелейди экен деп ойлады. Атынынъ туякларын шақырдатты эм артына карай берип, почтальон завкланып ыржайды да, коьнысы каралдыга кетти.

* * *

Мухтар авызды ашты эм почтальоннынъ кужырлы куьлкиси акында ойланып, уйге акырын адымлады. Уй-

де аьр базар куьнлериндегинше бу йол да аьруув аслар аьзирленетаган эдилер. Буьгуьн де пишеси майлы кесек этлерди асып, яймалар яйып, аьелдегилер суьетаган ынъкалды аьзирлеп туры эди. Мухтар кирип келгенде, Оьлмесхан сарымсагын кокытып, тузлык аьзирлеп туры эди. Коьнъилленген кызлар да анасынынъ касында айланадылар: ялынышлы, ашыккан коьзлери мен ога карайдылар, стоьл уьстинде яйылган яймага бармаклары ман тийип аладылар. Оьзге пеште уьйкен хабарласув. Мурат Алиге бир затлар айтады, анавы болса, куьлемсирей берип, оны ман унаспайды.

Оьлмесхан кирип келген байына карады эм этетаган куллыгын таслап, белин яйды эм сол сабатлей онынъ юзине тынышсызланув энди. Кызлар да шувылдасувлары койып, аталарына тигилип карадылар. Мухтардынъ юзин акылятаксыган сезим бийлеп алган эди, ол басын оьктемли коьтерип, уьйдегилерине кезуьв-кезуьв тешкеруьвли карасын таслады. Сонъ уьйге киреяткан ердеги мыктан бетъявлыкты тартып алды да, оны ман бетин, мойнын ямгыр тамшыларынан суьртти, асыкпай этиклерин шешти. Соннан сонъ асыкпай кисесиннен хатты шыгарды. Оны колында булгалаклап:

— Иван Харитоновичтен! — деди соьзине маьне берип ол.

— Койтага? Таравынъгалып, саклавынънынъ сонъы болды! — деп суьйинди Оьлмесхан эм баягынша астынъ каьрин шеге берди. — Сени мутпаган сонъ, ийги аьдем болса ярайды сенинъ досынъ. Алла ога юз яшавды берсин, сени мутпаган сонъ.

Казануьйдеги тыныклыкты сезип, ас болган болар деп суьйинип, эсиктинъ касында яслар коьриндилер эм тагы да йок болдылар.

Мухтар терезе бетке барды, онъайланып олтырды да, конвертти ашты.

— Не зат язады? Эситтирип окысанъ! — деп кызыксынды Оьлмесхан, казанга яйма кесеклерин таслай берип.

Мухтар бир кесек заман ойланып турды. Бас дегенде Мухтар онсыз да хатты савлай аьелине эситтирип окыяк мырады бар эди, сонъ заманнынъ келисли тувыл экенин аньлады. Уьйле асты саклап турган аьелдинъ, аьдемлери

оны тынълагысы келмееклер, танъласалар да тийисли эс этпееклер. Сонынъ ушин ол хатты озининъ алдында ыслап ишиннен окып баслады, басын да шайкап, касларын да коьтере берип, бирерде пишесине эс эттиреек ушин тилин танълайында шакылдатып та алды. Ынъкал емеге савлай аьел йыйылганда, тек сол заманда эситтирип окумага заман етти деп токтасты Мухтар.

«Салам, сага Михаил Андреевич!» — деп коьнбилленип баслады ол эм колындагы кагыттынъ йогарыннан баьрисине де октемлик пен карады.

Али басын тепшектен коьтерип:

— Аньламадым, Михаил Андреевич неге болады? — деп сейири калып сорады.

— Псевдоними болар! — деп авызын яйды Мурат. Ата-сынынъ сувык карасын коьргенлей, ол куылкисин тыйды. Мухтар сол сабатлей ойланып, аньлатпага шалысты.

— Иван Харитонович меним атымды Мухтар Алимгереевич деп айтпага узын коьрди, сонынъ ушин орысшылатып айтпага ызын сорады. Мен унадым, — деди.

— Олар Мухтар деген атты тек ийттикиндей этип биледилер, — деп аньламастан айтып йиберди Мурат. — «Ко мне, Мухтар!» деген фильмнинъ озьи де бар.

Суйтип айтып куылип эди, сол сабатлей агасынынъ елкеге согувын сезип, тынды.

— Ийтлерди Мухтар деп атавлары, элбетте, аруув тувыл, — деди Али. Онынъ ушин хаьгер калмага керек тувыл. Орыслар озлерин де аямайдылар. Сыйырларга Машка, Дашка, донъызларга Борька, Васька деп айтып коядылар, а мине Юсуф, Хасан деп айтканларын эситпегенмен... — деп биразга тынды да, сонъ: — Ярасыклы атлардынъ мутылып кетуьвине биз озимиз шувшлимиз, аьле озимиздинъ сондай атларымыздан озимиз уялгандай боламыз. Мине БАМ-да куллык этетаган Володя Иштереков бартта, сол кызын Абидат деп атагысы келген экен. Сол зат ушин ызын сорап атасына письмо язады экен. А алпыс ясындагы Магомед-агай болса, унамаган. иенимди Олеся деп атамага коьптен бербетин мырат этемен деп койган. Анекдот тувылма, аьше мунавы?!

— Балалары ата-анады бир соьзсиз тынъламага кереклер, — деп Мухтар тувра яваптан тайды. — Бизим замандагы яс-явка ата-анадынъ, уйкенлердинъ токтасы акында коьп соьйлемегенлер.

— Ол аьруьв зат, дурыс зат, — деп разы болды Али эм кылпысып куьлди. — Тек сонъгы сорав: мине сенинъ атанъ Михаил Андреевич болганынъа кайтип караган болар эди, э?

Мурат тагы авызы яйылып куьлди, тагы Алидинъ туьймиши онынъ елкесине тийген сонъ, тынды.

Мухтар уйкен улынынъ соравыннан састы эм не яваплаягын билмей, тынышсызланган коьзлери мен эки терезединъ арасындагы иргеге салынган каьртке карады, оннан сонъ айыплав сезим мен карасын Алиге коьширди. Сол затты коьрген улы, атасын соьзсиз анълап, басын тоьмен туьсирди.

— Окыйман, аьше, — деп Мухтар тамагын кырды.

«Салам, сага Михаил Андреевич! Мутпаганман, аьр заманда да эсимдесинъ меним, тек язбага бос болып та-кыйкадынъ оьзи де йок эди. Отпусктен сонъ куллыклар йыйылып уйилгенлер. Кешир, уьндемегеним уьшин, калай ды ден савлыгынъ, белинъ авырмайым? Куьннинъ яманына, туьрленуьвине сызлайды деп айткан эдинъ де, оьзим де билемен, арканъды неше кере суьрткеним ша? Пишеньнинъ ден савлыгы калай? Балаларынъ ша, авырмайдыларма, тынълайдыларма, экевмиз сайлап алган савгалар ярадыма? Кардаш кавым, конъгысылар, куллыктагы йолдасларынъ калай яшайдылар? Аьелинъе, аркалдас кардашынъ Аскерге, Шайдат-аьптейге, конъгысыларынъ Якубка эм Парисбий мен пишесине меннен уйкен салам. Сенинъ айткан хабарларынънан мен оларды эртедеги танысларымдай иш коьремен.»

Балаларынынъ эм пишесининъ сейири калувлары ман завкланаяк болып, Мухтар коьзлерин коьтерди. Ама Алидинъ юзи тынышлы эди, Мурат болса кызыклы карамын терезеге тиккен, кызлар да бир-бирлери мен тартысувларын койып, авызларын ашып олтырылар.

Тек кызларды сейирсиндирген хат тувылтта, аталарынынъ ас ишеектинъ орнына, окув ман каър шегуъви аъжейиплендиреди. Тек Оьлмесхан колын иегине салып, байына сукланып эм болган эсин берип карап туры эди. Мухтарга бу зат аныламлы, неге десенъ олар бирге яшайтаганлы бир кере де биревден бир хат алмаганлар. Ким язсын оларга? Конъысы авылдан кардашларма? Келмеге боляк болса, неге язады экенлер? А соьле бир аьлемет аьл туъзилеп туры. Тап эртеги дегинше, каякта ды бир яктагы узак Донецк каласыннан, юрек сыр тоьгилип, хат келген. Байы уьшин оьктемсигениннен баска болып, сосы хаттынъ келуъви мен Оьлмесханды тынышсызланув сезими де бийлеп алганын Мухтар билмейтаган эди. Иван Харитоновичтен кагыт сакласа да, сол бирев адавыс курортты байы мутады деп ойланган эди. Неге десенъ яшавлары алдынгынша туъзелип, оьз кебине келеятыр эди. Ма сага керек болса, — хат!? «Курорттан мунынъ оьктемсип келгени де босына тувыл экентагы, — деп ойланды Оьлмесхан. — Сав ай кайдай танъ, билими де болган уьйкен аьдем мен яшаган. Бизге оны ман тенълеспеге кайда?..» — Соны ман биргесине оны куьнлевлик сезими де бийлеп алды да: — «Меники де оннан кем ери йок. Авылда басы бар, куллыкта десенъ алдышы, аьели акында да, Аллага шуькир, бирев бир яман соьз айтпас. Тек оьзи айлак та уялшанъ, сонынъ уьшин онынъ алтын юрегин бирев де сезбейди... Мине, мине хатта да сол зат акында язылып турытта!» — деп пише байын ишиннен комлап алды.

Сосы вакытта Мухтар хатты окувын тагы бардырды.

— «...Экевмиздинъ бирге тыншайганымызды мен бир заманда да мутпаякпан, сени де мутпаякпан. Сенинъ мени мен дослык тутканынъды эсима йыйы аламан, сенинъ кайдай бир аьдемге яныплы эм культурный экенлигинъ эсима туъседи. Мен сенинъ акынъда досларыма эм бас инженерге коьп хабарладым. Сени оьзиме шакырып аькелмегеним уьшин хаьтерлери каладылар. Ондай аьлемет ийги аьдем мен, олай девим, сени мен биз де таныскымыз келеди дейдилер. Михаил Андреевичтинъ

отпускы кутылган эм ол куллыгына кириспеге керек эди деп анълатаман оларга. Олар болса, сыйлы Михаил Андреевич оьзининъ аьели мен бизге коьшсин эм бизде куллык этсин, биз оны саклаймыз дейдилер. Баьри онъайлыклары болган ога янъы квартира берермиз, балалары каладынъ школасына барарлар, оннан сонъ окувларын бардырып начальниклер боларлар деп каныгадылар...»

Мухтар окувынынъ арасында акырын уьйдегилерди коьзлеп алды. Оьлмесхан басын силкип, коьзлерин бир ашып, бир юмып, Али эситкенине ьйнанмай тынълавларын коьрди, Мурат болса, бурьлып, атылмага турган куьлкисин кайтип тыяягын билмей эди. Олардынъ эр берип тынълавларына суьйинип, Мухтар окувын тагы бардырды.

«...Бизде Кавказ халкларын суьедилер, ама биз ногайлар акында да аьруьв эм намыслы аьдемлер деп эситкенмиз. Эгер баьриси де Михаил Андреевичтей ийги аьдемлер болсалар, ол заманда савлай халк та сондай ийги болар, деп мен де олардынъ соьзлерин беркиттим. А сени, Михаил Андреевич, мен бек иш коьремен, сен кайдай ды болсын бир ишкиши тувылсынъ да, а куллык-суьер эм намыслы аьдемсинъ.

Сага эм сенинъ досларынъа уьйкен дегенде уькен салам. Неге десенъ, мен билемен, сендей ийги аьдемнинъ дослары да ийги болмага керек.

Донецктеги сенинъ досынъ Иван Харитонович колынъды сыгып алады».

Мухтар хатты доьрт буькледи де, кувнак болып аьелине карады.

— Сен уьшинимен де коьшөөк боласынъма? — деп сорады акырын пишеси.

— Не этеди, аьше? — деп саркылдап куьлди Мурат. — Калада яшармыз. Неси яман?

Кызлар не болатоганын анъламаганлары уьшин бир маьнели ис болувын сезип, аьле ол коркынышлы болмага да болаяк деп ойлап, уьйкенлердинъ юзлерине сынап йьйы-йьйы карадылар эм бирден экеви де йьйырылып, йьламага аьзирлендилер.

Мухтар уйдегилериннен ондай затты — соьздинь баска якка бурылувын саклаганы йок эди. Эм куллыктынь сосындай затка айланувын коьрип:

— Иван Харитонович пен биз коьшуув-конув дегендей затлар акында соьйлескенимиз йок, — деди саьспеклей берип. — Мени онынь йолдаслары шақырадылар. Мен, элбетте, муннан эш бир якка да бармаякпан.

— Аллага шуькир! — деп босанды коьнъилленип кеткен Оьлмесхан. — Ол болмаса, сен мени састырдынь, — деп куванганыннан аьйлежип те алды, — калай аьруув хатты, досынь да аьруув сенинь. Алал дос. Сенинь... — деп тутлыкканнан тегаран сесин шыгарып, — Иван Харитоновичтинь узак оьмири болсын.

— Явап язбага керек ога, атам, — деди соьзин минезли этип, Али. — Аьдемлер сени оьзине шақырадылар, а сен явап та бермесень аьруув тувыл.

— Уьшинин айтасынь, улым, — деп Мухтар улына ойлы болып карады. Сонь басын баска якка бурды.

— Иван Харитоновичке эм досларына бизим саламды да бермеге мутпа, — деп Али олтыргыштан турды. — Мен клубка репетицияга бараман...

Мурат та орныннан коьгалып, эсик бетке йоьнеди, уьстине шонтыгын кийип, шеккитоп ойнамага кетти. Тенълерининь ойынга кызган сеслери коьптен бербетин эситилип, оны кызыктырып туры эдилер.

Оьлмесхан стоьл уьстин йыйыстырып баслады. Диванга коьшкен кызлар бас дегенде тымпыйып турдылар, сонь йигерленип, бир-бирлерин ийтеп, кутыклап, куьлеп, ойнап басладылар. Уьйкени кишкейди диванга аркасыннан йыкты да, оьзи кашты. Кишкейи болса, тез огына турып, онынь артыннан шапты. Бир-бирлерин кувдылар. Уьйкени эсикке атылды, кишкейи де артыннан шавып кетти. Экеви де сыяктан сувланып, дирилдеп, тонъып-катып, аяклары, коллары батып, келдилер. Уьйкенине анасыннан тоьпеш тийди. Коьзясларын эм бурмыгын бетине ягып, кызалак йылады. Коькистинь юмырткасындай шыбар бетли — Оьлмесханнынь кишкейи замандагына усай болса ярайды — кишкейи де сылкылдады. Мухтар оны, кушаклап тизине олтыртты эм хатка тийисли сый берилмеген уьшин ол оьпкели эм ашувлы

эди, солтта балаларга якласувды сылтав этип, Оьлмесханга кышкырды.

— Балаларды сокпага эсабынъ йок! — деп екиринип пишесининъ хайтерин калдырды.

Пишеси онъайсыз юриси мен стоьлдинъ уьстин суьртти эм казан-аякты ювып, баска пешке шыкты.

«Буларга эш бир зат та сейирли тувыл, бурылдылар да кеттилер», — деп, кызынынъ юмсак шашыннан сыйпай берип, Мухтар оьзининъ юрегин юмсайтты. Сосы куьнге ол коьптен бербетин аьзирленетаган эди. Пишеси эм балалары хаттынъ аьр сыдырасына эс этип соьйлерлер эм Иван Харитонович акында, оьзининъ курортта коьрген, анълаган баьри янъы затлар акында сорарлар деп ойлаган эди. Мине сага соьйлеген керек болса. Оьлмесханды эсапка алмаска да болаяк, ол авылдан бурнын шыгармаган аьдем. Оны анъламага болаяк: Донецк акында эситкенинде, саьспекледи. Уллары ша? Анасындай каранъа тувыллар да, Али он классты кутылган, Мурат та акылсызлардан тувыл. Сейирли тувылтагы буларга хатта язылган затлар, атасы ман бирге суьйинип болмайттагы? Сосындай ойларга коьмилип, айыпланып олтырды коьпке дейим Мухтар.

* * *

— Сен мени мен Эртуге хайырлы болсынга бармайсынъма? — деди пишеси шуьшлидей ялынышлы болып, ярасувды излеген давазы ман.

Мухтар ойларынан айырылып, коьзлерин коьтерди. Пишеси, байы аькелген кримпен кумаштан тигилген янъы ясыл шыбады кийип, туры эди. Сонынъ уьшин болса ярайды, Оьлмесхан тартынгандай болып, камсыгып кетти. Мухтар пишесининъ аягыннан басына дейим карады да, яратты.

— Аьруьв тиккесинъ, ярасады, ярасык, — деди.

— Сосындай кумаштан не зат тиксенъ де ярасык болаяк, — деди Оьлмесхан байынынъ коьнъилине етеек болып эм онынъ юреги кайтканына суьйинип. — Эртуге мен савгага деп, он эки маьнетке яюв эм шыбалыкка деп бир аьруьв шыт кумаш алгаман. Яюв — меннен, шыт

— сеннен. Кызга да уйыклы ыстанлар аьзирлегемен, юп-юмсак... деп пытылдап соьзлерин куйдырды.

Эртуды, оьлип кеткен Якубтынъ келинин, тек туьне-гуьн больницадан бала тавып аькелиптилер эм, элбетте, коньысыларга хайырлы болсынга бармага керек эди.

— Ялгыз бар, — деп яваплады кабагын-касын туьйип Мухтар. — Меним баргым келмейди. Оьлмесхан байын оьзинше анълады.

— Элбетте, Якуб сав болып турган болса, мен де бараяк тувыл эдим! Яткан еринде сенинъ аягынъ уьшин онынъ тынышлыгы болмасын, — деп эринлерин кымды. — Ама атасынынъ куьнаьси уьшин баласынынъ не шуьши бар? Коньысымыз да! Коньысыда да, ийги коньысы. Оьзинъ билесинъ, аьруьв коньысы кардашынънан да ийги.

— Каратага мунавын? Якубтынъ балаларына бугыз тутасынъ деп кайдан шыгардынъ сосы сен? — деп Мухтар коьзлерин бакырайтты. — Олар ман дослыкта яшаймыз да. Тойларына бардык, оларды талакага да, янгы уьйге киргенде де шакырдынъ, не этесинъ бу затлардынъ баьрисин де тизип?... Не затлар ойланып шыгарасынъ сосы сен, пише? Якубка да бугыз тутпайман коьптен бербетин. Сол йьлларда мен оьзим де авламды таяк пан каравыллаган болар эдим, — деди ол.

Пишеси, коьзлерин бакырайттып, байына карады. Ол заманда эркегининъ коньысыга неге бармавын анъламаган кыскаклы саьспекледи. Соны коьрген Мухтар йьйырылды. Хатка тийисли эс этилмегени уьшин бармавын, коьнбили йоклыгын айтып береек тувылтта!..

— Аьдемлерге коьнбилинъ ашык болып, анълап карамага керек. Байынъ болса да... — деди Мухтар, сонъ давазы ман. — Бар аьдетинъди эт, ол болмаса, сонъында борышымды толтырмагаман деп кыйналаяксынъ, — деп тийгистип соьйледи.

— Сен кыйналмаяксынътагы? — деп тислеп алды Оьлмесхан да.

Байы явап бермеди. Телевизордынъ касына барып, кнопкасына басып, ашты да, колларын курсагында кавыстырып, ога битилип карады. Кызлар, тез-тез йь-

бырдап, кишкей олтыраларын суьйреп аькелдилер эм аталарынынъ касына орынласып, аьлемет сейирлик пен экранга коьзлерин тиктилер. Телевизордан коьрсетилетаган затты болса, кишкейлердинъ акыллары тувыл, аьле уьйкенлерге де анъламага кыйын эди. Фильм физика, атомнынъ туьзилиси акында эди. Эки йылтыравык тымалак согылып, кишкенекей тымалакларга боьлинедилер, бу тымалаклар тагы да бир-бирлерине согыладылар эм тагы да айырылысадылар. Мухтар телевизорга тигилип караганы уьшин бир затты да эслемеди, коьрмеди. Онынъ коьз алдын саргылт туман каплай эди, бир аьлемет кызгылт-сары туьсли кесек-пусак суьлдерлер тап Кобандагы уьйирилмедей болып, айландылар, батаяткан куьннинъ саввлелерине оралган авыр булытлардай болып, йылыстылар. Сосы сары зат акырын йылысып, коьзлерди куьплеп баслаганда, аьдеттегинше, бу йол да юрек сыгылып, авыр урынды, тынысты боьлип туншык болды, коьнъилди ялкувлык, мунъшылык бийлеп алды. Сосындай аьлден куткарылуьвга амал коьринмеди. Сол коьнъил онынъ дуьмли бойын, янын-юрегин бийледи.

* * *

Оьлмесхан конакка барган ериннен кайтип келгенше ол телевизордынъ алдында суьйтип олтырды. Болон плашын шеше берип, кыскааяклы хабарды куйдыртып баслады. Эртудынъ доп-домбай кызыл шырай кызы бар экен. Кайсы ерге олтыртаякларын, кайдай зыяпет пен сыйлаякларын билмей, олар Оьлмесханнынъ келуьвине бек суьйиниптилер, Мухтар-агайдынъ киреалмаганы уьшин оькиниптилер, савгаларды яратып, онынъ уьшин муьсиревликлерин билдириптилер.

— Савгаларды яраттылар, солма? — деп соьзди боьлип бурынлап кайтарадан сорады Мухтар. — Бек керек оларга сенинъ яювынъ ман шытынъ?! — деп сораганына оьзи сейирленип, уялды: яман коьнъилин пишесининъ, конъысыларынынъ елкесиннен неге шыгармага керекти?

— Босына айтасынъ уйтип, аьдемлер акында да босына яман ойланасынъ, босына! — деп хайтери калды Оьлмесханнынъ. Плацты илгишке илди де, байрам шыбасын шешкен де этпей, алдын ондай затты бир кере де этпейтаган эди, казан аякты ювып баслады.

— Сенинъше тек ялгыз Иван, кайтипти сол оьзи, Харитонович аьруув, — деди ол акырын, байын сонъына дейим туттырмас ушин. — Неге ашувланатаганынъды да, билемен. Тагы Ялтанъды эсинъе алган боларсынъ, курортлык яшавды сагынган боларсынътагы... — деп мырылдап соьйлене берди.

— Парисбийге барайым, — деп Мухтар, пишединъ соьйлевин яратпай, олтыргыштан авыр турды. — Рамды этермен деп соьз берген эдим, тагы да сораяк бир затлар бар.

Оьлмесхан басын ийди, тек коьзлеринде уйып калган оьпкелев оьсе берди. Эртуге хайырлы болсынга баргысы келмеди, а Парисбийге йоьнеди дегендей оьлар басына энип, коьзлеринде суьвретлендилер.

Мухтар шуьйге илинген боьркти кийди, ийнине плащын артып, шыгып кетти.

Куьшли ямгыр токтапты, тек йогарыдан туьскен симсик тамшылар коьтере де сезимсиз эдилер.

Ол, йылтырап турган сувларды айланып, абыткылай берип, барды. Елемиктен силкинип тереклерден туьскен тамшылардан кунысып, биршийге куьлемсирегендей болды. Сосы хатка Парисбийдинъ кайтип сейири калаягы, басын шайкай берип Иван Харитонович акында хабарды тынълаягы, бу затка кайдай эс береegi коьз алдына келип, оны завкландырды. Неге десенъ Парисбий — командировкаларда яде отпусклеринде болган узак ерлерден коьп хатлар алатаган аьдем. Солтта, ол хат дегеннинъ шынты маьнесин билген киси деп ойланды ишиннен Мухтар. Конакка келди десе, Парисбий ога сол хатларды оқып, эне коьзин кыздыратаган эди. Мухтар оларды кужырланып, куьнлев сезим мен тынълайды, неге десенъ хатлар сондай бир йылы, таза юректен алынган соьзлерге, дослык сезимлерине толган эдилер, оларда

пишесине, тувганларына, коньысыларына саламлар, туурли сагынувлар эм коьп етимис йорувлар язылган эдилер. Хат авысувдан уйкен пайдалык коьрмесе де, Парисбий оьзи язысувына айырым эс этип, бу затты сый коьретаган эди. Мухтарды болса, бу зат дайым сукландырып, сейирсиндирип турды. Коньысысы яркылдак, коьнъилшен, туьздаьмли, кенъбай аьдем болып белгили эди. Ол районда баьрисин таныйды, йолыккан аьр аьдем мен коьнъилли болып саламласады, конакбайлык этпеге суьйип, уьйинде зыяпетлерди мол тоьктирип, юреклерди ашкан соьзлер курдырып, кешликлер йьйы этеди. Тек сол бирев йьйылысувларга оьзине кереклерди, бир затына яраякларды шақырады. Басына керекти билген аьдем. Тек мундай заттынъ етиспевлиги йок тувыл. Ол кадер конаклары болса да, Парисбий солардынъ ишиннен биревин оьзининъ досы деп айталмаяк, олардынъ да кайсысы болса да биреви Парисбийди досым деп санамаяк. Коньысысына хатлар язган аьдемлер акында да Мухтар коьп ойланатаган эди. «Олар, эште, Парисбийдинъ ким экенлигин билмей боларлар. Неге десенъ тап кардашларша янлары авырып язадылар, кенъес бередилер, оьзлери кенъес сораидылар. Парисбий дегенде кардашлык, ян авырувлык деген зат коьтере йок. Суьртип алгандай. А неге ди хатларга яваплар береди? Оларды байланыстыратаган тек куллык тувылтта! А аьдемшилик деген Парисбийде коьтере аз. Белки эректегин суьймеге енъил болар? Анъламайман». Парисбий болса, уьшинимен де оьктемсийтаган эди сосы танысувлары ман, хатларга ак юректен суьйинеди, сосындай затты Мухтар оьзи эки коьзи мен коьрген. Сонынъ уьшин Мухтар коьплерден болмай биревден болса да сондай хатлар алмага аьсирет болды. Кайдай туьрленис аькелер сондай хат? Яде юректе янъы сезимлер туваькпа, яде кардаш-кавымнынъ карамы туьрленеекпе деген сораьлар оны тынышсызландырып, ойын бийлейтаган эдилер.

Ама онынъ ден савлыгы, аьли, коьнъили, куллыклары акында сорап, тынышсызланып язгандай Мухтардынъ узакта туратаган бир танысы да, бир яны авырган аьдеми де йок эди. Тек Иван Харитонович пен йолыгыскан сонъ

Мухтардынъ алал дослык тутувга сенимлиги тувды. Не тукым яктан, не конъысылык беттен байланысы болмаса да, ол онынъ ювык, бавырмалы досы болаягына сенди.

* * *

Мухтар, оны йолыкпага шыккан иесин коьрмегенсип, эсик туьбиндеги аяк кыргышка этиклерин кыра берди.

— Конъысым, досым, меним хаьтеримди калдырма, — деп давазын занъыратты Парисбий. Ол майка, эм уйкен тоьгерек курсагыннан салпыраган сызыклы ишки ыстан кийген эди. Парисбий йогардан тоьменге карап: — Сен ханнынъ уйине келгендей боласынъ да сосы? Савлай орамнынъ батпагын аькелсенъ де меним сага хаьтерим калмаягын билесинътте.

Мухтар коьзининъ астыннан ога карады да, куьлемсиреди, соьзининъ юректен шыкпайтаганын бек аьруьв анълайтаган эди, соьле киргенлей ок Парисбийдинъ пишеси онынъ аякларына караяк. Сосы кыскаяклыга сыйлы конактар — авыл басшылары ман районнан келген аьдемлер болсалар, оларды ол наьсипликтен йьылтырап, яйнап-куьлеп, яркылдап йолыгар эди, Мухтар кыскаяклыдынъ сосы кылыгын айлак ийги билетаган эди.

Мухтар конак деп саналмайды, ол — конъысы.

— Мен баягы рам акында... — деп баслады соьзин Мухтар, этигин алдынгынша тазалай берип. Ол конъысысына, элбетте, сылтавсыз да кирмеге боляк, кене де озь-озьин тынышландыраак ушин суьйтип айтты.

— Э, не зат айтасынъ сосы сен! Кашан этеексинъ, кайтип этеексинъ — ол сенинъ ишинъ. Муьсиревлигимди, разылыгымды сага эртерек билдиремен, — деп Парисбий эсикти ашып, оны алдыга киргистти.

— Салам аьлейкум. Уьйинъызге яхшылык! — деп давазын коьтеринки этип саламласты Мухтар.

Толы кевдели кыскаяклы казан уьйден коьринип, бир сес шыгармай тагы йок болды. Сонъ ол колларын туткышына суьрте берип шыкты да:

— Яхшылыкка йолыгайык, — деп, портланып яваплады да, киргеннинъ этиклерин коьзлеп тагы йогалды.

Мухтар аякларынынъ ушы ман басып, пешке кирди эм эсик туьбиндеги олтыргыштынъ касында токталды. Сол арада Парисбий конъысысынынъ ийниннен кушаклады:

— Ва, сосы сен не зат аьдемсинь!? Аьр заманда да суьйтип этесинь, — деп тынысын тегаран алганнан карлыгып, куьлди. — Мине мунда келеш, диванга олтыр.

— Мунда телевизор аьруьв коьринеди... — деп унамаяк болып баслав эди Мухтар, ама Парисбий артыннан калмады.

— Бос затты кой, бир баскалыгы да йок, — деп ян ювытпады.

Экевлерининъ арасындагы катнаслар аьлемет эдилер. Бала заманларында школага бирге барып, яз сайын Кобан бойында бирге кыдырып, айлак дос эдилер. Мухтар аьле Парисбийди колтыклап, яслар хаьтерин калдырсалар, ога якласатаган эди. Оларды, боьтен де, сабаншы болып ислеген заманлары бек ювыкластырды. Кеше-куьндиз темир олтыргышта кевделери силкинип, уйкысырап туьрен астына туьсип олтырмагай эдик деп дирилдеп, тегаран бир туьнлерди аткарып, тап сол туьнлердей бир турмыслы баразнадан коьзлери талшыгып, аяктан баска дейим шанъга батып заман кавыфлы эм кыйынлы болып озатаган эди. Элбетте, сол кыйынлы куьнлер эсте калаяктар. Экеви де оьксиз болып оьстилер. Парисбийдинъ атасы фронтта оьлген эди. Тувганлары да — бир йыл болып, тенъ яслылар. Бир куллыкты эттилер, бирдей болып оьз ислери мен оьктемсидилер, оьтпеклерин оьзлери кыйынлары ман табувлары уьшин оьктемсидилер, тез-тез сынатаган эски «СТЗ»-ды ясап, уьйкенлерге ярдам этуьвлери уьшин оьктемсидилер, авылшылар оларды тенъ коьрип, саламласувлары эм соьйлесуьвлери уьшин оьктемсидилер. Ол заманларда аьле сыйырлардынъ оьзлери мен ер айдайтаган эдилер, элбетте, техника ман байланыслы аьдемлерди сый коьретаган эдилер. Балалыгында Мухтар оьзининъ арыклыгына эм аягынынъ аксаклыгына да карамай, Парисбийден арт

калмады, озин аэле оннан берк эм шыдамлы этип те коьрсетти. Тыншаймага олтырган кыска такыйкалардынъ арасында уьйкенлер кажавлап эки ясты куьрестирселер, Мухтар досын аьр заман енъип турды. Белгиленген шартка коьре, енъилген оззининъ енъилгенин эм косагынынъ куьшлилигин айтпага керек эди. Эм мине Парисбий оззининъ енъилгенин оззи айтканша, Мухтар оны шалкасына салып, ыслап туратаган эди. Досынынъ куьшлилигин эм юрагатлылыгын Парисбий билди. Мухтар онадан техникады да ийги билетаган эди: моторды уста йыяды, аэле тракторды да юргистип болады.

Тек ол заманлар оздылар. Мухтар механизатор болды, Парисбий болса, кайдай ды бир техникум кутылып, кайтканлы районда тамадалык орынларда юрди, бир вакытларда элеватордынъ директоры да болып иследи. Уьшин, бир ерде де батып калмады — уьйкен етиспевликлер этти, яде орыны ман берлисип, катылыклар коьрсетти, яде болса куллыкты юргистип, аьдемлер мен ортак тил тавып билмеген себепли оны коьп ерлерден тайдырып турдылар. Мине он йылдан бербетин ол кербиш заводта экспедитор болып ислейди. Яшавына макулдай болып коьрсеткени уьшин бирерде ол: «Эх, алдынгындай канатты кень яйып болмайды, яйгандай зат та йок! Мунавы да, аьше, куллык болам?» — деп йыланып алатаган эди. Ыслайтаган орыны уьшинименде уьйкенлерден тувыл, болса да Мухтар балалыгынынъ досы алдында неге ди тартынатаган эди. Оны дертлендиретаган зат — Парисбийдинъ яшав келбагы болса ярайды. Парисбий, тек экев болып, пишеси мен оззи, давдырамдай уьйкен уьйде яшайтаган эди. Сынъар кызлары мединститутты кутылган сонъ, байга барып, калада калды. Парисбийдинъ йылтыраган байыр «Волгасы», муьлкке, куьйизлерге, хрустальерге сыпланган пешлери, озлерин обьктем туткан коьтеринки давазлары ман соьйлеген, арсыз коьзлери болган конаклары аьдемди тартындырмай болмайтаган эди. Конаклар келселер, Мухтар конъысысына коьринмеске шалысты, онъайсызлы, тартыншаклы болып, уялды. Неге десень оззи уьшин танысын онъайсыз, келискисиз аьлге саламан деп ойлады. «Мен кара куллыкшы ондайлардынъ

касында кайтип коьринейим?» — деп ойланган себебли, конаклар болганда коньысысыннан тасаланды.

Парисбийди куьнлев деген зат Мухтардынъ ойында да йок эди, оннан калса, коньысысынынъ тек кыйын акына яшамавына онынъ шеги бар эди. Кене де Мухтардынъ аяклары мунда тартылып турдылар: оьзи ол затты билмей, наьсип деген бай-бокшада тувыл экенин аньламага суйдиме, яде болса онынъ, Мухтардынъ бактысы Парисбийдикиннен ийги болмаса, осал туьзилгенин аньлагысы келген болса да ярайды. Сонынъ уьшин Мухтар коньысысы ман лахырда курувында келискисиз соьз айтып олтырмагай эдим деп коркып оьктем юрек эм маьнели болмага шалысты. Ама бу шалысувдан маьне шыкпады. Неге десенъ Парисбийдинъ коьрсеткен кылыгы ман уйкасув кыйын эди. Ол Мухтарды коьрсе, балалыгындагы досынынъ кайгысын эм куванышын юрегине юзык алгандай, оьзин танъ эм бавырмалы этип коьрсетпеге шалысувы бос эди. Сондай шалысувдынъ коьз байлавыш экенлигин, ак юректен шыкпайтаганын Мухтар сол саьатлей сезетаган эди.

— Калайды аьллер, дос? — деп Парисбий онъайланып диванга олтырды, тоьгерекленип шыккан курсагын колларынынъ аялары ман кезуьвлеп сыйпады.

— Меним куллыкларым кайдай болсынлар? План, план... Толтырсак — премия, толтырмасак — уятлык! — деп Мухтар оьзи де билмей калып, Парисбийге эркеледи, тек оьзи сосындай коьрнекли курсагы, коькиреги йоклыгын сезип, кайтип те болсын туьзелди, тартылды, тамагын кырды.

— Планнынъ артына етип болаягым? — деп Парисбий алтын, тислерин коьрсетип, баьри затты аньлагандай болып куьлемсиреди.

— Уйде не яньылык бар?

— Онда да план толтырамыз, — деп куьлди Мухтар. — Баьри зат та планланып барады да. Тезден улымызды аьскерге озгараякпыз. Бу ийгиликке деп танады, койды беслеймиз, тавыклар, коькислер соярмыз. Алиди аьруьв этип озгармага керек болады...

— Макул коьрмеймен, — деп конагынынъ соьзин боьлди Парисбий. Эм ясы уйкендей, яшав сулыбы ар-

тыктай болып, уйреткенсип сойлеп баслады. — Оны институтка бермеге керек эди. Аьскерден, билесинъме, школада билгенин мутып кайтаяк. Заманында баслаган, заманында кутылар деп босына айтылмайды, сайсы! — деп халк айтувыннан соьз юргисткени уыйин ыразы болып, завкланып куьлгениннен курсагы силкинди, диван тербетилип кетти.

— Аьр заттынъ оьз шагы бар. Алма ерге пискеннен сонъ туйседи, — деп Мухтар да оннан арт калмады, так-пак пан яваплады. Аьскерге бармага керек деген акылды улымга мен оьзим бердим. Баска ерлерди, баска аьдем-лерди, баска яшавды карасын. Яслар аьскершилик оьткен заманларында, эрлер боладылар эм оннан сонъ оьз йолларын ойланып сайлайдылар. Яска да бир зат шыгар аьскерден сонъ...

— Айтувынъ дурыс, — деп, ойланган сонъ, унасты Парисбий. — Аьскершилик яшавымда мен коьп зат анъ-ладым, акылландым.

* * *

Мухтар куьлемсиревин коьрсетпеек болып, басын тоьмен салды.

Парисбийди аьскерден келгенинде, танып болмай-таган эди. Эринип, молпайып орам бойлап юрер, баьри затка да мисетке санамай эм бираз уйкысырагандай болып карар, тенълери мен саламласпас, ана тилин муткан-сып айлежир де юрер эди. Оларды эсинъе алсанъ, тек бир кужырлык. Парисбийдинъ анасы сол заманда сав эди, аьле онынъ оьзи мен ол орысша соьйлейтаган эди. Тап суьйтип фронтта болган бир кесеклер де, авылдаслары алдында оьктемсип, оьзлерин суьйтип юргисткенлер деп хабар айтадылар. Уьшиним, оьтиригим, авыл балалары арасында узак заманга дейим сосындай олардынъ суьйген хабарлары юретаган эди: аьскерден кайткан бирев, каралдыда тырнавыштынъ тислерине аяклары ман басканша, ногайша билмегенсип, юреди экен, тырнавыштынъ сабы барып, мунынъ манълайына соьгылганда: «Ай,

Аллам-ав, сосы тырнавышты да мунда ким таслаганды-ав!» — деп таза ногай тилинде акырыклайды экен. Анасы сол заманда суйингеннен тавык сояды, улынынъ эси йыйылганы ушин садака шыгарып, дува окытпага моллады да шакырыпты... Суйтип Парисбий де тувган авылында озин тап кенетендей этип юргистти. Аьскерден кайткан куьн ок ол Кобан ягасында Мухтар ман расканында, оны састырып: «Эй, парень, ты чей? Как тебя зовут?» — деп басын тесип, коьзин шыгарып орысша сорапты.» Сосы сен неге берлисийсинъ? — деп Мухтар аьлемет болып сейирсинеди эм балалыктагы сагынган досына суйинип, ога атылаяк болады. Ама: «Не понимай, ничего не понимай!» — деп Парисбий, кулагынынъ артыннан туьтин саьркесин шыгарып, оны тенъининъ бетине бувдаклатып ишеди де эм: «Ты кто такой?» — деген сорадын береди. «Вот я кто!?» — деп акырады Мухтар эм болган куьши мен оны сувга ийтейди. Янъгы ыйтув басылган аьскершилик кийими мен, аякларында йылтыраган этиклери мен бу сувга атылады да кетеди. «Мунавы ойнап айтканды да анъламайды экен!» — деди, сув уьстинде калкып кете берген фуражкасын ысламага шалысып, тамагына зувылдап кирген сувды туькире берип, акырган давазы ман Парисбий. Сосы соьзлерди айтканша, фуражкадынъ ушкыны да коьринмей йогалады... Мухтардынъ куьлемсиревининъ маьнеси — сол затлар эсине туьсип кеттилер.

— Али аьскерден сонъ, меним кызымдай болып, эште институтка туьсеалмас, техникумга туьсирмеге шалыспага керек, э, — деп ой-токтасын айта берди Парисбий. — Мен де техникумды аьскерден сонъ кутылдым да. Ким биледи, коьрмеге сав болар, сенинъ улынъ яшавын меннен де ийги курар, — деди озин мактавлы суьвретлеп конъысысы.

—Алгасамаяк. Коьрип алармыз не болаягын сонъында, — деди тувра яваптан тайып Мухтар. — Окувын бардырмага болады, макул оныкы, куллык эткиси келсе — куллык этсин. Мага не? Мен оны аяк уьстине саламан деп сайыйман.

Парисбий эриспеди, айтканды яраткандай болып, тек басын ийди.

* * *

Мухтар телевизордынъ экранына караса да, тек озининъ ойлары баска якларда кыдырдылар. Соъле-аъле эки суыйген акында кайдай ды бир фильм коърсетедилер. Ондай фильмлерди карамага Мухтардынъ кызыксынудыгы йок эди. Алдын, кыз алгышай, Мухтардынъ сынъар куванышы — ол клуб, кино карав эди. Ол заманда кино деген зат аъжейиплик эди. Ама Мухтар оны озинше карады эм озинше анълады. Экраннын коъзлерин алмай, битилип караган болса да сеанстан сонъ кинодынъ маънесин савлай мутады да, эсинде тек каты согыс, йигитлик яде куълкили ерлер, яде маънели орынды туткан коъринислер каладылар. Онынъ савлай яшавына эсинде калган фильм — ол «Чапаев», аъле соълединъ озинде де оны биринши кадрдан сонъгысына дейим кайтаралап хабарламага боляк. Бу кинода Мухтарга баъри зат та ярайтаган эди. Коркувдынъ, ташанувдынъ не экенин билмеген, йигит юрекли кызыл командир де, онынъ коърмекшиси Петъка да, пулемет атувшы Анка да, комиссар да, «Митъка ухи просит» деп ат тагылган сакаллы казак та, аклардынъ полковниклерининъ оззи де бу кинода оны сукландыратаган эди. Клубка ол уыйленгеннен сонъ да, сийрек болса да, баратаган эди эм аър заман: «Заманды бос йойдык, мунавы да, аъше кино болам? Мине «Чапаев» деген кино — ол шынты кино, караган баъри затынъ да анъламлы болып, юрегинъе етип, коъргенинъе ййнанасынъ, соъле сондай кино салалмайдылар, бугай», — деп Оълмесханга оькинишли шагынады. Телевизорлар янъы шыгып баслаганда, Мухтар баъри авылдаслардай янъылыкка кужырланып, кеш бойы онынъ алдында олтырып заманын ййберди, сол заманда да экранга битилип караганы ушин ол озининъ яшавы телевизорда коърсетилетаган затларга усамайтаганы ушин сейирсинетаган эди, аъле оькинген йоллары да болатан эди.

Телевизорды Парисбий де озинше карайды. Ол коърбинше уйкысырап, тек тыс кыраллардынъ фильмлерине аваслык этеди, суыйтип урлакайлар, кырсызлар акында картиналарды карамага суъеди. Эм Мухтар келип, соъйлемеге затлары болмаса, кайдай ды фильм акында

сукланышлы соьзин Парисбий баслар эди. «Янъыларда районда бир кино коьрдим. Италия шыгарган. Мине кайда аьдемлер яшайдылар!» Яде: «Муна, куьнлерде бир аьдем акында кино коьрдим. Ох, калай ийги яшайтаганлар барды дуныяда. Ялгыз басына миллионлаган акша. Эне шемидан толы акшасы ман ысланды. Ондайды аяп та аласынь. Баьри затты ойланып, аьр абытын шеккен киси вак-туьек заттан ыслана кояды. Калай кыйынды сондай заттынъ болувы!» — деп заркылып хабарлар эди. Сондай затлар коьрсетилмесе, Парисбий, аьдетинше, телевизор карап турган еринде уйкап кететаган эди.

Соьле де олар аннан-муннан, балалар, уьй, авылдаслар акында соьйлеп болганда, Парисбий курылдап кетти. Окын-окында казан пештен аяклардынъ, савытлардынъ согылып кеткен сеслери шыкса, яде экрандагы аьдемлер шав-шув коьтерип басласалар, ол мойыккан коьзлерин ашып, ян-ягына каранып, уйкап кеткени уьшин уялгандай болып, конъысысына «кешир» дегенди анълаткандай болып, ийнине аясы ман кагып, тагы да маьнеси болмаган бир сорав берип, янъыдан уйкап кетеди. Мухтар болса, юрегиндегин айтаяк болып, кисесиндеги конвертти бир неше кере шыкырдатты, тек неге болса да айталмады эм бир затка шуьшлидей болып, куьлемсиреп, тагы да келискен вакытты саклады. Парисбий ол затларды сезген де этпеди.

* * *

Парисбийдинъ кыскааяклысы болмаса, Мухтар кайдай ниет пен келгенин айталмай кетеек те болар эди. Толы кевдели, богырдагы салпыравык, ак юзли кыскааяклы Мухтар алар олтырган пешке калкып киргендей керилип кирип:

— Не янъылык бар конъысымыз? — деп, сорамага керек уьшин тынышлы этип айтып, телевизорга карамын бурды. Мухтар янланып, кевдесин туьзетип, мыйыкларын сыйпап, кисесиннен доьрт буькленген кагытты шыгарды.

— Мине йолдасымнан алгаман, Ол Донецкеден! — деди оьктемсип Мухтар.

— О-о-о, — деп шырайына сукланышлык эндирип, балсынды кыскааякты.

Алтын юзиклер кийилген толы ак бармакларын алдындагы туткышка сууртип пише хатты колына алды. Эм байынынъ касына олтырып, онынъ ийнине ийттеп:

— Мунда караш! — деди.

— Не болган, не болган!?! — деп уйкы арасында саяспеклеп Парисбий сасып, бир пишесине, бир Мухтарга карады.

— Бирший де болганы йок. Мине, — деп пише хатты коьрсетип, — бизим конъысымыз Донецкеден йолдасыннан хат алган. Коьресинъме? — деди ол.

— Ээ, хатпа? — деп Парисбий эсинеп алды да, колын созды. — Мен мызгап та йибердим бугай... Кала, берешинъиз, — деп ол хатты колына алып, оны ашты. Эм «Салам, Михаил Андреевич!» — деп окыганында сейирли болып токталды. — Мине Михаил Андреевич деген мага анъламлы, меним озимге де Борис Семенович дейдилер, а мине «салам» неге болатаганын анъламайман? Бизим «саламга» сен озинъ уйреткен боларсынъ орыс досты? — деди шекленуевли карамын Мухтарга атты.

Мухтар да макуллы болып басын ийди.

— Тек «салам» деп айтылган аьруув тувыл, орысша келиспейди. «Куьн яхшы болсын» яде «аман болынъыз» деген болса, яраяк эди, — деп акылятаксыды Парисбий. Сонъ ол бир затка да каптырылмай письмоды окыды. Тек яраткан ерлеринде соьзлерди давазын коьтерип, катырып айтып турды. Ол да аз деп сондай ерлерде колын коьтерип те, силкип те айлак яратувун билдирди. Бойтен де ога озьзи айтылатаган ер ярады.

— «...Конъысыларынъ Якубка эм Парисбий мен пишесине меннен уйкен салам. Сенинъ айткан хабарларынънан мен оларды эртедеги танысларымдай коьремен», — деген ерди ол тагы да кайтарып окыды, сонъ: — Сав бол, конъысым, бизди де мутпай юреди экенсинъ, — деп ол пишесине бурылып, басын шайкап эм тагы да Мухтарга, — сав бол, дос. Явап берятырганда, бизден салам айтпага мутпа, биз де оны сыйлайтаганымызды билдирерсинъ. Кыйын болмаса, суьйсенъ досынънынъ адресин бизге берерсинъ. Ким биледи, Донецкте болып олтыармыз, белки, коьриспеге амал да табылар.

Мухтар саъспекледи. Эм хатты асыгыслы буюклеп конвертке тыкты.

— Берермен, аьше. Неге бермеймен? — деди ол саъспеклеген коьнгилден босалалмай. — Тек, эне, билмеймен, таныс болмаган киси биревге барса, келисеме?

— Э-э, не кыйынлыгы барды, не соьйлейсинь, сосы сен? — деп Парисбий диванга аркасы ман янтайып, тагы да коьзлерин юмды. — Таныс тувыл эдик, таныс болармыз. Коьп акыл керек тувыл ондай затка.

— Иван, кайтипти сол... Харитоновичинь каерде ислейди эм не болып ислейди сол? — деп соьзге Парисбийдинь пишеси де киристи.

— Ол шахтада куллык этеди, — деп Мухтар досы уьшин оьктемсип катырып айтты.

— Шахтерма-а? — деп оькинишли давазы ман созып айтты кыскаяклы, тек оькингени мен коьнысысынынь хаьтерин калдырмага болаягын англап, туьзелмеге шалысты, — аьше, шахтерлар аьруьв акша алатаганлар, — деп косты да оьзи телевизорга бурылып, колларын тизлери не салып, Мухтарды баска абайламады.

«Муналарга баьри бир, каратага сен оларды, адрес тилейдилер. Басларына шер этееклерим? Аьдемшилик деген коьгере йок экен буларда. Аьше, не этеексинь? Ер юзинде мунадайлар да яшайдылар. Аьше, Иван Харитонович, аьдем турып, мине деп уйклар эдиме, ол пақыр тоьгерегиньде наьндуьриктей айланып, савлай шекленуьвлеринье явап тавып, кайсы исти кайтип этеегиньди коьрсетип, акыл берип тураяк эди», — деген ойлар келдилер Мухтардынь басына.

Эм ол турып, аманшылык айтып, каты адымлары ман эсикке адымлады.

Кыскаяклы бурылып, басын ийзеди де, артыннан да шыкпады, уьйдинь иеси уянмай, алдынгынша курылдай берди.

* * *

Каралдыга шыкканлай, онынь бурнына енъил елемик сокты. Авады ямгыр ман ювылган коьгоьлен-

лердинъ эм ердинъ ийиси бийлеген эди. Ярбастан шеккитоп ойнайтаган балалардынъ кувнаклы давыслары эситилдилер. Аксам авып баслаган эди. Тек алыста, куьнбатарда куьнди япкан булытлардынъ арасыннан куьн саьвлелери тесип шыктылар да, бир неше такыйкадан йогалдылар. Мухтар коьктен сызык-сызык болып коьринген саьвлелердинъ йок болганын эслеп: «Мине менде де суьйтип. Бир куванышым бар эди, ол да йылып этти де, соьнди де кетти», — деди ол обзининъ яшавын табиятта болатан зат пан тенълестирип.

Ол обзининъ уьйининъ авызларында токталып, сувланган штакетти колы ман ыслап, басын тоьмен салды. Онынъ эсине озган юма туьсти. Сав юма ол, куллыктан сонъ, бригададынъ аьдемлери уьйлерине кеткенлерин саклап, обзи ялгыз вагонда калып, Иван Харитоновичтинъ атыннан сосы хатты язув ман каьр шекти. Аьдемлердинъ сейирлери калаягы, обзи де коьнбилленеги, уьйдегилерине де яраягы уьшин кызыксынып, ол сосы абытты этти. Почта ман хат алса, белки, савлай яшавы да туьрленер деп ойланды Мухтар. Уьйкен азап шекти оны язаман деп. Неше кагыт йьртты, неше кере янъьдан баслады. Донецктеги йолдасы шынтылай да алал болганына ыйнанмаслар деп бек кайгырып, бир-эки тетрадьги аьлекледи. Тамамында келискендей бир зат шыкты. Эм ол, юреги толган уьмитлик пен, уьш куьн артта райцентрге запчастьлерге бараман деп сылтавлап, обзи почтага асыкты. Мунда ол стоьлдинъ янында телеграмма язып олтырган шляпа кийген, коьзилдирикли, ак сакаллы орыс картты коьрип суьйинип кетти. Онынъ касына барып, колындагы хатты коьрсетип, оны баска кол ман коьширге керегин аньлатып, уялганнан терлеп-писип, ялбарып тиледи. Карт Мухтардынъ айтканына сейир де этпеди. Аньлаган болса, ярайды. Ол хатты тешкеруьвли окып, эринлерин тили мен ялады да, коьширип баслады. Бир соьзлерди сызды, баска соьзлер косты, онъайлы этип, ярасыклы аьриплер мен язды. Конверттинъ тысына адрести язды. Мухтар суьйингеннен эм разылыгын кайтип билдиреегин билмей, картты ресторанга да, уьйге конакка да шақырды. Тек карт маразлыман, юрек,

карын сыркавлы деп, хатыным да ишкенликке бек каты деп Мухтардан тегаран бир айырылды.

«Аьрувь ойлангаман мен бу затты, — деп Мухтар эсин йыйды. — Билсинлер, менде де дос барлыгын. Доста да — кайдай дос!.. Баьри затты да дурыс эттим, хат уьстиннен биревде де бир шек тувмады». Суьйтип ойланганы да бир болды, эсине Апастынъ кайтип письмоды аькелгени туьсти, онынъ куьлемсиреген юзи, колы ман бир затларды ымлап, суьвретлеп коьрсеткени коьз алдына келди. «Не уьшин ол сакав куьлмеге керек эди-ав?! Аьше, мен караманълай биревден хат алгаманма, кайдан билейим ондай кылыплыкты?» — деп Мухтар штемпельдеги До-нецктинъ орнына райцентрдинъ аты беп-белгили болып турганына карады.

— Бола берсин! — деп эринлери мен йыбырдады Мухтар, — Апас-сакав биревге айталмас. А баьрисине де, мага да бу досымнынъ хаты. Соьле мен озим де оны Иван Харитонович озьи язган деп ьйнанып баслайман.

Ол, буюкирейип, каралды бойлап оьтип, сарай бетке адымлады. «Ах, Иван Харитонович, — деп ойларында до-сына хаьгери калганын билдирди. — Кыйыным сол хатты мага язбага? Сен билип те билмейсинъ сол хат пан мага кайдай куваныш аькелеек эдинъ. Сен суьесинъ де аьдем-лерди кувандырмага. А мен ша? Кайтип оьктемсiek эдим! Савлай авылды айланып шыгар эдим. Яде сен биринши болып язбага тартынасынъма, э? Тартынасынъ солма?! Мен де тартынаман. Биз окын-сокында хатлар ман авы-сып, сен мага: «Салам, Михаил Андреевич! мен сага: Здравствуй, Иван Харитонович!» — деп бир-биримизди хошласак, калай аьрувь эди, калай ийги эди!..

* * *

Бек кеш, туьн ортасына дейим Мухтар Карамовтынъ каралдысыннан сыбызгыдынъ терен ойлы, мунълы, яра-сык тартылувы савлай авылга яйылатаган эди.

Кобызшы акында

Ак сыпатлы уьнсизликке
Кете меним ойларым,
Меннен эрек Ногайымнынъ
Оьте пашман тойлары.
Мен наьсипли, наьсипли деп
Шатлыктан йырламайман,
Кайгылыман, кайгылы деп
Кайгыдан йыламайман.
Тек тагы да, тагы да.
Ногайым коьз алдымда,
Суювимди боьлип алган
Аьзиз ерим янымда...

Кадрия. «Хайран»

Йок! Уьйден шыгармайды эрте басланган кыс,
Эм язлыктынъ савкатларын эске салув кыйын ис...
Куьзде емислерди мен йыймадым. Баскага
Меним пискен масакларымды ормага...

Жан Мореас. «Стансы»

Куваныштынъ биз булагы, мунъшылыктынъ дорбыны,
Яманлыктынъ биз уясы, тазалыктынъ шоқырагы.
Биялада сав дуньядай, инсан деген мынъ юзли :
Ол – каьрипти, сондай болып бийик онынъ данъкылыгы!

Омар Хаям. «Рубай»

Обыргус, аьдемлерден аятув тилегендей: «ук-ук»
деп, юректи сызлатып, кышкырады. Аьдемлер болса,
ол яманлык сагынады деп аньлап, ашык терезелерин,
капакларын асыгыслы ябып, юректи сызлаткан сол сести

эситкилери келмейдилер. Ярбас бойда шыккан обыргустынъ давазы савлай авылга яйылып кетеди. Авылдынъ баска шетинде уйкен той озгарылады. Той тамам кызган шагында. Кешелик, юлдызлы коьк пен капланган каралды уйден шыгарылган электрошыраклар ман ашык ярыкланган. Каралдыдынъ иши аьдемлерге толы. Брезент пен ябылган какырадынъ астында узын бойлап стоьлдер тизилгенлер, какырадынъ тоьр бетинде аягына дейим ак кийингеп келиншек, касында кара костюм кийген кыз алган яс, олардынъ эки янында енге мен, «акасы» олтырылар. Асфалыт тоьселген каралдыдынъ ортасында акаца теректинъ астында кобызшы олтыргышка онъайлы олтырган эм кобызын тартады, онынъ касында тоьгерек курылган уйкен ойын бардырылады.

Устилерине энъ ярасык кийимлерин кийип, аьдуьвленип келген аьдемлердинъ баьрисин де кувнаклык бийлеп алган, боьтен де ойын бардырылатаган бетке кушли давазлар шыгадаылар, «карс» согув да авады как ярады. Токтамай тартылады кобыз. Ярасык ойын тартувы, тап сувдай, сонъысыз агады. Кобыздынъ иеси, тек бу авылга тувыл, Кобан бойында яшаган баьри ногай авылларга да белгили кобызшы Нурхан.

Бу якта – той. А баска якта болса, обыргустынъ аянышлы кышкырыгы шыгады. Тек кобызшыдан озгелер ол кышкырыкты тойда эситпейдилер. Янъы туьскен шыктай йылтырайдылар Нурханнынъ мунълы коьзлери. Олуьстине коькшил кофта, узын кара белдеме кийген, ол, кайдай ды бир ярасыклы кустыкына усаган, ыспайлы басын энъкейтип, кобызыннан шыгатаган конъыравлардынъ сеслерине кулак салады, сонъ басын туьзетип, кобызын кенъ яйып, алатынынъ тиллерине узын бармаклары ман усташа басып, савлай тоьгерекке таьвесилмес анъларды куяды. Арымай-талмай тартады кобызды Нурхан. Узак шакка созылады ойын, бир ойын баскасы ман авысады, «карс» соккан эрлердинъ аялары кызып, эне янсызлангандай боладылар, уйып кетедилер, ойынга шыккан бир косакларды баскалар авыстырадылар, ойнап, кулип завкланадылар, арыдылар, тек бир Нурхан арымайды, таьвесилмес анъларын шыгарады ол кобызыннан.

Заман туьн ортасыннан авган эди. Бу тоьгеректе яшаган картлар ман курткалар той болатан аьел мен катнамайтаганлары уьшинме, яде савлыкларынынь осаллыгы уьшинме, не де болсын тойга баралмай калып, олар эртерек орынга кирген болсалар да, кобыз тартуван коьзлерин юмалмадылар. «Ах, яндыртатанын караш!» — деп сукландылар бирлери, эске оьзлерининь яс заманларын салып. «Кайтакым акша, кайтакым казбалы туьсеек!» — деп оьзгелер, аьдемлердинь басларына тасланатаган акшады, колларына байланатаган казбалыларды акылында санап турдылар. «Ах, наьсипсиз, яшавы бир туьзелмеди!» деп уьшиншилер кобызшыды аяп та алдылар. Тек олардынь, тоьгерек. коньысылардынь оьзлери де обыргустынь укылдаган сесин эситпедилер. Тойдагыларды айткан да этпе, олар бир-бирлерининь давазларын тегаран бир айыратаган эдилер. Сынъар бир кобызшы, шав-шувдынь тап кайнаган еринде олтыратаган болса да, кустынь кышкырыгын эситип турды. Сол вакытта ол кобызын бирден токтатты да, бир заттан сескенгендей болып, коьгершиндей ярасык басын обыргустынь кышкырыгы эситилген якка бурды эм юзи туьрленип, кулак салды. Аьдемлер кобыз токтаганын абайламай, кол согувларын бардырадылар, ойнайдылар, эм кобызшы эсин йыйып, кобызын тартып баслаганда, туьрленисти сезбей, коьзлерин йылтыратып, тартуван сукланатаганларын билдиредилер. Соньгы заманларда аьр дайым да кобыз тарткан шагында Нурхан сол кышкырыкты эситип турды. Кыстынь сувык куьнлерининь оьзинде, уйдинь ишинде кешликлер озгарылатаган болса да, сол кышкырыкты эситти. Мине кобызды колыма алайым десе, онынь кулагына сол саьатлей обыргустынь кышкырыгы шалынады, сол заманда онынь коллары дирилдеп, шырайы кашып, бир кесек заман адалап, ол кобызына карап турады. Аьдемлер онынь сол турмысын аньламай, кайсы кобызшы да балсынатаган деп, аьле онынь уьстиннен ишлериннен куьлеп те алатан эдилер. Нурханнынь болса, сол вакытта янын оьзи аньламайтаган бир аьлет коркуван бийлейди, сол заттан оьрейи ушады, юреги бузлайды, сол сезимлерден босанаяк болып, ол кобызын

колына алып, йигерли тартады, кобыздан шыгып баслаган сеслер онынъ янын коркувдынъ есирлигиннен шыгарадылар, юрегин иритедилер. Коркувдынъ есирлигине туъспеек ушын Нурхан янын берип тартады. Савлай ойлары да, дерти де сол тартувга бурыладылар. Аьлемет анъ шыгарадылар онынъ йыбырдавык наьзик бармаклары.

— Ай-вой! Сандырак тартув! — деген соьзди эситип калады ол эркеклердинъ «карс» согувларынынъ арасында.

— Уьшинимен де оны йин сокпаган болса, буйтитип тартар эдиме! — деп эркеклерден айырым олтырган казан уьйдеги кыскаяклылар да хабарласып аладылар.

Аьлемет, аьжейипли анъ шыгарады онынъ кобызы...

Тек бу сандырак тартув да, йин тойында эситилген анъ да тувыл эди. Аьдемлер суьйтип айтатаган анъды ол эсине туьсире алмай, мине коьп йыллар кыйналып юрди, соны эске алуьвга онынъ уьйкен ниети бар эди. Эске алалмады, бармаклары да кобызды сол анъга бойсындыралмадылар. Бир неше йыл... Бир неше йыл Нурхан сандрак тартувды аьдемлерге эситтирге шалысты эм баьри ымтылыслары босына кеттилер...

Йин соксын, сокпасын, а Нурхан — айлак уста кобызшы, ондай уста коьптен бери тувган йок болар эди биз бетлерде...

Авылда кевдесининъ сол яктагы муьшелери янсызланып, курып бараяткан Махмуд деген карт авыр аьлде бир йылдан коьп тоьсек мараз болып яткан эди.

Уьш куьн эсин йойып, эне-мине оьлер деп кардашлары саклап турдылар. Пишелер сьйт этип те баслаган эдилер, аьпенди уьскирип, куран да оқыды. А мине аьжел келмеди картка. Эм сол затка «асылсыз» Нурханнынъ кобызы себепли болды. Тап сол шакта маразлыдынъ конъысысы, сол заманда пишеси мен айырылыскан Алимтай, карттынъ кыйынлы аьлде экенин билмей, уьйине конакларды йыйып, кобызшыды шакырып, юбанды. Билмесенъ сол болаягынъ. Агын, коьгин шыгарып, егишей кемирдилер Алимтайдынъ басын маразлыдынъ касына йыйылганлар. Конъысыларда карт аьдем эне-

мине ушин дуныяга аякланмага туры, Алимтайдынъ уйинде болса, аьлемет завклык, кобыз занъырайды, эсирик давазлар орамды бийлейди. А кобызшы ким ди десенъ? Савлай авылга тувыл да, аьле Кобан бойына белгили Нурхан. Кайгы басып олтырган пишелер явлыкларынынъ ушлары ман коьзлерин суьртип, Махмудтынъ эткен ийгиликлерин тешкерип турганларында, куьппе-куьндиз коьк гуьрилдегендей болып, каралдыга Нурханнынъ кобызынынъ давазы занъырап кирди. Ол аз деп кобызшыдынъ оьзи йьрлаганы да эситилди.

— Акылын ишкеним сол Алимтай! — деп гуьрилдесип кыскаякылар сувык карамларын конъысы каралды бетке тасладылар.

— Вуа, мунавы ана саьаржи Меруа алардынъ шаясынынъ кобызыды да. Караш бетсизге. Тыныш таппагыр оьзининъ кобызынънан! — деп бирев соькти.

— Шая, тагы да биревдинъ басын айландыраатыр! — деди баскасы.

— Тынышына оьлмеге пай бермейдилер! — Суьйтип бакырысып, шувласып, не амал этееклерин де билмей коьп турдылар йьйылганлар. Тек ана дуныядан кайткандай болып ишки кийими мен узын бойлы Махмуд таякка таянып, эсикте коьрингенде, каралдыда, олтырганлардынъ коьзлери калай сыгылмай калганы айлак сейирли. — Аллам-ав! — деп пишелер коьргенлерине йьнанмай, коьзлерин аялары ман явып, юзлерин белдемелерининъ этеклерине тыктылар.

— Махмуд досым, сага турмага ярамайды да! — деп, ана дуныяга озгармага келген аьпенди апаты кетип, — аякка баскан Азраильдинъ кулы болмага керек, — карттынъ кулагына калтыраган давазы ман соьйледи.

Махмуд ога ябыса берген аьпендиди колы ман ий-теп, иегин кыйшайтып:

— А сиз сыйт этип неге калгасыз мунда? Каралдымда аягынъызды баспанъыз, йоьненъыз! — деп карт, аваслыгын кобыз сес шыгатаган якка берди.

Тап сол куьннинъ кешесинде карттынъ ювыклары Нурханды да, Алимтайды да шақырып, дувага деп аьзирленген койды соьйп, Махмудтынъ сав, калганына уйкен той эттилер. Орныннан турып болмаган карт

ойын ойнап, дуныя завкын басына кийип, тоьгеректинь аьдемлерин сейирге калдырды...

Аьесиннен уьйренген аньларды тартады Нурхан. Тизиннен йогары коьринген «мини» белдеме кийген кыздынь тоьгерегинде, тап наьндуьриктей болып, айланады эр киси. «Карс! Карс!» — деп бакырып кол согадылар ойыннынь тоьгерегин корсалаганлар. Нурхан ойнайтаганларга муньлы карамын таслап эм басын ийип, бурынгы, коньыравлы коьбыздынь тартувун куьшлендире береди. Саьар ань шыгарадылар Нурханнынь шебер бармаклары. «Дзинь, дзинь!» — деп зыньылдайдылар коньыравлар. Бийийтаганлар оны эситип, коьтере де коньыравлардынь сеслерине келистиредилер ойнавларын, эр киси кадалып турып, бир ерде басын шайкайды, кыз да басын шайкап, тал кувдай мойнын созып, йылысады.

Уьйдинь аят пешиннен эм казануьйден басларын шыгарган пишелер, эне-мине оьзлери ойынга атылып шыгаяктай, басларын шайкап, биювшплерге сукланып карайдылар.

— Калай ийги коьбыз тартылууды! — дейдилер олар, яшав оьмирлеринде оьзлери Кобан, Йилиншик бойларында неше бир коьбызшыдынь ойын тартувларын сынаган болсалар да.

Яс яслар ойыннан бираз эрек турадылар. Олардынь коьбиси ногай ойынын бийип болалмайдылар, аз-маз билгенлер де тартынадылар ойнайтаганлардынь тоьгерегине ювыкламага. Ногай биюв оьнери авылда койылаятыр. Яс-явка «шейк», халк арасында «прижим ойын» деген ат тагылган тангоды бийимеге аваслы, вальстинь оьзин де сийрек бийийдилер. Тек кырк ясындагылар эм олардан эслилер де оьзлерннинь ойынларын суьедилер, суьйтип олар вальске де аваслылар, яс-явканын ойынларыннан да ташанмайдылар. Йигер кайнап турады оларда. А мене яс-явка тартыншак, йигерсиз сол затка, бириншилей шуьш не затта десень, олардынь сол ойынларды билмевлеринде. Халк куванып билмесе, калай кыйынды! Сол зат олардынь кылыкларында да билинеди.

Ойыннан тамам арыган киси басын ийийди эм оны ман бийиген косагы ойыннынь кутылувын аньлап, ортадан шыгады, сонь эркек те таяды. Сол вакытта коьбызшы

да анъды тыныкландырып, бираздан тартувын койып, янъы ойынга коьшеди.

— Яслар, ойнанъыз! — деп тоьгерек курган эрлер эрек турган яс-явкага бакырадылар.

Яс-явка эситпегенсип, бир-бирлери мен акырын соьйлеседилер, сонъ бирден, бирший атылгандай болып, шеклери катып куьлеп йибередилер. Кобыз айт деп анъ шыгарып, ойынга шақыра береди.

— Ойнанъыз деймен де мен сизге! — деп эсли киси яс-явакдынъ касына шайкалып ювыклайды.

— Бизге магнитофон салсалар экен! Биз «прижим» ойнаякпыз, — дейди бирев эм йолдасларынынъ артларына ясырынмага алгасайды.

Эркек касарткыдай кадалып яслардынъ бирисин ыслап, ойынга суьйреп, аькетеек болды.

— Вуа, Магомед агай, кайтесиз сосы сиз, мен ойнап билмеймен, — деп ол эркектинъ колларынан босанаяк болады, тек пайдасыз, эркек оны куралган тоьгеректинъ ортасына ийтеп шыгарады.

Уятлыкка калып, тоьгеректен шыгып болаяк тувыл эм яс колы ман оькинишли булгалаклап, шайкалып тоьгеректи айланып, ойнамага кыз коьзлейди. Яраган кызды тавып, оны басын ийип шақырады. Кыз да балсына берип шыгады ойынга. Ястынъ уьшинимен де ойнап билмейтаганы эм уьйреншикли адымларды этуьви сол сабатлей ок сезиледи. Кыз оны анълап, ягын ыслап куьлемсирейди. Ястынъ ойналмайтаганын коьрген коьызшы да тартувын сабырландырып, яска коьмек эткиси келеди. Яс акырынан аякларын келистирип баслайды, сол заманда Нурхан, ястынъ ойынга уйкасып кеткенин анълап, коьыз тартувын куьшлендиреди. «Карс» куьшленеди, бирев сызгырып та йибереди, баскасы казлардынъ атаманларындай болып, пышылдап та алады. Ойнап билмеген ястынъ коьнъили батып, абытлары туьзеледилер эм ол ойын тартувдан, кол согудан, аьдемлердинъ туьрлише коьнъил авламага суьювлерин анълап, коьтере де янып кетеди, эм коьзинъиз яман коьрмесин, кинода коьргенме, яде болса сценадама, Дагыстаннынъ биювшилериндей болып, каргып-шоршып бийийди. Кобан ойынларына усаган

ери де йок, сонынъ ушин карайтаганлар уялшанълы куьлемсирейдилер эм тагы да бек завкланып кол согадылар. Биов оьнерин билген кыз яс ювыклаган сайын тая береди эм косагы оны кайзаман бойсындыраягын сынап, ол оьзи ясты артыннан юргистеди. Тек яс ойыннынъ сол кылыктарыи анъламай, савлай завкты басына кийип, каргып-шоршып бийийди. Тоьгерек курып турганлар киселерине колларын тыгып, япыракландырып кагыт акшалар шыгарып, бийийтаганлардынъ басларына саладылар. Тойларда бирге юретаган Нурханнынъ йолдасы Надюша ортага шыгып, акшаларды йыйып, оларды аясы ман тегислеп, ак туткышынынъ кисесине тыгады.

Нурхан онъайсыз биювшиге, акшаларды йыятаган Надюшага уьнбилген коьзлери мен карайды эм колларынынъ юрегине тынълавлы экенлигине разы болады, тек сол тынълавлык биразга созылып тургай эди деп тынышсызланады. А Нурханнынъ юрегинде аьлемет анълар толкынласадылар, соларды аьдемлерге тоькпеге энъ баслапкы ниети кыздынъ. Наьсип, суьюв акында сол анълар. Янган суьюв акында. Яслык буьлкилдейди аьлемет анъларда. Соны ман биргесине уьйкен кайгырув да, тынышсызланув да бар сол анъларда... Тагы да бирден ол кобызын токтатып, басын обыргус кышкыратаган бетке бурып, кулак салды. Тек ойын токталмады, кол согув да тыйылмады, аьдемлер кобыз токтаганын да, обыргустынъ кышкырыгын да сезбедилер. Обыргустынъ давысы бетке караган кобызшыдынъ юзине коркынышлык энди, юреги авыртып шымтыды, эм дертсиз аьлден шыкпага уьйкен куьш керекти эм ол йигерленип, кобыздынъ тиллерине басты эм кобызын куьшин салып керди... Бирерде ога обыргустынъ кышкырыгы тап кувгын салгандай болып коьринетаган эди. Эм сол затты эске алмаяк уьшин ол не этти, не этпедя. Оьзин оьзи кувандыраяк, дертлендиреек уьшин ол, ога тойларда созатаган аракыды да ишти. Соьле бизим тойларда кыскаяклыларга кыстап аракы иширетаганлар барды да...

Тойдынъ энъ кызган шагы эди. Узын бойлап салынган стоьллердинъ уьсти ак, ясыл сиселерге топпа-толы. Тек янъы уьйленгенлердинъ алдыларында туьрли-туьрли

зыяпет мол болып тизилген. Мунда тепшек-тепшек аслар, вазаларда алмалар, кертпелер, юзимлер, силекейди шыбырткан кып-кызыл карбыз, торт, каымпетлер, куьмис туьсли кагыты ман йылтыраган «Шампанское» сисеси, коньяк, аракы эм тагы да сондай коьп баска затлар турадылар. Оьзге стоьллердеги аслар айлак танькы болып салынганлар: тувар эттен этилген торта енгийл-елпуьв этилип бир кере берилип койылган, уйкен тепшеклерге салынган салат та тоналган, графинлерге куйылган компот та таьвесилген. Аска ондай уйкен эс берилмейди соьлеги тойларда. Сондай зат кызганып этиледидеп айтып болмаяк. Ас аз болса, келгенлер де тез эсирирлер деп ойланатаган болсалар ярайды той этуьвшилер.

Яс-явка олтырган стоьлдинь тамадасы уьстине ак нейлон коьйлек, кара костюм, басына куба шляпа кийген Аскер кобызшыдынь касына келип, колын кобызга салды. Нурхан тартувын сол сабатлей ок токтатты.

— Йолдаслар, келинъиз олтырынъыз, куванышымызды бардыраяк, — деп мазаллы кевдели тамада аьдемлерди олтырмага шақырып, оьзи кобызшыга энъкейип, коьзлерине карап:

— Тойдан сонь Исмаил ман экевмиз сизге келермиз, — деди.

Онынь айтканы Нурханга дел хайыр эди эм ол онынь соьзлерин сувук карамы ман йоьлыкты. Аьше дегенди де, йок дегенди де айтпай, басын шайкады. Тек Аскер разылыкты эситпеген болса да, кыздынь уьндемегени разылык деп анълап коьнъилленди, онынь ийниннен сыйпап, колларын бир-бирлерине уйкалап стоьлде тамадалыгын юргистпеге кетти. Сол арада Нурханнынь касына Надюша ювырып келди эм энъкейип тенъининь коьзлерине ялынышлы карады.

— Аскер не зат деп айтты сага? Не зат? — деп каныгып сорады.

— Бир зат та, — деди Нурхан эм досына сынавлы карамын таслады.

— Ля-я, кайтесинь сосы сен? Йок, ол сага бир зат айтты да, айттагы, — деп ойнаклы куьлей берип, систем кадалып каныкты Надюша. — Не зат дегенин мен билемен. Расаяк акында соьйлести тувылма, э?

Нурхан явап бергиси келмей, тенгыннен басын бурды.

— Нурхан, сосы сага не болган? — деп яны авыргансып сорады Надюша.

— Бирший де болган йок.

— Аьше, бек аьруув, — деди, давазын коьтере де юмсак этип, колларын кобызшыдынъ тизлерине салып, онынъ алдында шоьнъкти Надюша эм давазын туьрлендирип: — Исмаил да болаяк болар, э? Исмаил аьруув эркек, дия?— деп оьзининъ соьзин бардырып каныкты Нурханга.

— Аьше, кайдай аьруув, — деп, эринлерин эмшейтип, досына селекеледи Нурхан.

— Сосы сага не болганын айттагы? Бир яман соьйлейсинъ де мени мен, — деди Надюша хаьтери калгансып, тек сол саьатлей туьрленип: — А сен билмейсинъ кайтакым акша туьскенин?! Мине мунда савлай кызыл акшалар, бир тутас йырма бес маьнет те, он казбалы да бар! — деп токтавсыз соьйлеп, колы ман туткышынынъ кисесин какты.

Нурхан кабагынынъ астыннан тешкеруевли карап, анъламагансып басын ийди.

— Буьгуьн келим уйкен болаяк. Кундызлы боьрк алмасанъ коьрейим! Мен сага айттым да, Найманларда тойлар колайлы болатоганын, а сен аьле келгинъ келмей келдинъ, — деп Надюша Нурханнынъ касыннан тайып бир эки куьн артта бирге кешлик озгарган эм оьзи яраткан малшы Исмаилды коьзлери мен изледи эм оны тавып, колын булгалаклап алды. Эркекте сол затты коьрип, куванды, бирший анъламагансып, колларын уйкалады...

Алдынгы озгарылатоган кешликти кургандай болып, аьле де эркеклерди уйге шақырув куллыгы — ол Надюшадынъ иси экенлигин Нурхан сол саьатлей ок сезди. Исмаил ман Аскер совхоздынъ шошка фермаларында ислейтаган эдилер. Экевлери де бир неше балалардынъ аталары болып, аьлли болып яшайдылар, экевлери де айырылгысыз дослар, аьр ерде де бирге юрип, боьтен де аракы ишуьвде айлак та бир тиллик тапкан эдилер. Оларды байланыстыратаган затлар коьп. Сол затта энъ баслапкы себеп — ислерининъ бирлиги. Бирге куллык эткенлериннен баска болып, олар ясыртыннан шошка-

ларды сойып, калада сататаган эдилер. Авылда, арам деп санап, сол айваннынъ этин бирев де емейди де. Авылларда, озинъиз билесиз, бирдей атлар коьп, сонынъ уьшин бирдей атлы аьдемлерди бир-бирлериннен айырымлы танув уьшин, коьплерге оз атларынан баска болып, тагы да бир ат тагып коядылар. Суйтип сосы йолдаслардынъ атларына да «шошка» деген ат косылатаган эди. Биревине: «Шошка Аскер», озгесине «Шошка Исмаил» дегенлер.

Сол алдынгы кере Надюша куванышы койнына сыймай, юзи яйнап, Нурханнынъ уьйине ювырып келди.

— Каладан мен ким мен келгенимди билсенъ, ьй-нанаяк. тувылсынъ?! Билесинъме ким?! — деп авызын ашып заркылды.

— Ким? — деп сол куьн коьнъили аьруьв болып турган, Нурхан йолдасыннан сорады.

— Кайдай яс! Акылы да аьруьв, шырайы да яман тувыл, соьйлесе, эне шекти катырады, коьтере ялыгув дегеннинъ не экенин муттырып салады. «Хи-хи-хи, ха-ха-ха!» — деп завкланып куьлеп «жигулидинъ» ишинде машайрап келдим. Сен де оны аьруьв таныйсынъ, шошка фермада ислейтаган Исмаил. Кеште Аскер мен айланармыз деди.

— Бизге тек шошка фермадан аьдемлер етиспей туры эдилер! Олар савлай шошка ийис пен сасыган боларлар! — деп Нурхан кажавлады досына.

— Берлисинъме, сосы сен! Сондай яслар! Наркамыстай бойлылар, мыйыклары тап сенинъ налынъдай кенъ, ялпак, озлери де мыкый биревлер тувыл! Шошка дей болсанъ, олар шошка этти емейдилер. Олар оны калада сатадылар, акша этедилер.

— Сенинъ ясларынъда неше бала бар экенин билесинъме, эне сол зат акында ойлатага! — деп куьлеп Нурхан йолдасынынъ соьзин боьлди.

— Ва-вуй! Не затлар соьйлейсинъ сосы сен? Неден керекти сага оларда неше бала барлыгы? Олар шошкалардай козлаганлар, бизге коьре не, басынъа шер этеек-синъме олардынъ балаларын?

— Кайтип не зат этеексинъ? — деп тагы да козий берди Нурхан. — Аьелди бузасынъ да. Законнынъ алдында да, Алладынъ алдында да яваплы болаяксынъ да.

— А бизим ша, бизим ша бузылган аьеллеримиз алдында ким яваплы болаяк экен? — деп Надюша козыганды уьшиндей коьрип, алынып кетти. — Эне мен кыдырганманма алдын, э? Иибектей тап-таза кыз эдим. Биревге карагаманма? Уьйде аьр айткан затын ийилип этип тургаман, а ол алды да канжыктынъ артыннан калага кетти. Эгер сол зат болмаган болса, мунадай аьлде калаяк эдимме? Аьр бир эркектинъ коьзине термилип карайсынъ! Белки йылы карар, белки аваслыгы болар деп юрегинъ тыныш таппайды! Ярайманма, ярамайманма деп кыйналасынъ! Мунадай аьлде калганым уьшин ким болса да бирев яваплы болдыма, э? Сенинъ яшавынъ уьшин ким яваплы экен?! Сен эне анадай акыллысынъ, анадай секиллисинъ?!

— Меним акымда соьйлегендей бир зат та йок. Мен баьри затка да оьзим шуьшлимен эм явапты тек оьзимден сорамага керек, — деди оькинишли давазы ман Нурхан эм бирден дертленип кетти. — Кел, Надюша, сол кабанлар келетаган болсалар, тийислисинше йолыгаяк, э?! — деди.

Суьйтип олар бир-бирлерин аньладылар эм уьйдинъ ишинде шапкылап аьзирленип басладылар. Надюша казан асты. Нурхан пешлерди йыйыстырды, пол ювды, авладан шешекейлер аькелип, конаклар йолыгаяк пешти ярастырды. Орындык турган иргедеги куьйиздинъ уьстине шешекейлерди келистирип тизди, орындыктынъ ак яювына узун бойлатып, кызыл гуьллерди шашып салды. Сонъ оьзининъ уьстин-басын карады. Кап-кара шашларын лак пан йылтыратты, узун кирпичлерине бояк ягып кайкалатты, уьстине оьзи суьйген кофтасын кийип, бир уьйдинъ аьруьв йыйыстырылганына карап, бир оьзине сукланышлы карап, кыскаяклыларга тийислисинше бияладынъ алдында аьдуьвленип узак заман турды. Надюшадынъ бойы Нурхандыкыннан маштак болса да, кофта дегендей йогары яктынъ кийимлери бир-бирлерине уйкасатаган эдилер, сонынъ уьшин Надюша ювык яшайтаган болса да, уьйине барып кыйналмады, уьстине Нурханнынъ кийимлерин кийди. Надюша уьстиндеги шыбасынынъ уьстине уьйдинъ иесининъ

кызгылт туъсли эшки юннен тигилген джемперди каплады, бетине пудра ягып, эринлерин кызыл бояк пан отландырды. Онсыз да яшавда коьнъилшек кыскаяклы, йылтыравык кара коьзлери йыбырдап, шешекей атты, яйнады, билесинъ эне, келеек конаклар тап оьмирин саклаган энъ керекли аьдемлер болып, онынъ яшавын, бактысын наьсипли этеектей суйинди.

Кеше олар байрамша ярастырылган пеште завклыкты басларына кийип, аракы, аслар ишип, олтырдылар. Надюша токтавсыз саркылдап кулеп турды, эркеклер авызларын соьзлерге толтырып, айтканларына уйкен маьне бергенсип, тилеклер айттылар, куьлкили хабарлар ман юбантпага шалыстылар, кыскаяклылардынъ бокалларына аракыды артлы-артыннан куя берип, оларды эсиртпеге асыктылар. Нурхан да, оны дайым кувып, артыннан калмаган ойлардан босанаяк болып, олтырганлар ман бир коьнъилде болмага шалысты. Олтырганлардынъ соьзлерин тынълады, олар ман бирге завкланып куледеди, оларга эркелеп узын тилеклер айтты, конаклардынъ кылмысын кайтарып, олардынъ айткан мактав соьзлерине аьйлежи мактав соьзлер мен яваплады, куйылган аракыды да калдырмай ишип турды.

Сол затлардынъ арасында колына кобызын алып, аьлемет тартулар тартып, оьзи йырлап, оьзи ойнады, онынъ, айткан куьлкили сарынлары коьнъилликти тувдырды. Савлай дуныядан мутылгысы келгендей болып, куванды ол сол кеше. Куванганнынъ арасында ол Исмаил ман Надюшадынъ баска пешке кеткенлерин де аньламай калды, баягынша йырлап, бокал согыстырып Аскерди кажавлап, завклыкты басына кие берди. Суйтип бир кесек заман озганнан сонъ, ол досынынъ конаклардынъ бириси мен йок болганын эске алды, бирден тынып, эркек пен ялгыз калганына ишиннен ашувланды эм эндиги не этпеге кереги акында ойланды. Аскер яс кыскаяклыдынъ адалаганын сезип, сол аьле де эсин, йыймай турып, касына янасайым деп мыйыгын сыйпады эм онынъ касына ювык олтырып, колын ийнине созып кыскаяклыды кушаклаяк болды. Нурхан «тарс» деп кесип сокты эркектинъ колын эм оны ийтеди.

— Шошка-Кабан! — деп ашувлы акырды Нурхан айланган басын ыслап.

Кобызшыдынъ союзлерин ак юректен айтылганына ыйнангысы келмей, куьлките айландыраак болып, ак уйкен тислерин коьрсетип, Аскер саркылдап куьледи.

— Йок, сен ушинимен де шошкасынъ! — деди эркекке тигилип карап Нурхан.

Аскердинъ куьлеп турган тоьгерек коьзлери кутыгыннан шыгаяктай болып, янып кеттилер эм колы ман шакылдатып, кыскаяклыдынъ ягына салды.

Нурхан ягын ыслап, бираз басын тоьменлетип турды да:

— Мен муны шыдарман, тек мен сизинъ коьтеренъизден де аьрув экенимди бил, кабан! — деп ол союзлерине уйкен маьне берип, каты айтып орныннан турды.

Нурхан, басы айланганнан колларын яйып, колларынынъ экевимен де елкесин ыслап, орындык бетке адымлады эм шешекейлер шашылган ак яювга эт бети мен йыгылды. Аскер ашувлы коьзлери мен кыскаяклыдынъ артыннан карап, не этеегин ойлап турды. Баска пештен орындыктынъ шыкырдаганы эситилгенде, эркек куьлемсиреп оз ойында токтасты эм Нурхан яткан орындыкка келип, кыскаяклыды аркасына авдарды. Эсирик болган кыскаяклы коьзлери юмылып, эринлерин кыймылдатып, бир затлар айтаяктай авызы ман ымлады. Аскер шыракты да соьндирмей, кыскаяклыдынъ уьстиннен кийимлерди шешти. Кыскаяклы бир сес те шыгармады, эсине де келмей ята берди. Аскер шыракты соьндиреек болганында, онынъ карама яланъаш кыскаяклыдынъ кевдесине тигилди эм ол бир неше такыйка токтап катып калды. Шешекейлердинъ уьстинде яткан кыскаяклыдынъ карасымал эти нур шыгаргандай йылтырайды, яйраган кара шашлары бетининъ яртысын явып, юмырыклардай тымалак коькирегине де, эки ийнине де йибекленип туьскенлер, этининъ бир йыйырылган ери йок, тыгыз кыз, кайкы кылыштай болып, толы санлар шыгадылар. Кыздынъ ярасыклыгына карап не шаклы тураак эди, ким биледи, тек сол арада кыскаяклыдынъ аягынынъ бас бармагы калтырап, кыймылдаганын коьрип,

эште бу уйкламайды, айлежисийди деген ойда токтасып, асыгыслы шыракты соьндирди...

Тойдагылар стоьлге олтырып басладылар. Исмаилдың айтканы ман бир яс келип, Надюшады стоьлге шақырды. Надюша керилип турып, баргысы келмегенсип, балсынды, сонь Нурхан да касында болса, олтыраягына разылыгын айтты. Сол яс Нурханды да шақырмага кетти. Нурханга созган колын кобызшы алмады, кобызын олтыргышка салып, басын оьктемли коьтерип, стоьл бетке барды Исмаил турып, кобызшыды Надюшадынь касында олтыртты да, оьзи де касында олтырды, эркеклерге куйылатаган такым стаканнынь белиннен аракы куйып, кыскаяклыларга созды.

— Не бек коьп куясынь! — деп кыткытлап куьлеп, оьзи энъкейип, Нурханнынь коьньилин сынаяк уьшин коьзлерине карады. Нурхан досынынь карамын буздай сувык карам ман йолыкты. Надюша тагы да бир зат айтаяк болган эди, тек сол карамды коьрген сонь, авызын тыйып, алдынгынша орынласты.

— Келинъиз, янъы уьйленгенлер уьшин муны ишеегинъиз! Мурат пан Юлдыздың яшавы да балдан таьтли болсын! — деп янъы уьйленгенлердинь атларын да айтып, Исмаил коьтерилген стаканын кыскаяклылар ман согыстырмага ымтылды, эм Нурхан ман согыстыраятырганда, онынь коьзлерине карап: — Дайым оьзлерин суьйсинлер, бир-бирлерине демев болсынлар! — деди.

Бир куллыгы болып тургандай Аскер тамадалык орныннан турды эм оьзи-оьзиннен токталгандай болып, Исмаил ман Нурхан согыстырып, аракыларын ишеятырган заманда, сол ерде токталды эм экевлерининь баслары арасына колын йиберип, куьлемсиреди де, энъкейип, кулакларына йыбырдады:

— Сиз аракыга ярылманъыз, энтте кеше олтыраякпыз, — деди де, сонь ян-ягына каранып, касында олтырганларга эситтирип, давазын коьтерип:

— Сосы сен букыжларга неге каныккасынь? Мине коьрерсинь пишенъе айтпасам! — деп кажавлады Исмаилды.

Исмаил онъайсыз куьледди, ога Надюша да косылып куьлди. Аскер йолдасынынь ийнине каккан сонь, Нур-

ханнынъ ийнине де колын созып, сыйпаяк болган эди, тек колы тийгенлей, кобызшы ийнин силкиндирди, тап ток соккандай. Аскер колын тез огына алды.

Исмаил стаканын босатып, Нурханнынъ ишеегин саклады. Кобызшы стаканды коьтерип актарды, коькирегине куьрсинуувли тыныс алып, басын ийди.

— Сен етагы, е, — деп Исмаил янгы аькелинген тепшектен кесек эт алып, кобызшыга созды.

Нурхан этти алды, тек оны авызына салган да этпей, касындагы тепшекке салды.

— Компотган куяш мага, — деп ол тиледи. Исмаил турып, графинди алып, стаканды кызыл туьсли компотка толтырды. Савлай юзине куьлки яйылып турган Надюша коьзлерин йыйы-йыйы юмып, аракыды ишкенин коьрсетип, бос савытын коьтерип, эркекке коьрсетти.

— Сен тынълавлысынъ, — деп Исмаил кыскаяклыдынъ белине акырын колын созды эм бирев де коьрмесин дегендей тез огына кушаклап алды.

Ишкен аракыдан басы айланып, юреги булганып кеткен Нурхан, олтырганлардан басын бурып, аясынынъ тыс бетин манълайына салып, кыйналып олтырды. Коьзлери алдында туьрли-туьсли тоьгереклер болып кетедилер. Эртеньликтен бери дени кыйынлы аьлде эди. Озган кешеси авыр болып озды. Туьн бойы азап шекти, коьзлерине сейирли бир затлар илинип, янды кыйнадылар. Сол затлар туьспе яде болса болатаган затпа деп маьнесин анълаялмай, алысып шыкты. Бирерде уянса, туьс экенин анълап, тынышлык табаяк болув эди, тек туьсинде болган затлар, коьзлери ашык болса да, онынъ акылыннан таймай, коркыныш эндирип турдылар. Яткан аьлинде туьсининъ сонъысында коьрген затлары коьз алдына келдилер. Артык айырып болмаган коьринислер, алыстан сезилген аьдемлердинъ суьлдерлери, аьдемлердинъ оьзлери коьринмейдилер, тек суьлдерлер коьринедилер, эситилетаган соьзлерди де айырып болмайды, эне бырык-шырык соьзлер. Оьлип кеткен аьеси биринши кере коьринди, тек оьзи тувыл, баягынша суьлдери, онынъ юзин коьреалмады, бир кишкей каранъа уьйде олтырып соьйледилер, тек не зат акында соьйлегенин

ангълалмады, соьздинъ маънесин бир неше кере эске алаяк болув эди, тек алалмады. Сонъ алыс туманлыкта авария этип, хаьтеден оьлген Кематтынъ суьлдери, биринши ашыкяры коьп коьринип турды. Кесек-пусак больш йин тойы да коьринди. Юреги сызлап, туьсинде бир йылады, бир ынъыранды, бир бакырды, а уянса коьзлери куп-куры, тек туьсиндегиндей болып, юреги сызлайды, шымтылып авырыьды. Эм сол заманда бу туьспе яде болса эсине алатаганыма деп айыраяк болып, тагы да бек азапланды. Маънесин табаяк уьшин янын кемирив, табалмады. Тек эртенъликте уйклап кетти, эм тагы да бир аьлемет туьс коьрди, тек бу туьс те калганларындай болып, яшавына аз уйкасатаган болса да, ол эсинде аьруьв сакланды...

Сав дуныяда куьн соьнгендей ер юзин карангальык бийлеп алган. Нурхан алдындагы йолды айырмай, бир якка барады. Йол бойы онынъ ян-ягыннан сакав аьдемлер колларын созып, оны токтатаяк боладылар, юрмеге пай бермейдилер, ябыса бередилер, ол олардан тегаран босалып, оларды оьзиннен ийтеп, йолын бардырады. Олар болса, тагы да бек лебизленедилер, колларын соза бередилер. Кыскаяклы оларды ийтегениннен, колларыннан босанганыннан талшыгады, оькинишин билдирив бакыраяк болады, тек, тап сакав аьдемлердей болып, оьзининъ де авызыннан бир соьз сувырылып шыкпайды. Бакыраяк болган сайын авады ютынады. Суьйтип ол бара береди, таслардан ясалгандай соьлеги сакав аьдемлерден басын кайтип алаягын билмей, барады. Сонгальыкта, алдында бир агаш коьрип, мине кайда ясырынып, сосы аьдемлерден айырыларман деп ойлайды эм сонда асыгады. Эсикти ашып уйге киргенлей, оьзининъ эркин болганын сезеди, енъил тыныс алады. Уьйдинъ ишин янынъа оьткен аьлемет тыныклык бийлеп алган. Кайтип бу уйге келгенине Нурханнынъ сейири калады. Бираз уйге уйренип баслаганында, уй ога таныс больш коьринди. Оьзининъ бала шагын эске туьсирди. Ол аьесининъ уйине усайтаган эди. Полсыз, кара балшык ер, тоьр беттеги иргединъ янында темир орындык, уьйдинъ ортасында уьш туяклы сыпыра, тулык, юн тарак, агаш шомака илингенлер, уйге кирген ертеги

пештинъ коьзлерине казан ман кастрюль олтыртылган. Нурханнынъ карыны ашкан, ас ишкиси келеди. Эм ол калган бир затлар бар болар деп, савлай уйди коьзлери мен тинтип шыгады. Эм емек коьрмей, оькинип кайгырады. Сол вакытта тыныклыкты баладынъ йинъишке давазы бузады:

— Бетявлык астында оьтпек, кишкей казанда ювырт бар, — дейди ол.

— Оьт-пе-е-к, — деп, баладынъ йинъишке давазына сейири калып, кайтаралайды кыскаяклы эм соьйлегенине аьжейипсинеди, неге десенъ бираз артта ол оьзин сакав болгандай коьрген эди де...

«Бу йинъишке даваз кайдан шыкпага боляк экен?» — деп ол ойланып савлай уйди коьзлери мен тинтип шыгады.

Пештинъ артында бас бетинде ай шыгарылган оьрнекли бесикти коьрип, киргенлей оны неге эслеменине сейирсинеди. Бесиктинъ ишинде ап-ашык боьлемишлерге оралып боьленген бала ятыр эди.

— Бетявлык астында оьтпек, кишкей казанда ювырт бар, — деп йинъишке даваз шыкты баладан.

— Оьт-пе-е-к, — деп коьтере де суьйинип кайтаралады Нурхан.

Оьзининъ авызыннан аьдем соьзи шыгатаганына эм аьдем соьзи кулагына синъетаганына суьйинди.

— Аьше, аьше, — деди бала Нурхан шекленип олтырмасын дегендей болып.

— Аьше?! — деп тагы да куванып, Нурхан баладынъ соьзин йоьпледи. Эм энъкейип балага карады. Бесикте ярасык, ашык манълайлы, нур тоьгилген бала ятыр эди. Нурхан онынъ ярасыклыгын коьрип, суьйингеннен колларын яйды. Бала оны коьрип, куьлемсиреди эм коьтере де яныплы давазы ман:

— Етага, — деди.

— Е-та-га, — деп, сосындай соьзди кулагы бир де эситпегендей болып, баладынъ соьзин кайтаралады Нурхан.

Нурхан карыны ашканын да, несин де мутып, систой кадалып, баладынъ бесиги касында турды, онынъ авызыннан шыккан аьр соьзди аьсиретли тынълап, сонъ завкланып оьзи кайтаралады. Эне ана тилин янъыдан уьйренеяткандай болып, аьр соьзге сукланды...

А уянганда, ол оьзин тап сол бесикте ятып тургандай сезди, туьсиндеги бала даваз бан соьйлегендей коьрип:

— Кокк, ер, сув, эсик, — деп кайтаралады туьсиндеги соьзлерди. Сол эртеникте Нурхан оьзининь оьксиз бала шагын да, асыраган аьесин де, битпес ярадай мутылмас ыз калдырган биринши суьювин де, савлай кыска яшавын эсине туьсирип, тешкерди...

* * *

Ол аьесининь колында оьзи оьсти. Дуныяда атадынь, анадынь барлыгын билмей, олардынь орнына аье болмага керек деген аньлам ман оьсти. Онынь атасы тракторы ман агаш коьпирден оьтеятырып, коьпир бузылып, машини мен бирге сувга атылып оьлгенде, кызга йыл да болганы йок эди. Йыл кетпей анасы баласы ман байга шыкты. Анасы ярасык болса да, коьп эркеклер ога коьз аткан болсалар да, кимнинь баласы кимге керекти? Суьйтип экинши байы да оны суьетаган болса да, иершень келген бала уьшин урсыс шыгарып турды. Анасы оьзининь басын билген кылыклы аьдем эди, солтта урсыс яшавды узактан узак созбады да, айырылды. Кызы бес ясына толганша, анасы басын бирев мен де байламай, байга шыккышай термилип яшады. Эм муны школага бир яктан келген окутувшы яратканында, коьп ойланмай ога барды да, янгы наьсибине буршавлык болмасын деп, кызын куртка ман калдырып, басын авылдан алып кетти. Бас дегенде кызын эм анасын келип йыйы коьретаган болды, тек оьзинде артлы-артыннан доьрт бала тувганда, кыйын болып, келуьвин сийреклендирсе де, байыннан ясырып акша йибере турды, соньында оны да койды. Оьзининь балаларына олардынь аьптелери эм аьелери барын авызын ашып бир де айтпады, эм олар бу яклардан коьтере де эрек Сибирь бетлерге коьшип яшаганларында, байланыс коьтере де уьзилди. Аьеси де, Нурхан да онынь кайда яшаганын суьйтип билмей калдылар. Сав болса да, билмедилер. Эм куртка суьйтип кызын коьрмей ана дуныяга кетти.

Бала асыравдынъ савлай кыйынлыклары карт аьдемнинъ басына туьстилер. Аьесинде кишкей авла, сыйыр бар эди. Оькиметтен кишкей, пенсия да алды. Болса да, танъкылык сезип яшадылар. Дурьыс, аш бир де болмадылар, тек кийимге, уьйге керек-яракка акша етиспейтаган эди. Эне сол зат пан да карт аьдем кайтип болса да куьресип кешинди, эски кийимлериннен уйкастырып кызга бир затлар тикти, конъгысыларга юн ийирмеге ярдамласып, олардынъ коьмек уьшин берген юнлериннен балага йылы затлар — кофталар, уьйыклар, явлыклар дегендей затлар тикти. Аьесининъ сынъар кардашы Сидали де, оьзи коьп балалы аьел болса да, колыннан келгенше оларга ярдамласып турды. Язда пишен шалып, сыйырларына ем тапты, оннан оьзге болып, окында кыз балага янъы кийим, кишкей савгалар аькелди.

Кыз аьесин айлак суьйип оьсти. Атасы эсинде болмаса да, аьесининъ хабарыннан, атасынынъ келбетин туьзип, кыз оны да суьйди. Эне, анасына бир йылы сезим де тувмады. Аьеси де онынъ акында бир зат та айтпайтаган эди. Тек окында:

— Бетсиз, Алла сени кеширмес, — дер де, сонъ уьндемес эди.

Ал, аьше, анасын, баласын таслаган аьдем акында не айтпага болаякты?

Аьеси хабаршы аьдем болып, кешелер мен кужырлы хабарлар, эртегилер айтып, оны завкландырып турды. Бобтен де ол оьзининъ яс заманы акында, айтылган тойларда кайтип кобыз тартып юргени акында хабарламага суьбетаган эди. Коьнъилленип кетсе, колына кобызын алып бурынгы анъларды тартып, йырлар йырлап, кызды да йырга, кобызга аваслы этип уьйретти. Ана суьювди, ана асыравды аьесиннен коьрип, кызалак коьтере де ога телинди. Эм куртка айтатаган затларды, ерге туьсирмей, бир соьзсиз эм тез огына этетаган болды эм аьеси билетаган, этетаган коьп затларга тез уьйренди. Уьйди де карап, кобыз да тартып, йыр да йырлап, кишкейлей уьйренди. Аьеси аьвелгиде бир белгили молладынъ кызы болса да, Алладынъ кулы болмады, куранды ятыннан билсе де, ол затка артык ьйнанмады, намаз да кылмады, сол затка яны

ятпады. Атасыннан уйренген болып, бир-эки кагымшылык сулыптарын да билетаган эди, бир неше маразларды да эмлемеге усталыгы болган ушин ол затлар ман бек аьрекетлемеди. Тек эне, дин мен байланыслы болса да, яшавда коьтере болмаган албаслы, йин акында хабарларды айтпага суьетаган эди. Эм, элбетте, бу затлардынъ баьрисе де кыздынъ кылыгынынъ кепленуьвине себеплигин этти. Сонынъ ушин болартагы кыз болаяк-болмаяк затларга ыйнанып, эситкенин, коьргенин коьнъилине батырып оьскени.

Нурхан оьскен сайын, аьеси оны кыйналып асырайтаганын анълады эм бесинши класска шыкканда, ол яз сайын совхозда, онда куллыкшы коллар керекпей болмайды, баска балалар ман иследи.

Уйлерининъ ишинде кыз бан куртка уйклайтаган агаш орындык, кол ман тигетаган машинка, агаштан ясалган уьндирик, кишкей шатлары ман сыпыра, кийимлер туратаган уйкен доьрткил сандык, ак циферблатлы тоьгерек ирге саьат бар эди, оннан баска уйде муьлк йок эди. Уйлери де сондай кишкей болган себепли онда оьзге муьлк те сыймаяк эди. Кыз школада берилген дерислерди шатка олтырып, сыпырадынъ уьстинде этип кояды.

Курткадынъ кыйынлыгын боьлип, авылда ога ярдам этуьвшилер йок тувыл эди. Айтпага, авыл Советинъ шалысувы ман Нурханды уьшинши класстан окумага интернатка бердилер, интернатта уьш мезгил аьруьв ас иширедилер, кийиндиредилер, книгалар, окув уьшин оьзге керек-ярак затлар деп те кыйналмайсынъ. Куртка Меруа, аьесининъ аты сондай, басында разы болды, бала кыйналмас деп ойлады. Ама бала бир неше кере автобуска олтырып, аьесине кашып келди, бармайман деп йылады. Ама йок, авыл Совети кызды интернатка аткара-аткара безди, Меруа да кыздынъ коьзясларын коьрип, юреги ийиди.

Авылдынъ школасында кыз оьзин бир де кемситпеди. Эгер бирев бир яман зат айтса, боьтен де онынъ оьксизлигине тийип, анасынынъ таслаганын козгап, ол яс балалардан бесбетер болып, оьршикти, оьзин оьзи коршалап, тоьбелести. Яслардынъ оьзлерине пай бермей

турды, тек бир кере бир яс бала оны енгалмай, бетине тас пан соккан эди. Эне сол тас согылуудынъ орны онъ коьзининъ астында уыш каьпиктей тоьгерек ызды тыртык этип оьмирге калдырды. Школада ога эс этип, бас-коьз болып турдылар: книгаларды, тетрадьлерди ога онда бердилер, окытувшылар уьйлерине келип, аьлин, каьрин сорай турдылар. Тек Меруадынъ аьдемлерге йьнанмайтаган, шагынмайтаган кылыгы бар эди, сынъар Сидалиден болмаса, биревден де коьмек излемеди. Сидали де коьп ярдамласалмаса да, эски шетен корады сувырып алып, орнына аьыл Совети берген штакетлерден кора согып шыкты, уьйдинъ камыс ябувын шиферге авыстырды, авызды, терезелерди сырлады, сыйьрга ем табув кайда да, онынъ аьр йьылгы борышы деп саналатаган эди.

Алтыншы класска дейим Нурхан бирге окыйтаган балалар ман сыйыспай турды. Балалар ога мисетсинмей карай, кызга оьзлери тиетаган эдилер, Нурхан да, тили мен болсын, колы ман болсын явап берип, береселерин кайтарып турды. Суьйтип балалардынъ оьршигип кеткен йоллары болдылар эм сол заманда олар Нурханды йьгып, шашыннан тарткышлап, канын иштилер. Нурхан да оьшин оьзинше этип, кызлардан ашувын алды. Олардынъ шашларыннан тартты, сыя ман бетлерин бояды. Кызлар шагынып, сол затлар аьесине етсе, кырылысув бираз заманга тынысып турды. Ама кызлар оьз тиллерин тыймадылар. «Эне албаслы бараятыр!» — деген оькинишли соьзлер онынъ кулагына неше кере эситилди. Сонынъ уьшин де ол оьзин тенъ кызлардан шет ыслады. Класска келгенинде, сыбыр-сыбыр этип турган кызларды коьрип, коьп-коьмек коьзлерин оларга ашувлы каратты эм илиниспеге оьзи шуьш изледи, неге десенъ онынъ айынын еп турганларын анълайтаган эди. Баска яктан караганда, ол суьйтип оьзининъ оьксизлигине айыпланып, тенълерининъ тынышлы яшавларына ашувлыгын коьрсететаган эди.

Тынышлыкты ол тек уьйде тапты. Мунда ол аьр-зекерсуьв кылыгынынъ кайда калганын да билмей, аьесининъ ислерин, аьр айтканын этип, онынъ аьвелги яшавы акында кужырлы хабарларын саьатлеп тынълады. А аьеси коьп аьлемет затлар акында айтты. Ярасык алал йигитлер акында, гоьзел кызлар уьшин олардынъ эткен

йигитликлери, аьле яшавларын да кызганмаганлары акында хабарлап, кыздынъ ойларын сукландырып турды. Бойтен де курткадынъ байы, Нурханнынъ атайы акында хабар коьнъилге аьлемет ететаган эди. Кыздынъ атайы ясында коьзди сукландырган талдай йинъишке яс болыпты, мал дегеннен сынъар аты болса да, бай молладынъ кызын зор ман акашпага онынъ йигери батады. Кайтип оьзин акашканларын хабарлап басласа, аьеси тап сол куьнлерде яшайтагандай болып, дертленеди... Эгер Нурхан школадан коьнъили бузык болып келсе, уьндемей коьбын колына алар да, бармаклары янсызланып, талганша коьыз тартып, янына тынышлык изледи...

Он доьрт ясына келгенде, Нурханнынъ шырай-турмысы тап еткен кыздыкындай болып, кепленди. Бойлы, сынлы, узын кара шашлы, коьп-коьмек коьзлери, сол шакта туьрленген давазы болган кыз коьплердинъ карамларын оьзине бурдырды, эс бердирди. Онынъ ярасыклы кыскаяклы болаягы сезилди.

Куртка да неше бир кере:

— Нур кызым, тув машалла, тап асылсыз ананъдай ярасыклы болаяк экенсинъ! — деп айтады да оьзи оькинмей де болмайды. — Тох, тох! Ярасыклардан тоьбедеги кудай коьп сорайды!— деп косады.

Бойы, коьк коьзлери — ана бетке, а кайкы бурыны, карасымаллыгы — ата бетке усаган эди. Коькиреги шыгып, кевдеси тоьгерекленип баслаган болса да, бала сыпаты сезилди. Теньлериннен шет кагылып турган себепли онынъ аьдемлер мен келиспевлик кылыгы оьсе берди. Сонынъ уьшин ол коьбинше оьзи юбанды, оьзлерининъ ойларына коьмилип, ялгыз юрди. Сувга туьспеге барса да, балалар куьплесип ойнайтаган ерлерден, тайып, яде ялгыз орынласты, яде болса уьйкен пишелер шешинетаган ерлерге барды. Сувдынъ аргы ягына оьтип, ондагы агашлыктынъ ишинде ялгыз юрмеге суйди. Сол агашлыктан елек, кымызлык, шым йыйып, аякларын тегенеклерге сыдырып, аьле шоькирлер кирген йоллар да болып, кайтты.

Бир кере сувдынъ аргы ягына оьткен уьйкен эр балалар кызды ыслап, корлаяк та болдылар. Нурхан балалардынъ йырткан купальниги мен олардан басын

тегаран алып кашты. Аьдемлерге йьртылган кийимин коьрсетпес уьшин уялып, ерге каранъалык туьскенше агашлыкта ясырынып олтырды. Каранъа болганлай ол сувды оьтип, ягада калдырган кийимлерин тегаран тапты эм калтыр-култыр этип тегаран бир кийинип, йьлаганнан басы-коьзи сисип уьйине тегаран келип етти. Сав кеше сынъар ювык аьдемине ябысып, сыкылдап шыкты. Аьеси болган затты барып Сидалиге айтты. Кардашы да оьз ягыннан эр балаларды ыслап тоьбеледи, школадынъ директорына шакты. Балаларды школадан кувдылар. Балалар болса, кыздынъ артыннан калмай, оны орамда ыслап коркыстаяк болдылар. Сол сабатлей бу затты Сидалиге еткергенлей, ол колына сенек алып, орамда балаларды тым-тыракай этип кувалады.

— Атасы йок болса, якласпага киси шыкпас деп ойлайсызба, бирев касына ювыса, муна сенекти коьресизбе, эне соны ман карынынъызды-шеклеринъызди авдарып шыгарарман! — деп эркек савлай авылга эситтирип балаларга шамгалды.

Соннан сонъ кыздынъ касына бирев де ювымады, корктылар. Кыз он алты ясына келгенинде, тамам ашык этетаган шагы келип еткен эди, онынъ бала сыпаты тайып, ярасыклы, наьзик кыз болды. Бу шакта кызлар ашыклыкка бет беретаянлар, тек Нурханнынъ касына бирев де янаспады, баьрисининъ де эсинде Сидалидинъ соьзлери терен синъип калган эдилер.

Суйтип ол сегизиши классты кутылды эм совхозда куллык эткиси келетаганын уьйкен кардашына билдирип, онынъ разылыгын сорады. Сидали кызга сабат пен йьлтыравык баьпишлер алып, савгалап, кыздынъ ойын макул коьрди эм кызды оьзи йолга салды, совхозга барып куллык акында соьйлести.

Куьндиз куллыкта болып, кешелерде клубка барып, уьйде аьесине ярдамласып, оздылар эндигиси Нурханнынъ куьнлери. Алдынгынша, йолдаслары болмады, кызлар онынъ школадагы кылыгын билип, янаспадылар, баскалар янасяк болсалар да, ата-анасыз оьскен балады оьзлерине карыстырмага суймедилер, неге десенъ ондай анадан тувган баладынъ туврашылыгына, алаллыгына

шеклендилер. Баска яктан да «о̀ксиздинь ягы йок» дегендей болып, кыздынь ялгыз юретаганы уьшин бир кесеклер онынь акына туьрли болаяк-болмаяк соьзлер юргистпеге аваслы болдылар. Сондай соьзлердинь себеби де бар болар эди. Неге десень неше кере кызды, клубтан уьйине яслар куьплесип озгардылар, тиймеге, корксалар да, соьз бен каныгатаган эдилер, баскалар ойнагансып, кушаклап та алатаган болдылар. Нурхан олардан уьйге кашып, тань атканша уьндемей йылап шыкты, аьдемлердинь юрексиз экенлери акында ойланды. Тек алдынгынша биревге де шагынмады. Сол шакта оьзи шешекейдей атты, авылда бир деген ярасык кыз болды.

Аьеси онынь шырайына карап, онынь ойлайтаган затларын, тап аясында коьргендей, ашык этип коьрди.

— Сосы сол авылдынь эриккен ясларын неге артыннан тагып юресинь? Аьруьв тувыл ондай зат, эрте сага, «бетсиз», аьле де ондай акыл кулланмага, бир де болмаса он сегизге толтага яным-ав! Мен сени оттынь уьстиннен каргытарман ишиньдеги ана зейналыктынь отын куьйдирер уьшин! Сабыр бол, сакла Алла яратканды! — деп куртка шамгалар да. — Тоьх, тоьх! Тоьбедеги кудай ярасыктан коьп сорайды, — деп косар эди.

Эм уьшинлей де куртка кызды коркыстаяк уьшин айтканын эттиретаган эди. Аьеси авлада от ягып, кызды тал шыбык пан кувьп, онынь уьстиннен каргытты. Нурхан сол затларга ыйнанмай, шеги катып куьлсе де, «халктынь авызына кырк метр боьз етпес» дегенге усап, ога усталык даньклыгы ябыстырылды. Дурыс, куртка бир эки затты билген де этеди, эне сонынь уьшин ога эмши, кагымшы деп койдылар. Эм ога авылдаслары кайгылары айтып, тилеп келселер, ол оларды кайтаралмады. Эм оьзинше эмлейтаган болды. Суьйтип ол бирев бувынын шыгарса, орнына салып, бала тапса, коьмек этип, сувык алса, эбин тавып, эмлемеге, ярдамласпага шалысты. Болса да ол сол зат пан артык аьрекетлегиси келмеди. Боьген де яшавдан яслай кеткен, кулаклардынь колларынан оьлген байы бу затты унамады. Коммунист эри сол затка айлак карсы шыкты. Тек кавга йылларында, авылда врачлар йок болып, Меруа аьдемлердинь тилеклерине

рас барды, коьплерди аяк уьстине де салды. Тань аьдем эди, сол таньлыгы бир кере зарарлык та келтирди. Суьй-тип авылдан келген бир кисидинь сынган колына эткен ярдамы болмады, кайтарасына эркектинь колы курыды. Сол зат уьшин курткады неше кере Советке де шакырдылар, тутнакка да олтыртаяк болдылар, ама аьдемлер аядылар, кавга заманда коьплерди аяк уьстине салганын эске алып, якластылар. Колы курыйтаганнынъ оьзи де, онынъ кардаш-ювыклары да авызлары коьбип, порттырып курткады шушлеселер де, авылшылар якластылар. А бир неше йылдан сол колы курыйтаган кисидинь улы каьпилестен оьлгенде, бу тукым коьтере де ашувланды. Курткадынъ аьйлесиннен каза болган деп аьдемлерди ьй-нандырмага шалыстылар. Эм сол заманда Меруа кагымшы куртка деген хабар яйылып кетти. А авыл еринде кимге де болсын биревге тагылган ат оьмирге ябысып калады да, суьйтип Меруага да «кагымшы куртка» деген ат ябысты. Соьле курткадынъ билими коьп керекпесе де, неге десень авылда медпункт, больница бар, кенемнинъ оьзинде де авылдынъ карт аьдемлери ога келетаган болдылар. Биревдинъ басы авырыйды, баскадынъ басына яман ойлар келип турады, биреви уьскиртпеге суьеди, баскасы дарман сорайды, уьшиншиси де аьруьв соьзлер излейди.

«Сол зат пан аьрекетлегим келмейди. Тек аьдемлер ялбарып тилеп келселер, йок деп айталмайман. Мине тек туьнегуьн Абидат тенъим келди, бирге кыз болып тойларда юрген эдик. Басым авырыйды деп келди. Мен ога врачка бар, таблетка берер деймен, а ол болса: «Йок, тек сен эмлеексинь. Сен болмасанъ эш бирев эм-леек тувыл, — деп оьзиндикин айта береди. — Тизимге шобнькеекпен,» — дейди. Ал, уьйтип соьйлеген курткады кайтип кайтарып йибереексинь. Амал йок. Оннан-муннан тогыстырып, ойымга келген биринши затларды айтаман, басын сыйпайман. Ызаланып турган Абидатым да оьзимнинъ сейиримди калдырып: «Сав бол тенъим, бас авырув эне йок бола койды, ушып кетти. Сав бол, еп-енъил болдым», — деди. Мен куьлеймен, неге десень эткен затым йокты да. Меним атам суьйтип этетаган эди, мен де соннан коьргенимди этемен. Тек атам токсан

тогыз туърли дарман этип билген, билимши, уста аьдем болган. Мен онынъ касында киммен? Экевмиздинъ билимлигимиздинъ арасында ер мен коьк арасындагындай баскалык бар», — деп Меруа куртка аьдемлердинъ алдында озин аклайтаган эди, ама аьдемлер ога ыйнанмадылар, бираз сескенип те алдылар, йинлер мен билиседи деп те шыгардылар, аьдемлерге тек бир зат эситтиреш, оны олар канатландырып, мынъ кайта коьбейтип яярлар... Нурхан куьннен-куьнге авызыннан аз соьз шыгатаган, коьнъили тоьмен болатаганын сезип. Меруа язык кызга кайдай коьмек этеегин билмей кыйналды. Клубтан дертсизленип кайткан кыз сабатлеп биялага карап турды. Куртка сол затты коьргени уьшин бир зат та айталмады, неге десенъ кыздынъ мунъшылыгынынъ маьнесин билмеди, билсе, юрегин тыншайтпага шалысар эди, тек аьеси билмей эди бир зат та. Аьеси коьзден тайганлай коьтере де сылкылдап йылады кыз. Уьйкен суьювди сагынып шымтый эди кыздынъ юреги. Сол затты кыз оззи де анъламады, карт аьеси кайдан анъласын экен? Тез арадан кыздынъ юрегинде давилдап суьюв оты янаягын сезди куртка, сол заттынъ ювыклавын анълады, тек эне сол шакта терис абыт этилип олтырмагай эди деп куьйгелеклеп кайгырды. Уьшинимен де тезден кыздынъ юрегинде уьйкен сезимлер тувдылар эм олардынъ кайтип тувганын эм толкынласып кеткенин кыз оззи де билмей калды, куртка да абайламады...

Язда Нурхан ындырда куллык этти. Аслык, йыйюв шакта, ындырда тиелип келген машиналардынъ бири-сининъ кузовына Нурхан да кыскаяклылар ман бирге йоргалап минди эм олар ман бирге аслыкты тоькти. Бортларды ашкан сары шашлы шопыр яс эрек тайып, сув турган боькшединъ касындагы олтырада орынласып, машинасын босатканларын саклады.

Шопыр ястынъ коьзине сол сабатлей Нурхан тийди. Басына ак косынка каплаган, трико ыстаннынъ уьстине коьк шыт шыба кийген кыз биревге де карамай, кабакларын туьйип, агаштан ясалган куьрек казгыры ман, бийдайды айт деп куьревде эди. Баска авылдынъ ясы таныс болмаган кыздынъ ислегенине тигилип карап, оззине эс эттиреек болды. Тек куллыкка кызган Нурхан бирге

ислейтаган кыскаяклылардынъ давазларын да эситпей, биревди де коьрмей, куьрегин токтавсыз йылыстырып, исин кызувлы бардырды. Коьз алмастан Нурханга карап турган шопыр яс машинасы босалганда, кузовтынъ касына келип:

— Каргы, — деп куьлемсиреп Нурханга колларын созды.

Нурхан уялып, борттынъ баска шетине тайып, соннан каргыйык болды. Яс та ян-маян сол якка ювырып, колларын созды.

— Каргытагы! — деп куьлеп бакырыстылар кыскаяклылар.

Кыз каргып туьсти де, эки колы ман ясты ийтегенде, ол аныламастан кетип шалкасыннан туьспеге аз калды. Кыскаяклылар ястынъ йыгылмага аз калганына шеклери катып куьлдилер.

Нурхан да атылып шыкпага турган куьлкисин тыйып, эринлерин кымып, кыскаяклылар бетке тайды.

— Караш сен ога! — деп яс сары шубын аясы ман сыйпады.

— Аьше, неге каныгып калгасынъ? — деп бакырды кыз коьк коьзлерин йылтыратып.

— Кел, сени кушаклайымтагы, карлыгаш! — деп яс, кыздынъ коьзлериннен карамын алмай, йигерленип колларын узатты.

Кыз да коьп ойланмай, ястынъ колларына шакылдатып сокты эм басындагы шоканасын туьзете берип, йигит болсанъ тагы да янасаш дегендей болып, яска ашувлы карап, эрек тайды.

— Караш, сен ога, колларына эркинлик беретанын? — деди, баягынша шубын уйреншикли сыйпап, адалап кеткен шопыр яс.

— Сендейлердинъ басын да бузбага болады, — деп кыскаяклылардынъ бириси коьтеринки давазы ман кажавлады.

— Уьшинимендеме? — деди кажавды анылаган яс, куьлемсирей берип.

— Аьше, аьше, — деди кыскаяклы. Саьспеклеген яс машинасына минип, бармагын шайкап, уьнсиз шамгалды. Нурхан бетин йыйырып, тилин шыгарып, кыскаяклы-

ларды куылетти. Шопыр яс коьтере де адалап, тез огына машинасын юргистип, кетти...

Нурхан куллыктан кайтаятырганда, шаналап касында машина токтады. Караса, ишиннен баягы яс шыгып туры. Ол касына келип:

— Кел, аьруув кыз, мен сени уьйинъе дейим аькетейим, — деп колын созды.

— Кетеш, — деп кыз колын ийтеди.

Шопыр яс кыздынъ алдына шыгып, онынъ йолын бувды да:

— Келтага, келтага, олтыртага! — деп каныга берди.

Кыз явап бермей, бара берди. Яс та артыннан кувып:

— Токтатага! — деп колыннан ыслады.

— Йибереш! — деп кыз колын сувырып, асыкты. Яс тагы да артыннан етип, баска колыннан берк этип ыслап:

— Токтатага яным-ав, неге бу кадер балсынасынъ? — деди.

Нурхан колын алалмаягын сезип:

— Йибер, аьдемлер коьрип олтырар, — деп тиледи. Яс кызга тешкеруевли карап, онынъ кашпаягын анълап, колын йиберди.

— Атынъды айташ! — деди.

— Нурхан.

— А меним атым Кемат. Кел, машин мен еткерейим бараяк еринъе.

— Баска бир зат та керек тувылым? — деп куылемсиреди кыз.

— Керек. Буьгун кинога бараяк. Келерсинъме?

Кыз уьндемеди.

— Мен саклаякпан, — деди Кемат, кыздынъ уьндемеви разылыгын билдирип туры деп ойлап.

Нурхан асыгыслы кетти, шопыр яс машинадынъ кабинасыннан басын шыгарып, кыздынъ енъил юрисине сукланып, ол муьйистен бурылганша карап турды.

Кеште Нурхан кинога бараяк болып аьруувленип кийинип турганында, ойларын кайтарадан туьрлендирди де, сав кеше ойлы болып, уьйден бир якка да шыкпады.

Эртенгиси куьн де яс тоькке бийдай тасыды, келген сайын кыздынъ тоьгерегинде айланып, оны кинога

шакырды, кыз да разылык берип, тек тагы да уьиннен шыкпай калды.

Уьшинши куьн яс оны коьргенлей, касына келип, онынъ колын берк этип сыкты да:

— Сосы сен мени неге алдайсынъ?! Бала болганман-ма мен сага? — деп кыздынъ коьзлерине тигилип карады. Онынъ кара коьзлерининъ оты кызды яндырып йибергендей болды эм сосы карам юрегин дуьнъкилдетип йиберди.

— Мен сени алдамайман, — деди адалаган кыз, яс оьз ойында каты турып, оны ман коьриспеге шалысатаганы уьшин ишиннен суьйинип: — Мен буьгуьн кинога барарман, — деди юмсақ давазы ман.

Сол юмсақ даваз да, коьк коьзлерининъ бузлы карамы да ястынъ юрегине синъди эм кештинъ келуьвин шыдамсыз саклады. Машинасын клубтынъ касына салып, ол кинога барды. Каранъыда кино карап олтырган Нурханды коьрип, оьзи оннан эрек болмай олтырды эм кино кутылганша кызга карамларын таслап турды. Кинодан сонъ кызды озгарып барды. Кыздынъ колыннан ыслаяк болып бир неше кере ымтылды, тек кыз колын бермеді. Колын Нурхан ийнине салып, кушакламага да шалысты, тек кыз колын алып таслады. Уьйге еткенде, яс кыздынъ колыннан ыслап, калтыраган давазы ман:

— Билесинъме, Нурхан, мен сени коьргенлей яраттым. Мен берли сени эрте коьрмей не эткемен экен, э? Биз эрте неге раскан йокпыз? — деп аьвликкен карамы ман кыздынъ коьзлерине карады, онынъ йинъишке белиннен ыслап, юрегиннен энъ ярасыклы соьзлерди тинтип шыгарды. — Сендей аьруьвди мен алдын коьргеним йок, калай ярасыксынъ, — деп кыза берди.

Нурхан сол соьзлерден майдай ирий берди эм ьйнанып коьзлерине карап, бармакларын наьзиклендирип, колына тийди. Сонъ соьз бен алданып, яс белине колын салганын абайламай калганын эслеп, бирден эсин йьйып, ясты оьзиннен ийтеди. Тек онынъ колы тийген ер йьлувлукты саклап, сол йьлувлукты дуьмле муьшесине яйды. Яс экинши кере колын созганда, карсылык этпеди, анъламагансып, оьзин кушаклатты. Эм оьзи де савлай

кездеси мен йылысты онынъ кушагына, исси кан савлай кевдесине яйылды эм кыз калтырап кетип аянышлы ыслады ястынъ колын, алайыма-алмайым деп шекленип турды. Кемат оьзи де оттай янып, калтыраган эринлерин кыздынъ кулагына тийгистип йыбырдады:

— Нурхан, суюмен, сени, тек сени! Сав дуныяда сынъар сени, Нурхан! Сен ша? Бир зат айташ, тек бир зат...

Нурхан соьйлемеге мадары болмай, ястынъ айткан соьзлериннен, кушаклаганыннан аьвлигип, онынъ сары шашларына, ийинлерине карап, соьлеге дейим билмеген эр ийисин аваслы болып сезип, савлай токсан тогыз муьшеси калтырады. Яс айт деп кыздынъ белин, аркасын сыйпап кушаклай берди. Бирден кыздынъ оьзинде аьлет сезимлер тувды: ол ястынъ сары шашларын, ийинин оьпкиси келди, тек уялды, кызарды, тек сол сабатлей эсин йыйып, ясты оьзиннен ийтеди де, шавып уьйине кирди эм оьзге шыкпады. Уьйде уйклаган аьесин уятпага коркып, шыракты якпай, каранъа терезеден кора туьбинде кетпей турган Кематка карап турды. Яс уьйдинъ тоьгеринде коьп айланды, бир-эки кере сызгырыш та алды. Нурхан оны коьретаганын, сызгырыгын эситетаганын эш бир зат пан да билдиреди.

Эртеси куьн каранъалыкка да етпей, аксамда Кемат машинасы ман келип, кыздынъ уьйининъ касында токтады. Уьйден буькирейген, коьзлери кан баскан, буькир бурынлы, бетинде ойылган шилтерли тыртыклары ман куртка шыгып, ога карады:

— Мырзам, ким сага керекти? — деп сорады Меруа таныс болмаган шопыр ястан.

— Абай, мунда ералма сататаганлар йогым? Билерсинъ деп таныс заготовитель тилеген эди. Сатлык бар болса, эртен келеекпиз, — деп юлдыртты Кемат, оьзи кыз коьринмесе экен деп терезелерди коьзледи.

Меруа да ястынъ юлдыртканын сол сабатлей анълап, явап бермеди эм оны сынап, шакырылмаган конактынъ аягыннан басына дейим карады.

Кематта курткадынъ явап бермегениннен саьспеклеп кетти эм оьзининъ аьлин билдирмес уьшин олтыр-

гыштынъ астыннан резин шелекти шыгарып, карамын уьйдинъ терезелерине таслай берип, машинасыннан туьсти. Меруа корасына асылып, яска тешкеруьвли карамын тигип турды.

Кемат шашын колы ман сыйпай бери, карамын уьй бетке атып, орамдагы шокырак сувга адымлады. Меруа ястынъ ян-ягына каранувын коьрип, ога коьз алмастан карады.

Кемат толы шелек пен келеятканда, карамы Меруадынъ авыршанълы кызарган коьзлерининъ карамы ман расты. Машинасынынъ копотын ашып, толы болса да, радиаторына ерге тоьккишлеп сув куйды. Куртка ястынъ аьр бир кыймылдавына тешкерип карап, тура берди.

— Мырзам, сен каяктансынъ, сендейди бизим авылда коьргеним йок, э? — деп сорады оннан Меруа.

— Мен конъысы авылдан келип, мунда совхозда бийдай тасыйман, — деп ян-маян яваплады Кемат эм баягынша шашын сыйпап алды.

Куртка явабын бир кулакка киргистип баскасыннан шыгаргандай болып, айтаягынъды айтаяк болсанъ, тез айт дегендей болып, ога тигилип уьндемей карай берди.

— Нурхан, сизинъ йиенинъыз, дия? — деп тартынса да, юрегин бийлеп сорады Кемат.

— Меники. Меники болса не этеди, неден керек экен ол сага, э? — деп коьзлери мен ашувлы йылтырады Меруа.

— А биз бирге куллык этемиз. Мендей киевинъ болса кайтерсинъыз, э? — деп кажавлап, эм курткадынъ суслы карамын коьрип, юзиннен куьлемсиреви тайды.

— Бетсиз яс экенсинъ, асылсыз, тукумсыз биревге кызымды, куьндей коьрген ялгызымды кайдан берейим экен? — деп давазын коьтерип, Меруа тилин шакылдатты.

— Неге асылсыз боламан. Мен кыпшакларданман, оьзден тукум, айтылган ювыкларынъыз болар, — деди Кемат, соьзин каьр этип, карт аьдемлердинъ соьзлерине келистирип.

— Кыпшаклар капшыклар ман оьтирик юргистедилер, сенинъ де бир соьзинъе ыйнанып болмайды, — деп Меруа колы ман булгалаклады.

— Ол, абай, обзинъиздинъ исинъиз. Суьйсенъиз ыйнанынъыз, суьйсенъиз ыйнанманъыз, а мендей ясты энтте тапшага керек болады, — деп Кемат тагы да кажавга айландырды соьзин.

— Тоьх, тоьх, караш онынъ соьйлейтаганын! Шынты кыпшак, — деп куртка басын шайкады.

Сол шакта йол ман Нурхан келеятыр эди, Кемат оны коьрип, куртка ман соьйлегенин де мутып, бурылып, кызга карады. Ярасык кара шашлары елкесине таралып, онъайлы келбакланган уьстиндеги япыраклы енъил шыбасы елпилдеп, коьп-коьмек коьзлери нурланып, басын тувра ыслап, куьнге куьйген аякларын акырын кыймылдатып, асыкпай келе эди кыз. Ол куьлемсиреп машинадынъ касында токталды.

— Мине Нурхан, — деп яс бир курткага, бир кызга карап, адалады. Сонъ кызга колын созып: — Куллыктан янъы келеятырсынъма? — деп сорады.

— Аьше, — деп кыз да колын берди. Мерау кыздынъ колын бергенин коьрмегенсип, уьй бетке асыкты. Куртка уьйге киргенде де, Кемат кыздынъ колын йибермей тура берди.

— Нурхан, кел буьгуьн мен сени кыдыртайым, э? Аьенъе кинога бараман деп айтарсынъ, а мен сени ярбаста саклап турарман. Сондай аьруьв кеше! — деп яс коьзлерин алмай ялбарды.

— Аьруьв, — деп кыз кирпичлери йыйы кагып, сенимли карады яска.

— Тек тез, аьруьвме? Мен булайдан кетейим, аьдемлер бир зат ойланарлар, — деп Кемат кыздынъ колын йиберип, машинасы бетке алгасады.

Нурхан уьйге киргенлей:

— Алдаяк ол сени, — деди Мерау, алмай-салмай.

— Абай, сен не зат акында? — деп адалап кетти Нурхан.

— Эне сол сары шаш алдар сени, коьзлери йыбыр-йыбыр этип, дуныя кылыплыгын коьредилер, кыпшаклар оьмири алдавшылар болганлар, коькиреклер деп саналганлар, — деди куртка кызга яны авырып.

Нурхан бир зат та айтпай, аьеси мен эриспеди, кешки асын тез-тез ишип, Кемат пан коьриспеге асык-

ты. Кемат машинады юргисте берип, оззининъ яшавы акында хабарлап барды, яраяк болып мактанды. Кайдан билейим, оззининъ йигитликлери акында, орамдагы яслар ара болатаган тоббелеслер, куьреслер акында, сонъ соьзин калага бурып, сонда ресторанларда кайтип заманын озгарганы акында хабарлады. Нурхан онынъ аьр соьзин ютып тынълады. Ястынъ ярасык давазы, келистирип шебер соьйлегени ога ярады эм ол косагына сукланып карады.

— Каьртимди берейимме сага? — деп Кемат ак коьйлегининъ кисесиннен шыгарып, доьрткил каьртти Нурханга созды, кыдырувларынынъ сонъында.

Эртеси куьн де олар машинде кыдырдылар. Эндигиси Нурхан кешеси-куьндизи Кемат акында ойлады, кишкей кол явлыгына орап, онынъ каьртин койнында юргистти. Ындырда тыншайган вакытларында кыз пишелерден эрек тайып, кыспасына салган колявлыкка оралган каьртти шыгарып, бирев коьрмесин деп ян-ягына каранып, каьрттеги ак шырайлы, сары шашлы, бурыны узун яска коьзи тоймай карады. Оны ман озган кешелери эсине туьстилер, оны ман ойларында соьйле-сти, суьйинди, куванды каьртти обьип, аьдуйвлеп орап, тагы да артка кыспасына салды. Кемат аслык тасувды койган эди, эндиги олар тек кешелер мен йолыгыспага болдылар. Бир кешеди озгармай, раса турып, каранъа кешке дейим аманласпага кыйналып, ярбаста, сув ягарда юрдилер, машина ман кыдырдылар, Кемат командировкага кетип, бир неше куьн келмей калганында, кыз эне алжымага аз калып, уьйден шыкпай, бир муьйиске тыгылып, кайгырып, аьеси йокта каьртти шыгарып, суьйгенининъ суьвретиннен коьзлерин алмай турды.

Сол куьнлерде аьеси биршийлер сезип:

— Кызым, кинога неге бармайсынъ, уьйден коьт-ре де шыкпайсынъ да? — деди ога тешкеруьвли карап. Нурхан явап бермей, ийинлерин куныстырды. Куртка куьлемсиреп:

— Алдадыма? Мен онынъ сондай экенлигин аланъ-гыр коьзлериннен де сол саьатлей анылаган эдим. Ондай-лар сендей неше биревлердинъ басларын айландырып юредилер дейсинъ? — деп куртка кызга каныкты.

Аьеси суйтип айтканда да, Нурхан онынъ соьзленине эс бермей, Кематты сагынып, онынъ акындагы ойларын боьлмеди. Явапсыз калган Меруа бир зат та анъламады.

Яс келгенде куванган Нурхан касына ювырып барып, юрегиндеги куванышын ясыралмады, мойшактай йылтыравык коьзлерин ястынъ юзиннен алмай, ястынъ колыннан каптырылгандай берк ыслап, оны коькирегине кысты.

— Калай бек кешиктинъ? — деди наьзик давазы ман.

— Краснодарга запчастьлерге баргамыз, — деди яста калтыраган давазы ман, уьнъилген сагынышлы коьзлерин ога каратып.

Сосы куьн кеште де келди Кемат, колтыгында кагытка оралган бир заты да бар эди. Авылга каранъалык туьскен. Олар коралар бетке янасып, ярбаска шыгып, ойга, сувягага туьстилер. Ярти ай, кавын тилимдей, каранъа коькте калгыйды. Токтавсыз шувылдаган сес шыгарып, сув агады. Юлдызлар, тап тарыдай быдыраган каранъа коьк куьмпези ерди каплап алган. Бир-бирлерининъ колларынан ыслаган яс аьдемлер коькке карап, онынъ уьйкенлигиннен сескенип аладылар, оьмирли экенлиги акында ойлансалар, сукланмай да болмайдылар. Коьгоьлен ийис, сувдан келетаган елемик пен карысып, айыктырып согады бурынга, коьнъилди коьтереди. Яс аьдемлердинъ шыкланган аяклары коьгоьленге батканлар эм олар энъкейип, коьгоьленди коллары ман сайбаластырып, олтырмага онъайлы ер излестирдилер. Сонъалыкта излевден безип, булар сувдан эрек болмаган ерде токтадылар.

— Буьгуьн биз меним кайтувымды юваякпыз, — деди Кемат, пиджагын коьгоьленге тоьсей берип.

Колтыгына кыскан кагытында — бир сисе шагырман каьмпетлер экен.

Булыттынъ арасыннан шыккан ай яс аьдемлердинъ олтырган ерлерин ярыкландырды. Яс кыздынъ колын аясына алып:

— Мен сени кайтип сагынгаман, — деди.

Кыз уьндемей басын энъкейтип, тап суйтип явап кайтараяк болса да, авызын ашпага тартынды. Кемат та

уьндемей, экевлери суьйтип бир кесек заман олтырып турдылар.

Тасларды кемирип сув ага береди. Кетеди алыска онынъ шав-шувы. Олтырган ерлериннен узак болмай кыймылдайдылар кымызлыктынъ шобкир бутаклары. Каранъа коьктен сувук туьсип, коьгоьленлерде шыкты тувдыра береди. Ярбаста авылдынъ ярыклары йылтырайдылар. Авыл уйкламайды. Бирерде авыл беттен эситилген ийт уьруьв, машинадынъ гуьрилдеви тыныклыкты бузады. Коьктеги юлдызлар — ашыкярлардынъ оьмирли шаатлары бир-бирлери мен йыбырдаскандай болып, шагылысадылар. Аьлемет бу кеше! Таза ава коькирекке кирип, дертлендиреди яс аьдемлерди. Эм олар, юреклери толкынласкан сезимлерге толып, бир-бирлерине не затлар айтаякларын билмей, ян-якка карап, куьрсингендей болып, тыныс аладылар. Араларында энген уьнсизликти Кемат биринши болып бузды.

— Сен ша не этип юрдинъ? — деп ол сорап сиседи ашты эм кишкей кисесинде юргисткен пластмасс стаканга шагырды куйып, оны кызга созды.

— Мен?.. — деп не айтаягын таппай, созылган стаканга карады. Мен бир де ишкеним йокпан, соны ишпесем болмайым? — деп тиледи.

— Иш, бир зат та болмас, навы балалар ишетаган затты да, — деп Кемат стаканды кызга алдырды.

Нурхан тынысы боьлинип, тегаран ишти шагырды.

— Сенинъ уьшин, Нурхан! — деп Кемат, «лынък» эттирген сес шыгарып, шагырды ютып йиберди.

Кемат шагырга кызып кетип, йолдасы ман Краснодарга барганын, каерде кыдырганын, не коьргенин кызыксындырып хабарлады. Тез арадан шагыр Нурханынъ басына шыкты, басы енъил айланды. Эм ол ястынъ коьзлерин эслеалмай, эсирик карамы ман Кематтан тигилген коьзлерин айырмады. Кыздынъ кызып баратканын яс та сезип, тагы да онынъ колын сыгып ыслады. Кыз эсин йыялмай, басына келген биринши ойды куьлемсиреп, куьнлеген давазы ман:

— Кызлар ша онда ярасыклыларым? — деп сорады.

— Кызларма? — деп куьледи яс, сонъ туьзелип: — Уьйтип неге сорайсынъ? — деди.

Кыз басы ман шайкап, явап бермеди. Кемат кыз бетке тартылып, оны ийниннен кушаклады... Сонъ энъ-кейип кыздынъ калтырап турган исси эринлериннен оьпти. Кыз коьтере де эсин йоймага аз калып, коллары оьзин тынъламай, ястынъ басына созылып, шашларын сыйпадылар.

— Ялгызым меним! — деп йыбырдадылар ястынъ эринлери.

— Кематым, аьруввим, — дедилер кыздынъ эринлери де.

— Ялгызым, сынъарым, — деп Кемат кызды кушагына, куршактай этип коьтерип, пиджагына яткарды эм онынъ коьзлерин, мойнын, эринлерин оьпти.

— Керек тувыл, не этесинъ?! — деп босанаяк болув эди кыз ястынъ кушагыннан, тек ишкен шагырыннан, юрегин бийлеп алган сезимлерден аьлсизленген эди. Эм ол бойсынып, коьзлерин юмып:

— Керек тувыл, не зат этесинъ? — деп тек эринлери мен йыбырдап турды.

Ол тек сувдынъ токтавсыз шувылдавын айырды, сол шувылдавынъ алыска кетуьви мен оны да аькеткендей коьрип, сол агынга тап оьзи атылгандай, кыз коьтере де бассапырык болды. Юлдызлы коьк, агып барган сув, савлай дунья коьз алдында тоьнътерилип, айланып кете берди. А ястынъ шагыр ийисли эринлери, аьйле эткендей, айт деп кыздынъ мойнына, кулакларына, коьзлерине тийдилер...

Ол коьгоьленде тизине басын тийгистип, коьпке дейим эсин йыялмай олтырды. Кемат колы ман пиджактын кагып, тазалап:

— Бек кеш болган. Сени де аьенъ карай болар, урысар, — деди ол оькинишли, кызга коьтере де таныс болмаган кенетен даваз бан.

Нурхан коьтерилип, кабакларынынъ астыннан яска карады. Ол кыз бетке бурылып та карамай, сув бетке адымлап, агынга колын малып, кийимин тазалай берди. Кыздынъ коьзлери сытылып кеткендей болып, тамшы-тамшы болып, коьзяслар куйылдылар. Эм кыз эринлерин тислеп: «Не эттим мен, не эттим?» — деп ишиннен бир уьн де шыгармай йылады. Яс уьстин тазалап болып:

— Юр, аьше, — деди.

Кыз баягынша басларын тизлерине тыгып, йылай берди. Ол экевлерининъ аралары, тек муна кыска заманнынъ ишинде, ер мен коьктинъ арасындагындай болганын сезип, янын кыйнады, суьйтип болганы уьшин кан ютып кайгырды.

Кемат келип касына олтырды. Колы ман елкесин сыйпап:

— Нурхан, не болды сага, айташ? — деп сорады.

— Кемат, билмеймен, неге экенин, арамыз яман кутылаяктай коьремен, юрегим сезеди, — деди эндигиси коьтере де сылкылдап.

— Вуа, сосы сен берли экенсинъ, кайдай яманлык акында соьйлейсинъ, баьри зат та аьлеметти де! — деп яс кыздынъ ийниннен какты.

Нурхан тагы да таныс болмаган, сувыклык синъген давазды эситти.

— Аьше, йок, мен оьзимди аьруьв коьрмеймен, басым авырыйды, эне ян-якка шашылаяктай болып туры, — деп сылкылдай берди кыз.

— Коьтере де берли экенсинъ, — деп яс кыздынъ колларыннан ыслап коьтерип: — Юр, кетеек, — деди.

Нурхан юмырыклары ман коьзясларын суьртип, яска ябысып басын онынъ коькирегине салды.

— Сен мени коьтере де танымайтагандай болдынъ да, биз бир-биримизди йоягымызды юрегим сезеди. Йояк тувылмызба, э? — деп сорады кыз, ястынъ коьзлерине карап.

— Йок, Нурхан, неге йойтамыз экен бир-биримизди, — деди асыгыслы ол...

Кемат куьн сайын келип баслады. Эм олар туьн ортасына дейим сув ягарда ашыкласып, бир-бирлерине коьзлери тоймай, суьювдинъ есирлери болып юрдилер.

Аьеси йиени мен болган затларды тап биринши кешелеринде ок анълады. Куртка кир ювганында, кыздынъ кийимлерининъ бирисинде кызыл тат коьзлерине илинди эм ол оьзи яслык шагыннан саклаган той куьлмелисинде калган кетпес тат пан тенълестирип карап, юрегин ыслады. Экевлери де бирдей эдилер. Сув да, сабын

да алмады. Куртка сав куьн юреги телезип, яны авырып, куллыктан кызды саклады. Тек Нурхан келгенде, авызын ашып ога бир зат айталмады. Кыз асын ишкенлей, аьдуйвленип кийинип-ясанып, шыкпага аьзирленгенде де куртка юрегиндегин тоьге алмады. Эм ол эрте ятатан болса да, уйклаялмай туьн ортасы болганша, кызды саклап турды. Мине кыздынъ аявлы абытлары эситилдилер, ол шыракты якпай, яланъаяк акырын йылысып, орыннынъ касына келип шешинди де, орынга кирди, аьесининъ кавдыраган йинъишке аякларын кушаклап, уйкламага аьзирленгенинде:

— Бетсиз кыз, каза басынъа таптырдынъ да. Сенинъ де, сол асылсыз ананънынъ язувы манълайынъа язылган болса, мен аьлсиз куртка не этейим? Сенинъ ананъ ондай юрексиз эркекке бараяк эдиме, дейсинъ? Анадан балады айырган аьдем, аьше, аьдем болаттагы. Эркеклер йок эдилер сол заманда. Сонынъ уьшин барган. А сен ша, языгым? Не эттинъ, э? Соьле эркеклерден коьп не бар, тек зыян болганды бирев де алмаягын билесинъме? Ана сарынъ, сарувы куьйгир! Сеннен аьруьвлерди таслаган ол...

Нурхан, тынысын тындырып, сес шыгармага коркып, аьесининъ соьзлерин тынълады.

— Аьше, сондай болар кыскажкыдынъ бактысы. Оьзимиз оьзимизге ие болалмаймыз, эрклигимиз йок, — деп куртка куьрсинип, йыламага етти. — Мен караманълай мундай яшавды коьргеннен эсе, тувмаганым колай эди де. А сенинъ язык ананъ бу яшавдан не яхшылык коьрди? Оьзининъ анасын, тапкан баласын коьрип болмаган яшав, аьше, яшав болаттагы? Наьсиптинъ артыннан кувып кетти, тапкан дейсинъме?! Калган балаларын суьеди деп ойлайсынъма. Йок! Ол биревди де суьеалаяк тувыл, оьзин де суьймейди. Тувганына оькинеди...

Нурхан бас дегенде аьесининъ бир заттан баскага коьшип, анасыннан оьзине, сонъ Нурханга соьзди авдарып соьйлевининъ туьп маьнесин анъламай тынълады, сонъ курткадынъ соьзининъ тамамын билеек болып кыз:

— Авай, сосы сен неге бу соьзди коьзгадынъ? — деп сорады.

— Мен бугуьн бал ашкан эдим... — деп куртка карангыда басын коьтерди, кыздынъ юзин коьреек болып, коьреалмай басын ястыкка салды да, ювырканнынъ астында Нурханнынъ колын тавып ыслады. — Бал ашув мага сени мен бир кыйынлык болганды коьрсетти, сен бир казага ушырагасынъ...

Нурханнынъ енъил йылы колы курткадынъ суюекли колын кысып ыслады.

— Мен бу такым яшавды не зат уьшин яшайды дейсинъ? Сенинъ наьсипли болганынъды карайман. Сендей кишкенекей ялгызымды, шипийдей балапанымды кайтип калдырып кетеекпен?.. — деп куртка юрегин авыртып акыртын йылады.

Нурхан да бирден аьесин аяп, йылап кетти эм курткадынъ колын кайта-кайта оьпти.

— Оьмири кыска болгырдынъ аты кимди? — деп сорады куртка эсин йыйып.

— Абай-ав! Неге оьзинъди суйтип кыйнайсынъ? Ол мени суюеди... суюеди!.. — деп алынып кеткендей болып кышкырды Нурхан.

Куртка баска бир зат та айтпай, кыздынъ колын сыйпап, оны уйклатты.

Эртеси куьн Нурхан колявлыкка оралган каьртти туьнегуьн кийген шыбасында мутып кетти. Йиени кулькка кеткен сонъ аьеси уьйди йыйыстырып, шыбады какканында, онынъ кисесиннен колявлык туьсти, куртка оны коьтерейим десе, каьртти коьрди. Эм куртка бир кесек заман Кематтынъ каьртине карап:

— Каза аькелеексинъ сен меним кызымга, коьгершин. Бирге келисеалаяк тувылсыз. Оьзинъди де алдаяксынъ, баскаларды да алдап юреексинъ. Сендейлердинъ кысмети туьз тувыл. Сен оьзинъ танъ да, алал да боларсынъ, тек коьп эс оьтирикке бересинъ, — деп Меруа иргеде илинип турган кишкей ястыктан ийнеди шыгарып: — Бизге сенинъ келмегенинъ колай, — деп суювреттеги ястынъ манълайына ийнеди тыгып шыгарды. — Бизди коьтере де коьрмегенинъ колай, — деп эки коьзине тыкты. — Сенинъ аьйлежи соьзлеринъди кызым эситпесин, алдав кирмесин бу уйге, — деп авызын туьрткишлеп ийнесин

сындырды. — Сенинъ юрегинъ тынышлык таптырсын кызымнынъ юрегине, — деп коькиректинъ юрек турган сол ягына сынык ийнеди кадады, тек сынган ийнединъ топал басы каьртти теспеди де, эне ойып алды. Куртка ол затка эс бермей, оззининъ буйтип этетаганы акында ойлады, мундай затты биревден коьргени де, эситкени де йок эди.

Уьстине кенъ такта шалды орап, Меруа орамга шыкты. Сыякта себелеп ямгыр яватаган эди. Куртка резин калошлары ман батпакларга шакылдатып басып, сувягар бетке адымлады. Мунда эткенинде, ол ойлы болып, ерди тоьмен баскан куьнъирт коькке карап, сувга аркасын бурып, колындагы каьртти сол ийниннен сувга атты. Эм каьрт туьскен ерди оззининъ эсине туьсиргиси келмей, ол бурылмай уьй бетке адымлады.

Йол бойы онынъ эринлери: «Сувга кетсин, сувга кетсин, антсыз!» — деп кармап барды. Ол каьрт пен эткен затын да оззи анълаялмады. Каьрттеги ястынъ келгенин суьймей ол, суьвретти йок этеек болды, ол заманда ана калган затларды кайтип эм неге эткенин анъламады. Бек ашувлы болган болартагы. Неге десенъ куртка уьйине келип, оззининъ эткен заты акында ойланып, оззине айлак сейири калды. Эм сав куьн Нурхан кайтканша: «Эткеним туврама, оьтирикпе?» — деп юрегин кыйнап турды.

Кеште, басыннан аягына дери сувланып, йылаганнан коьзлери сисип, уьйге Нурхан келди. Ян-якка бырыкшырык болып яйраган сувлы шашлары коьзлерине дейим туьскенлер, шыт шыбасы этине барып ябыскан, оззи суьегине дейим тонъып, калтырайды. Ол адалаган коьзлерин ян-якка ювыртып, бир аьлемет болып уьйдинъ ортасында токталды.

— Балапаным, не болганды сага?! — деп куртка ягын ыслап кайгырып сорады.

Нурхан аьесине атылып, басын курткадынъ ийнине тыгып озкирип йылады.

— Ялгызым, аьруьвим, не болды? Айттагы юректи кыйнамай, — деп Меруа кыздынъ сувланган аркасын сыйпады.

— Буьгуьн тойы болаяк деп кызлар куллыкта айттылар. Мен наьсипсиз! Не эткемен мен ога, не яманлык

коьрген меннен суьйтип алдамага?! Айташ, абайым-ав! Не эткемен, не зат уьшин ол мени суьйтип язалайды экен, э? Абайым, а-ав! — деп алынып кетип бакырды эм йылавын куьшлете берди.

— Кызым, койтагы, кой! — Юрегиньди тыншайт, балапаным, тыншайт! Неге обзиньди кыйнайсынъ ол такым. Мен коьргенлей де айттым онынъ огырсыз экенлигин. Эне коьресиньме, аьеньнинъ соьзлерининъ акыйкат болып шыкканынъ?

— Абайымма-ав, мен ога ыйнанганман да, сенгемен де! Онсыз яшав йок деп турдым да! Ол обзи де суьйтип айткан. Ай-я-я-йй, яшагым келмейди, келмейди, — деп йырдай этип созып, аяк уьстинде туралмай, тизлерине шоьнъкип, аьлсизленип, курткадынъ шыбасына асылды.

— Берли болдынъма сосы сен? Ва сенинъ неге яшагынъ келмейди экен-ав?! Адавыс ол обзи яшамасынтагы! А сага баска табылар, оннан да аьруьв, оннан да ярасык, оннан да алал! А ол сага ондай зат эткеннен сонъ, онынъ акыннан неге ойланмага, онынъ уьшин неге оьлмеге керексинъ? Неге кыйнайсынъ обзиньди, неге яшамайды экенсинъ, яша!

— Йок, йок! Онсыз яшалаяк тувылман. Онсыз йок мага яшав! Оны атасы-анасы уьйлендиргенлер. Олар...

— Аьше, балапаным, олар да болсынлар...

— Олар, мен билемен. Биз бирге Северге кетеек болган эдик, тек мен унамадым, сени, абай, ялгыз калдыралмадым... — деп Нурхан аьесининъ этегин кушаклады.

— Солай да болар, балапаным. Мени ялгыз калдырмаганынъ уьшин сав бол. Тыншайт, обзиньди тыншайт. Кайгыргандай бир зат та йок... Соьле-аьле мен сага баска кийим кийдирейим, кагазлап оьлмеге турысынъ да, — деп куртка кызды аяк уьстине тургыстып, орындыкка аькетип олтыртты.

Кыз сылкылдап йылай берди, тиси тисине тиймей, сувыктан калтырады.

— Кызлар сени алдаган болсалар ша? — деп те Меруа кыздынъ коьнъилин авляяк болды.

Нурхан сол саьатлей басын коьтерди, шырайында уьмитленген ой сызылып кетти, коьзлери отланып курт-

кага карады да, коькирегиннен шыгаяк сылкылдавды тегаран токтатты.

— Кызлар алдаган боларлар сени? — деп Меруа кайтаралап айтты, кызга сол соьзлердинь яраганын анълап. — Шешин, мен сага соьле-аьле куры кийим берейим. Маь суьртин, — деп куртка бетявлыкты созды.

— Алдадылар мекен? — деп кыз оьзи-оьзиннен сорап, коьк коьзлери кутыгыннан шыгаяктай, сейири калып, ол бир ерде сынтастай катып калды.

Аьеси сандыкты ашып, ишиннен куры кийимлер карастырды, Нурхан болса колындагы бетявлыгын орындыкка салып, сол баягы сейирли карамын бир ерге тигип, яны ман эсик бетке йылысувын оьзи де анъламады.

— Алдаган боларлар, — деп ол аьесине карады да, эсикти ийтеди.

— Кызым, не болды сага? — деп колындагы кийимлери мен куртка кыз бетке карады.

— Алдаган боларлар, абай-ав, — дей берип аят уйге шыкты да кыз, тыскы эсикти ашып йок болды.

Ямгырдынъ шав-шувы, куьшли ел уйге атылып кирди.

— Балапаным, сен кайда? — деп Меруа, юреги ярылып, эсик бетке алгасады.

Тыста кишкей авыздынъ соьылганын эм кыздынъ баьпишлерининъ батпакта шакылдавын эситип, куртка турган еринде систем кадалды да калды. Куртка адалап, не этеегин билмей турды да сонъ эсин йыйып, авыз бетке шапты. Авылга каранъа туьскен. Ямгыр да куьшленип, тас шымылдыктай курткадынъ коьзлерин куьпледи.

— Кызым, кайт, кайт! — деген даваз курткадынъ кавдыраган коькирегин ярып, тамагын тескишлеп шыкты.

Куртка адалаганнан турган еринде наьндуьриктей айланып, не этеегин, кайда бараягын билмей, Нурхан шапкылап кеткен якка саьспеклеп коьз атып турды.

— Аллам-ав, неди, аьше бу. Балапаным, оьзи де сув, оьледи экен бу ямгырда! — деп ол колы ман сувланган белдемесин соьгип йылады.

Бирден эсин йыйып, ол, уийине шавып барып, шалына оранып шыкты да, баягынша соьйлене берип, йылап:

— Аллам-ав! Тобх-тобх сени! — деп йолга туьсти.

Эм дуныя азабын шегип, тагы да бек картайган куртка, буькирейип, аланъ-аланъ этип, Нурхан кеткен орам бойлап, бир шетине, сонъ баска шетине шыкты. Нурхан йок эди. Меруа карувы кетип, куьдирети таьвесилип, коьтере де аьлсизленди. Тизине дейим батпакка батып, не этеегин билмей сасып, ол коьп заман орамды айланып юрди. Сонъ Нурханды оьзи мен куллык этетаганлардан Сидали табар деген ойда токталды эм асыгып кардашына йол алды. «Эште Нурхан йолдасларынан туврады яде оьтирикти айтканларын билмеге суьйип, оларга барган болар», — деген ойда катты. Орта орамга шыгаятырып, онынъ алдына куьшли ярыгын тоьгип, шыккан машина коьзлерин юмдырды эм тегершиклерден шашыраган батпак бастан аякка курткады бояды эм ол аьле йол уьстиннен тегаран бир кашып калды.

— Йольнъ болмагыр, уьш коьпкыр, авденсок! — деп каргай берип, Меруа бетине шашыраган батпакты суьртти.

Кобкиреги аянышка эм кайгыга толып, коьмекейи босап, авыршан коьзлериннен яслар куйылдылар эм Меруа бетиндеги батпакты коьзяслары ман суьрте берип, тынысын авыр алып, кардашы яшайтаган бетке авыр адымлады. Кардашы ога ярдам этпеге боляк сынъар аьдеми эди.

Меруага батпак шашыраткан машина Кематтыкы эди. Тек куртка оны кайдан билсин... Тойга деп аьзирленген ак коьйлек пен, кара костюм кийип, рульди каты бургышлап барган да Кемат эди. Ол Нурханга етип кайтпага асыкты. Тек ярым саьат артта ол йолдаслары ман бирге кардашынынъ уьйинде, той озгарылаяк атасынынъ юртына бараякты саклап олтырган эди. Той бу кеше боляк. Уьйленеек болган кыз бан Кемат, энтте Нурханды билмей турып, таныскан. Кематтынъ ата-анасы авылларында колайлы яшаган аьел эди. Олардынъ уьйкен доьрткил уьйи, бир неше маллары, туьрли байлыклары бар эдилер, Кемат кыз алса, ога машина алаяк болып мырад эттилер. Сол уьйленеек болатаган кыз бан коьрисетаганын эситип, олар кызды яраттылар. Кыз да авылдынъ айтылган аьелиннен, берк тукымнан эди. Кыздынъ кылыгын,

акылын тергеп алдылар, бирев де бир мин таппаганда, ястынъ ата-анасы кыздынъ ювыклары ман соьйлести-лер. Эм йыл бойы тойга абзирленип турдылар. Кемат Нурхан ман таныс болмай турып, кыздынъ кылыгын, онынъ кинодынъ обзине ялгыз бармавын, тартыншак экенлигин, куллык суьерлигин яратты. Эм Нурхан ман распай турган болса, тойды да тез эттиреек болар эди. Нурхан ман танысып юрегинде алдын бир де болмаган суьюв оты тутанып кеткенинде, ол уйленмеге абзирленген таныс кызы ушин, ата-анасы ушин де юрегин эки боьлип юргеке керек болды.

Бир яктан Нурханнынъ турган турмысы, тербияланган аьли онъайлы болган болса, ол бир кыйналмай уйдегилерине айтаяк эди. А мунда сол кадер заттынъ буршав болувын анълай эди: тувган анасы таслап, кыздынъ обксиз, ярлы курткадынъ колында обскени, куртка да савлай авылларга кагымшы деп данъкланганы. Сондай тукым ман ата-анасы ювыкласпаягы айлак та белгили зат, кыз курыганым?!» — деп тоьбелемеге шабаяк, сонынъ ушин ол авызын да ашпады. Обзи де ата-анасынынъ тербиялавында обскен яс шекленуьвлерден кыйналды: тенъ болмаганга уйленсем, авыл арасында юргеке уяларман деп ойланды. «Бир шая таслаганнынъ баласы болмаса, сага кыз курыганма?! — деген йолдасларынынъ айтаяк соьзлери онынъ кулагына эртерек шалындылар. Тек Нурхан ман байланысын коьтере узьбеге куьши етпеди. Кеше де, куьндизде кыздынъ суьлдери онынъ коьз алдыннан таймай турды, оны коьрсе, тап еннетте болгандай, коьнбилленди, суьйинди эм сол вакыт ушин яшавын да аямай береек эди. Айырым заманларда ол кыздынъ ярасыклыгына сукланып карап, бир ерде айыгып калатаган болды.

Сондай ярасыклыктынъ иеси болганына обзи-обзине бйнанмай юрди. Сонгы расувларында ол уйдегилери ога кыз алдыраяк болувларын айттып алды. Нурханды танымай турып, сол кыз бан расканын айтты, тек Нурхан ман юре турганлай, кыз бан коьрисетаганын, эне-мине той болаягын ясырды. Яс не этеегин коьп ойланды эм бир амал коьрди, бас деп ата-анасы яраткан кызды алып, сонъ айырылысып, а кыз алып йибергеннен сорав аз бо-

лады да, сол заманда ол Нурханды алмага деп мыратланды. Нурхан ога оьзине сенгендей сенетаганын коьрип, Кемат сол затларды сонъгы кере йолыгысканларында айтаяк болган эди, тек айталмады, ондай кылыплыкты кыз анъламас, юрегине тиер деп коркты. Сонынъ уьшин ол ога Северге кетеек деди, кыз карт аьесин таслап кетпеегин эртерек билип, оьзин намыссыз этип коьрсетпеек уьшин суьйтип айтты. Эгер айттырылган кызына уьйленип олтырса, Нурханга, мен сага Северге кетеек деп айттым да, деп оьзин акламага болаягы акында ойланды. Кенем де яс сосы аьлден амал тапмай айлак кыйналды. Ата-анасы уьшин де яны авырды, Нурханнан айырыларман деп те коркты. Бир зат та айтпай той этпеге намысы бармады эм ол кыз алай-булай да той акында билеегин коьрип, тез болып етип оьзим айтайым, оьзимнен эситсе колай, белки, меним ойымды макул коьрер деп ойланып, той болаяк кеше сосы абыттты этпеге йигерленди. Ярым сабат артта ол терен ойларга коьмилип, яслар ман аракы ишип олтырган эди. Ишкен аракысы оны кыздырды эм ол тувган ойында каты токтасты. Сол затты кызга айтпага кереклигин ол борыш деп санады. Аракы ишип олтырган ясларга ол тыска шыгып келейим деп шыкты. Яватаган ямгырга, батпакка карамай, ол елень, яланъбас машинасы турган совхоздынъ каралдысына шапты. Машинасын юргистип, алдына шавып шыккан каравылшыга: «Каш йолдан!» — деп бакырды да, коллары ман булгалаклап, адалап турган эркекти аягыннан басына дейим батпак шашыратып, машинасын алгасавлы айдай берип, каралдыдан шыкты. Заман аз калган эди, сонынъ уьшин ол болган куьшин салып, машинасын айдады. Шелектен куйылгандай болып явган ямгыр алды сиседи куьплейди, сисе тазалавыш токтавсыз согылып турган тамшыларды суьртпеге етиспейди. Кематтынъ коьзлери йолды артык та алмайдылар: ишкен аракысы буршавлык келтиреме яде болса куьшли явган ямгырдан фаралардынъ ярыгы алыска сокпавыннанма, не де болсын сезими аькеткен якка барды. Нурханга эткен намартлыгы, бир шуьшсиз оны корлаганы эм ата-анасы алдындагы борышы акында ойлар оны асыктырдылар. Ишкен аракысы, авылга кыр-

дан туьсеяткан заманда, коьтере де басына шыкты, муьшелерине яйьлды, басындагы ойларын оьткирлендирди. «Неге мен суьйгениме сондай кыянатлык этпеге керекпен?! Соьле-аьле мен оны машинага олтыртып, коьзим караган якка аькетейим, сонъ болганы болсын!» — деген ойга келип юрегин тыншайтты. «Суьйтип этермен!»

Орта орамда машинасы ман курткады соктырмага аз калганда, сол бирев аьдем Меру а экенлиги онынъ эсине келмеди, а Нурханнынъ уьйинде сондай кайгы болар деп ойлаган да этпеди. Орта орамнынъ асфальт йолыннан машина Нурхан яшаган орамга бурылды. Йол ямгырдан айлак бузылган, машинады ян-якка таслайды, Кематтынъ манълайы да сисеге согылып алады, тек авыртканына да эс этпей, ол кыздынъ уьйине асыкты. Уьйге етеятырып, машина айдавын акырынлатты, сонъ тормозга салып, юреги телезип, кабинадан каргып туьсти эм эсиклери ашык калган ярык уьйге шавып кирди. Уьйдинъ иши боп-бос эди, бирев де йок. Уьйдинъ иелери, белки, каралдыда болармекен деп яс артына кайтып, эсиктен басын шыгарып:

— Нурхан! Нурхан, мен сени аькетпете келгемен! Тез! Кайдасынъ?! — деп бакырды.

Бирев де явап бермеди. Алдынгынша ямгыр куя берди. Ямгырдынъ шашыратувлы сеси уйкыга коьмилген авылды бийлеп алган эди. Яс савлай каралдыды айланьп, аягыннан басына дейим сувланып, сонъында излевин де койьп, ямгырдынъ шылбыратувыннан да ташанмай, басамакка олтырып, уьйдинъ иелерин саклады. Аз таныс авылдынъ кайсы ериннен оларды излемеге керегин анъламады. «Не этейим, аьше? Не этейим?» деп оьзи-оьзиннен сорап, яватаган ямгырга да эс бермей, кыйналып олтырды. Алыста каранъа коькти айындырык созып алды, сонъ коьпке дейим созылып, коьк гуьрилдеди. Бу кеше той болмага кереге онынъ эсине келди. Эм баягынша бир-бирлерине карсыласлы ойлар басына зиплесип кирип басладылар. Нурхан ман экевлери ара болатаган затларды мисетке сайымай карады. «Ашыкярын таслайтаган болып, мен бириншиментагы? Толып ятыр ондайлар. Замансыз кызлыгын бермеген болгай эди. Кайда

асыккан?! — деген енъил ойга келип, турып машинасына асыкты. Машинасына олтырганда: «Элбетте, озим кыстагаман, онынъ бир шуъши де йокты да...» — деген намысын кыйнаган ой да тувды, тек ол оны акылыннан тез тайдырды. — Эркекпенме яде эркек тувылманма?! Битти-кетти!» — деп ол машинасын юргистип, орыннан козгалды. Авылдан шыгаятырганда, ол, куупленип явган ямгыр шымылдык бувган наъзик ярыклыктынъ арасынан, басына шляпа, уьстине плащ, аякларына этик кийген эр киси йолдынъ шети мен алгасап баратаганын коьрди. Сол киси де бу кеше Нурханды излеп юрген эди. Ол да, Кематтай болып, Нурханга не болганын билгиси келип, тынышсызланды.

Басындагы ойларын кувмага шалысып, Кемат машинасын тагы да бек тезлетип айдады, спидометринъ стрелкасы юзден артык белгиди коьрсетип дирилдеди. Коьз алдына тойга келген конаклар — брезент какырадынъ астында олтырган эки юзден артык ювыклары, тенълери келдилер, ата-анасынынъ куыйгелеклевлери, тойдынъ басланувын кешиктиргени уьшин кайгырды. Не кадер асыкса да, ойлары Нурханга кайттылар эм ол баягынша: «Э-э-гей! Сосы мен неге басымды авыртып калдым? Уьшинимен де кайдай ол мага пише?! Басымга завкты кийип, той этейимтагы!» — деп ол авыр ойларды басыннан тайдырмага шалысты эм машинасынынъ тап янын алгандай этип, айдады.

Авылына етпеге бир бес шақырым калганда, оны бир аьлемет коркыныш онынъ богырдагыннан ыслагандай болды. Яс шелеклеп ямгыр тоьгилген сисеге не кадер битилип караса да, йол тегаран коьринеди. Савлай денин коркув бийлеп алган. Бас дегенде ол касында бирев олтыргандай сезди де, апаты кетип янына карады, бос экенин эки коьзи мен коьрсе де, тек коркув сезими таймады. Сол коьнъилди йок этпеге шалысувы ман биргесине йолды коьзлемеге керек болды. Неге десенъ йолдан тайганлай, машинадынъ тез барувы ман, авдарылмага боляк. Эм ол коьзлерин сисеге битилтип барды. Ама эндигиси сол ягында кабинадынъ басамагында биревдинъ ак суьлдери тургандай сезилди. — Ол тагы басын бурып

алды, тагы да бир зат та йок. Бираз заман кеткенде, эндигиси кабинадынъ ишинде, тап касында бирев олтыргандай болып коьринди, сол заттан ол алжымага етип, оьрейи ушып, тек алдыга карап машинасын юргистти. Ама касында бирев олтырады деген ой онынъ басыннан шыкпады эм ол басын бурганда, биревдинъ де йоклыгын коьрип, оьзин тыншайтпага шалысты. Тек тынышлык келмеди. Калтыравык мараз тийгендей, ол дирилдеп, савлай карамын алдыга атты. Ян-якка каранмайым деп манълайын алды сисеге тийгистти. Тек тийгисткени де бир болды, сиседи явып алатаган сувдынъ арасында биревдинъ ак юзи коьзге илинди. Тап безгектей, бир муьшеси калмай калтырап, ол манълайын сиседен алды, рульди ыслаган коллары да осаландылар. Бирден каранъа кешеден мунынъ алды куьн тувгандай ярыкланды эм ога буькирейген Меруа Нурханды колыннан ыслап, машинасынынъ йолын бувып, оны артка кайтараяктай болып, турганлары коьринип калды эм ол рульди онъ якка асыгыслы айландырды. Дуныя авдарылып кетти коьзлерининъ алдында...

Нурхан конъысы авылга аькететаган асфальт йолга шыкпай, сув бойы ман йолды кыскартып, Кематты коьрмеге асыкты. Той деген хабардынъ ушини мен, оьтирик экенлигин билмеге мырат этип, ол коьтере де мадарсызланып, шапты. Токтамай явган ямгырга да, басыннан аякларына дейим шылбыр сув болганына да, батпакка батканына да, босоножкалары зырганап йыгыла турып барувына да эс этпей, шаба берди. Такаты таьвесилип, йолынынъ сонъына дейим етпес, мунадай сувук кешеден тонъганнан сувягарда оьлип калар, аьсининъ айтувларына коьре, сосындай кешелерде сув иеси болган албаслылар алдына шыгар дегендей затлардан да коркпай, ол токтамаганлай, янып-куьйип ястынъ авылына асыкты. «Кызлар алдаган боларлар, — деген янын тынышландырган тек бир ой басында яркырап турды. — Оьзим коьрип ыйнанайым. Эгер оьтирик болып шыкса, басамакка йыгылып аягын оьбермен. Эгер... ол заманда сувга атыла-якпан. Неге керек мага мундай яшав?!» — деп соьйленип барды. Алдынгынша юреги дуьнькилдеп алдыга атлыккан

уьшин аяклары оны тынъламай басладылар, акыртын кыймылдадылар. Суьеклерине синъген сувык оны дуьмле бойын калтыратып, тисин тисине тийгистпей бузлаткандай тонъгысты. Эм ол аякларына кисен салынгандай, адым этеалмай, йыгылмага аз калып, турды. Ол коллары ман бетин уйкалады, эм Кематтынъ авылына тез болып етпеге кереклиги акында ой онынъ басыннан шыкпады. Тагы шаппага каьрледи, тек аяклары ерге ябыскандай тегаран козгалдылар. Йолдынъ яртысын оьтер-оьтпес ол айлак карувсызланды, йыгылганда, ерге ятып, коллары ман ер тырнап бараяк та болды. Сол арада тоьмен туьскен каранъа коьктинъ ишинде, керекшиннинъ кайкы басындай, узын, коьк-ала туьсли бир аьлемет зат коьрип, коьзлерин батлатып, катып калды. Ямгырлы кешелерде коькте сазаган ойнайды, сол зат ерге ясынок йиберип, ялгыз йолавшыларды оьлтиреди деп аьесининъ айткан хабары эсине келип, апатын ушырды. Кыз коьтерилип, оьзининъ айлак аьлсиз, такатсыз экенлигин коьрди, ян-якка каранды. Ярдынъ астында агарып сув агады, оьзге бир зат та коьринмеди. Эм эндигиси кыз бир зат та анъламай, бирший де коьрмей, сув ягардан эрек козгалды. Йол алып барган ягында яны сакланаяк деп оьз-оьзиннен сезип барды ол. Бир кесек ер озганда, ол ювык ерде бир кужырлы уьйдинъ суьлдерин коьрип, сога бармага кереклигин анълады, тек аяклары кевдесин ысламадылар, эм йыгылганында ол доьртаяклап та, ятып та йылысты сол меканга. Коьп заман кетти онда еткенше. Етип, коллары ман басамаклардан ыслап, ол сонъгы куьшин салып, йылысып кирди уьйге...

Ак куьн тувган... Кыз уьстине ак куьмис туьймелери болган бурынгы коьк шыба кийген, басында оьте коьр-сеткиш ак куьлмели. Тап онынъ шыбасындай туьсли коьк шепкен уьстинде, басына ярасык коьк коьрпе боьрк кийген Кемат онынъ колыннан ыслаган эм олар ак атлар егилген ташенкеде ушып барадылар. Елпилдейди ак куьлмели, елпилдейдилер ястынъ сары шашлары. Олар бир-бирлерине суьйинип, куьлип карайдылар. Аьлемет, коьтере бир де эситпеген анъ бийлеген тоьгеректи. Тамам сондай ак атлар егилген ташенкелерде аьдемлер

олтырадылар, олар Кемат пан Нурхан олтырган ташенкеди етип озаяк боладылар, ама етеалмайдылар. Сол аьдемлер де, тап Кемат пан Нурхандай болып, кийингенлер. Олардынъ да юзлери кувнаклы. Эркеклердинъ колларында туърли туъсли байраklar, козы боърклер, баскаларда мылтыklar, олар окында атып та аладылар. Ташенкелерди айдавшылар коллары ман булгалаклап, атларды асыктырадылар, Кемат пан Нурхан олтырган ташенкеди етип озаяк боладылар. Кемат ювенлерди акыртын тартып, завкланып карайды оны озгысы келгенлерге. Олардынъ атлары елди озып барадылар. Олар коьтересин озып барганга, буьгуьн олардынъ энъ маьнели куьнлери – олардынъ тойлары озатаган куьн, ишлериндеги куванышты ясыралмай, юзлери яйнайдылар. Эситилетаган анъ ша? Ол – сосы кужырлы анъ атлардынъ тыпырдавын да, аьдемлердинъ бакырыкларын да, мылтыklarдынъ атылуварын да тындырып явып, тек ялгыз оьзи бийлеген дуньяды. Алдыда Кемат яшаган авыл коьринеди. Кырбаста турагалган аьдемлер колларын коьтерип, келеятырган таьвкешеге суьйинедилер. Шав-шувласып таьвкеше авылга киреди.

Орта орам ман барады. Нурхан сейири калып, ян-ягына карайды. Алдын бир де коьрмеген орамнынъ эки ягында уьйлер тизилгенлер. Олардынъ ак куйылган иргелери тап секердей аппа-ак, капаклары эм телетин тоьбелери коьк сыр ман сырланганлар. Уьйлердинъ касларында – мекан бойлап салынган, баганалар ман беркитилген ашык какыралар. Уьйленееклер олтырган таьшенке Кемат яшаган уьйге бурылады. Уьйдинъ авызы кенъ ашылган, каралды толган аьдем. Тувра авыздынъ касында баслары ман оргып токтайдылар ак атлар. Кужырлы анъ куьшленеди. Артта келе турган таьшенкелерден мылтык атувар эситиледилер, колларындагы байраklarын, козы боърклерин булгалаклап, эркеклер атларды асыктырадылар. Каралдыга янасып токтаган таьшенкеден Кемат сол саьатлей туьсип, Нурханды кушагына алып, коьтерип каралдыга киргистеди. Йыйылганлар кенъ яйылып, бийимеге тоьгерек туьзедилер. Аьдемлер «карс» согадылар, колсоккышларды шакылдатадылар, са-

барли анъ баърисининъ коьньилин бийлеп алады. Кемат тоьгеректинъ ортасында кызды ерге туьсирип, колларын яйып, ойынды баслайды. Оны коьрип баъри йыйылганлар бийийдилер. Наъсипли, эркинли Нурхан колларын тотыгус канатларын яйгандай яйып, яс пан бирге айланады. Кемат, суьйтип шепкен кийген оьзге эркеклер де сейирлише бийийдилер: ол ногай ойынга да, шейкке де усап кетеди. Нурхан соны коьрип завкланады. Эм оьзи де солардынъ биювлерине эркелеп бийийди. Сабарли анъ токтавсыз шыгады, тек ол окында занъыраган ногай ойыннан шейкке коьшедилер, а анъ куьшленген сайын баягы ногай ойынга авадылар. Нурхан бийийтаганларга аьжейипсинип карап, анъ шыгаратаган кобызшыды коьзлери мен излейди. Биювин де бардырып, излевин токтатпайды. Сонъалыкта аьдемлер онынъ не излегенин анълагандай болып, ян-якка тайып: кобызшыды коьрсетдилер. Кобызшы уьйдинъ басамакларынынъ алдында олтыргышка олтырган. Онынъ уьстинде аьлбели туьсли каьтеби шыба, мойнында куьмис мойтымар, басында сары казбалы, колында туьрли туьслери мен шагылысып турган бурынгы ногай кобызы. Нурхан тигилип карайды кобызшыдынъ янсызланган ап-ашык юзине эм сол сабат ол ога таныс болып сезиледи. Аьесининъ де, анасынынъ да сыпатларына усап кетеди, тек кыз ким экенин билмеге шалысып кыйналады. Кобызшы занъыратып тартады да, арасында, басын арт таслап, танълайы ман:

— Ха-ха-ха-ха-ха-а! — деген куьшли куьлки сести шыгарады.

Сол вакытта бийийтаганлар козгалувларын куьшейтип, биювди шейкке айландырадылар.

Бу биювдинъ де, анънынъ да сонъысы коьринмейди. Баъриси де аяк уьстиннен йыгылганша созылады, тойды курган сосы анъ. Энь сонъында Кемат пан Нурхан йыгыладылар...

Эртеси куьн Кематтынъ, машинасы авдарылып, оьлгени акында хабар тез огына яйылып кетти.

Нурханды, авызы кыйшайып, тынысын тегаран алган эссиз аьлинде, сувягарда алдын насос турган уьйдинъ ишиннен таптылар. Сидали йолдаслары ман Нурханды арбага яткарып аькелди.

Аьеси ягы кыйшайган кызды коьрип:

— Йин соккан! — деп сол сабатлей йылап айтты.

Кобь куьнлер артлы-артыннан Меруа коьгоьленлерден туьрли дарманлар этип, мойынын, аркасын, басын уйкалап, басына биринши келген уьскируьвлерди айтып, кобызы ман аьдемлерге дем берген тартувлар тартып, кызды аяк уьстине салмага каьрледи. Кобь куьнлер кыз эсин йыялмады. Ягы кыйшайганы тайганда эси келди. Кыз касыннан кетпей олтырган Сидалиди, аьесин таныды, бираз соьйлеп баслады.

Савлыгы колайланып баслаган куьн:

— Кемат кайдады? — деп кардашларынан сорады. Сидали мен аьеси не айтаякларын билмей, басларын тоьмен салдылар.

— Келген йогым ол? — деп осалланган давазы ман оькинишли сорады Нурхан.

— Яткан ери юмсак болсын! Машини терекке согылып авдарылган. Караманълай аьдемлерге де ол кадер кыйынлык туьсирип, оьзи де онъмады, — деп Меруа ясырувдынъ маьнеси йоклыгын билип, бир кере айтып коййым деп, кесип айтты.

— Кайтип? Оьлгеним?.. Ол йогым? — деп акырын сорап Нурхан басын коьтерип аьесине карады эм куьнабли юзи мен: — А бизим тойымыз болды да... — деди.

— Кайдай ол оьзи той? — деп куртка, кыздынъ эси кеткендей коьрип, коркты.

— Уьйкен той. Олардынъ авылларында. Ол мени таьшенке мен акашкан. Таьвкешедеги эркеклердинъ, баьриси де шепкенлер кийген, кызлар бурынгы шыбалар ман ярасыкланганлар, олардынъ баьриси де, тап сен айтатаган аьвелги тойлардагындай болып, ак атлар егилген таьшенкелерге тиелген эдилер... Ах, неге сиз мени оннан кайтардынъыз. Бек аьруьв эди мага онда....

— Ай-вой, кызым, сен сол затларды кой, сени йин каккан. Эске салма болаяк-болмаяк затларды. Оьтирик ол. Кемат машини мен авдарылган, а сол куьн тойы болмага керек эди, язык, мырадына етпеди, эртеси куьн оьзин коьмдилер... Йок ол... Мут оны... Не этеексинъ, аьше, аьжел сорамай келеди де. Йок эне! Туьсинъде коьргендей бол да, кой, — деп аьеси касына ювыклап, кыздынъ басын сыйпады.

— Аьше туьсимде коьрген боларман, — деп кыз иргеге бурылды да, бираз заманнан уйклап кетти.

Маразлы аьли туьзелмей, энтте коьп ятты кыз. Сол кужырлы той акында тез-тез хабарлап турды. Аьесине де, Сидалиге де, куллыктан келетаган пишелерге де уьшинлей де сол той болгандай хабарлады, эм оьзининь айтканына ыйнандыраяк болып, колына кобызды алып, тойдагы саьарли аньды тартаяк болды, тек бармаклары келиспедилер, тыньламадылар...

* * *

Ишкен аракыдан Нурханнынъ юреги булганды. Коьз алдында туьрли туьсли тоьгереклер айландылар. Зыяпетли стол ога эне-мине авдарылгандай болып коьринди эм кобызшы басын ыслап коьзлерин юмды. Кетпеге керегин аньлаганы уьшин, тойдынъ кызувында сувырылып шыгалмады эм суьйтип кыйналып олтырды. Той ялкувлы. Неше бир мунадай ялкувлы тойлар озгарды ол! Баьриси де бирдей, бирисин баскасыннан айырып болмаган, куванышсыз, муньлы тойлар. Неге аьдемлер куванып билмейдилер, неге яшавларын бу кадер оньайсыз озгарадылар деген ойлар оны коьптен бербетип кыйнайтаган эдилер. Сол баягы «йин тойда» коьргендей, неге аьдемлер яшавларын уьйкен куванышка айландырып болалмайдылар. Яшавда болатаган сосы туьссиз тойларды коьрген сайын ол: «Ах, сол саьарли аньды эске туьсирсем, мен олтырганларга коьрсетер эдим кайтип куванмага керегин», — деп оьзегиннен сувырып алып уьмити акында ойлайтаган эди. Не кадер шалысса да, тек сол ань эсине келмеди. Келмеди эм келмегени уьшин ога тынышлык бермеди. «Барды да яшавда уьйкен зат! Коьтере энмеген аьлеметлик, ярасыклык! Баьри куьнделик затлардан йогары, куьнделик куванышлардан йогары затлар барды да! Бар! Бар! Акыл ман аньлап, акыл ман етип болмаган затлар барды да! Бар! Бар!..» — деген ойлар онынъ юрегининъ туьбинде уяласып, янын кыйнайдылар. Сол суьйгени оьлетаган кешеден сонъ

ол яшавдан айлак та туьнългел эди. Тек объегин сорып турган уьмити, юрегининъ туьбинде орынласкан ойлар, тап уьйреншикли агатаган сувдай, онынъ яшавын да актырып турдылар. Яшамага тек олар куьш бердилер. Кайзаман ол объи-объине аьжел таптырмага болаяк эди. Баягы кешеден сав калганда да, аьеси объетаганында да, сонъ суьймей байга барып, шыкканында да, ол аскакка асылмага болаяк эди, тек аьдемлерге бу дуныяда уьйкен куваньшты коьрсетпеге болаягы акында уьмит, сол ниет яшавдан оны айырмады. «Шак еткени йок», – дегендей болып бактысы онынъ колыннан ыслап аькете берди...

Нурхан юреги булганып, стол яныннан шыгып, тагы да кайтип орнына олтырды. Ол олтырганларга тешкеруьвли карап шыкты эм олардан тез огына иши шыкты. «Авызларын ашсалар, я тилек айтып, аьруьв соьйлеп билмейдилер, ойын десень – бийип болалмайдылар, йырлавдынъ да маьнесине шыгалмайдылар, не затка усаган аьдемлерди булар?! Тек курсакларын тойдырып, ас ишееклер де, аракы симирееклер. Неге суьйтип болады экен?! – деп ойлады. Сонъ бирден толкынласып келген янъы ойдан: «Ах, йырлайымтагы мен сизге бир зат!» – деп тирилип кетип, басын досы олтырган якка бурды да:

– Надюша, кобызымды береш, бирший йырлайым сизге! – деди, коьтеринки давазы ман.

– Йыр – аьруьв зат! – деп хош коьрип Исмаил олтырган еринде шоршып алды.

– Калай аьруьв болаяк! – деп хош коьрип Исмаил олтырган еринде шоршып алды.

– Калай аьруьв болаяк! – деп Надюша турып кобызды аькелмеге кетти.

– Ия, тамада, эситесинъме, Аскер, – деп тамада бетке колын созып соьйледи Исмаил. – Соьле йыр болаяк!

Аскер колындагы стаканды коьтерип:

– Баалы йолдаслар! Коьтеринъиз колларынъыздагы стаканларды. Ишкеннен сонъ бизим ногай йырды тынъланъыз... Алынъыз, аьше, яхшылыкка кетсин! – деп, соьзин олтырганларга каратып, аракыды тартты.

Олтырганлар да шувылдасып, бир-бирлери мен стакан согыстырып аракыды иштилер. Надюша кобызды аькелип орнына олтырды. Нурхан алатын колына

алып тыныклыкты саклады, тек олтырганлар да кызык-сынып, бир-бирлери мен соьйлесип, шувылдасувларын коймадылар.

— Оьзлери йырламасалар да, баскаларды тынъласалар экен, наьсипсизлер, — деп шувлады Надюша.

— Соьзди койынъыз, тынынъыз! — деп Исмаил колын коьтерип, бакырды.

Бирерлер тындылар, бир кесеклери болса тек оьзлериннен баска биревди де эситпей, янъы ишилген аракыдан тагы да бек кызып, сыбырдавларын коймадылар. Нурхан сонъына дейим тыныклыктынъ болувын сакламай, керип кобызын ашты, бармакларын тиллеринде бир эки юргистип, ол керекли анъын тапты эм аьеси уйьреткен бурынгы ногай йырдынъ эжувин созып, йырлады. Нурханнынъ давазы, эжувди созган сайын, есирликтен шыгып бараяткандай эркинлик суьйген куска айланды эм канатларын кенъ таслап коьк кенълигинде ушты. Эм сол эркин кустай даваз оьзине усаган эркин туьзилген соьзлерге канат берди:

Эй, эй-гей, эй-гей, эй,
Эй, бий Темир, бий Темир.
Кыр иеси сен эдинъ,
Йыр иеси мен эдим.

Кырды йырдан айырдынъ,
Омырткамды кыйырдынъ.

Эй, эй-гей, эй-гей, эй,
Ак кийик болдым, шоьли йок.
Аккув болдым, коьли йок
Кобыз-ав болдым, уьни йок.

Хайранлы болдым-ав, саз уьним,
Боранлы болды-ав, яз куьним.
Юрт таслатты яла ман,
Казак та шыгып бараман,

Хайран да болып каламан...
Эй, эй-гей, эй-гей, эй...

Алдын бирев де бир де эситпеген куьжырлы соьзлери болган йырды тынълап, йыйылганлардынъ сейири калды.

— Темир дегени ким экен? — деди, казан уйдинъ алдына шыгып, йыр тынълаган пишелердинъ бириси.

— Неге оны каргайды экен? — дедилер аьжейипсинип баскалар да.

Ногайша аьруув соьйлеп билмейтаганлар болса, йырдынъ соьзлерининъ маьнесин айыралмадылар, тек кужырлы анъды сейирлик пен тынълап, эслери сол йырга кеттилер.

— Атгат сени! Кобызсыз Элдинъ куьни йок? Калай айтылганды? Йыр болмаса яшавдынъ маьнеси йокты да?! — дедилер тиллерин шаькылдатып бир кесек эсли кисилер.

Нурхан бу бурынгы йырды йырлавы ман оьзи дайымлык оьмирлигине ушып кететаганын сезбейтаган эди. Бу йырга оны уйреткен аьеси де, оьзи де оны суьйип йырлаганлары ушин, йырдынъ туьп маьнесин толысынша билмейтаган эдилер. Ногай Ордадынъ биревди аяп билмеген, савлай элге от яйып, кылыш пан язалап, халкты динге салган каты басшысы Темир акында сосы соьзлерди орта оьмирликлердинъ атаклы йыравы Шал-Кийиз Тиленши улы шыгарганыннан олардынъ хабарлары йок эди. Билмесе де, Нурхан йырды яны ман яратты эм биринши кере оны байыннан кеткенде йырлады. Бес йыл бойы ол, тап кутыкка капалган кустай болып, тутнак азабын шегип яшады байынынъ уйинде.

«Коьлсиз аккумуляй, шоьлсиз кийиктей» коьрди ол оьзин шыдап болмаслык яшавында эм сонынъ ушин бу йыр онынъ янына келисли болды, янын тыншайтты...

Кобыз-ав болдым уьни йок,

Кобызсыз Элдинъ куьни йок...

Бу соьзлер занъырап тоьгерекке тоьгилип, аьр эситкен аьдемнинъ юрегин авыртып, сызлатты...

Аьеси аьле де оьлмей турып, Нурхан Касай ман танысты. Кыз авырувыннан туьзелип, куллыкка да барып баслаган эди, тек тез арадан, кыста, мараз аьесин орындыкка йыкты. Оьлшемен сол йыл кыс та авылда карлы,

сузык болган эди: авылдынъ коьп карт аьдемлери тоьсек мараз болдылар. Нурханнынъ аьеси орамнынъ озьине бир де шыгалмай, орында ятты. Онынъ аякларынынъ кан тамырлары да, буюнлары да авырдылар. Юреалмаган куртка аьжел ювыклаганын сезип, тынышлык таппай янлары авырган Сидали мен Нурхан аьруьв врачлар излеек болганларын коьтере де макул коьрмеди. Больницага ятувды янына да ювытпады. Кене де Нурхан каладан дарманлар аькелип, медпунктта ислеген врач — кыскаякльды шақырып, ийне коьмдиретаган эди. Оьзи аьесин аьдуйвлеп карады, колыннан ас иширди, сувга туьсирди, коьнъилин юбантаяк болып суьйген тартувларын тартты, йырлар йырлады, авылда болатаган затларды хабарлады. Сонынъ уьшин куллыгыннан да эрте шыгатаган эди, а арасы коьп кетпей Меруа коьтере де аьлсизленгенде, отпуск алып, аьесининъ орындыгынынъ касыннан коьтере де таймады. Сонъгы айында аьеси аз соьйлеп, тынысын тегаран алып турды. Авылдынъ врачы Меруадынъ узакка тартпаягын Нурханга айткан болса да, ол ыйнанмады, бир аьжейипли туьрленис болып, курткады аяк уьстине салар деп сенди. Ама куртка куьннен-куьнге осалланды, оны коьрген Нурхан врачтынъ айтканы болятыр деп даяналмай коьзясланып та алды. Аьеси кыздынъ коьзясларын ясырувын коьрип:

— Кызым, янынъды еме, бу зат болмага керек, ога эш бир зат этеалаяк тувылсынъ, — деп эринлери мен йыбырдады.

Дуныяда тувралык йок деп оькинип, тувган кардаш кардаштан кайтип айырылмага болягын акылына сьйдыралмай, аманласувга амалсызлыгын анълаган Нурхан коьзясларын коьлдей тоьгип, аьесининъ колларын оьбип, сылкылдап йылады.

Аьеси бек аз соьйлеген болса да, сонъгы соьзлери эсине терен кирип, оьмир яшавына сакландылар:

— Йыла, кызым, йыла. Кайгынъды ишинъде йййма, янынъды кемирме. Бир кере аьруьв йыласанъ, енъилленирсинъ. Мага уьйкен оьмиралла, дува этпе. Бир тавык соьйп, конъысыларды шақырарсынъ да — ал болды. Ыйнанмайман мен ахырет дуныядынъ барлыгына. Ши-

рийикпен ердинъ ишинде, оннан баска бир зат та боляк тувыл. Тек сен озинъ мени эсинъде саклап юр, суыйтип меним яным сеникинде сакланса — мага тамам. Аруув йигит расса, кызалак, — деп яны авырып, кыздынъ колына каптырылып тоьгинди, — бар сога, балалар болар, балаларга меним акымда хабар айт, йырларымды йырла. Сенде — меним эстелигим. Байга баралмасанъ да — кыйналма, кайгырма. Не этеексинъ, аьше, язувынъ сондай болар. Кудай-алла ярасыктан коьп сораиды да. А сен менде ярасыксынъ. Тек яша, яшав берилгенге куванып, яша. Мен кететаган ерге кайзаман да етисерсинъ. Онда кетпеге енъил. Эне меним де яшагым келеди, а амал йок, болжалдан артык берилмейди экен, — деп куртка авыр тыныс алып, колын йиберип, коьзлерин юмып тагы да соьйледи. — Ана биревди мут. Яткан ери кув тоьсек болсын. Тек сен оны мут. Эске алма, ол сени кыйнаяк тагы да. Мут, онынъ алдында сенинъ тырнак кадер шуьшинъ йок. Онынъ бактысы сондай. — Сенинъ бактынъ да баска. — Сенинъ шуьшинъ йок — ярасыклык шуьшли болмайтаган, ярасыклык аьдемлердинъ коьзлерин кувандырады, сен де сонынъ уьшин бу дуняга яратылгасынъ. Аьдемлер сенинъ акынъда не де соьйлемеге боладылар, сонынъ уьшин оларга тил берилген. Тек олар баьриси де сени коьрселер ишлериннен куванады. Алла сени сондай этип келбаклаган. Мен яшавда коьп коьргемен эм сондай затты ийги билемен. Аьр тукумда юз йылда бир кере болса да, ярасыклы аьдем тувмага тийисли эм сондай аьдем халкка ортак болады, енъил болмайды онынъ яшавы. Эне сен де, бизим кыскаяклы тукумда сондайсынъ... — деп аьеси, Нурханнынъ тоьмен коьнъилин комлаяк болып, сонъгы соьзлерин бир неше кере кайтарып айтты.

Нурхан каладан дарман аькелмеге барганда, автобуста Касай ман биринши кере танысты. Оннан сонъ уьйдинъ касында, орамда оны ман соьйлемеге суьйген эркекти Нурхан коьтере коьрмеген киси болып юрди.

Касай Нурханнынъ кардашы Сидали мен емисьясылша базасында кладовщик болып ислейтаган эди. Нурхан йойылатаган кеше Сидали мен кызды излеп, тавып аькелген йолдасларынынъ ишинде ол да бар эди.

Эси авган кызды коьрип, Касай шатланып кетти эм йол бойы онынъ ярасык бетиннен коьзлерин айырмай, юреги телезип, карап келди. Янын берип Сидалиге ярдамласты, кызды уйге де бирге киргистти, орындыктынъ бас бетинде де катып коьп заман олтырды. Ол отыз бес ясындагы киси эди, бир уллары болса да, пишеси мен айырылысып, ата-анасы ман яшайтаган эди. Пишесин де суймей алган себепли оны ман татымлыкта яшалмады эм сондай коьрксиз яшавды коьпке дейим созбага болалмады. Нурханды коьргенлей, юрегинде бир де янмаган от тутанып кетти де, савлай акылы да, кызга бурылдылар. Кыз туьзелип, аяк уьстине басып баслаганда, оны ман коьриспеге талпынып, аьр ерде кызга распага шалысты. Оьзи де коьп соьйлемейтаган яс кыздан уйкен экенлигине да тартынып, коьп заманга дейим ога янаспага йигери батпады. Ама оьксиз кыз ога бармага болаягына сенип, артыннан юруьвин коймады.

— Мен сени Сидали мен бирге арба ман аькелген эдим. Аьруьв болдынъма, э? — деп сорады ол автобуста, кыздынъ касына олтырып.

— Аьше, — деди Нурхан, кылыйыннан эркекке карап, араларында ювыклык болаягы акында ойланган да этпей.

— Калага йоллангансынъма, Нурхан? — деп Касай, каздыкына усаган кишкей басын кыз бетке энъкейтип, онынъ юрегинде сенимлик тувдырмага шалысып, сыбырдагандай болып, тоьменлеткен давазы ман сорады.

— Аьше. Дарманлар аькелеекпен. Абайым авырыды, — деп яваплады Нурхан, оьзиннен уйкен эркек оны тенъиндей коьрип соьйлегениннен уялып.

Касай бу затты сол сабатлей сезип:

— Мен Сидали мен бирге ислеймен, биз дослармыз, сонынъ уьшин сорайман... — деди.

Нурхан анълагансып, басын ийди де, эркектинъ ювык янасувын сезип, терезе бетке йылысты эм уялганнан кызарып та алды.

— Буьгуьн куьн аьруьв, шувак туьскен, — деди Касай, соьзди уьзбей соьйлегиси келип.

Нурхан уьндемей басын ийди.

— Бу автобус городка кайтакым заман, бараяк экен, э?

— Билмеймен, — деп яваплады Нурхан.

— Тез барады, бир ярим сабаттен етеек болармыз, э? — деп кызга сынавлы карамын таслап, сойлемеге табылатаган затлар ушин ишиннен суыйине берип, тагы да кыздан сорады.

— Билмеймен. Ярим сабаттен де етпеге болаяк болармыз.

— Эгер автобус деп барса, ярим сабаттен етеегимизге бир шек те йок, — деп Касай, кыздынъ сойлегиси келмевин коьрип авыр куьрсинди.

Сонъ оьзи де авызын ашпады, суыйтип ундемей олар калага келдилер. Эркек Нурхан ман бирге автобустан туьсип, оны ман бирге аптекага барды, дарманлар алганнан сонъ, Касай кызды, оны ман бирге туькенге барып, бир-эки керек-ярак затлар ды алмага ярдамласпага тиледи. Кыз эркектинъ тилегин кайтармага болмады. Авылга бирге кайттылар эм аманласаятырганда, Касай кыздынъ коьзлерине тигилип карап, колын сыгып алганда, Нурхан камсыгып кетип уялды. Тек сол карам онынъ эсинде коьпке дейим калды, эркектинъ сосындай кылыгы акында ойланаяк та болар эди, тек аьесининъ маразлыгы, уйдеги шаштан коьп куллыклары сол затка артык эс эттирмеди.

Оьлеегиннен бир куьн алдын аьеси Нурханнан бияла аькел деп тиледи. Биялады колына алып, коьпке дейим тигилип ога карады.

— Кызым, мен эртен ушин дуныяга йолланаякпан. Сен коркпа: кеш болса да, эрте болса да сол зат болмага тийисли... — деп эринлери мен йыбырдады карт пише.

— Неге суыйтип айтасынъ? — деп Нурхан йыламсырады.

— Сол зат болганлай, сен Сидалиди, конъысы пешелерди шакыр. Сандыктынъ ишинде баьри керек затлар: ишинде кебинге боьз де, ябувга кумаш та, йип пен ийнединъ оьзи де бар, бир якка да барып, шапкылап кыйналаяк тувылсынъ.

Кеше Сидали келди. Олар Нурхан ман экеви бир-бирлерин авыстырып, эртеникке дейим авызын ашпай

яткан Меруадынъ касында олтырып шыктылар. Эртенъликте тамам арып талган Нурхан янтайганда, мызгап кетипти. Сидалидинъ коьз алдында куртка ян берди.

Ол кызды аяп, сол сабатлей уянтпады, коллары ман басын ыслап, кайгыга коьмилип, ян берген Меруадынъ касында сес шыгармай, сыгылып йылап турды. Нурхан уянганда, эркек коьзясларын суьрте берип, кыздынъ касына барып, оны кушаклап, давазын шыгарып йылады. Олар бир-бирлерин кушаклап тоьгинип-тоьгинип йыладылар.

— Ах, Меруа, Меруа! — деп токтамай айтты Сидали.

— Абайым-ав, аьруьвим, аьзизим-ав! Сендей абайды кайдан табарман? — деп савлай бетин коьзяска шылбыратып, аьесининъ сал бетин кушаклап, бозлады.

Сидали кызды колыннан ыслап, оьлген аьеси яткан орындыктан тайгыстып, эркинине йыламага амал берди. Кыз тоьгинип йылап, босаганда, Сидали ога конъысыларга билдирмеге кереклигин айтты. Нурхан сыяктагы сувыкка да карамай, уьстиндеги бир шыбасы ман, басына явлык байламага да мутып, конъысыларга шапты. Бираз заманнан уьйдинъ иши аьдемлерге толды. Кыскаякылар сыйт эттилер, эркеклер колларын коьзлерине тийгистип, даваз шыгарып йыладылар. Эм коьтериси де ак юректен аяп, Нурхан ман Сидалиди кушакладылар...

Сол куьн ок уьйледе Нурханнынъ аьесин коьмдилер. Уьйдегилер янларын еп коьп кыйналмасынлар деп бизде ногайларда шалт коьммеге асыгадылар оьлиди. Эсине туьскен сайын шабынып йылаган Нурханнынъ касыннан кыскаякылар кетпедилер, аьруьв соьз бен тыншайтпага, кайгыды муттырмага шалыстылар. Олар ети куьн бойы, кешесинде де, куьндизинде де, кайгы шыккан уьйде олтырдылар. Оьмираллага келетаганларды йолыктылар, казан астылар, ялгыз калган кызды тап оьзлерининъ аьвлетлериндей этип, коьнъилин авлап, кайгысын боьлип, касуьветин енбиллетпеге шалыстылар. Сидали мен пишеси де, балаларынынъ барлыгын да мутып, оьлиди сыйлавдынъ аьдетин ак юректен алып туттылар. Оьмиралладынъ кайгы асына Сидали кой соьйды, а мене кыркы этилеектен алдын, дувага деп, Касайдынъ кой аькелгени

Сидалиди коьтере де сейирсиндирди. Кайтип те калма-сын сейири, эгер Касай оьмири йолдаслары арасында юмырткадынъ оьзи мен де боьлиспеген болса. Тек амал йок, койды ийинине коьтерип алып келгенде, артына кайтип кайтараяксынъ эм суьйтип не уьшин эткенин де сорамага келискисиз. Сидали мен Касай экеви ара ондай йолдаслык тутылмаган болса да, бу затты алалыгы ман этеди деп ойланмага керек болды. Боьтен де кыркына дейим, энъ ювык аьдемдей, Касайдынъ кайгы боьлип, уьйдегилер арасында карысып юргенин коьрсенъ, ол Сидалидинъ шынтысы ман да алал досы деп ойлаяксынъ. Басына кара фуражка кийген, биз бурынлы, кара коьмирдей коьзли эркек узын мойынын созып, аз соьйлеп, хабар айтканларды бир-эки авыз соьз бен авлап, колларын тизлерине салып, бир ерден турмай, кара туьнге дейим олтырды ол оьли шыккан уьйде. Мунадай кылыкты онда Сидали алдын коьрмеген эди эм онынъ суьйтип этуьви де сейирсиндирмей калмады оны. Тек сейирсингени уьшин сол затка терен маьне берип, басы кайгылы болган себепли Сидалидинъ ойланмага заманы болмады. Эм эркектинъ Нурханга йылтынласкан карамын атувын коьрмеди эм ол затка эс те этпеди. Тек кыркы озганнан сонъ Сидали Касайдынъ уьйге ялгыз бир неше кере келуьвин коьрип, кыз бан соьйлеспеге шалысувын сезип, баьри затты да анълады эм оьзи, сосындай онъайсыз заманда наьсибининъ каьрин шеккен эркек уьшин уялды. Эркектинъ ялгыз кызга келуьви мен авылдасларга шек салаягы уьшин ашувланып, Сидали сол затты кайтип те болсын эркекке анълатпага керек деп ойлады.

— Касай, сен мени тынълаш, ялгыз кыздынъ уьйине келип аьрувь этпейсинъ, ол да сеннен тартынады, халк та не ойланар. Онсыз да кыз анадай уьйкен кайгыдан эсин йы-ялмайды, — деп Сидали йигерлик пен йолдасына айтты.

— Мен яман ой ман келмеймен, — деди Касай, давазын кызлардыкындай тоьмен этип эм соьйлевшидинъ коьзлерине каралмай.

— Мен анълайман, — деди катырып Сидали.

Бираз уьндемей турды да Касай, сонъ коьзлерин коьтерип, баягы давазы ман, тап оьзин аятпага шалыскандай болып:

— Мен ялгызбан, анълайсынъма? Атам-анам да карт, кыйын оларга, — деп оззининъ кызга барувынынъ туып маънесин анълатаяк болды.

Ама Сидали оны боьлди:

— Мен анълайман. Ол затлар акында бирев де авызын ашалаяк тувыл, Меруадынъ йылы толмай... Нурханнынъ оззи мен соьйлеп карарман. Ога да яшавы акында ойламага керек, ойлары да бар болар, яс аьдемлердинъ ишиндегин кайдан билеексинъ? — деди.

— Мен яман ниет пен тувыл, — деп Касай тагы да оззин-оззи акламага шалысты.

— Мен анълайман. Бир йыл толсынтагы, — деп Сидали оззге соьйлегиси келмеди...

Нурхан да, бас дегенде Касайдынъ йыйы-йыйы келувин, уйкен эс беруьвлигин кардашынынъ алал тенъи болганы ушин деп ойланды. Тек окында эркектинъ отлы коьзлерининъ карамы ман расса, эне оззине орын таппай калды. Ол уйге келсе, кыз ундемей олтырмага яде баска пешке кетпеге шалысып, эркектен оззин эрек тургысты. Тек Сидали мен соьйлегеннен сонъ Касай кыздынъ уйине келуьвди койды. Ама аьр кешелик сайын ол совхоздынъ каралдысынынъ авызында токтап, кыздынъ куллыктан шыгувын саклады.

— Салам, Нурхан! Аьллер калайды? — деп ол кызды токтатып соьйлеек болды.

— Салам! Аьруьв баьри зат та... — деп кыз да токтамай уйине асыкты.

Меруадынъ йылы толмага аз калганда, куьн сайын келетаган Сидали Нурханнан алдыдагы яшавынынъ калай болаягы акында сорады.

— Нурхан, коьремен кайтип янынъды кыйнайтаганынъды, тек эндиги аенъди биршиймен де кайтаралаяк тувылсынъ. Яшавынъ акында да ойламага керек болады. Эне сен уйкен болып, еткен кыз болгансынъ, оьмири ялгыз яшаяк тувылсынъ да, э? — деп Нурханга сынавлы карап сорады.

Нурхан да отка отын салып, басын соравга бурмады, не яваплагын ойлап турды.

Сидали, кыз явап береалмайтаганын коьрип, соьзди оззи бардырды.

— Меним ойымша, Касай яман аьдем тувыл. Мени мен бирге ислейди, оззининъ терислигин де бир де коьрмегемен. Оззининъ алаллыгын бизге эне коьрсетти. Анадай койды дувага аькелди. Сен авырганда да аз ярдам этпеди. Дурыс, мен оны ман артык ювыкласып яшаганым йок. Тек, эне биринши пишеси мен яшавы болмаган, ама соьлеги заманда ондай зат тез-тез расады... Тебентели аьдем Касай, ондай аьдем мен бас коспага болады деп ойлайман...

Нурханнынъ юреги дуньькилдеп сокты, сондай соьз болаягын ол эртеден сезип турган эди. Эм кардашына кайдай явап береегин билмей, амалсыздан:

— Сидали, онынъ меннен ясы коьпке уйкенди де, — деди.

— Аьше, сенде коьзлейтаган баска биревинъ бар болар, — деди Сидали, кыздынъ явабын яратпай.

— Йок. Бирев, де мага керек тувыл, мен ялгыз яшасам да, болады.

— Йок, уйтитип болмайды. Аьенъ мага сенинъ яшавынъа коьмек эт деп, сага бас-коьз бол деп тилеп кеткен. А сен ялгыз калсанъ — ол мага куьнаблик. Сага аьел курамага керек. Каратага, кайдай яссынъ, ярасыксынъ. Касай сеннен уйкен болса да, яшавды сынаган, коьп билген аьдем, ондайлар аьруьв дирек болатанлар. Куллыгы аьруьв, уйкен уйи бар, ата-анасы авылда тек яхшы яктан белгили, бирев олардынъ акыннан бир яман зат айтпас. Сага оннан артык не керек, байынъ айтканды эт, тынъла, ата-анасына карсы турма — бай ман яшамага ондай уйкен акыл да керек тувыл...

— Сидали, билмеймен сага не айтаягымды? Тек бирев де мага соьле керек тувыл.

— Кара, иш сеники. Соьле керек болмаса, бираздан керегер. Ялгыз яшамага, байга барып шыккан букыж тувылсынъ да, эне олар да ялгыз турмайдылар, эрге шыгадылар. А сен яс кызсынъ... — деди Сидали.

Меруадынъ йылы этилетаган куьн де Касай оззин сосы уйдинъ энъ ювык аьдеминдей этип юргисти. Аьдемлердинъ алдыларына шыгып, оларды озгарып, ас берип, отын ярып, куьн бойы аяк уьстинде юрди, кеше

де туьн ортасына дейим Сидали мен олтырып, онынъ каьрин коьрип, коьнъилин авлап олтырды. Кетейтырып, оны ман бирге шыккан Сидалиге юрегиндегин айтты. Нурханды уьйине келин этип аькетпеге суйьген мырадын билдирди.

Эртеси куьн олар Нурханга бирге келдилер. Нурхан явлыкты аркасына буьркеп, орындыкта олтырып, авыл библиотекасыннан алган книгасын оқып туры эди. Кардашы ман Касай бирге киргенлерин коьрип, ол сол сабатлей орыннан туьсти эм оларга олтыргышларды созып, уьй ишин йыйыстырып баслады. Юреги бир затлар сезип, неге коркынышлы согувын оьзи де анъламады. Конаклар тонларын да шешпей, кыздынъ уьйди йыйыстырып кутылувын саклап турдылар.

— Нурхан, тынъла мени. Сендей бир ойда тыргысып турган да аьруьв тувыл, — деп баслады Сидали. — Мен сол баягы зат акында, — деди эркек. Нурхан ога сораवлы караганда, — элбетте, сенсиз, сенинъ разылыгынъ болмай, меним бир зат этпеге амалым йок, айхай да, сени корламага эш биревге де бермеспен, сондай зат болганнан эсе оьзим оьлейимтагы. Меруадынъ мен сынъар кардашыман, оннан сонъ сен калып турысынъ мага энъ ювык аьдем больш. Касайдынъ ниети туьз, алал, биз сеннен разылык сорамага келгемиз, — деп айтып, кыздан явап саклады.

Нурхан ирге бетке бурылып, конакларга яны ман олтырып, уьндемей, ийниндеги явлыктынъ ушларын бармаклары ман сайбаластырды.

Касай карамын тизлерине туьсирип, ийнелердинъ уьстинде олтыргандай, кыздынъ явабын шыдамсыз саклады. Уялганнан кыздынъ увьртлары оттай яндылар, не айтаягын билмей, баягынша Нурхан бармаклары ман явлыктынъ ушларын сайбаластыра берди.

— Нурхан, уьндемейсинъ де, разысынъ солма? — деп катырып айтты да, Сидали турагалды.

Касай да тураяк эди, тек Сидали онынъ ийнине колын салып олтыртты, ялгыздан ялгыз соьйлесерлер деп йолдасын кыз бан калдырып, уьйден шыкты.

— Нурхан, сен разысынъма? Кыздан уьйтип сорамага келиспевин де мен бек аьруьв анълайман. Тек меним

ясымда сени мен кешелерде йолыгыспага, киноларга бармага келиспейди де, сага да мени мен орамларда коьринмеге аьруьв тувыл, боьтен де аьеньнинь йылы толганы янгы, мен де кыз алып йиберген кисимен, — деди Касай тили мен эринлерин ялап, силекейи мен ютынып.

— Касай, сиз меннен уьйкен экенлигиньизди оьзинь из айтып турысыз, оннан баска да болып, мен баскады суьйгемен... — деп Нурхан, олтырган еринде катып, явап саклаган Касайга карады.

— Кимди суьйгесинь?

— Ол эндиги йок, былтыр оьлген.

— Бек аьруьв, аьше, менде де пише болган, сен де баскады суьйгесинь. Экевимизде де мин бар, биз бас коспага боьтен де боламыз, — деп Касай йылы куьлемсиреди...

— Йок, мен бай излемеймен, байга баргым да келмейди. Кобп кыйынлык коьргемен, коьп затты муталмайман, — деди Нурхан, Кематты суьйгени, оны муталмайтаганы акында Касайга айталмай кыйналып.

— Аьше, оьмири ялгыз туражсыньтагы? Сидали акында да ойлантагы, сенинь уьшин яны авырып, кыйналады да.

— Тек эне бир, Сидали болмаса, — деп куьрсинип айтты кыз.

Касай сол соьзлерди эситип, кыз разылыгын билдиреди деп аньлады эм кайгысы болган кыз сол сабатлей унамас деп ойлады.

— Нурхан, уьйкен той этилмес, данькка шыгарып не этеексинь? — деди Касай ишиннен суьйине берип.

Сол вакытта кыйкылдап эсик ашылып, Сидали уьйге кирди, ол басын шайкап:

— Айт, айт, Касай. Мен киреятырып, соньгы соьзлерди эсите калдым. Дурыс, уьйкен той, этпеспиз, мактагандай зат йок, тек оьзиньиз наьсипли болыньыз, — деди Касайдын соьзлерин йоьплеп.

Нурхан бу соьзлерден айлак та уялып, баска пешке шыгып кетти. Суьйтип Касай ман экеви ара болган соьзди кардашы эситип, кыз разылыгын берген деп аньлаганы Нурханды коьгере де састырды. Эм Нурхан бармакларын тислеп, не этеегин билмей, куьйгелекledi.

Эм кыздынъ коркканы болды, экеви ара болган сол соьз энъ маьнели болып шыкты. Кыз да кайгылы, эркек те экинши кере уьйленетаганы уьшин уьйкен той этпеске деп соьйлестилер. Сидали мен Касай, тойдынъ куьнин белгилеп, ога аьзирленип басладылар. Коьп аьдетлерди койып, таьвкешесиз, неке кьновсыз кишкей кешлик этпеге токтастылар. Сидали Нурханга муьлк алып, тойдынъ шыктажлыкларын оьзине алды. Нурхан болатаган затларга карсы шыкпага куьши етпей, карап турды.

Кешлик болып озган той аьдеттегинше куванышсыз, ялкувлы озды. Конаклар ас еп, шагыр-араки ишип, бир-эки ойнап шашылдылар. Янъы уьйленгенлерди тынышына калдырып кеттилер. Сав кеше Нурхан коьрксиз, коьнъилсиз амалсыз олтырды, конаклардынъ эрте кеткенлерине айлак та оькинди, Касай болса, юреги толкынласкан сезимлерди ишине сьйдыралмай, кыз бан ялгыз калаягына алгасап, конаклардынъ кетуьвлерин шыдамсыз саклады.

Нурхан танъ атканлай уянып, яс келин болганы уьшин уьйдинъ ишин йьйыстырып баслады. Савытларынын йьйып, юреги тынышлык таппай, Касайдынъ уянганын саклады. Касай уянганда, шырайы бузык эди. Ол кийинмей, уьстиндеги ишки кийими мен орындыктагы яювларды увыслап алды да, оларды куьлемсирей берип, Нурханнынъ алдына созды:

— Кимди? — деп ашувлы сорады.

Сол сорав Нурханды сенъкилдетип йиберди. «Мен сага айткаман да, меним ашыкярым болганын!» — деп ол бакыраяк та эди, тек уьйдеги карт аьдемлерди уянтарман деп тартынды. Эм анъшы самыр ийттей сыпатланып тербеген Касайга коьтере де иши шыгып карады.

— Кимди?! — деп тагы да кайтарып сорады Касай.

— Мен кетейим, — деп эринлерин йыбырдатты Нурхан, коьнъилин таьжел мен бастыргандай болып.

— Йок, сен мага айтаяксынъ, ким мен меннен алдын болганынъды?! — деп баска пештеги атасы ман анасы эситип олтырмасынлар деген ой ман, давазын тоьменлетип сорады Касай эм кыздынъ бетин ыслап оьзи бетке бурды.

— Мен сага айткаман да, ол оьлген...

Касай авызын кыйшайтып, эгер тесетаган болса, карамы ман теспеге аьзир болып, карады пишесининь коьзлерине эм ашувлы ийтеди онынь бетин.

Аз соьйлөп, айткан затын этетаган Касай уйде истен шыгып, тентек болатаганын куллыктагылар да, Сидали де билген йок эдилер. Пенсияга шыккан карт атасы улы уйде болса, шет кагылып юрди. Ол каралдыды карап, авлада аьрекетлик этип оьзине каьр тапты, этпеге коьтере бир зат та йок болса, ол тыстагы корадынь касындагы олтыргышта олтырды, улы ман распаска амал этти. Неге десень куллыктан келгенлей Касай уйге бакырык-кышкырык келтирип, уйдегилерди кувыс-муьйиске тыгатаган эди. Пишесиннен баслап анасына коьшерге тартынмады, соьз коьзгаса, авызыннан акты-коькти айырмай тоьгинди. Атасы ондай затларга шыдалмай, кулагы эситкиси келмей, йогалатаган болды. А улына ие болалмады, оьзин де соьгип олтырар деп коркты.

— Караманълайлар! — деп Касай анасына акырады, — яшавда не зат анълайсыз? Бурынгы аьдетлер мен яшайсыз! Эне баска аналар боьрклер, коьфталар тигедилер, куьйизлер этедилер, улларына «Жигули» аладылар, а сиз ша? Я тигип, я куьйиз этип билмейсиз, тавык-кустынь оьзин асыралмайсыз. Баскалар олтырган ерлеринде, уйлеринде акша этедилер. Уйге арып-талып келесинь, а муна тапкан анань да сени анъламайды. Канжык пишеньди айтпа да кой!

Соьз басланганлай, атасы кулакларын явып, эрек таймага асыкты, анасы да кетти, тек ол коьзден тайганлай, улы келинди сокпага шабар деп коркып, корлаган соьзлерди тынълап турды.

— Ас бер! — деп Касай пишесине кышкырды. Нурхан яны шыгып, алгасап, стоьлге ас салады.

— Шая, астынь орнына сен ув саларсынь! — деп тагы да бек акырып ас ишпеге олтырады ол.

— Аьруьвим, ким сага мунда яманлык сагынады? Бирев де сагынмайды, — деп анасы келини уьшин якласады.

— Авызынъды япсань экен! Сен мага бир зат та этпегиньди билемен. Эне анавы этеек, юрегим сезеди. Меним оьлгенимди суьеди. Сеземен!

— Сенинъ оьлгенинъ мага неден керекти? — дейди акыртын Нурхан.

— Авызынъды тый, ийт! Уьйге кайтип келгенинъди бил!

Нурхан басында сол союз козгалганда, байыннан шыгып уьйине кетеек болган эди. Тек Касай тилеп-ялбарып калдырды, эки-меки сол союзге кайтпаягына союз берди. «Меним де пишем болган, сенинъ де ашыкярынъ болган, сонынъ уьшин кеширемен», — деп пишесине ялынды, ялбарды. Улынынъ акылын аьруув билген анасы да, сол вакытта Нурханга тилегин айтты:

— Кызым, сен оны ман келисип яша. Ол оьзи булай яман аьдем тувыл, тек эне куллыгыннан коьнъили бузылып келеди, колын коьтерсе де, шыда. Алладынъ алдында сен онынъ пишесисинъ. Мен аьпендиге барып, неке де кыйдыргаман. Шыда. Аьруув пише шыдамлы болмага тийисли. Мен де оьзимнинъ карт кабанымнан аз зат коьргеним йок, ама шыдагаман, тамам уьйренгемен. Сен де уьйренеесинъ, оьзинънинъ тынълавлыгынъды коьрсетсенъ ол да сага аьруув караяк, мене коьрерсинъ...

Тек Касай туьрленмеди. Барганнан-барган сайын тентеклиги куьшлене берди. Каныкпага сылтав тапаса:

— Ананъ да, аьенъ де, савлай тукумынъыз шаялар болган, сенде зыйналык тукум олтырады, тек пай бер сага, савлай авылды басынъа киеесинъ! — деп соьзин улгайта берип бардырды.

Нурхан уьндемей шыдады. Касай тагы да бек кутыгыннан шыгып:

— Коьресинъме, уьндемейсинъ!? Айтканым акыйкат. Канжык кавым! Коьбызшы!

Нурхан язык коьбыздынъ не экенин мутып та кутылган, байы урсыс шыгарганда, ватып олтырар деп, оны Сидали аларга аькеткен эди. Бара-тура Нурхан, баьри бакырык, хаьтерин калдырган соьзлердинъ болувын, тап суьйтип болмага керектей эм бир куьннинъ бир куьнинде байы тамам безип, кояр деп ойлап, кайнанаасы айткандай шыдады, бай ман пише яшайтаган онъайлы яшав тезден келер деп сенип турды. Касай каныкпага зат тавып, келискенде, тоьбелеп-систирип, истен шыкты. Анасынынъ

якласувы да, дирексиз яс пишединъ кобзяслары да онынъ кутырув акылын токтаталмады. Коллары ман да согып, аяклары ман да тепкишлеп, дуьмбиджин шыгарды кыскаяклыдынъ Касай. Тоббелеп болган сонъ, ол орындыкка олтырып, даваз шыгарып йылады. Болмаган яшавына карганып йылады сапатактай эркек. Айлак кыйналды Нурхан. Бобтен де не зат ушин байынынъ язалайтаганына оькинип юрди ол. Эм сол азап шегуьвдинъ сонъгы болаягына сенмеди.

Суйтип бир кутырып кетсе, Касай сав юма уйде бирев мен де соьйлемейтаган болды. Сонъ тагы да янъыдан баслады. Айлак та ялкувлы яшадылар. Бир яккада, кинодынъ оьзине де, бармай, эрикти бир зат пан да язбай, турдылар олар. Касайдынъ коьнъили болса, телевизор каралды. Ол да аз деп яшавларынынъ экинши йылында байы пишесин куллыктан тыйды.

— Барма куллыкка. Ойнаклы яшав кутылган. Ишинъдеги яманлыгынъ эрте, кеш болса да, шыгаягын коьремен. Уйде олтыр. Картларга ярдамлас. Туьз ниетли пишелер суйтип этедилер, — деп Касай шорт кесип койды.

Нурхан карсы соьз айталмады, куллыгыннан шыкты. Совхоздагылар яс кыскаяклыдынъ аягы авыр болар, кыйналатаганды, деп ойлап, коьп сорав бермей, оны куллыктан босаттылар. Эндигиси яшавы тагы да бесбегтер болды, тутас азаблыкка айланды. Куллыктан Нурхан байынынъ буйрыгы ман кеткен болса да, эндигиси Касай айтатаган соьзлерининъ уьстине кыскаяклыдынъ сезимли хайыр аькелмевин бетледи. Касай тапкан кыйын агын савлайына кассага салатаган эди. Савлай уйкен аьел картлардынъ пенсиясы ман яшадылар.

Суйтип турган уйдинъ карт иеси де акшага кыт эди, акшадынъ ушкынын да коьрсетпеди не пишесине, не келинине. Шай, май, оьтпек, туз, секер алув ушин оьзи туькенге юретаган эди. Тек суьт пен ералма болды олардынъ куьндеги аслары. Нурхан акшадынъ не экенин муьтп та баслаган эди. Бобтен де, Сидалидинъ уйкен улы уйленгенде, Нурхан бир зат алалмады, хайырлы болсыннынъ оьзин этеалмады. Касайга да аз ийгилик этпеген Сидали, тек намыссыз эркек оьзи бармаганы аз болып,

пишесин де йибермеди. Нурхан, бетине кан шавып, амалсызлыктан бармакларын кемирип, кардашынынъ юзине кайтип караягы акында ойланып, кайгырды. Кийимнен де бир зат алынмады, Нурхан кыз заманында алынган затларын уьстиннен туьсирмей, тоздырды. Эндигиси сол кийимлер мен орамга да шыкпага уят эди.

Кене де шыдалмай, Сидали оьзи келди. Касай ман Нурханнынъ тойга келмегенлери уьшин хаьтери бек калган болса да, Касай алар Нурханды таьвке эткенлер деген хабарды авылшылардан эситип, сол затты коьзим мен коьрейим деп, араларынынъ сувык болувынынъ маьнесин анъламага суьйип, юреги авырып келди. Кыздынъ басыннан аягына дейим карап:

— Куллыкка неге бармайсынъ? — деп сорады.

— Уьйдеги макул коьрмейди де, — деди Нурхан. Сол соьзлерди эситкен кайнана—шаьвжик куртка, юреги ярылып, Сидалидинъ касына келди.

— Неге уьйтип соьйлейди, наьлет? Оьзи унамайды! Бизде уьйде баьри зат та бар. Неден керек ога куллык? Эки сыйыр ыслаймыз, аллага шуькир, авламыздан коьп зат аламыз, улым да акша алады, бизим пенсиямыз да бар. Эне яс аьдемлер оьзлерине эртен-бирсигуьн «Жигули» алаяклар. Эш биревден яшавымыз кем тувыл, — деп куртка колларын булгалаклап, тынышсызланып туьсиндирди.

— Аьруьв, аьруьв, — деп ьйнанганын билдирип, тыншайтпага шалысты Сидали, сонъ Нурханга бурьылып, — а мен Нурханды мунда кыйнайдылар, корлайдылар деп ойланган эдим, — деди.

— Ким оны мунда корлаяк экен, мен бир кавдыраган куртка? — деп кайнана, ант эткендей болып, ягын ыслады.

— Аьруьв, аьруьв, мен булай яшавын, аьлин билейим деп кирдим, — деп Сидали коьп соьйлемей, хаьтери калганы акында да айтпай, каралдыдан шыкты.

Нурхан кардашын уьйге киргисткен тувылтта, тойга баралмаганы акында да хабарламага амалы болмады. Артыннан бараяк болганда, куртка колыннан ыслап токтатты.

— Сен, кызым, байынъ ман бир тил бол. Эндиги сен муна уьйдинъ аьдемисинъ. Сизинъ арис-суьрисинъиз — оь-

зингиздинъ исингиз, тек сен ол затларды уьйден шыгарма, бетимизди ашпа. Карсы шыксанъ, таслар да кояр байынъ. Эне онынъ тайымшагы ман пишеси бар, кайтар да келерлер! — деп бармагын булгалаклап, шамгалды куртка.

— Бир де болмаса, солар кайтсалар экен! Йиберсе экен мени, союзге даяналмайман! — деп, амалсыздан согылып йылап, шыдааялмай айтты Нурхан.

Куртка акыйып карады да Нурханга, келини улын суймейтаганын анълап, сол куыннен сонъ кыскаяклыга карамын коьтере туьрлендирди.

Байга барып туьскен азаплыктан босанмага амалсыз эди Нурхан. Кыз уьйдегилердинъ айткан-айтканын этип яшайым деген аьдетти тутып, коьтере эркисиз болды. Эндигиси байга барган яшавын тергеп караганда, ол аьле Касай ман бас коспага разылыгын бергенде, капканга туьскенин анълады. Яшавынынъ наьсипли болаягына баьри уьмитлери соьнди. Басында, бактысын байлаган аьдемге уьйренермен, ол мага дирек болар, дем берер, кыйын заманда якласар деп ойлаган эди. Бойтен де онынъ бактысы уьшин кыйналган Сидалиди де разы этеек болган эди. Айхай тек ол затлар толмады сайсы. Басыннан аягына дейим корлыкка коьмилгенин анълап баслады Нурхан. Тек бу затларды шыдавынынъ сонъгы болаягын ол юреги мен сзди. Эне сол сонъгы келсе, бирев де токтаталмас оны, оьзлерининъ кыскаяклы тамырларынынъ айлак суслы экенин билетаган эди ол. Сол корлыкка карсы шыгув уьшин, онынъ туьбине дейим етпеге, богырдактан ыславын сакламага керек эди... Сондай эди олардынъ кыскаяклы тамырлары...

— Мине «Жигули» алайым, дуныя завкты баска кийип яшармыз, — деп машина алув ойдан коьнъилленип кетип, акылятаксып мырадын айтты ол бир кере. — Аьр бос куьн калага барылар, баска аьдемлердей, денгизге, тагы да...

— Бараяк тувылсынъ! — деп ашуву ашув тастай кайнады кыскаяклыдынъ коьзлеринде эм сосуьйтип соьйлегенине оьзи сейири калып, баслаган сонъ токтамаска шалысып, — бараяк тувылсынъ! Сага машин складтан алмалар урламага, комбикорм тасымага керек! — деди.

Коззлерининъ йылтыраган коьклиги Касайдынъ юрегин бузлатты эм ол турган еринде катып калды.

Созди эсите калган кайнанасы:

— Акылынъды ишкенсинъме, сосы сен! Оммадым-ав, ондай затлар басынъа кайдан келеди экен? Улым сага жулик, карак болганым! — деп Нурханга ашувын тускады.

— Туралмайман мен мунда! Сизди коьрген коьзлерим авырыйдылар! — деп Нурхан илгиштен явлыгын алды да, уьйден шыгып кашты.

Каралдыдынъ авызын такылдатып япты да, Нурхан Сидали алардынъ уьйлери бетке шапты. Аьесининъ эски уьйи эсиги терезелери такталар ман бегитилип, боп-бос болып, опырамага туры эди, сонынъ уьшин онда баралмады. Алдын бирге куллык эткен теньлерине баралмады, уятка санады. Яшавынынъ яндавыры — Сидали. Аьеси мен турган заманда да, ялгыз калганда да, кайгысын боьлип, каьрин шегип, колыннан келген коьмегин этип, турган сынъар бир аьдеми — ол Сидали. Алты баласы болып, танъкылыкты коьрип яшаса да, Сидали Нурханнынъ тойына да, муьлк алуьвга да шыктажлык эткенин яс кыскаяклы кайтип мутсын экен? Сондай аьдемине де яман байы уьшин ийгилигине де баралмай калды. Сонынъ уьшин уялып, юрегин кыйнайтаган болса да, тек Сидали аларга бараман деп токтасты Нурхан.

Эсикке келип согылганда, эсикти Сидали оьзи ашты.

— Не болган, Нурхан? — деп сорады эркек, авыр тыныс алган яс кыскаяклыды уьйге киргистип.

— Туралмайман мен ана уьйде, богырдагымга еткemen... Бармага ерим йок, тек сиз... — деп Нурхан шалт-шалт айтып басын Сидалидинъ коькирегине салды.

Уьйдинъ ишинде Сидали баьри затты асыкпай, тизип айтпага тиледи. Тек Нурхан тизип айталмады, Касайдынъ уьйинде коьрген азаплыкларын айтпага соьз де етпеди, тили де буьрылмады.

— Туралмайман, ол ийтлерде туралмайман, — деп сыл-кылдап йылаганы болмаса авызыннан соьз шыкпады.

Нурхан айтпаса да, туьскен ери кызды кыйнайтаганлары акында, аьелдинъ сык экенлиги акында Сидали авылдаслардан эситкени бар эди, сонынъ уьшин баьри затты каныгып сорамады.

Туың ортасында Нурханның артыннан Касай келди. Сидали ашувланып:

— Эгер сен бизим кыз бан озинъди аьдемше юргистпесенъ, аягынъды баспа бу уйге! — деп эсиктен шыгарып, артыннан тыкылдатып япты эсикти.

— Аьше, мырадларынь кайдай, не этеек бола-сынъ? — деп сорады Нурханнан кардашы.

— Сидали, эгер бизим уй каралса, мен ялгыз да яшар эдим онда, — деди яс кыскаяклы.

— Йок, сага янъы уй салмага керек! Ол уй опырап, алла сакласын, сени бастырап. Мине биразга токта, аяк уьстине бир турайым, бираздан колайланаякпан, сол заманда сага да, улымга да меканларды бирге салып баслармыз...

— Калай танъсыйъ, Сидали. Эткен затларыньды кайтип кайтарарман экен?.. — деп улынынъ ийгилигине келеалмаганын эске алып, юрегин авыртты. — Ол ийтлер шыбадынъ озин алмадылар мага. Ясынъ уйленгенде, бакыл этип, уйден бир абыт эттиремдилер...

— Кой соны, Нурхан. Ол затларды мен билемен. Амалынъ болса келмей калмаягынъ белгили, а олардынъ озлеринынъ басларына кийилсин. Белки, туьрленирлер, ондай яманлар деп билгеним йок эди мен оларды. Юмсап, озлеринынъ эрклерин коьрсеткиси келетаган болсалар ша?

— Йок, йок! Олар оьмири туьрленеек тувыллар, ол затка сенмеге де керек тувыл...

— Айлактан, аьше. Менде яшарсынъ, куллыкка бар. Соьле совхозда аруув акша аладылар. Язалтай шувылдырда ислесенъ, алган акшанъ уй салувга, керек затларыньа этеек, а уйди салмага баьримиз де ярдамласармыз.

— Аьше, мен куллык этеекпен. Озинънинъ эрклигинънен артык не барды?

Суьйтип хабарласып, олар яттылар. Эртенъликте уйдегилери уянганда, кардашынынъ тар меканында коьп аьдемлердинъ сыкласып яшавларын сол сабатлей анълады. Кешеги баьри хабарды эситип турган Сидалидинъ пишеси, бир орындыкта эки кызы ман тыгылысып яткан, Нурханды коьрип, сейири калмады эм:

— Аьрувьсинъме? — деп оны ман сувык саламласты. Эм уйдинъ ишин йыйыстырып турганында, Нурхан бетке коьтере де карамады. Кыскаяклы кардашынынъ пишеси айтпаса да, бу уйде калып болмаягын анълады.

— Таужан, — деди ол Сидалидинъ пишесине, — тарлыкта яшайтаганынъызды коьремен. Мен сизде калалмаспан.

— Аьше, кайда бараяксынъ? Тогыз аьдем болган ерде, онав болса да, кыйын тувыл. Меним аллам барды да, орамга куваякпанма мен сени? — деди хаьтери калып пише.

— Белки, калага кетейим?

— Калага? Оьнерсиз, таныссыз?.. Орамда калаяксынъ. Бизди куьнабли этеек боласынъма?

— Аьше, билмеймен, не этеегимди? — деп яс кыскаяклы куьрсинди.

Сол вакытта эсик ашылып, каз мойыны созылып, уйге Касай кирди. Нурханнынъ янын шыгаратаган ашувлы сусы йойылып, алдынгы коразсувы да тайып, койдан ювас болып, тиленип кирди Касай. Ол сагынышлы болып Нурханга карап:

— Мен сенинъ артынънан келгемен, — деди юмсак давазы ман. Нурхан соны эситип, бурылып баска пешке кетти.

— Аьдем тувыл экенсиз, интлерсиз, мундай секилли кызды не эттинъыз, кайдай аьлге еткердинъиз?! — деп Таужан, ашувлы соьзлер айтып, эркекти шайнамага аьзир эди.

— Мен ога бир зат та эткеним йок, бек аьрувь яшагамыз, — деди Касай, коьтере де шуьшсиздей болып.

— Аьрувь дейсинътагы? — деп соьзине каптырылып Таужан дувылдады. — Бет йок сизде. Ананъда да, атанъда да, бет йок, сенде боьтен де! Анадай йибектей, каны кайнаган яс кыскаяклы орамга шыгалмайды деген зат, аьше, соьз болама? Уьстиндеги кийими неди ол оьзи, аьдем карагысыз, аьллевшиндики де колай оныкыннан, бетинде каны ювырган кыздан тек суьегин калдыргасыз? Сен, аьвденсоьк, ол эртен-бирсигуьн, алла сакласын, авырып ятак болса, караяксынъма оны, а совхоз ога больничный береек.

— Мен бир зат та тувыл. Куллык та этсин, орамга да шыксын. Анам ога шыба да алган, тек кийдирмеге бир де амал табалмай юреди, — деп оьзи-оьзине усамаган сабырлык тутып, ювас болып турды Касай.

— Кобыз неге тарттырмайсынъ?! Тартсын тойларда, — деп кабакларын туййип, янын шыгарып айтты Таужан.

— Аьруьв, тартсын, мен ога тартпа деп айтпайман, — деди Касай.

— Кеште кел. Мен эркексиз сага ыхтыярды береалмайман, — деди Таужан. Касай кетти.

— Нурхан, — деп шақырды пише. Нурхан келди.

— Ол аьдемлердинъ касында эне сондай, — деди яс кыскаяклы.

— Уьйде де сондай болар, тек колга берк этип алмага керек. Ол сенинъ, бойсынатаганынъды коьрип, истен шыккан... — деди Таужан, кызга сенуьв салаяк болып.

— Йок, яшалаяк тувылман мен онда. Мезардагындай тыныклы уьйлерди суьймеймен, шыдалмайман, — деди Нурхан йыланьп.

— Шыдарсынъ. Тек оьзинъди кемситпеге берме. Ол сени суьеди. Суьйген байды оьзинъе бурмага тыптыныш.

— Суьеди дейсинъме? — деп мисетсинмеди Нурхан, — а мен ша?

— Сен? А мен сенинъ кардашынъды суьйгемен деп ойлайсынъма? Атам, анам кыстап баргаман мен ога. Балалар тувганнан сонъ коьтере де ювык болдык. Сен де уьйренерсинъ. Суьюв энъ баслапкы зат тувыл. Энъ баслапкы — ол яшамага маьне болсын. Балалар керек сизге...

— Керек, — деп авыр тыныс алып кетти Нурхан.

— Керек, — деп неге куьрсинесинъ? Энтте ясынъ, табарсынъ. Яде?... — деп Таужан сораулы карама ман Нурханнынъ коьзлерине карады.

Нурхан, карама шыдалмай, коьзлерин баска якка бурып, колын манълайына тийгистти.

— Туьсиргесинъме? — деп яны авырып сорады Таужан.

— Йок, — деп коьмекейи босады Нурханнынъ, — тоьбелеген эди ол мени, баьри зат та кан ман шыгып койды...

— Болатаган, аьше,.. не этеексинь, болатаган. Авыр зат коьтерсенъ де болатаган. Яссынъ — энтте болар, аллах берсе, — деп Таужан алладан тилегендей болып, басын табанга коьтерди.

Амалсызлык, бир якка басын тыгып болмаклык эм белки, яшав туьрленир деген мырат Нурханды баягы байынынъ уьйине кайтарды. Тек эндиги Нурхан коьтере баска кылыклы болып кайтты уьйге.

Тиленип келген байы авызыннан бир яман соьз шыгармаска, бармагынынъ ушы ман ога тиймеске ант этип аькелди уьйине пишесин. Кайнанасы йиберген деп, Нурханнынъ уьстине янъы шыбады кийгистип, Касай пишесин артына кайтарып алып келди.

Артына кайткан Нурхан кайнанасына бу йол ярамады. Бириншилей, тынълавлы, тыныклы келин, юрегин йигерликке байлап, уьйден кеткенин, экиншилей, улы артыннан ялбарып барганын яратпады эм бу затларды кырлы коьрмеди куртка. Нурханнынъ сонъгы соьзлери болсалар, онынъ юрегинде ашшылык калдырдылар. Касайдынъ биринши пишеси кайнанасы ман сыйыспай, байынъ оззиниь авылына аькетип, уьйиннен эрек тургыстпага шалысканы уьшин, куртка оны улыннан айырмага каьрлеп, мырадына етти. Тек аьли Касайдынъ анасы эки келинди тенълестирип караганда, биринши пишесининъ савлай яртиликлерин мутып, боьтен де, баласы уьшин оны Нурханнан колай коьрди. Нурханнынъ эткен бир-эки йигерли абытларын коьрип, оннан сескенмей де калмады. Нурхан шыгып кеткенде, анасы тувра улынынъ коьзлерине карап:

— Сен Салимат пан Арслантайды аькел, ана саьарши курткадынъ кызын коьтере де кой, наьсипсиз этеек ол сени! — деп юрегиндегин айтып салды.

— Анавы ман турганымда да — ол сага ярамады, эндигиси мунавын яратпайсынъ. Сага карап, сенинъ соьзинъди тынъласанъ, картайгышай бойдак болып юреексинъ! — деп тил кайтарды Касай.

Биринши пишеси тынышына туралмайтаган урсыс суьйген кыскаяклы эди, ишиндеги сыпатына шыгады дегенге усап, сол урсыс кылыгы онынъ сыпатында язылган-

дай болып туратаган эди, эм ушинин айтсань эркектинь юреги ога бир де ятпады. Касай Нурханды кыйнайтаган болса да, кыскаяклыдынъ ярасыклыгы — сынлы бойы, таза шырайы — онынъ коьнъилин козгап, савлай дени мен ога тартылып турды. Кыскаяклыды суьйгенин ол уьйдегилериннен де, аьдемлерден де ясыратаган болды эм соны биревге де билдирмес ушин пишеси мен озин икрамсыз, аьдепсиз юргистти. Яман юреги аьдемлерге суьювин коьрсетпеге суьймеди, уятлыкка санады.

А Нурхан оннан кеткенде, буйырылган наьсиптен капилестен айырылаятырганын ол сол сабатлей сезди. Онынъ кир юрегине мундай ярасыклык адасып келгенин ол Нурханды алганлай да сезген эди. Эндигиси оны йойтув, боьтен де бек кыйын эди. Колына озьи келип конган алтын кусты йойгандай болды. Яде бала заманында сувягарда эртенъликте тапкан бес маьнетке суьйинип юргенинде, кешке тура йойып оькингенге усады. Коьзлерин сукландырып, янын кувандырып, уьйинде турган ярасыклык кетип, уьйдинъ ишин каранъалыкка, сувыкка оралтып калдырганы Касайды оькиндирди. Эм ол кайтип те болсын оны кайтармага керегин каьрлеп, кайтарды.

Нурхан совхозга баягы куллыгына орынласты. Эндигиси эри тоьпешти, урсыс коьтеруьвди коьтере койды. Ол куллыктан эртерек келип, пишеси куллыктан кешиксе, орын таппай, кайгырып саклап олтырды. Аьруьв соьзлер айтты, суьбетаганын айтса, коьзлериннен яслар акты. Бас дегенде Нурхан байынынъ бу кадер туьрленген кылыгына уьйренеалмады. А тез арадан эркектинъ ябыскак акылы онынъ оьзегине етип, ишин шыгарды. Касай пишесининъ сувыклыгын коьрип, оны куьнлеп баслады. Артыннан анъылып, кыскаяклыдынъ янын еди. Суьйтип ол шувылдыр оьстирилетаган кырга каьпилестен келетаган болды, куллыктан кайтаятырганда да, анъылып артыннан юрди. Бир кере ол эски каьсиетине кайткысы келип:

— Сен кайда юресинъ, шая? — деп акырып баслап эди куллыктан кайткан кыскаяклыга.

Нурхан коьзлерин отландырып, эсиктинъ сабыннан ыслап кетеек болганында, эркек колыннан ыслап, ялбарып тиледи:

— Кешир мени, Нурхан. Эки-меки ондай зат болмас, авызымнан ондай соьзлердинъ кайтип шыкканын коьтере билмеймен... — деп оьзин аклаяк болды.

Куьнлевин коймады Касай. Коьтере затты да сорастырып, ийискиленип, ангылып юрди ол пишесининъ артыннан. А кешелер мен баягыша йыламсырап суьюви акында айтты, онсыз яшав йогын туьсиндирди, лебизленип, юрегин булгандырды Нурханнынъ. Кыскаяклы аяпта алды байын. Тек оьзинде эркекке сезимлер тувувына кайтакыл шалысса да, тувдыралмады. Эркектинъ коьнгилин аьруув этейим деп юзине куьлемсирев эндирейим десе, кайтарасына кабаклары туьйилди, эринлери кымылып, мисетке санамавлык сыпат юзине энди эм сол затты коьтере коьрсетпеске шалысып, байыннан бурьлып, онынъ бетине каралмады. Оны суьйгенше сувык тасты суьймеге енъил эди Нурханга.

Кайнанасы алдынгыша келинди коьрип унамавын аьр онъайлы шакта, боьтен де улы йок заманда, коьрсетпеге шалысты. Не айтты, не айтпады. Толкын тасты токтавсыз кемирив, оны кум эткендей, ол да Нурханды кемирив турмага оьзининъ энъ маьнели каьри этти.

— Куьшли айле бергесинъ баламга. Эне белдеменъге каптырылып айырылмайды да. Пишесиннен, баласыннан айыргасынъ, эл шаясы, алла оны сага бир де кеширмес. Сак бол, обыр! — деп айтканы курткадынъ бир деген соьзи болды.

Адетинше, бу соьзлерди куртка Нурханга карап айтпай, ишиннен куьбирденгендей болып, оьзи-оьзине айткандай болып, эситтирип соьйленди. Нурхан ундемей шыдады, карт аьдем мен кырылыспага мадары болмады. Амалы болса, эне коьтере де кетер экен. Куртка улы турып, авызын ашпады, улы йокта йылап увлагандай, авыргып тиследи.

Нурхан куллыкка кетейтырып, неше кере курткадынъ куьбирденип соьйленген каргысларын да эситти:

— Кара аьдемнинъ — юреги де кара! Барган еринъде аягынъ сынгыр! Уьйге кайтпагыр! Доьрт буькленип кыр-

да калгыр! — деген соьзлерине Нурхан шыдалмай, карт кыскаяклыдынъ касына барса, ол эш бир зат айтпагандай болып, тына кояды. Баягы тайды десе:

— Кара тон, бала табаягым? — деген ашшы соьзлерин акырыннан айтып йибереди.

Нурхан, эситпегенсиди, кайнанасы соьзлериннен тамам арыса, токтар деп сенди, тек куртка безбеди, айта берди. Нурхан бир кайта казан асып турганында, куртка янтаятаган орындыгы бетке йылыса берип:

— Сааршидинъ кызы, ана обыр карамы ман, уйимизди ютаятыр! — деп баягы ашувынынъ сонъысы коьринмеди.

Казандагы асты булгап турган касыкты таслап Нурхан кийинди де, ундемей шыгып, Сидали аларга кетти.

Касай тагы да ялынып келип, кеше пишесин уййине аькелди.

Юреги ярылып турган кайнанасы улы алдында да, келини алдында да юлдырды:

— Мен, кызым, уййимздинъ ишин баскан тыныклыкка шыдаялмай, коьп соьйлөп олтыраман. Бир де болмаса кобызынъды аькелтагы, коьнъилди куьнъиртлендирген сосы уьнсизликти бузсанъ, — деди.

Кайнанасы юлдыратаган болса да, Нурхан онынъ сосы айтканына бек суьйинди. Сондай авыр яшавына кобыз шатлыгынынъ келеегине ол бек суьйинди.

Куртка кобыз акында суьйип айттыма, суьймей айттыма, Нурхан кобызын аькелди, эндигиси уййининъ ишин кувнаклы сеслерге толтырып, курысып бараяткан янына эм тапты. Кобызды куллыкка да алды. Звеноларын куллыкка аькетейтырганда, кайтаятырганда йол бойлап Нурханнынъ кобызы занъырады, суьйтип ол уйле аска олтырган заманларында бирге ислеген кыскаяклыларга кобыз тартып, коьнъиллерин авлады. Кобызы уьшин, олардынъ коьнъиллерин коьтергени уьшин кыскаяклылар Нурханды бек суьйдилер, оьзлери де йыр ман комлап, кобызшыдынъ коьнъилин авладылар. Бобтен де, уйдеги аьлден иши шыгып, оннан тез кашпага асыккан

яс кыскаяклыга куллык сынъар бир куваныш, заманды онда озгарув ога шынты байрам болып коьринди. Аьдемлердинъ аьруьв карамы, озь басына озь ие болганы, вак-туьек соьзлерден босанувы, эрис-суьристен шет кагылувы — баьри затлар бирге сога себеп болдылар. Байрамга баргандай яркылдап барды куллыкка Нурхан. Байы да, кайнанаьсы да, кайнатасы да, келиннинъ кайдай бир бек туьрленгенине, сейирлери калдылар. Сол затка себепликти — кобыздынъ эжуьвин анъламадылар. Себебин табаяк уьшин басларына туьрли-туьрли ойлар келип, кыйналдылар. А Касай болса, куьнлевин куьшлетти, тагы да бесбетер болып, артыннан юрди, анъылды...

Нурханнынъ уста кобызшы экенлиги акында хабар аз-аздан савлай авылга яйылып кетти. Бас деп бирге ислеген кыскаяклылар оны озьлерининъ ийгиликлерине шакырдылар, сонъ олардынъ ювыклары, таныслары, сонъ авылдынъ кайсы яшавшысы да тойларында Нурханнынъ кобыз тартувын суьйдилер. Байыннан ызын алып, авылдастар токтамастан Нурханды тойларга аькеттилер, тек Касай пишеси мен бирге озь де барды, куьлеткидей онынъ артыннан калмады, барган еринде сыйланды, аракыга ярылып, мый эсирик болып юрди. Аяк уьстинде тегаран турган эркекти кыскаяклы неше кере уьйине суьйреп аькелди. Кешелер мен Касай пишесининъ мыйын кемирди: ана эркек сага буьйтип карады, озьинъ биревге ойнаклыша куьлемсирединъ, деп коймады. Сол соьзлерден безген сонъ, озьининъ яшавына йыланып, шагынды. Онсыз — Нурхансыз яшавынынъ йоклыгын айтып, бирерде йылады эм тамам арып, басын пишесининъ коькирегине салып, уйклап кетти. Суьймеген байынынъ йылавлы таьвесилмес хабарына кыскаяклы тегаран бир шыдады. Сосы маьнесиз, сим-сик аьдем мен куьнлерин озгарувы уьшин юреги сыгылып кыйналды. Мунъшылык басып, йыйы-йыйы кыйнады оны. Сосындай амалсыз яшавдан кайтип те болсын босанув керек эди. Тез болып куьн озса экен, куьннен сонъ — кеше, кешеден сонъ — эртенълик, тагы да — куьн, юреги телезип озгарды заманнынъ кетуьвин

Нурхан. Куьнлердинъ кайсысы болса да, бириси онынъ маьнесиз яшавынынъ сонъысын этер деп саклады.

Касай акырын-акырыннан аракыга аваслы болды. Тойлардан озге куллыкта да ишип, аракыды уйге де аькелип, ишип баслады. Нурханды да ишип уйретеек эди, оззи мен бирге ишпеге оны да кыстады, тек кыскаяклы авызына да алмады, байынынъ ишетаганын да мисетке де алмады. Кайнанасы савлай шуьшти Нурханга авдарып койды, алдынгыша тилин токтатпады, келинди кемирип тура берди. Кобызшы Нурхан тебентели эркектинъ яшавын аьлек эткен деген хабар конъысыларга да яйылды. Нурхан сол затларды эситип, оззи оннан да эрте уйден кетеек эди, тек кайтип соны этеегин билмеди, кайда бараягы акында ойлады. Сидалиге барып, бир йыл яшап, оззине уй салып басламага боляк эди, ама кардашынынъ аьелин аяды, оззлери кыйналып яшайтаганларын коьретаган эди.

Бир затка да сенмей, оззин яшавга керексиз деп санаган аьлде яшады ол Касайдынъ уйинде. Сонъгы заманларда эсине тез-тез сары шашлы Кематты ала турды. Яс пан танысканы, оны ман сувягарда расувлары, йин тойдагы ак атларга егилген ташенкеде олтырып, атлардынъ елди еткермей акашканлары, коьз алдына келип, тойдагы саьарли анъ кулагына шалынып, яс пан кужырлы ойын ойнаганы мутылмай, кеше-куьндиз пай бермедилер. Бобтен де, йин тойын, ол зат болмаган болса да, оззининъ яшавынынъ бир кесеги деп турды, айырым заманларда онынъ болганына да шекленмеди. Эм сол аьлемет саьарли анъды эсине алып тартувды — оззининъ яшавда энъ уйкен мырады этип санады. Тек Касайдынъ уйинде онынъ бармаклары тынъламадылар ога. Эркинликти сезбей юрегинъ кысылган аьлде, кайтип янъы анъ шыгараяк экенсинъ?

Касай куьн сайын эсирип келип баслады, тили куьрмелип, Нурхан ман соьйлеалмай, айтаяк затын айталмай, аракы ийисти савлай уйге яйып, тымалап уйклады. Уйкламага ятканы ушин, пишесининъ коькирегине басын салмаса, орында тынышлык таппады. Нурхан сол затлардан туншыкпага аз калып, туьн ортасына дейим,

кирпик какпай шыгатаган кешелери коьп болды. Эгер коькирегиннен басын алып, онъайланып ятайым десе, байы сол сабатлей уянып, кесерткидей каптырылып, баягынша басын кыскайклыдынъ омыравына коьмди. Коьп кешелерди уйкысыз озгарганнан, басы тыншаймай, дайым ойланып юргеннен, Нурхан аьр бир сестен коркып, коьзлерине болаяк-болмаяк затлар коьринип сескенишли болды. Сонъалыкта бир уьш-доьрт туьнди кирпик какпаганлай аткарды. Сонъгы кешесининъ бирисинде танъга ювыклап мызгап кетипти, эм сол арада бастырыгып, туншыгып, кеткендей болды, туьсинде коькирегиннен байынынъ басын алайым десе, коллары сувлы, сувык, шийкеншек кара бир затка тийгендей болды ол, юреги ярылып:

— Кара йылан! — деп бакырып, орындыктан каргып туьсти.

Савлай уьй уянды. Пешлерде шыраklarды яктылар. Нурхан ишки коьйлеги мен шатта олтырып, уьйдегилерге коькирегине баскан уьйкен кара йылан акында хабар айтты:

— Мен сенинъ касынъда эдим де, — деп эринлери мен йыбырдады Касай.

— Сенинъ коьзлеринъе коьринген болар. Асылсызларга кырлы туьслер коьринмейтаган, ят, шая, — деп кайнанаасы шымтып алды.

— Йок, эки коьзим мен коьргемен, — деп эристи Нурхан.

Кайнанаасы шыракты соьндирип, туьн ортасы авганда болаяк-болмаяк затлар ман басты авырттып, уьйди аяк уьстине салган келинге ашувлы куьбирденди де, озьлерининъ пешлерине ятпага кетти:

— Ят сен де, — деп байы да ятты.

Тек Нурхан танъ атканша ятпага коркып, олтыргышта олтырып шыкты. Эртеси куьннинъ кешесинде де коьринген зат кайтараланды.

— Кара йылан! — деп бастырыккан Нурхан бакырып, уьйдегилерди тагы аяк уьстине салды.

Эм озьзи де бу уьйде калмага мадары болмай, Нурхан Сидалиаларга кетти. Касай пишесин кайтараяк болып,

Нурханнынъ артыннан эки кере келди. Пишесининъ кетуви айлак та юрегине тийген онсыз да шаавжик Касай тагы да бек азды, кара коьзлерининъ туьплери тагы да бек уьньирейди. Ол коьзлериннен от ушкынларын ян-якка атылтып, тап акылы авыскандай, тизлерине шоьнъкип, коллары ман, басы ман ерди тоьбелеп, пишеси кайтпаса, асакка асылаякпан деп коркыстып, Нурханды артына кайтармага шалысты. Экинши кере киселерин паьшке акшаларга толтырып келди. Уьн шыгармай олтырган Нурханнынъ алдына паьшкелерди йьртып, уьстине акшаларды шашты. Нурхан баягыша сес шыгармаганлай олтырды. Эркек кушынын куя берди:

— Айтаягым бир зат. Бу затлар аз тагы сага, етеек тувылым? Сенинъ акшанъ мунавы. Касстен барып, баьрисин де алдым. Сеники олар, баьри зат та, уьй де, каралды да... Сеники! — деп ол Нурханга колын созып, бозлагандай, сес шыгармаганлай олтыра берди, аьле созылган коллардан эрек таймага суьйип, йьлысты.

Сол арада Сидали пешке кирип:

— Акшанъды йьй! — деп буйрык берди.

— Не зат ога етиспейди, не зат етиспейди?.. — деп уьзбестен соьйлене берип, бузылган шырайы ман бир Сидалиге, бир Нурханга карап, шашылган акшады акырын йьйды.

Эркек акшаларды йьйып кутылганлай, Сидали оьзининъ соьзин катырып айтты:

— Касай, мунадай куллыклар. Сен бу уьйге энди келме. Карайман да, Нурхан сени мен яшалмайды... Алал косак тувылсынъ сен! — деди.

— Алал косак тувылман? — деп Касай Сидалидинъ соьзлерин кайтаралап, авьликкен карамын ян-якка таслап, басын ие берип, тагы да сол соьзлерди кайтаралап, — аьше алал косак тувылмыз... — дей берип йьлысып уьйден шыкты, сонъ сол соьзлер авызыннан туьспей, каралдыдан обгип кетти.

Сонъ ол биринши пишесин баласы ман кайтарып, аракысын да койып, Нурханды алмай турып, яшаган алдынгы яшавы ман яшады. Касайдынъ анасы келини мен алдынгынша кырлысатаган болсада, улынынъ эткен абытын макул коьрди.

Бир йылдан сонъ Нурхан Сидалидинъ ярдамы ман юртына янғы мекан салып, сонда ялгыз оъзи яшап баслады. Янғы яшавы басланды. Тойларда, туърли-туърли ийгиликлерде юретаган дангклы кобызшы болды.

* * *

Хайранлы болды-ав, саз уьним,
 Боранлы болды-ав, яз куьним.
 Эй, эй-гей, эй-гей, эй,
 Эй, эй-гей, эй-гей, эй.

Эжувди бир неше кере кайтаралап, анғы ман да, бурынғы соьзлери мен де йыйылганларды сукландырды Нурхан. Зангыравык, йинъишке давазы сув толкындай, аьр юрекке кирип, заркылтып, коьнгиллерин бийлеп алды. Йырдынъ аьлемет анғына, эм сондай аьлемет даваздынъ аьйлелигине бойсынган аьдемлердинъ коьз ал-дыларына яшавы болмаган, наьсиби табылмаган ян суввретленип келди, соны ман биргесине йырдагы коьп затларды оьзлерининъ яшавы ман да тенълестирдилер эм коьп уйкаслы затлар да таптылар. Йырда кобызшыдынъ азаплы яслыгы, бактысынынъ боранлы куьнлери барлыгына бирев де шекленмеди. Кобызшы йырын кутылганда, коьплердинъ коьзлеринде коьзяс тамшылары коьринедилер эм тынълавшылар ойларына терен коьмилип, тагы да бир зат саклап кобызшыдан, бир кесек заман уьндемей турдылар.

Соны сезген кобызшы кобызын кенъ яйып, баска ангга коьшти.

Елдей елпилдеп куванышлы анг шыкты кобыздан. Ога эжувли болып, зангыраган кувнак давазы ман йырлады Нурхан:

Ах, той керек, той керек,
 Той болганнан не пайда,
 Бизге, кызлар, йыр керек!
 Бизге, яслар, йыр керек!

Суйтип йырлап алып, бир неше кере ангды кайтаралады, олтырганлардынъ биревлери йырлар деп сенди.

Тек бирев де авызын ашпай, ога коьзлерин батлатып
оьзиннен йыр сакладылар.

Йырла, йырла, дейсинъиз,
Йыршы йигит мен тувыл,
Эгер йырлап басласам,
Йыршылардан кем тувылман.

Суйьтип йырлап, тагы да Нурхан кобыз бан анъды кайтаралады, баскалар йырды алып йырларлар деп сенди. Ама баьриси де авызларын кымып олтырды. Орта ясына келгенлер йырлап билетаган эдилер, йырлагылары келсе де, олар эки акыл болып, яслардынъ касында йырлавды аькис коьрдилер, яс-явкадынъ йырламага аваслыгы болган уьшин, халк йырларын билмейтаган эди, билмегени аз деп, оларды мисетке де санамайтаган эди. Нурхан тагы да олтырганларга сенимли карап, кобызы ман бирге йырлады.

Йырлар эдим сол заман
Юреклерге оьткендей.
Авылымды мен мактап,
Сав дуньяга еткендей.

Тек баягыша йырды бирев де алып йоьнемеди, Нурхан тагы да бир неше кере анъды кайтаралап тартып, токтатты. Эм ялкувлы карамы ман олтырганларды тегислеп коьзледи де, кобызын Надюшага созды.

Тамада болып олтырган Аскер колындагы бокалды коьтерип:

— Куйынъыз баьрисине де, — деп, бираз уьндемей олтырып, тилек айтты. — Баалы йолдаслар! Буйгуьнги суйьинишли куьн бизим яс пан кызымызга муна аьлемет, занъыравык ногай йыр эситилди. Келинъиз, бу бизим йырлар уьшин, бизим анълар уьшин, бизим халк уьшин коьтереегинъиз колымыздагы сосы ырызкыды!

Олтырганлардынъ баьриси де юзлерине алдамакайлык ойшылыкты эндирип, тамададынъ айткан соьзлерин кайтара берип, бокалларын согыстырып, коькирексий «шайтан сувларын» иштилер.

Нурхан ишкиси келмей олтырды. Исмаил юзине ялынышлы куьлемсирев эндирип, шыганагы ман кобызшыга акырын тие берип:

— Бизим халк уьшин! Йырлар уьшин! Анълар уьшин! — деп козыды.

Нурхан акыйып карады эркекке. Исмаил саьспеклеп кетти сол карамнан эм соны коьрсетпеек уьшин тагы да бек ыржайды.

Надюша да буйра шашлы басын алдыга шыгарып, онъайсыз аьлди туьзетеек болып, кобызшыга бокалын согыстырмага созып:

— Нурхан, кел сенинь уьшин мунавын йибереек! — деди. Нурхаи бокалды коьтерип, согыстырмай ишти де, колынынъ тыс бетин эринлерине тийгистти де, авыр тыныс алды. Исмаил да бокалынынъ ишиндегин авызына актарды да, оны бир ютынувы ман йок этти. Надюша да ишип болганлай, кыйык коьзли, ялпак ак бетине бир зат та анъламайтаган бала шырай эндирип, Нурханга бурылды.

— Нурхан, не болганды сосы сага? Коьтере таньялмайман сени, — деди.

— Туьлкисинъ сен, Надюша, — деди Нурхан, онынъ коьзлерине тигилип.

— Кызлар, тек урсыспаска, — деп араларына кириспеге алгасады Исмаил.

— Не болган сага, буьгуьн сага бир зат болган? — деп араларында шыккан илинисуьвди юмсатаяк уьшин яйылып куьлемсиреди Надюша.

— Туьлкисинъ сен! — деп тагы да катырып айтты Нурхан.

— Аьруьв, аьруьв, аьше. Мен — туьлкимен, сен биз де акыллысынъ, — деп айыпланды Надюша; оьзининъ орнына олтырып.

— Кызлар, келинъиз, янымларым, илиниспенъиз, неден керек ондай зат? — деп кайтаралады Исмаил, баягынша ашшыласты ятыстырмага шалысып.

Нурхан бармакларын самайларына тийгистип, коьзлерин кужырлы бакырайтып, алдыга карады. Сол заманда ол тагы да обыргустынъ аянышлы созып, кышкырганын эситти. «Ук-ук» — деп кустынъ бакырганы мый-

ларын шукуп алгандай болып, шаныштырды. Олтырганлардынъ биревиде алдынгынша кустынъ бир давазын да эситпеди. Олар куванышларын (куваныш деп айтып болса) бардырып, бир-бирлери мен соьйлестилер, яде куьплесип лахырда куйып, кажавлы хабарлар тынъладылар, яде Исмаилдай тойдан сонъ не этееги акында ойлап, косакларына ашыклы соьзлер тоьктилер, яде айлак эсирген болса да, оьзине эс эттирмеге суййип, шаншкыш пан стоьлди тоьбелеген кисиге куьлемсиреп карадылар, не де болсын, аьр ким де оьзине каьр тапты. Тойы болатаган яс пан кыз болса, сосы йыйылуудынъ сонъысы тез болса экен деп ойлап, бир-бирлерининъ коьзлерине туьсип олтырдылар. Бармаклары ман самайларын сыга берген Нурхан оьрейи ушып, басын артка таслады да:

— Обыргус шақырады, — деп эринлери мен йыбырдап, куьбирденди эм бираздан давазын коьтерип: — Шақырады! — деп кайтаралады.

— Нурхан, не болды? — деп Исмаил коьбызшы бетке бурылды.

Нурхан биревге де эс бермей самайларын яслай берди, аьвликкен коьзлери коьк отлардай яндылар.

— Обыргус шақырады, — деди ол тагы да йыйылганлардынъ сейирлерин калдырып.

— Нурхан! — деп бакырып Надюша келди эм йыламага етип коьбызшыдынъ ийинлериннен ыслады. — Тыншаймага керек сага, Нурхан, тыншаймага, — деп ялбарды.

— Обыргус, обыргус! — деп, бакырмаса да, коркынышлы куьбирденди Нурхан.

Сол соьзлерди эситкен аьдемлер басларын бурып, коьбызшыга карамларын тускадылар.

— Коьзлеринъизди сытарсыз! Неге карап калдынъыз! Кыйналады бирев, а сиз?! Тегининъизге турасызба, тура беринъиз! — деп Надюша, олтырганлар бетке колы май силкип, Нурханга коьтерилмеге ярдамласты.

Надюша, тенъининъ тоьгерегиннен айланып, коьк кофтасын сыйпай берип, оны колтыклап:

— Яным-ав, не бола койды сага, не кыйынлык келди!? Сага янтаймага керек эм баьри зат та кетер, мине коьрерсинъ, яным-коьзим, — деген аянышлы соьзлерин куйдыртып, коьбызшыды казан уйге аькелди.

Казануьйдеги кыскаяклыларды ишиннен шыгарып, Нурханды диванга яткарды. Ол ятканда да:

— Обыргус шақырады, обыргус шақырады, — деп эринлери мен йыбырдавын коймады.

— Аьруьвим, соьле-аьле кетер, соьле-аьле кетер. Болаяк-болмаякты алматагы басынъа, — деп Надюша тенъининъ касына олтырып, оны акырын сыйпай берип, манълайын, увуртларын, бурынын аянышлы оьпти.

«Ук-ук», — деп обыргустынъ кышқырганы кобызшыдынъ мыйына шыкты, савлай кевдесин курыстырып авыртты, юрегин сызлатты. Ах, коьтере затты мутып, коьтере болмаган дуныяга, рахатлыкка, тынышлыкка, куванышка толы шатлы дуныяга кетсе экен сол вакытта Нурхан. Сосы азаплы яшавга неге энген экен? Сол кадер кыйынлыкты коьруьв язык кобызшыдынъ бир басына коьп тувылтагы?..

Обыргустынъ кышқырыгы оны сол коьрмеген дуныясына шақырады деп анълады ол. Тек бу шақырув айлак коркынышлы эди. Эгер ога рас барсанъ, тап биринши абыты оны бийик каядан йыгаяктай, тоьменге атылып ушаятканда, тынысы боьлинип, кесек-кесекке шашылаяктай, кавыфлык эндирди. Бу дуныяга келисеалмайсынъ, юр баска дуныяга — акылынъ ман ясалган дуныяга деп шақырды оны бу сес. Тек ол шақырувга ыхтыярлык бермеге бек кыйын эди. Сол ыхтыярлыкты беруьв, тап яланъаш шешинип адымлаганынъдай эди...

— «Ук-ук», — деп кышқырды обыргус.

— Надюша, коркаман, коркаман, — деди эринлери мен йыбырдап Нурхан.

— Соьле-аьле сескенгенинъ кетер, саппа-сав боларсынъ, — деп Надюша тагы да оьпти тенъин.

— Аьем, Кемат, сонъ бир бала туьсимге энген эди бу кеше. А эндигиси сосы обыргус мага пай бермейди...

— Бир обыргус та йок. Уьшинимен де йок, Нурхан.

— Бар, бар. Ога меним яным керек, сол заманда тынышланаяк ол...

— Не затлар акында соьйлейсинъ сосы сен? Сен сондай ярасыксынъ, ясынъ, сага тек яшамага керек, — дейди аьжейипсинип Надюша.

— Йок, ол мени шақырады. Меним суыйген аьдемлерим анда. Аьем, Кематым... Аьдем дуныяда оьзи суыйсе яде оны суыйселер яшайды, суьюв йок болса, тек бир азап шегуьв калады...

— Сабыр бол, яным-ав, тынышлан. Сени суьедилер. Мине мен суьемен.

— Йок, мени суьйип болмайды, сосы яшав меним богырдагымга еткен, тойгаман, — деди ызалана берип Нурхан.

Сонъ бираз уьндемей турды да, уйклап кетти. Надюша аянышлы болып, кыскаяклыдынъ наьзик, ярасыклы бетин, манълайын сыйпап касында олтырды. Каралдыда магнитофонды салдылар. Яс-явканынъ шав-шувласып ойынга атылганы эситилди. Пештинъ ишинде —куьнгиртленген ярык. Казануьйден шыгарылган пишелер, басларын эсиктен сугып, кобызшыды сорагансып, баслары ман шайкайдылар. Надюша кыскаяклыдынъ аьлининъ колайланувын билдирип, биразга шыдап турынъыз деп тилейди. Каралдыда магнитофоннынъ йыры занъыраганда, коьк явлык байлаган пише шыдалмай казануьйге кирди.

— Баягы уятсыз ойынды басладылар! Артларын булгалаклап ойнав да, аьше, ойнав болаттагы? Ишти шыгарадылар, наьлетлер! Тьфу! — деп кирген кыскаяклы шатты алып Надюшанынъ касында олтырды.

Кыскаяклыдынъ аты — Наьсипхан. Ол Нурхан эрде турганда, конъысы болып яшаган эди. Наьсипхан Нурханнынъ юзине карап сукланып кетти.

— Машалла! Калай ярасыкты-ав! — деп кобызшыдынъ колын алып, кан тамырынынъ согувын карады.

Наьсипханнынъ артыннан оьзге пишелер де акырыннан кирип басладылар. Олар шатлар, олтыргышлар алып, орынластылар. Олтырмага таппаганлары ирге тирелип турагалып турдылар. Казануьйдинъ ишинде пеш ягылмайтаган эди, кыскаяклылар мунда ясылшалардан салат этип, ун ийлеп, ералма тазалап олтырган эдилер. Аслар уьйдинъ артындагы язгы пештинъ уьстинде асыла эдилер, оннан оьзге болып, астына от ягылып, туякларга олтыртылган уьйкен той казан токтавсыз кайнай эди.

Сыякта асылган асларды кыскаяклылар мунда аькелип, оларды тепшеклерге салып, аякшы ясларга бере турадылар, а олар стоьлге тизедилер. Мунда, казануьйде куллык та кайнайды, соьз де токтамайды. Туьрли хабарлар, соьле эм бурын болган затлар соьйленедилер. Кайнаган куллыклардынъ тынысланган вакытында олар оьзлери не де ас саладылар эм баьриси бирге той зыяпетлерине сыйланадылар. Ногай шай, бал ман май, бавырсаklar ман катлама, инъкал дегендей туьрли-туьрли, тек халкымызда билинилген аслар сыпыраларды ярасыклайдылар. Аракыдынъ мунда ушкыны да йок. Авызларына аракы алатаганлар бар болсалар да, баскалардан — ишпейтаганлардан тартынып, онынъ акында сес те шыгармайдылар. Муна боьлмеде бурынгы шынты ногай тойдан коьп затлар калганын коьрмеге боляк. Ол не затлар десенъ — той аьрекетин коьрип, бир-бирлерине колгабысып, ярдамласув, соьз бен, кажав ман юбанув, аска уьйкен маьне берилуьв. Байрам мунда куваныш аьлди, аракысыз да, туьзуьвин сол сабатлей ок анълайсынъ.

Эки казаншы пишеден баска болып, сосы куьпте энъ уьйкен болып, уьйленетаган ястынъ анасы сайылады. Уьстине шешекейли коькшил шыба кийген, басына даьрий касинке байлаган ярасыклы, толы кевдели Айбийке кыскаяклыларга туьрли-туьрли буйрыklar береди, керек заманда стоьлге олтыртады, пишелерди комлайды, коьнъиллерин авлайды. Оьзи тоьр бетте коьтересин де коьрип, олтырады.

— Тоьх, тоьх, кайдай ярасык кыз! Эне огырсыз анасы коьрсе деш кызынынъ кайтип оьскенин, — деп куьрсинип Наьсипхан коьзлерин юмып яткан Нурханнынъ колын йиберип, коькирегине салды.

— Мунынъ басына кирген обыргусы не экен? — деди Нурханнынъ бас бетинде олтырган, кыскаяклылардынъ бириси.

— Мен де бирший анъламайман, — деди Надюша. Ирге бетте турагалып турган коьп хабар билуьвши болып сайылган Кенжехан атлы пише яткан кобызшыга ойлы болып карады да:

— Алла оьзине алгысы келмеген яман аьдемнинъ яны обыргуста яшайды деп айтадылар. Обыргус ушып, аьдем-

лерге яманлык сагынып, обзине биревдинъ янын алмага шалысады. Сонынъ ушин бу кус акында яман айтып та, авланъа, уйинъе конса да, кувып та болмайды, — деди.

— Эндигиси бу кариптинъ яны да обыргуска неге кереккен экен, а? — деп тагы да куърсинип, манълайындагы тыртыкларын сыйпап айтты Наъсипхан.

— Бобтен де ахырет дуньяга туъсеек ушин энъ таза, энъ куънаъсиз, энъ ярасыклыдынъ янын сайлайды ол. Сонынъ ушин болыртагы бу куска обыр деп айтылатаны, — деди баягы Кенжехан.

— Ол халк эртегилер дегенинъ де не аьлемет затларды-ав, яшав ман келисли болып келетаганын каратагы. Мен оьмири «Обыргус» деп неге айтылувы акында ойланганым йок, — деди Айбийке сукланып.

— Болмады кыздынъ яшавы, — деди кыскаяклылардынъ тагы да бириси.

— Мен олардынъ конъысысы эдим. Ол ыбырыс Касай не яшав коьрсетти ога. Сиганлардан да яман яшады язык кыз, уйден бир абыт эттирмеди, эзиетлегишей, эзиетледи. Неше бир даянмага болаякты? Кыскаяклы шыгып кеткенинде, Касай тизине шоьнъкип те кайтаралмады, — деди Наъсипхан.

Бас бетте олтырган кыскаяклы кобызшыдынъ манълайына колын тийгистип:

— Не бек иссиди, сувык алган болар, — деди.

— Аракыды эркектей болып ишеди, ондайларды сувык алмайтаган, — деп, соьле обыргус акында хабарлаган Кенжехан, бетлегендей болып айтты.

— Сен де ишерсинъ, эгер сол такым тойларда юрсенъ. Баска юргендей маьнели кобызшынь да йок та, — деди, пишединъ айтканын яратпай, Нурханга якласып, Наъсипхан.

— Эне, Надюшамыз, тойларда кобыз тартпаса да, аракыдан шет кагылып турмайды, — деди козып, йыйылганлардынъ арасында энъ сыйлы болып олтырган Айбийке.

— Менме? — деп Надюша куълеп, кыскаяклылар ман соьйлемеге аваслыгы болып, занъыравык давазы ман айтты. — Не этеексинъ? Эркеклер ишедилер де, а биз олардан не мен кеммиз?

— Караш, сен ога, эркеклердинъ артыннан куватаганын? Сен олар такым куллык этагы? — деп козый берди Айбийке.

— Этпейменме, аьше? Шувылдырда ислегенде де, олардан аз куыш салмайман, акша да аз алмайман, — деди Надюша.

— Мен ол куллык акында тувыл, уый куллык акында, — деди соьзине уыйкен маьне берип Айбийке.

— Уыйде де аз тувыл, — деп Надюша козыганды анъламады.

— Мен баска куллык акында...

Кыскаяклылар Айбийкединъ айтканын анълап, басларын тоьменлетип, куылкелерин ишлеринде тургысталмадылар.

— Сосы сен кызды неге уялтасынъ, бизге де келиспейди, — деп Наьсипхан оьзи куьлеген болса да.

Айбийкеди уялтты.

Тек Надюша тартынмай-нетпей:

— Неге? Баска куллыкта да ким ким экенин коьрейим! — деп кыскаялылардынъ шеклерин катырып куьлетти.

— Ия, бетсиз, токта! — деп Наьсипхан авызыннан шыккан куьлкиди аясы ман токтатып, бир колы ман Надюшадынъ енъиннен тартты.

Кыскаяклылар шатландылар, соьз аваслы коьнъилге бурылганы уьшин олар Наьсипханнынъ бетлегенине эс этпей, эндигиси Айбийке не айтар деп авызларын ашып саклап турдылар. Тек Наьсипхан Нурханнынъ колын ыслап, кантамырынынъ согылувын тынълагандай болып олтырды, оьзгелер коьбызшы акында коьтере де муткандай болып, коьтерилген соьзге кызыксындылар.

— Аьше, яс-явкдан не зат сораяксынъ? — деп Айбийке соьзин баслады. — Эне картлар ман курткалардынъ оьзлери акылларын ишкен заманда, яс аьдемлерге не этпеге керек? Анвар-аьпенди эндигиси сексен доьрт ясында, а оннан бала табатаган кыз янъы он тогызга толган. Акылга коьтере сыймаган затты да!?

— Алла яшавынъды узак этсин, сондай затларды соьйлемеге уят болса да, — деп Наьсипхан уялып Надюша бетке карады. — Койынъыз, ол оьтирик зат. Картка яла

якканлар. Онада бир затка да яравсыз деп врачтан алган кагыты да бар болыпты, карт оны Советтинъ басшысына берген, а ол да кагытты йойткан экен... Мен суьйтип эситкемен.

— Сен эситкесинъ, а мен хабарлагандай этип, газета язган эди. Кобтере бетсиз карт! Онынъ справкасын мен не этейим? Аьпендиде акша коьп, кайдай справкады да сатып алмага боляк... Яс кызды алдап турганда, озьимиз коьрип тургамыз, аьпендинъ уьйин йыйыстырып юргенин, — деп соьзге киристи баягы Кенжехан. Надюша, артын-алдын ойланмай, соьзге киристи:

— Сондай ярасык карт! Куьлемсирегени эне коьзинъди кыздырып турады. Эртенъликтен кешке дери кара да тур!

Уьйдинъ иесине де кереги сол эди:

— Карайман да ога сен де ашык этпеге аьзирсинъ!..

Кыскаяклылар куьлкиден атылып кеттилер. Надюша да ондай кажавды эситермен деп ойламаган эди эм саьспеклеп кетип озьи де куьледи.

— Кой, оммады-ав, кишкенекей кыздынъ канын иштинъиз. Эндигиси ол сизге тенъ болганым? — деп бетледи баягы Наьсипхан.

Кыскаяклылар эслерин йыйып, куьлкиди койдылар. Айбийке де козыганын койып:

— Наьсипхан туврасын айта болар. Справкасы уьшинлей де болган болса да ярайды. Мине пишеси Гуьлхан аьли алпыстан арткан, ол да картлыгын кенетен яктан алады. Анвар-аьпенди аьвмедий халкка тазалык акында, куьнаьлик акында окып юреди, а пишеси болса мине он бес йылдан бербетин конъысы Маульт пен, — деп Айбийке янъыдан кыскаяклыларды куьлетип, аясын аясына согып, уйкалады. — Аьвмедий болмай, неди, аьше? Неке кьповларда, оьмираллаларда лекциялар окыйды, сол вакытта Маульт сынган сепаратор ды ясагансып, аьпендинъ уьйинде...

— Вай-вуй, бетсизлер тек не зат шыгармаслар, не зат шыгарырлар, — деп Наьсипхан да куьлейди.

— Аьше, картлар ман курткалардынъ озьлери де алжыган болсалар, бизден кайдай сорав? — дейди Надюша да.

Сонынъ арасыида Нурхан коьзлерин ашып, кайда ятатаганын анъламай, коьзлери мен ян-ягына каранды. Надюша колы ман пишелер бетке силкип, олардынъ соьйлевлерин токтатты.

— Нурхан, аьлинъ колайым? — деп сорады Надюша.

— Ят, заваликей, ят, — деп колы ман Нурханнынъ юзин сыйпап айтты Наьсипхан.

— Йок! Йок, мага анда бармага керек, — деп Нурхан сыякка коьрсетти, сонъ коьтерилип, — мен кайдаман? — деп сорады.

— Тойдасынъ, аьруввим. Айбийке алардынъ уьйиндесинъ, Муратларынынъ тойы барады, — деп Наьсипхан, кобызшыдынъ эсин йыяк уьшин тизип айтты.

— Кайдай той? Кайсы той? Э-э... Уьйкен, коьтере болмаган той! Таьшенкелер, ак атлар, байраklar, козы боьрклер, мылтык атувлар... Аьлемет саьарли анъ! — деп, бирев де бирший анъламаган соьзлерди айтып, басын ястыкка салды.

— Язык, авьрганы басына шыгады, — деди аяп, пишелердинъ бириси.

— Аракы соьйлетеди уьйтип, — деди Кенжехан.

— Ят, аьруьв, ятсанъ колай болаяксынъ, — деди Наьсипхан.

— Йок. Мен турайым. Мага анда бармага керек, — деп кыйналып турды Нурхан, оьзининъ басы авьрганыннан коьз алдында бирший де коьрмей, басын ыслай берип, — Надюша шыкпага ярдам этеш, — деп тиледи.

Каралдыда яс-явка «шейкти» тебине эди. Уьстилеринде джинс, каьтеби фирмалы ыстанлары, акшыл туьсли коьйлеклери болып, бирдей кийинген эм суьйтип те бирдей узун шашлары болган яслар эм кызлар, занъыраган музыкага келисип, силкинип бийийдилер.

Нурхан, кешединъ сувук авасын сагынышлы ютынганда, эсин йыйгандай болды да:

— Аьруьв ойнайдылар, — деди.

Эм, Надюшадынъ колларынан босалып, басын эки колы ман ыслап, кобыз турган олтыргышка асыгыслы шапты. Кобызын колына алып, ол олтыргышка олтырды эм бийийтаганларга сескенишли карады.

— У-у-у-ук! У-у-у-ук! — деп авылдынъ баска шетинде обьргустынъ кышкырганы Нурханнынъ оьзегине туьсип, кулагына синъди.

Ондай затты шыдап болмады.

— Хах-ха-ха-ха-ха! — деп аввликкендей болып, басын артка таслап куьледи Нурхан.

Каралдыдагылар тындылар эм бирший де анъла-магансып, кобызшыга карадылар. Магнитофон тынды. Нурхан алатын тап йыртаяктай болып, кобызды кенъ ашты. Тап давил коьтерилгендей, шалт анънынъ шақырув сеси эситилди. Казан уьйден шувылдасып, кыскаяклылар алгасавлы шыктылар. Стоьл янында олтырган эркеклер, кыз алатаган яс эм келин, олардынъ тоьгереклеринде олтырган яс-явка янъы курылган тоьгерекке атылып, кеттилер.

— Хах-ха-ха-ха-ха! — деп тагы да басын таслап, танълайыннан куьлки шыгарды Нурхан.

Каралдыда йыйылган баьри халк куьлки сеске келисип «шейк» биювди ойнадылар.

Занъырады кобыз, согылдылар конъыравлар. Бийийтаганлар ногай «узында» айланып басладылар. Эркеклер басларын туьз тургыстып, бир онъ, бир сол як-ка бурьлып, окында кадай берип, кыскаяклылардынъ тоьгерегинде наьндуьриктей айландылар. Кыскаяклылар, кызлар колларын кенъ яйып, муьшелерининъ юмсак кыймылдавын анъга келистирип, тап тотыгуслардай йылысып, ойнаган эркеклерди кызыктырып, артларыннан юриттилер

Йылтырайдылар коьк коьзлери Нурханнынъ, коьк от пан шаглысып кетедилер коьк кофтасынынъ енълери.

— Хах-ха-ха-ха! — деп бирден боьледи тартувын.

Эм аьдемлер силкинип-силкинип, «шейк» бийип баслайдылар.

Сонъ шынты сандырак тартув, саьарли анъ!.. Анъ кенъ ашылган авызлардан оьтип, тоьгеректи янландырып яйылып кете береди. Тартувды эситкен картлар, курткалар, балалар шыдаялмай, турган ерлеринде бийип баслайдылар эм анъ шыккан уьйге, мундагы уьйкен бола берген тоьгерекке атыладылар. Кара костюмлар,

ак кобйлеклер кийген эркеклер, узын ак шыба кийген келин, джинс, каътеби фирмалы ыстанлары ман яс-явка, басларында туърли явлыклары ман эм тизлериннен тоьмен туьскен шыбалары ман хатын-кыскаякылылар, коьрпе боьркли, беллери бувылган узын капталлары ман картлар баьриси де, коьзлери шатлыкка толы болып, янларын сыгып турган бугавдан босандырмага шалыскандай, баьри куьшлерин салып, биювде кушынын куйдылар... Шатлыктынъ, куваныштынъ биюви бу экен!

Нурханнынъ коьз алдыннан елдей елпилдеп шабадылар ак атлар, онынъ касында Кемат олтырады, кыз сукланып карайды онынъ шашырап елпилдейтаган сары шашларына, коьп-коьмек шепкенине, эм кобызыннан сабарли анъды шыгара береди оьзи. Тап алдынгынша сондай таьшенкелерде колларына туърли туьсли байраklar, козы боьрклер ыслаган аьдемлер тиелгенлер. Мылтык атувлар эситиледилер, таьшенкелер бир-бирлерин кувгышлап баргандай, куванышлыкты оьстирип барадылар. Елден тез шабадылар юйрик атлар. Яс пан кыз, дуныяда болмаган наьсипке коьзлери толып, тоймай карайдылар бир-бирлерине. Нурхан, буьгуьн онынъ тойы, ол баьриннен алдыда болганы уьшин, дуныяда энъ наьсипли аьдем...

Сол шакта обыргус теректен ушып, канатларынынъ кагылувын да эситтирмегенлей, оьмири ондай куваныш болып та болмаган каралдыга йол алды. Суьйиништинъ, куваныштынъ куваты бийлеген каралдыдынъ уьстинде канатларын кенъ яйып, саркып ушкан обыргусты биревлери де абайламадылар...

Биревдинъ янын алмага аьзирленген обыргус болса, каралдыдынъ уьстинде айлана берди...

Дуныя оьмирли — сенинъ коьзлеринъде

Карт пенсияда эди. Эм аьдемлер онынъ картлыгыннан аьруьв картлык биревге де сагынмасынъ деп сайыган эдилер. Балалар оьскенлер аяк уьстине басканлар, атады сыйлайдылар Оьзи берк, аьдемлер арасында басы болганлыкты аьли де ушыртканы йок, оны тек уьйдегилери тувьл, а баьри калашылар оьрметлейдилер. Аьли уьйкен байрамлардынъ оьзлеринде ол каладынъ, областътинъ басшылары ман, сыйлы аьдемлери мен бирге трибунада турады, демонстрацияларда барувшыларды хошлайды. Онынъ несин айтасынъ?! Баьри картларга – карт! Абырайы болган уьйкен карт!

Сол юма эртесининъ эртенигинде Сепербий мен Сююмбийке кеш уяндылар. Сююмбийке байыннан бираз алдын коьзлерин ашкан болса да, йылы орыннан шыккысы келмей, ятты. Ол басын аста коьтерип, квартирадынъ ишинде не болады экен деп кулак салды да, тагы басын ястыкка тувьсирди. Эртениктинъ терезеден йигерли киргенине намысланса да, ол янтая берди. Кыскаяклы бир уьй болып турган кайынатасыннан уялатаган эди, ама аьли онынъ адымлары, шарыкларынынъ шыкырдавы эситилмеген себепли турмага асыкпады. Элбетте, ол карттынъ йобькирген яде оьзге кайдай ды сесин эситкен

болса, сол сабатлей тураяк эди. Эм ол эске туьнегуьнги кешликти туьсирип ятувын соза берди. Туьнегуьн олар, байы ман бирге, кыймасынынъ тувган куьнин белгилевлинде болдылар. Сююмбийке сес шыгармай тыныс алып, касында яткан байын коьзледи эм онынъ арык узун яклы бетин, йинъишке мыйыкларын кыймасынынъ кызыл шырай, кевдели эри мен тенълестирди эм тенъининъ байына коьзи кызды. Ол эм тебентели, эм эр кылыклы болып коьринди. Эркек туьнегуьнги кешликте аьр-бир соьзин маьнели айтып, оьзи куьлеп те билип, кажавдан да калмай, савлай конактардынъ эриклерин язды. Сююмбийкеди де ойынга шакурды, коллары ман берк кысты, кыскаяклы аьлиге дейим, тап аркасында ыз калдыргандай, онынъ колынынъ авырлыгын сезе турды. «Эркек сондай болмага керек», — деп ойланып ол тагы да байына карады. Сонъгы заманларда ол байынынъ кылыкларын яратпай баслаган эди. Онынъ енъилигин, тез оьпкели болувын, оьпкелесе, сабатлеп соьйлемевин, соьзинде бир ойда турмай, айткан затына каты болмавын кыскаяклы яратпады, болса да сол затларды байына билдирмеди. Билдирип те кайтип билдирсин, ол заманда урсыс шыгаяк, а ондай суьлы кайынатасы ман бир уьйде турганда, ондай затты этип болмайды. Алдын ол байынынъ сол кылыкларына эс эткен йок эди. Байынынъ ишпейтаганына, тентек тувыллыгына, аьдем мен келисип болатаганына разы эди. Байынынъ оьзге кемшиликлерин излемеди, артыклыгына сенмеди. А сонъгы заманларда айтылган яртиликлерди коьрди, ол аз деп, сонъгы йылда кыскаяклы онынъ кылыгында тагы бир затты — онынъ ялынышлы болып билуьвин сездиди. Бир сылтавсыз неге ялынышлы болмага керекликти ол коьтере де анъламады. Бу затлардынъ баьрисинде де кайдай ды бир кылыплык бар экенлигине кыскаяклы шекленмеди, эрте-кеш болса да сол кылыптынъ тыска шыгаягын саклады.

Залдан аьдемнинъ адымы эситилди, Сююмбийке уялганнан кызарып та кетти, тез огына турмага серпилди, тек кулак салганда юретаган кызы экенин анълап, тагы ятты. «Тоьх-тоьх, кайынатадан сонъ кайсы ногай келин турады экен? Тувра байталдай шардайып яткаман», — деп

ол озин-ози бетлеп, кулемсиреди, созылып эсинеди, яувды уьстиннен туьсирип, семирген ак этине карады: «Караш, яслай яйылганымга, оз-оззимди карамасам болмас», — деди ол семизлигин яратпай. Орыннан турып, керилип ян-ягына каранып, кайынатасын эске алды: «Озиньди эне кайтип караяксынъ? Эне кыймасым музыка ман шоршып гимнастикасын этеди, а мен музыкасыз балконга шыгып, зарядка этеалаяк тувылман, бир келиспеген абыттынъ озин этпеге тартынасынъ, карт коьрип олтырар деп, сескенип юресинъ. Кыймасымнынъ картлары авылда турадылар, оныкы эне тувра завк, элбетте, аэробика-маэробика ман каьр шегер, — деп ол кыймасын куьнлеп алды. — Ах, аьше не этеексинъ? Аьр ким де билгенинше яшайды. Бизге де бир куьн тувар», — дегендей ойлары ман халатын тавып уьстине кийди.

Сол вакытта Сепербийдинъ куьрсингени эситилди. Ол коьзлерин ашып:

— Заман нешев? — деп пишесиннен сорады.

— Билмеймен. Соьле Арувкыздан сорайым, — деп Сююмбийке йогардан байына карады.

Сепербий шырайын ашшы тыржайтып, ирге бетке бурылды.

«Неге уьйтип этеди экен-ав? — деп ойлап алды кыскаякы. — Белки, иши шыкканын коьрсеткиси келе болса, билмеймен. Яде биреви барма экен?» — деп, тек тез арадан сосы ойларын соьндирди.

— Арукыз, заман нешев болганын айташ! — ол кызы бетке бакырды.

— Онавга ярым кирген. Телевизордан «Будильниикти» коьрсетедилер, — деп яваплады ол.

— Онавга ярым дейсиньме? Аллам-ав сени, алжымага болаякты да! — деп кыскаякы коьп уйклап ятканына аьжейипсинди.

— Мг-мг, — деп бурыны ман мыртылдады Сепербий иргеден бурылмай.

Сююмбийке байынынъ бурылганын суьйип, тап суьйтип ойланганын байы сол саьатлей сезгендей этип, уьндемей байына карады. Ама онынъ телепатиясы ога етпеди, байы алдынгынша ята берди. Сол заманда ол,

ашувымды алайым дегендей болып, байынынъ касына олтырды эм онынъ басын ыслап оъзи бетке бурды.

— Не болган? Не зат керек? — деп саъспеклеп сорады байы.

— Кобзлеримге тувра этип караш, — деди пише.

— Хайырма? Не зат болган?

— Булай кара!

— Ма! — деп Сепербий батлатты кобзлерин, ишиндегин билдирмей.

— Аьрув, аьше, — деп Сююмбийке разы болмаса да байына, оны тынышына калдырып, пештен шыгып кетти.

«Неге уьйтип этеди экен? Белки, бир зат белгили болдыма экен? — деп юреги телезиди Сепербийдинъ. — Не болса да болсын. Эгер атам болмаган болса, оны ман бир уьйде яшамаган болсам, эрте де Бэллага кетер эдим», — деди ол оьзин тынышландырып коьзи алдына туьнегуьнги кешлик келди. Онда ол тек пишесининъ коьнъилине етеек уьшин олтырды, эгер онда аракы болмаган болса, сол кешлик онынъ уьшин азап шегуьвликке айланаяк эди. Ишките алданды, аьр куйылган рюмкады актарып, ол тасакарав ман йыйылганларды коьзлеп олтырды. А йыйылганлар: «Калай аьрув, калай завк бирге олтыратаганымыз!» — деп завкландылар. Пишелеринъ мен олтырып, кайтип оны завклыкка санамага боляк деп ол баьрисине сейир этти. Оьзининъ эси-дерти болса, каладынъ оьзге шетиндеги коьп шарлаклы уьйдинъ бир пешли квартирасында эди. Ярасык сынлы, ак шырайлы, моры шашлы кысаяклыдынъ суьлдери коьз алдыннан кетпеди. Ол олтырганлар ман соьйлеп, куьлеп эм ойнап, эс этетаганын коьрсетип турса да, сол суьлдер, Бэлладынъ пешли, туьрли туьсли яювлар ман ябылган онынъ кенъ орыны коьз алдыннан таймады. А аракы кыздырганда, кешликтен кашайым деген ойды ол ишинде тега-ран соьндирди. А кешликтинъ сонъында тамам кызган шагында пишесин суьйгенининъ аты ман шақырмага аз калды. «Бэ...» — дегени де бир болды, сол арада оьзининъ басына оьзи кан куяятканын анълап, тагы да бек эсиргенсиди, куьледи. Ол пишесиннен айырылып, Бэллага коьтере де кетпеге боляк эди. Бу заттан оны эки амал

токтатты. Бириншиси, ол энъ куышлиси — атасыннан коркувы. Экиншиси — кызына карады, бу амалдан ол оьтпеге де болаяк эди. Оьзининъ аьли де толы ясына келмеген, аьветине оьз аьли акында айтпаска, анълат-паска да болаяк эди. Анълатса не муьшкыл. Кызы окыган книгаларыннан, коьрген киноларыннан, аьдемлердинъ соьзлериннен уьйкенлер бир-бирлериннен неге айырылысатаганларын биледи. Онынъ алдында яваплы болмага енъил, неге десенъ баласы. А мине атадынъ алдында яваплыкты, кайгадер шалыссанъ да, туталаяк тувылсынъ. Ол сени тынълап та тынълаяк тувыл. Ога кайтакым тувьсиндир баскады суьемен деп, ол сени анълагысы да келмеек. Кайдай анълав! Туьсиндиремен деп авызынъды да ашалаяк тувылсынъ. Уьйленгеннен сонъ — яша, бала таптырганнан сонъ — ата борышынъды толтыр! Атасынынъ ойы эне сондай экенин, ол соьйлемесе де, биледи. Сонынъ уьшин баска кыскаяклыга ымтылатаганы акында отягасында соьз шыкпага ярамайтаганын Сепербий бек аьруув анълайды. А пишесиннен ол коркпайды. Бир-эки урсыс пан айырылмага болаягын билди. Тек атасы... Атасынынъ сусы онынъ алдында намысланганы...

«Энтте сак болып турмага керек», — деди Сепербий, пишеси уьйтип соьйлеген болса да, бир зат та сезбейтаганына сенип.

Ол орыннан турып, терезединъ касына келди эм сыжка коьзлерин каратты. Коьгилдим коьк таза эди. Куьзги тереклердинъ япыраклары саргайганлар. Эм Сепербий кунысувлы карап, туьнегуьнги йьйылыста айландырылган пластинкадагы йьрды эсине алып оны бурныннан алдырып йьрлады. Ол, анъларды ийги аькетип болмаса да, неге болса да йьрламага айлак суьетаган эди. Боьтен де бьйыл юреги сезимлерге толганы уьшин...

Миллион, миллион, миллион алых роз,
Из окна, из окна, из окна видел ты.
Кто влюблён, кто влюблён, кто влюблён и всерьёз,
Свою жизнь для тебя превратит в цветы.

Кевдесин анъга келисли майыстыра берип, давазын сосы йьрды йьрлайтаган Алла Пугачевадыкына усатпага шалысып, эжувди артлы-артыннан кайтаралап йьрлады.

Сол эжуув мен ол кийинди, сонъ залга барды, онда телевизор карап олтырган кызынынъ артына барып, йырлавын коймады. А телевизордан баска йыр эситиледи. Арукыз, тогызыншы класста окыган кызы, басын бурып йылынып атасына карады, тек атасы токтамай, кевдеси мен шайкала берип, йырдынъ соьзлерин айтты.

— Папа! — деп шыдалмады кызы. — Давазынъ коьтере йок та. Тагы да кайтип йырламага боляяк?

Сепербий йырлаганын токтатып, кенем де анъ кебинде:

— Кызым, юрегим йырлайды, — деди.

— Хайырым? Юрегинъ неге йырламага керек экен? Сосы сени мен кырлы коьрмеймен, туьнегуьн биревге коьз аттынъ бугай? — деп казанпештен басын шыгарып, айтканына каптырылды Сююмбийке.

— Туьнегуьн эне коьз аткандайларды бардай этинъ, — деди мисетсинмей Сепербий.

— Караш ога! Сен кайдайларга коьз атады экенсинъ? — деп янып кетти пишеси.

— Неге каныктынъыз сосы мага?.. Биринши кеременим йырлаганымды эситетагандай болдынъыз?!

— Акай урысар сени... Бир де болмаса, сонынъ уьшин давазынъды тоьмен этсенъ де боляяк эди, — деди Арукыз, сонъ карт атасы яшаган пеш бетке карап: — Буьгуьн не коьп уйклайды, — деп оьзи-оьзиннен сорады.

Атасы акында эситкен Сепербий, коьтере де тынды эм аякларынынъ ушларына басып, ювынув боьлмеге кирди. Тек тез арадан оннан да онынъ йырлаган сеси эситилди. Сепербий биялага карана берип, бетининъ аьр муьшесин сыйпады, сакалын уйкалап, оьскенин сезди, кетеринмеге токтасты. Йырды токтатып, оьзининъ калай азганына сейирсинди эм аьр замандагынша биялага сосы каравында да оьзи-оьзиннен: «Ярасыкпанма, ярасык тувылманма?» — деп сорады эм явап излемеге кыйналмай: «Булай, орта сыпат», — деди. — Бэллага ярайтаган болсам, айлак аьруьв!» — деп косты эм асыкпай кетеринди. Ийисли сув буьркип, тагы оьзине тешкеруьвли карады: «Бэллага тел сокпага керек, сагынган болартага, аьруьвим, — деди йылмайып, сонъ коркынышлы ой келди. — Биревди

тавып олтырар да, Алла сакласын», — деп сонъгы кере биялага каранып, залга кайтты.

— Меним коьнъилимди бузсанъыз эне онъып каласыз, — деди ол ортак этип, я анасына, я кызына каратылып айтылганын анълатпай.

Сонъ радиодынъ туткысын бурып, соьйлетти.

— Внимание, в эфире воскресная музыкальная программа: «Салам алейкум!» — деп радиодан диктордынъ давазы шыкты, артыннан Кавказ халклардынъ шалт музыкасы занъгырады.

Сепербий, турган еринде шыдалмай, анъга келистирип, аякларын ойнатты. Арукыз яратпавлы карамы ман радиого, оннан сонъ атасына коьз атты, коьзлери мен карт атасынынъ эсигине коьрсетти:

— Папа, аз эттага, акайды уянтасынъ да! — деди.

— Коркпа, ол кайзаманнан бери аяк уьстинде, терезесининъ туьбинде торгайларына ем куя болар. Оларсыз онынъ яны тыныш табама?.. — деп яваплап Сепербий музыкады токтатпады.

— Аьше, мага телевизор каратпайсынъ. Экеви де соьйлеп, бир зат та анъламайман.

— Не аьруьв зат бар сонда? Караш, сапатактай уьйкен эркеклердинъ озлери тап мыйлары катпаган балалардай этип коьрсетуьвлерин?

— Сага ярамайды, а мен карагым келеди, — дейди кыз.

Сююмбийке кухнядан шыгып, колларын туткышы ман суьртип:

— Кызалак, атанъ сага туврасын айтады. Биразга болса да сол телевизордан тайсанъ, коьзлеринъди коьтере аьлек эттинъ де, — деди тынышсызланып.

Сонъгы заманларда кызы атасына тил кайтарып, онынъ айтканына кулак аспай, коьрсететаган эди. Сепербий сол затка хайтери калса да, тек алдынгынша бала тербиялав — ол пишесининъ куллыгы деп, бек те кириспеди. Бобтен де атасы болган себепли ол уьйде давазын артык эситтирмейтаган эди. Оьзин ие деп коьрсетпеге амалы йок эди эм кириспеге уьйкен аваслыгы да болмады. Аьли пишеси онынъ ягы болып шыкканы ога ярады

эм ол сол сылтав ман кызы ман соьйлеспеге токтасты. Айтаман-айтаман деген сайын мен онынъ атасы боламан, ол мени мен уьйтип неге соьйлемеге керек экен деп акыл уьйретпеге асыкты.

— Телевизорга тек бир коьзлеринъ биткен болсалар экен! Кайдан билейим, мине басында да акылдынъ орнына телевизионный программа турады. Яшавда болаатаган затларга да тап телевизорда коьрген затлары ман тенълестируувли карайды. Оьзининъ акылы йок...

— Папа, не этеексинъ, сондай меним бактым, — деп Арукыз ойнаклы даваз бан оны боьлди. — Йырманшы оьмирдинъ сонъы. Савлай меним тенълеримде тербиялав эне сондай...

Сепербий кызынынъ суьйтип соьйлейтаганына ашувлы болып калса да, ога айтпага явап табалмай, тешкеруувли карады:

— Сосы сенинъ бир йолдасынъ да йогым?.. Эртениктен кешке дейим уьйде олтырасынъ. Яс аьдемлер театрга, бир якларга экскурсияларга барадылар, бир де болмаса каралдыда йолдасынъ болмага керекти

Суюмбийке, оны эситип, куьйгелеклеп шыкты казанпештен:

— Йок, Алла сакласын! Тек каралды тувыл! Бизим каралдыда сондай шаялар яшайдылар, Алла сакласын. Оьзимнинъ коьзлерим мен коьргемен олардынъ туьтин ишип юргенлерин.

Сепербий эситкен затларына завкланганнан эне аяларын бир-бирисине кагып алды:

— Аьдетли миллет кызларга не болган, ярабий! — деди кызына энъкее берип эм ябык эсик бетке басы ман шайкап. — Мени атам авызымда папирос пан коьргенде, коьним сыдырылгышай, таяк пан тоьбелеген эди. Авызымга эригип, туьтин салсам, сол затты аьли де эске аламан. А сиз кызларсыз да!..

«Ал, туьтин ишсе де, не айтаяксынъ кыз балага? Тоьбелемеге де колынъ коьтерилеек тувыл», — деп ойланды Сепербий ишиннен.

Аман да Арукыз атасынынъ союзлерин эситип, турагалды.

— Папа, мен туьтин ишип коьргенсинъме? Соьзинъди мага тийдирип неге айтасынъ?

— А йолдасларынъ! Олар — сеникилер де? — деди куьлемсиреп Сепербий.

Арукыз авызын коьптирип, оьпкеледи эм баска якка басын бурып, орынына олтырды.

Соьзди баслаган Сююмбийке кулыгын бардырмага казанпешке кеткен эди, аман да шыдалмай тагы да кайтты:

— Бизим каралдыда онынъ йолдаслары йок эм, болганын да суьймеймен, — деди ол эм басы ман кайынатасы яшаган пешке коьрсетип: — Атамызга да айткаман, эгер олар ман коьрсе, кувсын деп бетсизлерди, кызалактынъ касына ювымасынлар.

Арукыз кылыйыннан анасына шекли болып карады эм бетлеп айтты:

— Сенинъ шпион болганынъ азым? Эндиги акайды да оьзинънинъ шпион ислеринъе карыстырасынъ, солма?

— Сосы сен ананъ ман кайтип соьйлейсинъ?! Неге мен шпион боламан? — деп ашувланды анасы.

— Школага бараман — сен артымнан барасынъ, кинога бараман — сен тагы да анъылып келесинъ. Эндиги акайдынъ да мени анъылып юргенин суьесинъме? Мени мен вечерлерге юрер. Сага кереги солма? Уьшинин айтсам, акай мени каралдыдагы кызлар ман коьреди, соьлеге дейим бир зат та айтканы йок. Билгей эдинъиз онынъ не зат эткенин? Коьтере де завк зат! Туьтин ишетаган Элладан сигарет ишпеге тилеген, а кыз уялганнан кайда киреегин билмей, кашып кеткен эм бир паьшке «Мальборо» сигаретти шонъкырга таслап койган.

Сепербий сонъгы соьзлерге коьтере де сейирсинип, сызгырып та алды.

— Аьлемет! Караш, сен, меним кызым сигаретлердинъ атларын да биледи экен. Токта, сен оьзинъ ясыртыннан тартпайсынъма?! — деп ол куьлеп йиберди.

Арукыз айтканды яратпай, басын туьзетип салды.

— Папа, мен сага айттым да! Мен алдап соьйлеп билмеймен!

Сююмбийке болса, басы ман кайынатасы, турган пешке коьрсетип, давазын тоьмен эткенсип, эсите берсин дегендей:

— А сен мага ол ийги тербиялавышы деп анълатпага шалысасынъ. Кызлардан сигарет сораганын кайтип анъламага болаяк экен? — деди де, басын шайкап тагы да кухняга кетти, оннан соравлы давазы шыкты. — Ога сигарет неге керек болган экен? Туьтин ишип уьйренеек болама? Куры сол зат етиспей туры!

Анасы аькисиннен анълаганды атасы тувра анълап айтар деп Арукыз Сепербийге сенимли карады, тек ол уьндемей, бир зат та айталмайман деп, колларын яйганда, атасынынъ уьндемегенине селекелеп, басын шайкап, анасына оьзи туьсиндирмеге шалысты:

— Мама, ол кажавлап айткантта! Соны да анъламайсынъма? Эндиги Элла акайды коьрсе, каталап кашады. Касына бармага уялады.

— Эне сен коьтере затты да анълайсынъ, а сени тапкан ана-аьвмедий — бир зат та анъламайды, калай акыллысынъ!

Элбетте, Сююмбийке кызы айтканды эситкенлей анълаган болса да, оьзи кайынатасына тийдирип соьйлейтаган акылы ман бу йол да, ол эситсин деп, каптырылып айтты. Сол кылыкка ол кайынатасынынъ оьзиннен уьйренген эди. Карт та бир затты терениннен анълатаяк болса, ногай аьдетше туврадан-тувра келин мен соьйлемей, улына яде кызына каратып айтаягын айтты.

Сююмбийке шынъ аякларга шай куйып, оьтпек, пыслак кесип столга тизди. Эртенги асларын аьел савлайы бирге йыйылып, стол янына олтырып ишетаган эдилер. Уьйдинъ уьйкени Атай ортада олтырады. Онынъ уьйкен кызыл шешекейли шынъ аягы, шоьмишли агаш касыгы бар эди. Калганлардынъ ас ишетаган савытлары авысатаган болса да, Атайдыкы авыспады, сондай шартты ол оьзи коьптен бербетин салган эди. Шай ишкенлеринде, оннан калганлары соьз айтып авызларын ашпадылар, а ол болса, онъ ягында олтырган улына каратып, савлай аьелге, улынынъ оьзине айтылаяк затларды айтты. Ол асын ишип кутылмай, столдан бирев де турмады. Сююм-

бийке мен Сепербий эртеник эм кешки асларын уйде иштилер, а уйледе куллыкларындагы столоваяларында тамакландылар. Арукыз да школада ас ишти. Тек карт уйле асын уйде ютынды. Сююмбийке аваслыгы болмаса да, асты заманында эм даьмли этип калдыратаган эди. Авас болмайтаганы белгили, кайынатасы кайгадер ювык болып саналса да, ога юреги артык батпады.

— Арукыз, бар, атамызды аска шақырсань,— деди Сююмбийке столды ярастырып болып.

— Аьр заманда да суйтитп. Телевизорды тынышынъа бир каратпаслар,— деп ол, кутыкка карамын битилте берип, турмага асыкпады.

— Олтыр, эриншек, мен озим шақырарман,— деп атасы, ызаланып турайткан кызын олтыртты эм озге боьлмеге адымлады, тек онынъ эсигин ашканлай, адалап артына бурылды. — Атамыз йокты да?!.. Кайда ды, аьше? Кайда экен навь?!

Сююмбийке байынынъ касына ювыклап:

— Тылквадай, аьдемше соьйлеалмай, сосы сага не болды? — деп ол пешке кирип карады. — Уьшинимен де, аьлемет экен, кайда йок болмага болаяк ты? Тагы да бир фокус коьрсетеек, болам?— деп сейирсинип, оннан аз сейирсинмеген байына карады.

Карт машинады тоьстинъ бийикленип турган еринде токтатты. Ишиннен шыккан сонъ, машинады тоьгерек айланып карады, кызыл сырын сыйпады, басындагы боьржин туьзетти де, йолянындагы данъыл ман адымлады. Сабаклы ызан бойлап барды, балакларына оьлен-шоьптинъ ябысувына да карамай, ярбаска шыкканында токталды. Тоьменде орынласкан авьл коьз алдына суьвретленип келди. Ол бирден кутланып кетип, авады терен алды, ама тынысы етпей, коьзлефи тоймай тоьгерекке карады. Яйьылган авьлдынъ узын бойына, окадай кыйылып, коьк туьсли сув агады. Сувдынъ аьргы ягында калын агашлык алтын туьсли болып шагьлысады, онынъ да аьргы ягында куба туьсли кьрлар бийикленип турадылар. Карттынъ карамы ак телетин мен шифер ябылган

уыйлердинъ арасында айланды. Ол олардынъ иелерин билеек болады. Ол карамын шарлаклы меканларда да токтатып, кызыксынувын козгады. Тобъ беттеги уыйлерди козлеп шыккан сонъ онынъ карамы кызыл черепица ябылган, баскаларга коъфе, маштак меканда токталды. Ол шоънъкейип, ерден кепкен оьленди юкып алды, оны колында бираз айландырып, тислерин мен капты. Савлай турган-турмысы ман, коьнъили мен, дерти мен ол сол черепица ябылган уый турган юртка тартылды. Аьвелги куьнлеринде болган затлар юрегине якынлап келдилер. Мине ол оьзининъ балалыгын коьрди: каралдыда яланъбаяк, яланъбас, шатасына, ат этип, шыбыкты салып шапканы коьз алдына келди. Ол шанъ коьтерип, бакъырып, атын айдап, арымай-талмай саьатлеп каралдыда айланады. А каралдыдынъ бир муьйисинде куралган какъырады мутып болама? Мунда отягадынъ алдында кара шыба кийген ясыл явлык байлаган анасы шоънъкейип, оьтпек писируьвдинъ каьрин шегеди. Ол силекейин шыбырттып, шаба береди, тек каралдыдан кетпейди, оьтпекти саклайды. Оьтпектинъ даьмли ийиси савлай каралдыды бийлеген... Эм аьли де карт ян-ягына каранып, ийискиленеди, бурынына сол аьлет, сагынувлы ийис соьле де сокты. «Ким болса да бирев оьтпек салады», – деп ойлады ол, ювыкта орынласкан уыйлерди коьзлеп. Каралдыдынъ бирисинде туттин бувдакланган ожакты коьрп: «Эште, ийис эне соннан келеди?» – деп ойына явап тапты... Эм баягы бала шагыннан коьринис коьз алдына келди. Ол отягадынъ касында шыдамсыз каргып-шоршып турады. Анасы темир кыскыш пан кызувдынъ ишиннен бир-бирине ябылган табаларды шыгарады. Иссилигине де карамай, анадынъ коллары йогарыдагы табады алып булактырадылар. Оьтпектинъ бувы булытланып коьтериледи, иссилик пен анадынъ юзин ялайды, ол басын артка таслап, суьйинип улына карайды. Бала коьтере де аьрзекерсип, анасыннынъ касында каргыь береди. Анасы оьтпектинъ бувы яйылып кеткенде, оны бир аясыннан баскасына аявлы салып суьвтады.

Бала ытпекти ийискилейди, колун шыдамсыз созып, ога тиеди. Эм сол сабатлей бармакларын силкишлеп: «Ай-ай!» – деп бакырады. Анасы соны кофри куьлейди эм ытпектинъ шетиннен бир кесекти сындырып, баласына береди. Ол эндиги иссиликке де карамай, ытпекти алады, турган еринде шоршый берип, ытпек кесегин аясыннан аясына салып, уфри сувытады. Сонъ зыяпети бираз сувыганда, шыбыгы ман атланып, колундагы ытпеге мен каралдыдан орамга шавып кетеди... Бала кетеди, а карттынъ коьз алдыннан отягадынъ касында олтырган анасы таймайды, ытпек ийиси де бурнына согады... Суйтип карт бир кесек заман олтырады. Савлай коьнбили мен эстеликлерге коьмилип, кызыл шереница ябылган уйге карайды. Сонъ ол турады, йолда турган кызыл машинага басын бурады. Эстеликлер де, ытпектинъ ийиси де йогаладылар. Юреги овкнишли сызлайды. «Кайда экен сол заман? Коьтере де болмагандай коьринеди. Кайтпаска кеткен, дуьмп болган», – деп ол ак аяларын бир-бирине уйкалап, машина бетке йигерли адымлайды.

Аталарынынъ пеши бос эди. Ашык болып туратаган кишкей терезединъ оьзи ябык.

– Арукыз, акай сенинъ пешинъде болса ша?– деп Сююмбийке кызыннан сорайды.

Арукыз алдынгынша телевизордан коьзлерин айырмай:

– Йок! Ол онда кирмейтаган. Ол оьзининъ пешинде эди. Мен билип, эртениктен бербетин ол оннан шыкпаган, – дейди ол, атасы ман анасынынъ кыпынълаганларын абайламай.

– Аьше, кала? Оьзинде ол йок, ушканым?!– дейди аьжейипсинип Сююмбийке.

– Аьше, мен билмеймен, – дейди Арукыз.

Сепербий кызына ашувлы карап:

– Экранга эне ябыскасынъ, караш сен ога! – деп урысып тыскы эсикке асыгады. – Ваннийга кирген болса, барып карайым, – деп ваннийдан карап шыгады. – Онда

да йок. Тыскы эсик те ишиннен киртленген, ашкыш та киртте турады.

— Акай ушинимен де йок болганым? — деп Арукыз завкланып туруп пешине барып карайды. — Кайда кеткен экен? Ол аьлемет экен?! — деп атасы ман анасына кувнаклы карайды.

— Белки, орындык астына ясырынган болса ша? — деди Сююмбийке, кажавлап айткандай болып.

— Боляк-болмаяк затларды коьп соьйлеме де, авызынъды тый! Карт аьдем акында кайтип соьйлейсинъ? — деп Сепербий ашувлы болды пишесине эм тоьгерек ягына каранды, карамы телевизорга барып туьгилди. — Сосы бирев адавыс кутыкты токтатынъызтагы!

Пишеси телевизордынъ телин тартып шыгарды.

— Коьгере бас састы. Эртень мен ол уьйден кайтип кетпеге боляк экен? Эсик иштен киртли де? Белки, онынъ артыннан эсикти сен япкан болсанъ ша? — деп кызына соравлы карады.

— Олар экеви кайзаман да бир тил болатанлар, аьдемлердинъ басларын айландырсалар онъып каладылар, — деди Сююмбийке байынынъ соьзин йоьплеп.

— Папа! Эм мама! Мен сизге аьдем тили мен айтаман: мен де сиздей болып, буьгуьн акайды коьргеним йок! — деди кыз куьйгелеклеп, эртениктен бери атасы ман анасынынъ ога ьйнанмавларына сейири де калып, ашуву да коьгалып.

— Аьше, ол заманда кайда ды ол? — деди Сепербий.

— Мен де сизден сол затты сораяк боламан, — деди Арукыз.

Баьриси де балконга шыгып, каралдыга коьз аттылар, тек онда ол коьринмедди. Балконнан кайтып, баьриси де ойлы болып, диванда олтырдылар. Пешти тыныклык бийлеп алган. Уьндемей турадылар, ойланадылар, тек биревдинъ де басына маьнели ой келмейди.

— Сен туьнегуьн нешезде келгенсинъ? — деп соравды кызына каратып, тыныклыкты Сююмбийке бузады.

Арукыз саьспеклеп кетеди:

— Тоьгыз саьатте, — дейди анасына тартынып карап.

— Акайынъ кайда эди? — деп артыннан калмады анасы.

— Уйклайтаган болар эди, — деди Арукыз.

— Акай уйттип эрте ятпайтаган, — деди шырайы бузылып Сююмбийке.

— Аьше... Мен он бирге ярым юрип келгемен. Акай яткан пештинь эсиги ашык эди, мен оны кынгырайттым да яттым, — деп туврасын айтты кыз.

Тек айтпаган да болгай эди, анасы завкланып байына карап:

— Он бирге ярым кирип дейди эситесиньме? — деди.

— Белки, ясы бар болар, свиданьеге барган болар? — деди Сепербий. Арукыз атасы айтканнан кызарды эм уялганнан озининь пешине кетти.

— Кайтип тилинь бурьлады тувган кызынь акында суйтип сойлемеге? — деп бетледи байын Сююмбийке.

— Аьше, озинь сол затты эситкинь келеди де. Сонынь уьшин язык баладынь канын озмири ишесинь.

— Менме? — деп сейирсинеди Сююмбийке.

— Аьше, сен! — деди тувра ишесининь коьзлерине карап Сепербий.

— Бет йок сенде! — деди ишеси.

— Папа туврасын айтады, — деп бакырды пешиннен Арукыз.

— Караш оларга! Мага коьтере затты да авдарганларын! — деп урсысаяк болды Сююмбийке.

Тек оны Сепербий токтатты:

— Кой соны. Атамыз акында ойланаяк. Эгер ол туьнегуйн кеште йойылган болса?.. — деп ишиннен эсаплап алып, соьзин бардырды. — Биз тойдан он экиде келдик. Келгенимизде онынь эсигине ювымадык...

— Ювымадык! — деп байынынь соьзин йоьпледи Сююмбийке.

— Ювымадык! — деп кайтаралап токталды Сепербий.

— Аьдем оьлип кетсе де, билеек тувыл экенсинь, ярабий! — деди Сююмбийке.

— Навы кайтип соьйлейди-ав атам акында?! — деп ашувлы карап бакырды Сепербий эм тагы да эсин йыймага шалысты. — Мен сав куьн уйде йогым, а сен ша? Сен оны куьндиз коьрмединьме?

— Менме? Мен де йогым. Оьзинь билесинь, куьн бойы куллыктаман да... Тек токта, — деп Сююмбийке

ягына аясын салды. — Туьнегуьн салынган аслар аякларда тийилмей турадылар да. Уьйтип болса, ол уьйледе де йок эди. Арукыз, туьнегуьн сен акайынъды куьндиз коьргенсинъме?

— Йок, — деди Арукыз эм сол сабатлей обзининъ ойын айтты. — Эгер ол Фаризат аларга барган болса ша?..

— Кайынсинълимге бараяк болса, ол эртерек билдиретаган. Абулай ол, ахырзаман айланса да, оларда коньп калмаяк, — деди Сююмбийке, байынынъ карындасын суьймевин билдирип.

Сепербий пишесининъ айтканын дурыс коьрди. Аталары киев мен артык айкаспаган себепли оларда озь эрки мен коньп калмаяк. Квартирады тагы уьнсизлик бийлеп алды. Баьриси де картка не болмага болаягы акында ойладылар. Яман ойлар да келдилер, тек оларды аьр кайсысы да эситтирип айтпага тартынды. Акайымга бир зат болмаган болса, уьйтип этпес эди деген ойдан Арукыздынъ юреги шымтылды, ишиндегин айтпады, атаанасынынъ соьзин саклады. Сепербий турып, уьйдинъ ишинде кезинди:

— Кенем де тел согып карайым карындасымга, — деп ол телефонга барып, трубкады коьтерип, номерлерди алды. — Фаризат? — деп сорады.

— Аьше, — деп яваплады телдинъ аргы ягында карындасы.

— Мен — Сепербий.

— Бек аьруьв, эситип турыман. Куьн яхшы болсын!

— Аьше, куьн яхшы болсын! Эситесинъме, атамыз сизде тувыллым?

— Йок.

— Кайда экен?

— Мен кайдан билейим? — деп сейирсинди карындасы.

— Неге билмейсинъ?

— Кайтип неге? Ол сиз бен яшайды да. Сен билмеге керексинъ.

— Мен билмеге керекпен, мен билмеге керекпен! — деп эркеледи Сепербий.

— Не болган ды сага, басынъ авырыйым?!

— Бир зат та болган йок. Атамыз кайда экенин билмеймен! Туьнегуьн ол сизди йокламадыма?

— Билмеймен, кирген болса да, — деди селекелеп Фаризат.

— Мен сеннен ушинимен де сорайман.

— А мен сага ушинимен де яваплайман. Биз туьнегуьн сав куьн уйде болган йокпыз. Онсыз да куллыгымыз шаштан коьп.

— Куллыгынъыз коьп?! — деп эркеледи Сепербий. — Мен акамыз акында сорайман! — деп трубкады таслады. — Тек баслары кайгы. Огырсызлар!

— Аьше, оларда да йогым? — дейди Сююмбийке бираз заман озганнан сонъ.

— Оьзинъ эситтинъ де — дейди ашувы кетпей Сепербий.

— Орамда кезинетаган болса ша?! — деп басына келген ойды айтады Сююмбийке, тек сол сабатлей оьзин туьзетеди. — Уйде конмаган болса, туьнегуьннен бербетин орамда юрмес.

— Аьше, бир зат болган. Уйде ол конган йок, — дейди кайгылы коьнъили мен Сепербий.

Арукыз басын ыслап, сылкылдап йылайды:

— Атайга бир зат болган болса, кайтеекпиз мама-ав? — дел коьзясларын суьртеди.

Сююмбийке кызынынъ йылаганын яратпай:

— Шыдамлы болынъыз. Эгер бир зат болган болса, билдирер эдилер, орамымызда оны коьтереси таныйды. Барып сорастырсанъыз колай эди. Белки, бирев коьрген болар.

Сепербий, ойына бир зат келмей, кезинеди. Раскан-расканнан: «Атамды коьрмединъызбе, йойылган деп кайтип сораек экенсинъ?!» — деп пишесининъ соьзине ашувланады. Тек бир зат та айтпайды. «Буьгуьн Бэллады да йокламага керек эди», — деп ойлайды, сол затка атасын излев орав этеегине кайгырады. Атасы акында ойламай, кенетен кыскаяклы акында ой келуьви ушин оьзине макул болмады. Эм атасы ман бир зат болып, бир ерде йыгылып калган болса деп юреги шынтылай да кыйналады. «Тек сол зат тувыл!» — деп ишиннен тилейди.

Карт каладынъ орамларында, паркта кезинме-
 ге суетаган эди. Ол суйтип юрүви мен бос заманын
 аткарады, соны ман биргесине кетип барган йы-
 ларын, аввелги яшавын эскереди. А эсине алгандай
 затлар аз тувыллар. Кайтип те болсын ол алтыншы
 классты кутылганында, кыйынлыктынъ кыставы
 ман он дофрт ясында куллыкка согылды: мал бакты,
 сонъ колхозда куллыкларын этти, трактор юргис-
 тип уйфенди; яшады, яшавы ушин шалысты; а
 эне уйленгени де бир болды, тап коьктен туьскен
 таьжелдей, сенъкилдетип кавга да шыкты; кавгага
 кетти, онда танк юргистти, аьжелдинъ тувра
 коьзине карап, авырды да, туьрли кыйынлыкларды
 да тоьзди; кайтып баягы колхозында аьрекетледи,
 бас дегенде оны мастерскойга басыы этип салдылар,
 сонъ колхоз председатели этип те айырдылар; оннан
 областьке шақырдылар, авыл хозяйство басшылы-
 гында иследи; куллык этуьви мен биргесине билимин
 оьстируьв мен каьр шекти; институтын кутыл-
 ганда, басшылыктынъ уйкени этип салдылар;
 соны йылларда облисполком тамадасынынъ орын
 басары болып куллык этти. Яшавдынъ аьруьвин де,
 яманын да коьрди, а коьбинше болса аьруьвин... Эне
 сол йыллар пенсионер карттынъ коьз алдына келе
 турдылар. Ботьтен де бек сонъы йыллары эсине йыйы
 туьстилер. Куллыгы тоьгыз саьат эртеникте басла-
 натаган болып саналса да, иси коьпке эрте келуьвди
 талаплады. Иши куьннинъ кашан кутылувын
 коьтере де белгилеп болмады. Ботьтен де кыр куллы-
 кларынынъ кайнаган шакларында туьн ортасына
 дейим де каьрлерин таьвесеалмай юрди. Сонынъ
 арасында районларда командировкаларда юмалап
 айланды, айлап семинарда юрди, Москвадынъ мини-
 стерстволарын йоклады, суйтип уйден эсе де туьзде
 болувы артык болып, аьрекетликке коьмилип яшады.
 Белсинликке, маьнеликке топна-толы куьнлери тез
 кеткен болып коьриндилер, сагынышы болдылар.
 Заман озган сайын сол куьнлер, тап эртегидегиндей
 болып, болганга да болмаганга да усадылар. Карт сол

кайнавлы шагына эси-дерти мен тартылып юрди: биревин тынчлайды, баскасына буйырык береди, ушшинишин алдына сорауларын салады. Справкалар, билдирүүвлөр, отчетлар, планлар... Савлай область онын кабинетине сыйгандай болып коьринди. Тап бирге тувгандай, ога биткендей болып, онын ойлары да, мырадлары да сосы кабинет пен байланыслы эдилер. Таныс, коьнчили яраткан ясыл кумаш пан ябылган кенч столы... Сыдыраланып тизилген креслолар – каерде ким олтыратаганын ол ятыннан билген... А туьрли туьсли телефонлар – олар кайда да яшавынын бир кесегиндей ким кайзаман тел согаягын, кайдай даваз кимдики экенин айтпай туьрып билип, тел согушы авызын ашар-ашпас не айтаягын эртерек сезген. Карандашлар, каьлемлер туратаган кутык, папкалары, уьндириктеги-ярданшы кнгалары... Яшавыннан коьз алдына коьринислер келип, кыдыратаган эди ол орам бойлап. Ойларынан да, кезингеннен арып, уьйге кайтпага аяклары тартып-салар, сол саьатлей коьринислер йогалып, соьлеги яшавынын айкыкатлыгын сезеди. Эм сол заманда: «Болганма экен сол затлар яшавымда? Белки, тек туьстей энген болар?» – деп оьзи-оьзиннен сораиды. Соравына кужьрланады. «Кайтип болган йок экен? Ондай сорап да аьдемнин басына калай келеди?! Алжы, яшавда коьпти коьрген коьк шоьлмек!» – деп оьзи-оьзине шамгалаанады, куьлемсиреп алады эм каладын баьри шетиннен де эректен коьринетаган коьп шарлаклы меканнын турмысына карамын таслайды эм ушшини шарлактагы терезелерди коьзлейди. Яны сонда тартылады, тап сонда наьсиби калгандай...

«Уьшинимен де кайда ол йок болмага керек?» – деп Сююмбийке ойланса да, юреги телезимеди, карт бир казага ушыраган деген ой келсе де, яны айлак кыйналмады. Кайтарасына басына оьзге ойлар да келдилер: эгер карт бир казага ушыраган болса, сол зат пан бирге шыгаяк

аьрекетлер, оьмираллады кайтип этеегин, кайдай кийим уьстине киеегин, аьдемлерге аслар асаягын ойлады. Аман да сол ойларын байына билдирмеске каьрлеп, юзине муньшылык эндирди:

— Кайда йок болган экен? Булай ойлап карасань, оннан неди де сакламага болаяк. Эсиньдеме, ана ишкиши Алимнинь улын бизге аькелип баслаганын? — деп яныпланып соьйлемеге шалысты.

— Бизге уьйге?! — деп кайтарып бетледи Сепербий. — Мутпа, муна квартира атамдыкы экенин, оьзининь шерети мен алган, — деди ол катырып.

— Кайтесинь ия? Аьр-бир соьзге каптырылып? — деди пишеси тил кайтарып.

Сосы зат бойынша оьз ойын юрегинде саклап турган Арукыз соьле уьйкенлердинь соьзине киристи:

— Мама, Алим ишкиши болса да, онынь улы Русланчик аьруьв бала. Акай аятаган эди сол языкты. А сен балады суьймединь. Сен унамаганнан сонь, акай Русланчикти самолет ясайтаган кружокка аькетти, сонь интернатка да оны оьзи орынластырды, — деди коьзясларын суьртип болып.

Сююмбийкединь шырайы сусланды, ол кызына йогардан карады, бир зат айтаяк та болар эди, тек баладынь уванып турганын коьрип, тагы ога тиймеге болмады эм шамгалмай:

— Билемен, сенсиз де билемен. Сосы сен ананьды неге уьйретип калгасын? — деди.

Сепербий уьндемей пишесине тешкеруьвли карады. «Белки, мунавы атамга бир зат эткен болса ша?» — деп ойланды. Пишеси атасы акында яман зат айтпаса да, а ишиннен кайынатасын суьймевин байы бек аьруьв билетаган эди. Тек билгеннен не пайда, байы пишесин шуьшлеп, каптырылгандай зат табалмады. Неге десень Сююмбийке ишиндегин бек ясырып билетаган эди. А Руслан дейтаган бала ман болган затгы Сепербий эсинде аьруьв саклаган. Баладынь уьйинде кыйналып яшайтаганы, куьн коьрмейтаганы савлай тоьгерекке белгили эди. Кишкой классларга юрген бала школага йьртык кийим мен аз кере тувыл тоьбеленип барганын аьдемлер коьр-

дилер. А атасы болса, эртениктен кешке дейим базар айланып ишип юрди, уйге келсе, уйдегилерининъ канларын ишти. Сол затларды коьрген Сепербийдинъ атасы балады уйге аькелип ога ас иширди, дерислерин эттирди, Бас-коьз болды. Атасы ман соьйледи. Балады оьзи кийиндирди. Бала да ога телинди. Оьзи артыннан юрди. Тек эне бала карттынъ келини мен расканнан сонъ, уйге кел-меге суьймеди, тартынды. Сююмбийке бир зат та айтпаган болса да, онынъ туьйилген кабакларыннан баьри затты аньламага боляк эди. Бала сол затты, элбетте, сезбей болмады. Анасынынъ сол каравын кызы да сезген. «Сонынъ уьшин онынъ соьле суьйтип соьйлейтаганы», – деп ойланды Сепербий.

Пишесине тешкеруьвли карады, тек бир зат та айтпады. Не маьне ол соьзден деп ойланды. Эгер ол айыпланып кеткен болса, кайда бармага боляк экен? Явап таппады. Атасы акында бир зат та билмеви уьшин оькинди. Ога белгили болган затлар: атадынъ олар ман бир уйде яшаганы, пенсияда болса да оларга акша ман ярдам эткени, окында партия йьйынына облисполкомга барганы, ветеран болып шақырылып, митинглерде катнасканы, ишилер мен, окувшылар ман йолыгысларга баратаганы... А оьзге не зат биледи? Бир зат та. Бос заманында не эткен, кайдай ойлар ман яшаган? Белгисиз. Улы болып, атасынынъ аьлин осал билгенине ол уялды.

Алдын, атасы ислеитаган заманда, Сепербий онынъ каты сусыннан коркып, уйленген аьлинде де айтканын этпей калдырмайтаган эди. Атасы оны урысып та алар эди: куллыксуьер, низамлы, тербиялы болувын суьйди. Уйге, аьелге керекти эттирди. Аьр юма сайын бос куьнинде улын дачага аькетип, оьзи де ислеп, ога да куллык эттирди. Сол заманда онынъ соьзи уйде юрди. Сепербий басын да коьтермейтаган эди, атасынынъ коьзлерине де тувра карамага тартынды. А мине атасы пенсияга шыкканда, баьри зат та туьрленди. Ол оьзи уй куллыктарга аз кирисип баслады. Алдынгы катылык сезилмеди, давазынынъ оьзи де куьшсизленди. Атасы оьзи шет кагылып, аьлди тап сынагандай болып турды. Тек бир кере каты боляк болды. Ол улынынъ, атасы караган, аьдуьвлеген

дачага барувын койганда, оны ман соьйледи. Эгер улы оны карамаяк болса, карындасынъа байырлыкка беремен дегенди айтты. Сол заманда да Сепербий бос заманым аз, куллыкта арийман деп унаганы ман унамаганын билдирмеди. Атасы абзир затты мисетсинмеген улы ман бу зат акында озге соьйлемей, дачады кызына берди. Кызы болса, боьтен де алган затты айлак суьйген киев, дачады байырлавдынъ шаьат кагытын сол саьатлей озьлерине туьзеттилер.

Сепербийдинъ эткен осаллыгына Сююмбийке бек кайгырган эди. Суьйтип оннан алдын карындасынынъ алгырлыгы ман кайынатасынынъ бир машинага еткен акшасы алынган эди, арасы тагы коьп кетпей мынълаган акша олардынъ колларына кетти. Баьри зат эриншеклинъ уьшин болган деп ол байын аз кемирмеди. Элбетте, картка бир зат та айтпады, сусыннан коркты, тартынды. Баска зат уьшин авызын ашпага заьр эди. Савлай муьлк, абир-шибир карттынъ акшасына алынган эди. А ол да аз зат тувыл. Гарнитурлар, куьйизлер, баалы аяк-савыт... Суьйтип болса да, машина да, дача да келиннинъ янына тынышлык бермедилер. Куьйгелеклеп эске туьсире турды оларды.

А сонъгы заманларда абелден коьтере де тасаланып турды. Аз соьйледи, олар соьйледи, олар соьйлегенде, шыгып кетти, бир зат айтаяк болса кенетен абдемдей куьлемсиреп, тартынып соьйледи. Сол затларды соьле тешкерип, эсине алды Сепербий. «Бир затка айыпланып, бизди таслап кеткен болса ша?» — деп тагы ойланды ол атасынынъ йогалувы акында...

Алты йылдынъ ишинде карттынъ басына не ойлаф келдилер, не ойлаф келмедилер. Алдын эсинде болмаган, туьсине энмеген затлар янын кыйнадылар. Пенсиялы яшавы уьмитсиз болганы коьнъилин бек тоьменлетти. Ол озин оззи карайтаган болса да, балаларынынъ яшавына авырлык келтиремен деп ойланды, боьтен де, олардынъ эрек ташанып юргенлерин коьрсе яде эс бермевлерин сезсе. А сол затларды

ол коьрди, сездн. Эм сонынъ уьшин онынъ оззининъ атасы эсине йыйы-йыйы туьсти. Атасы тувган йылын билмегени уьшин онынъ кайзаман кайсы ясына келип, ак сакаллы карт болып дуньядан кеткени. А Атай оззи сол заманда тек он алтыга толган эди. Атасы мадарсыз аьлде эди, соннан себеп бир авьф куллык этпеди, уьйдинъ малын бираз карап, оззиндей картлар ман ямагатта олтырды. Тек атасы да, авьлдынъ баска кавдыраган картлары да сол шакта, сондай болсалар да, озлерин уьйлерининъ иелери деп санаганлар. Уьйкен аьелли балалары, йиенлери болып та, тамадалыкты карт кисн туткан, оннан софалмай бир зат та этилмеген. Картлардынъ созьлери насихат созь болып юрген, оларга дайым сьый этилген, йол берилген. «А мине меним созьим юрмейди. Оны меннен биревлери де сорайым деп те кьйналмайдылар», – деп Атай балаларыма авьф юк болганман деп юрегин шукьп турды.

Сепербий коьп ойланып олтырганнан пайда йоклыгын, атасын излемеге кереклигин туьсинди эм кызына бурылып:

– Сен биле боларсынъ, оны ман бирге бизге келетан ана бирев картлардынъ каерде туратаганларын? Ол айткан болар сага? – деп сорады.

– Йолдаслар, кавгадынъ ветеранлары. Олар паркта йыйылысадылар. Мен бир кере акай ман барганымда, таныскаман, оннан сонъ олар уьйге де келдилер. Биреви акайдай танкист болган, баскасы – сапер. Атлары эсимде тувыллар, тек коьрсем, сол сабатлей де таныякпан, – деп кызы ойына бир зат алып, шатланып кетти. – Ол солар ман бир якка барган болса ша? Онынъ да озь яшавы барды да, кишкей бала тувылтта.

– Бала тувыл, а алпыс алты ясында, – деди куьлемсиреп Сепербий, сонъ буйырык берди. – Сен паркка бар, а мен каралдыда эм орамда сорастырайым.

Сепербий мен Арукыз куьзги пальтоларын кийип, уьйден шыгадылар. Квартирада ялгыз калган Сюубийке аска биревдинъ янаспаганын коьрип, яны кыналады,

оъзи столдан кесек оътпек пен пыслак алып тислейди, барып телевизорды юргистеди эм оны карап, шайын ишеди.

Орамга шыккан Сепербий тоьгерек якты айланып, таныс биревди коьрмейди, сонъ телефон турган бос меканды коьзлеп, Бэллага тел сокпага асыгады.

Кыскаяклыдынъ коьнъили йок экенлиги сезилди, сувыксырап соьйледи. Сепербий де Бэлла ман келиски-сиз соьйлегенин сонъында анълады. Ол оны тынышландыраяктынъ орнына кескинли яваплар берди, мен ога йигеримди йыктырмаспан деп оьзинше ойлады. Эсин йыйганда, аьлди туьзетпеге кеш эди.

— Оьзге тел де сокпа эм келме! — деди катырып Бэлла.

— Неге? Бир-биримизди суьемиз деп ант эткенимизди муткасынъма? — деди Сепербий.

— Мунадай суьюв — суьюв тувыл! Тапкасынъ оьзинъе берлиди. Аьелинъ мен яшайсынъма, яша! Мени кой! Мени эл шаясы деп санама!

— Бэлла, Бэлла! Кайтесинъ сосы сен, мен сени уьй-тип санамайман.

— Аьше, ол заманда кайтип санайды экенсинъ? Сен меним акымда бир де болмаса, ойлангансынъма? Аьдем-лер коьрерлер деп, юрегинъ ярылып, юмада бир кере карактай конакка келип кетесинъ... Мен сага ким болгаман?! Аьелинъ мен яшайсынъма, яша?! Мага конакка келетаганлар сенсиз де табыларлар. Болаяк, басымды айландырганынъ! — деп кыскаяклы трубкады салды.

Сепербийдинъ коьнъили коьтере де бузылып кетти. Атасы йок болганы акында ойы йогалды. Оьпкелеви бир туьйинге туьйилип, танълайында тыгылып турды. Мине бир неше йыл излеп тапкан ашыкяры айырылысуьвга оьзи абыт эткени онынъ шыкыйына тийди, йигерин тоьменлетти.

Ол уьйленектен алдын да тасада кызлар ман кыдырувды ишинде саклап, ниетленип туратаган эди. Неше бир кыз бан соьйледи, неше биревдинъ артыннан юрди, ама кызлар онынъ ниети туьз тувыл экенин анълап, оны унамадылар. Бобтен де ол оьзи ойларында сондай

шалт болса да, карамага уялшанъ, соннан себеп йигерсиз коьринди, а сондайлардынъ акылындагын кызлар сол сабатлей биледилер. Сонынъ уьшин ол уьмитин болдыралмай юрди, кыдырувке оннан шыкпады. Уьйленгенде де, тасада бир кыскаяклыдынъ табылувы акында мырад этти. Ашыкярлар акында йолдасларынынъ хабарлары, киноларда коьретаган, книгаларда окыйтаган затлары онынъ сосы ойын тувдырып, янландырып турды. Аьел курганынынъ биринши эки йылында сол ойын яшавына эндирмеге амал табылмады: ол уьйленуьвдинъ янъы, таныс болмаган сырларына кызыксынып яшады. А эки йылдан сонъ уьйленуьвлик яшавдынъ сырлары кызыклыгын йойган болып коьриндилер. Онълы туьзилген аьелде уьйленгенлер янъылык излемей, аьр куьнлигине разы болып, оьзлери оьзлерин кувантып яшамага тийисли болсалар, Сепербийде уьйтип болмады, аьел яшав ога ялкувлы коьринди эм ол оьзинде коьптен бербетин турган ойын эндирмеге шалысты. Тек оны унаган кыскаяклы коьпке дейим табылмай турды. Коьплер онынъ аьелли экенин билип, таныслыкты теренлетпедилер. Эркек излеген бир кесек кыскаяклылар да онынъ оьзин, эркеклик турмысын яратпадылар. Аьели мен яшап турганлай, кыскаяклы ман ювыклык излегенди аькис коьргенлер де болдылар, аьелинъ мен айырылыссанъ, коьрип алармыз деп айтканлар да шыктылар. Сепербий болса, атасы сав турып, айырылысув акында ойлаган да этпеди. Атасы оны ондай терисликке еткерген тувылтта, аьли шынатай кадер нызамсызлык уьшин сусы ман коркыстып, ташандырып тербиялаган. Сонынъ уьшин ол коьп затын билдирмей этти. Бьлладынъ артыннан коьп заман юрди. Ол оны ман йолдасыннан себеп танысты. Йолдасы бир неше йыл Бьлла ман таныс болып, оны алаяк та болып, бирге яшган эди. Тек сонъында ялгыз кыскаяклыдынъ акылына шыдалмады, оны ман яшавы болмаягын анълады. Оьзин суьйгир кыскаяклы йолдасынынъ пишеси болмай турып, эркектинъ кыйын акын алып турды, оны оьзине кийимге шыгарды, байлыкка ниетленип яшады, болаяк-болмаяк досларынъ коьп деп ашыкярын соьз бен шайнады. Сол

затларды йыланып йолдасы Сепербийге айтты, эм оьзи оннан тегаран басын айырып алды. А Сепербийге де кереги сол эди. Ол кыскаяклыдынъ ярасыклыгына коьзи кызды, боьген де — бойдак, уьйи де бар. Ол артыннан калмай, кыскаяклы ислеген библиотекада саьатлеп олтырып, ашыклы коьзлерин оннан айырмады, оьзине эс эттирмеге шалысты. Бэлла да ога эс бермеди. Неге десенъ Сепербийдинъ коьз аткандай эркек битими йок эди. Бэлла болса — бойлы, ак юзли, йинъишке мойынлы кыскаяклы. Ол оьзине, эл арасында онъайлы орын туткан болмаса да, йигерли, куватлы эркекти сайламага суьйген эди. А Сепербий артыннан ыйнатлы юрди. Ол аьелли экенин, пишеси, баласы барын ясырып, тек кайда куллык этетаганын, атасы ким экенин эм оны ман яшайтаганын айтты. Онынъ ыйнатлыгына кыскаяклы ыйнанды, алданды. Эркек 8-нши март куьнин бирге белгилейик деп тиледи эм кыскаяклы оны уьйине шақырды. Сепербий уьйине баалы ийисли сув, шешекейлер, коньяк алып келди эм соны ман савкатлар суьйген Бэллады састырды. Онынъ суьйген карамына, кутлы соьзлерине ыйнанып кетти кыскаяклы. Эм Бэлла сол кеше эркекти оьзинде кондырып калдырды. Эртеникте Сепербий баьри затты ашып, аьели де, баласы да барын айтты. Туврасын эситкен кыскаяклы адалады, йылады. Сепербий, пишем мен айырылысяк боламан деп, оны тынышландыраяк болып ант этти. Бэлла олардынъ байланыслары алдадан басланганына оькинген болса да эм сонынъ уьшин Сепербийди аз бетлемеген болса да, оьзи эркектинъ айткан соьзине сенди, айырылысягын карады, тек сол зат коьтере де созыла берип, кыскаяклыды шеклендирди эм ол куьннен-куьнге эркектинъ антлыгына да, суьемен деп айтканына да ыйнанмай баслады. Сонъында оны Сепербий ашыкяр этип тургысткысы келетаганын сезип, ол оны ман байланысын шорт кеспеге амал изледи. А Сепербий аннан-муннан юлдырып, ялынышлы соьзлер тавып, кыскаяклыдынъ коьнъилине етеек уьшин онынъ айтканларын толтырып, байланысларын созып турды. Буьгуьн болса, кыскаяклы шыдалмады, эртерек ойланганын куйдыртып айтты.

Сепербий Бэлладынъ суйтип эткенине айлак оып-келеп, телефон трубкасын орнына салып шыкканда, не зат этеегин билмей, аьри-бери айланып юрди. Тек аьлди туьзетпеге амал коьрмеди, оьзине де, оьзининъ ондай шартларда яшаганына да ашувланды. Каралдыга кайтип кайтканын оьзи анъламай калды эм мундагы беседкага кирип олтырды. Мунда ортада турган столдынъ уьстинде газетады коьрип, оны колына алды: газетадынъ йогарында карандаш пан язылувы болган уьйлерининъ номерин коьрип, сейирсинди. Оны мунда атасыннан баска бирев де аькелгени йок деген ойда токтасты. Суйтип эси атасынынъ йогалганына кайтты. Газетадынъ шыккан куьнине карады. Туьнегуьнги газета эди. Оны ашып карады, коьк сыя ман сызылган сыдыраларды коьрди: атасы газетады суйтип окыйтаган эди. Атасы оны аькелип, мунда мутканына эндиги коьтере де шекленмеди. Бэлла акында ойлар йогалдылар, ол эртениктеги аьлине кайтты, ян-ягына сенуввли карады, кара пальто, шляпа кийген атасынынъ суьлдери коьринер деп уьмитленди. Тек каралды бос эди, кагыт кесеклерин, сары япырактарды ушыртып, сувук куьзги ел улып эседи. Ерди эне-мине каплаяктай, коьк те тоьмен туьскен. Сепербий басын коьтерип йогарга караганында, ога коьк авдарылып, ерди басаяктай коьринди, сол сезимнен коркып кунысты, пальтосынынъ ягасын коьтерип, оьзининъ айлак ялгыз экенлигин сезди. «Эгер ол оьлген болса ша?» — деген, янына ювытпага коркып турган, ой оьзи-оьзиннен акылына келди. Сол ойдан юреги авырып сызлады. Коьзине орам коьринди... Орамда йыгылып яткан атасы, тоьгерегинде йыйылган аьдемлер, олар «Скорая...» машинасын шакырганлары, ол картты больницага аькеткени, сонъ «моргка» салганлары дегендей коьринислер Сепербийдинъ янын кыйнадылар, тамагында капкан оькинишли туьйинди ютты, коьзлериннен уьнсиз яслар тыгырып кеттилер. Юреги яман ойга берилгиси келмеди. «Белки, энтте сав болар?! Хаьтелик белгили болар эди», — деп колындагы газетасы ман уьйине адымлады. Не болган болса да, атасынынъ сораынынъ сонъына тез шыкпага керек деген ой ман уьйине алгасады.

Карттынъ пишеси он бес йыл артта оьлген эди. Сол шакта онынъ кайтип кайгырганьын, савспеклегенин соьле эске алмага да кыйын. Каьпилестен келген каза савлай яшавьын авдарьп салды. «Неге, не зат уьшин бакты язалады?» – деген сораьларга яваьлар таьылмадылар. Эм ол, кайтип те болсын, тоьзди, басын тоьменлетпеди, балалары алдында яваьлы экенин анълап, савлай кыйынлыкты мойнына алды. Балалар школада окыйтаган болсалар да, оларга бутинлик аьлди туьзбеге шалысын, кыйын агын тоьлеп, уьй куллыкшы тургыстты. Ол не кадер шалысса да, балалары ман артык заманды озгаралмады, куллыгында онынъ аьлин билеп, коьп затты ога кеширеек те болар эдилер, тек ол уьйреншикли аьдети мен алдынгынша исине коьмилип, аьрекетин белсинли эм мукаят бардырды. Ама юреги боьлинуьвли эди: алдын пишеси турьп, балаларынынъ куьнделик яшавы акында коьп ойланьп турмаган болса, соьле кайгырды, анасыз калган балаларьын бек аяды. Улы эм кызы оны алдынгынша тек эртеникте коьрселерде, ол куьн бойы олар ман бир неше кере телефон ман соьyledи, тилеклерин этти, туьрли-туьрли савкатлар алып, эркетпеге шалысты. Уьй куллыкшы больп келген кыскаяклы онынъ алыс кардашы эди, кенем де уьйге, аьелге бас-коьз болуьын тилеп, ога ялбарьп турды. Эндиги школага да оьзи тез-тез барьп, ондагылар ман йолыгысты. Онда ога коьп зат ярамайтаган болса да, айтпага, директордынъ, окытушылардынъ орындагы аьдемлерге ялынуьвларьын макул коьрмесе де, балаларьына эс этееклерине шекленмеди. Яратпаса да-яратса да, йоклай турды. Уьй куллыкшысы улы уьйленгенше, ас асып, кир юьвьп, балаларга бас-коьз больп, аьелге уьйкен коьмегин тийгистти, уьйде кыскаяклыдынъ йогын бир зат пан да билдирмеди. Пишеси оьлгенде, ол орта ясына келген, эр кисидинъ кызуьлы шагьында болган эм пише алмага да боляк эди. Сондай кыскаяклысы да бар эди. Ол денъиз ягасында Сочи каласында яшайтаган эди. Ол йьл сайьын ял алмага, савлыгын беркитпеге сонда барды.

Кыскаяклы ога янын берип, алаллыгын кофсетип турды. Ол ковшпеге де, онынъ балаларын карамага да разы болды. Оьзинънинъ картлыгынъ акында ойлан деп таныслары эм ювыклары онынъ косак тапканын суьйдилер. Тек ол унамады. Балаларынынъ ярти юреклерин язалагысы келмеді, пишесининъ эстелигине намартлык этермен деп ырызлы болып калмага шалысты. «Оьзимге керек зат пан балаларымды ярти ян этпеге ярамас, асыраганнан сонъ бир нышансыз асырамага тийисли», – деген ой ман ол балаларын оьстирди.

«Язык, автобус астына туьскен болса ша?» – деген, байындыкына усаган ой, уйде ялгыз калган Сююмбийкеге де келди. Эм ол кайынатасына суьйкенсиремегенин койып, эсине онынъ эткен тек аьруьв затларын алып, юрегин авыртты. Аяды картты. Баягы боляк оьмиралласын коьз алдына аькелди. Оьзин кайтип юргистеегин, кайтип йылаягын, аьдемлерге не затлар айтаягын ойланды.

Сол вакытта колына газета алып Сепербий кирип келди.

– Табылдыма? Кала? Келем? – деп ушып турды креслодан Сююмбийке.

Сепербий колларын яйып туьсирди:

– Коьтере акылды састырды, кайда йок болмага болягын анъламайман?! – деп ол газетады столга таслады. – Мине мунавын беседкада таптым. Бизим квартирадынъ номери язылган. Эште, ол калдырган, – деди кайгылы давазы ман.

– Меним де басым саскан: кайда йок болган? – деп пишеси байынынъ кайгысын боьлетаганын билдирип, касына олтырды.

Уьндемедилер.

Биразлай Сююмбийке:

– Ас ишсенъ, – деди акыртын, давазын тындырып.

– Кой соны, соьле ас бараягым? – деди Сепербий.

— Эндигиси, аше, сонынъ ушин аштан улыгып юреексинъме? Атанъ табылар, а мине куьдиретинъ кетип, каста тавып, такатынъды йойсанъ, коьрермиз кайтип тузелеегинъди.

— Не затлар соьйлейсинъ сосы сен? Ас ишким келмейди дегенди анъламайсынъма сен? Битти ол хабар! — деп Сепербий боьлди пишесин, сонъ ойлы болып: — Тынълаш мени, биз не зат пан болса да, онынъ хаьтерин калдырган йокпызба? Бизден басын алып, савлай кетпеге ойладыма экен, э? — деп сорады.

— Кайтеди-ав? Не зат пан хаьтерин калдыраякпан? Эгер мен ас асып, кирин ювып, таза орында яткаратаган болсам? Ога етиспегени — не зат? — деп, озин шуьшлеткендей коьрип, алынып кетпеге аз калды пише.

— Окында сен еленип, ога тийип те алатаган эдинъ, — деп озиндикин бардырды Сепербий.

— Бир зат болса, суьйтип айтаягынъды сезген эдим. Тийген болсам, яманлык пан ога тийгеним йок. Озин керексиз затлардан саклаганман... — деди баягынша байынынъ айтканын яратпай кыскажаклы.

— Эсинъдеме, байрамда ол эки эсли аьдемди озине конакка аькелген эди, а сен бир зат айттынъ сол заманда.

— Элбетте, эсимде, тек мен ога бир соьз де айтканым йок. «Орамнан аьдемлерди йыйып аькеледи» — деп мен тек сага айткаман.

— Ол сол соьзлерди эситпегендей коьресинъме? Эситкен эм хаьтери калганына да шек йок.

— Кайтеди навы? — деп ашувланды Сююмбийке. — Сондай вак затка да хаьтер калатаганма? Сен бизим квартирадынъ столовойга яде гостиницага айланганын суьесинътагы?!.

— Бу — атамнынъ меканы! Сол затты сага неше кере айтпага болажак экен?! Ол болмаса, соьлегишей общежитиелерде айланып юреек эдик, — деп, давазын пишесине аз коьтеретаган болса да, шыдалмай бакырды Сепербий.

Тек Сююмбийке де кажымады, байына селекели карады:

— Сен баягыша меним аьр бир соьзимге каптырыласынъ. Ол оьлсе, квартира бизге калмай, кимге калажакты, сонынъ ушин мен де бизики дейтаганым, деди.

— «Оьлген» деген соьз авызынънан коьтере шыкпасын. Онсыз да коьз алдымда... — деп Сепербий, атасы бир казага ушыраган болар деген ойга коьмилди.

Байынынъ давазы тоьмен болувын аньлап, пишеси тагы да оьткир айткысы келди, байы эки-меки уьйтип авызын ашпагандай этип, явап таппага шалысты.

— Меним де коьз алдыма келеди: ана пеште олтырып, бизим айткан затларымызды тынълагандай болып коьр-инеди. Соьле кимди коьргесинъ калада кайынатасы ман яшап?! — деди ашувын коьтере де кайнатып.

Сепербий сол соьзлерден сескенип, пишеси туп-тувранан соьйлегендей аньлап, ога сенмей карады, атасынынъ пешине барып, оны коьзледи, куьрсинип артына кайтты. Пишесине селекели карап, куьлемсиреди.

— Суьйтип сен оны ман да соьйлегесинъ! — деди ол.

— Не зат айткаман?! — деп кыскаяклы байына аьр-зекерсип карады.

— Кайтип не зат?! — деп ашувланды эр киси. — Суьйген йоксынъ атамды! Мен сезип тургаман сол затты!

Сююмбийке сескенгендей болды, тек сол сабатлей эсин йыйды: байына аьли пай берсе, шуьшли болып калаягын аньлап, оьзи тиймеге керегин билип, эртеден ойланганын айтып салды:

— А сен ша?! Сен де оьзинъди ул деп санайсынъма?! Атанъды суьйгенинъ коьзиме коьринеди! Дачага бараяк деп ол кайтакым сага тиледи, а сенинъ бир кулагынънан кирип, оьзгесиннен шыгып турды. Язык, конъысыга сисе салып, оьзи мен аькететаган эди. Эшектей, алмаларды аркасында тасыды. Сонынъ уьшин де дачады карындасынъа бергени. Атанъды караган тувыл да, оьзинънинъ кара басынъа керекти билмеген аьдемсинъ!

Сепербий коьтере де ашувланып, ягына шалайым деп, кол коьтерди, ама сол вакытта телефоннынъ шанъы согылды, эркектинъ колы авада катып калды:

— Янынъды аларман! — деп тислерининъ арасыннан соьзлерин шыгарды.

— Янымды алгандай, салгасынъма? Караш, кол коьтеретаганынъ? — деп кажымады пише.

Сепербий ашувлы коьзлерин кыскаяклысыннан алмай, шанъ согылган телефонга адымлап, трубкады коьтерди, сонъ пишесине созды:

— Ма, оьзинъ соьйле, — деди.

Сююмбийке телефонга сескенишли сезим мен ювыклап, трубкады алды.

Сепербий ашувун сувытаяк уьшин балконга шыкты. Тек ашувы кетпеди, пишесининъ керегин табар уьшин тийисли соьзлер таппаганына оькинди. «Оьзим де аз шуьшли тувылман. Мага баьри зат та дел хайырдай, тасаланып турдым, а ол куллыгын бардыра берген. Тийген. Тийгенлигине соьз де йок. Йыландай шагып турган», — деп ол баягынша бийкесин де, оьзин де шуьшледи. Онынъ ойларын телефон ман соьйлесуьв бузды. Телди кызы сокканын анълады эм кулак салды.

— Кызалак, кайда юресинъ?.. Ас ишеегинъди де муткасынъ... Аштан аш кайда айланасынъ? Ол да не ди оьзи? Соьле-аьле кайт... Кайдасынъ? Танкистте дейсинъме? Аьше, не зат дейди танкист? Коьрген йок... А эндиги кайда барасынъ? Адрес таптым дейсинъме? Кимнинъ адресин? Сапёрдыкынма?.. Ол да сага неден керек? Коьп басты авыртпа да, тез болып уьйге кайт! — деп Сююмбийке трубкады салып, байы турган балкон бетке барды. — Сапёрга бараман дейди. Танкистте шай ишкен, акай акында соьйлескен. Школага барып, кайынаатамыз бан йолыгысларга бирге баратаган сапёрдынъ адресин алдым дейди. Муна болаатаган куллык пан алжыятыр язык бала! — деп байына соравлы карады.

— Мен оьзим де алжымага аз калгаман. Сапёрда болаягына шекленемен. Милициядан сорамага йигерим батпайды. Коркаман сузык хабар эситермен деп. Йок, карындасты шақырып, баьри затты бирге тергемеге керек болады, — деди Сепербий пишесине карамай. Сол ойыннан эркектинъ ашувы да таркагандай болды.

Сююмбийке эринлерин кыйшайтып, оьзи-оьзине айткандай болып:

— Тек сол албаслы етиспей туры эди, — деди.

— Аьше, баска не зат этеегимди билмеймен. Эртениктен бербетин дув саскын болып, бир абыт этпедик. А

карындасым йигерли кыскажклы, белки, эбин табар, — деп Сепербий уйге кирип, телефонга ювыклап, санлар сайлап, айландырды.

— Фаризат, сенсинъме? — деди ол.

— Элбетте, мен, — деди карындасы.

— Бизим атамыз йойылган... — деди алмай-салмай Сепербий.

— Суьйтип болаягын билген эдим мен, — деди кыскажклы даваз.

— Кайтип билген экенсинъ?

— Йойылаягын билгемен. Сизде йойылаягын...

— Кайтип соьйлейсинъ сосы сен? Кайдан билмеге болаяксынъ, — деп ашувланды Сепербий, тек сол сабатлей карындасынынъ тил кайтармай болмайтаганын эсине алып, сабырланды. — Мен сага ушинимен де айтаман. Не зат этеегимизди билмеймиз, ярдамынъ керек.

— Элбетте, ярдамсыз сен не зат эткенсинъ?..

— Бакырма! Кел, саклаймыз! Ана директор байынъды да озинъ мен ала кел, белки, машинасы керегир! Келесинъме?

— Амал йок!

— Саклаймыз, — деп Сепербий трубкады салады. — Сиз оны йок этеегинъизди билген эдим деп бакырады. Сап-сав аьдемди йойтып болатагандай этип, соьйлейди, туьйме болганы йок та. Тек мага тийсе экен?!

Кайынсинълисининъ келетаганын эситип, Сююмбийкединъ сыпаты коьтере де туьрленди.

— Ол — онынъ яманлыгы! Сонынъ ушин суьйтип соьйлейди. Токта-токта, соьле елдей элесленип келсе, этеекти этер. Тек мен де, ол сенинъ карындасынъ деп, карамаспан. Эгер меним шекемге коьп конып тербесе, коьрерсинъ, мен де коьп даянман! — деп, кайынсинълиси тап келгендей кыпынълап, ашувун ога каратып айтты эм оззи пешти йыйыстырып баслады.

Ол оннан талапланган исти айлак мукаят толтыратаган эди. Эттип баслаган исин сонъына эткермей тасламады. Куллыгына сахъый, ыйнатлы

болганы ушин оны сыйладылар, артык коьрдилер. Орындагы аьдем деп санадылар басшылар. Колында куллык эткенлер болса, онынъ кайратлыгына аз су-
кланмадылар, айтканын ерге туьсирмей эттилер. А
мине пенсияга шыкканында, ол эне саьспеклеп, кыйын-
лы аьлде болды: тап оьзине яшавда кеспи сайляйткан
ястай, не зат этеегин, кайдай каьр шегеегин билмеди.
Элбетте, ислер де аз тувыл эдилер. Ол кайдай ды бир
уьйкен учреждениеде комендант, кадрлар боьлигинде
куллыкшы, яде соларга усаган енвил елпуьв ис тавып,
куллык этпеге болаяк эди. Тек ол сондай ислерди ми-
сетке санамайды, сол куллыкларда кавдыраган карт-
курткалар да олтырмага боладылар деп санады. А
оьзининъ коьнбили каладынъ орта майданындагы
меканнынъ ушинши шарлагындагы уьйреншикли ка-
бинетлериннен кетпеди. Яшав, ис кайнаган ер керек
эди ога. А онынъ кайдай, кайсы куллык экенин – ол
акылы ман туьзе алмады. Суьйтип пенсияга шыккан
яшавын ол, Пушкиннинъ белгили эртегисиндеги коьп
затты коьрген, коьп аьлемет затларды сынаган сонъ,
сынык табагы ман калган курткадынъ яшавы ман
тенълестирип, оьзин-оьзи аз селекелемеди.

Фаризат йырма ети ясында эди. Сепербийден – киш-
кей. Яс болганы ушин ол оьз кылыгында турган, сезим-
лерин ашык билдирген, оьзин ыслап билмеген оьткир
кыскааяклы эди. Байга бармай турып, ол аьелде суьйимли
бала болып оьскен. Боьтен де анасы дуныядан тайганда,
атасы кызалакты аяп, бек эс берип, эркететкен.

Сонынъ ушин ол яшавда буршав коьрмей, не суьй-
се, соны этип оьскен. Биринши кыйынлык коьргени –
онынъ университетке туьсеалмай калганы. Сол затты ол
уьйкен туврасызлык деп санады. Неге десенъ школады
медальге кутылган сонъ, университетке туьсеегине бек
сенген эди, сонынъ ушин, баска басшылардынъ балала-
рындай болып, атасыннан ярдам да излемеди. Атасыннан
себеп медаль алганын билсе де, ВУЗ-да экзамен алатаган-
лар онынъ медальли экенлигине кайтип эс этпедилер

деп бек ашувланды. Атасы келеек йылды кара, бир зат этермиз дегенине де карамай, Фаризат кооперативли техникумга экзаменлерсиз туьсип, оқыды. Орта билим коьрсеткен болса да, техникумнынъ окувшылары да, оқытувшылары да ога артык эс эттилер. Ол курсында коьтересиннен де аьруьв кийинди, яз сайын денъызге барды. Тенълери арасында озьин уьйкенсиретип коьрсетип билди эм коьплерди озьине тынълатты. Оны унамаганлар табылсалар, ол оларды селекеге коьтерди. Сонынъ уьшин де ога ялынып, соьзин йоьпплеп юргенлер табылдылар, касында айландылар.

Суьйтип кызды акырынлап эм ыз-ызлап, аьдемлер онынъ уьшин яшамага кереклер, ога борышлылар деген кылык кепленди.

Сондай кылык, аьдетинше, эр аьдемлерде сийрек болады. Сонынъ уьшин болар, ол Мамбет пен расып, озьин яска зор ман алдырганда, тенълерининъ сейирлери калмады.

Сол зат мине кайтип болды. Мамбет Фаризат окыйтаган техникумды бир йыл алдын кутылып, эстеликли савкатлар (сувенирлер) ясайтаган цехте басшы болып куллык этетаган эди. Ол эски аьдети мен техникумда озгарылатаган кешликлерге келе турды. Ойында кызлар ман таныспага суьйди. Фаризат пан танысяяктан алдын ол — сыпатка ярасык, бойлы эркек — техникумда коьп кызлар ман таныс болып, кимге атылаягын билмей, анавы ман да, мунавы ман да юрди. Фаризат онынъ енъил-елпуьв кылыгына да карамай, яска каптырылып, оны баскалар ман соьйлемеятаган этти эм Мамбетти тек озьи мен юргистти. Ол аз деп, уьйленмей турып, яска ие шыгып, айтканын эттирди, этпесе — урысты. Мамбет оны ман распаган болса, ким биледи, алдынгындай атасына-анасына сенип, эрке яшавы ман яшаяк болар эди. Тек Фаризат ога озьин алдырып, оны колга алды, эм озьининъ ызыны болмай, бир абыт та эттирмедди. Ястынъ карт атасы ман анасын квартираларын авыстыртты, картларга бир пешлиди калдырып, озьлери эки пешлиде орынластылар. Картлар уллары ман яшамага, йиенлерин коьрмеге оьмир

яшавларында уьмит эткенлерине карамады. Карт пан куртка да не этсинлер, тек улларына аьруув болсын деп, келиннинь этетаганына карсы шыгалмадылар, айырылып турсалар да, басында улларына барарлар, катнарлар деп сендилер. Тек айырылып яшап баслаганлай, келин олардынь келуувлерин яратпады, сол затка акыртын енъил-елпуув кылыклы улларын да уыйретти. Сонъалыкта картлар оьзлери де улынынь аьелиннен ташандылар.

Фаризат бала да таппага унамады. Яслыкты зыян этпейим, яс заманда яшамасань, кайзаман яшаяксынь деп ойлады. Уыйкен туькенде товаровед болып иследи, кыйын акы коьтеринки болмаса да, аьруув кийинди, энъ ийги кийимлерди сайлады. Элбетте, байы тапкан акшага таянды, атасыннан да ала турды. Акша яде баска зат керек болганда, ол атасынынь уыйиннен шыкпай, оьзи оьзин уый аьдемдей юргистип, атасына янышлыгын коьрсетип, соны ман биргесине оьзин аятып та билди. Ол атасына машина алдыраяк заманда да тап суыйтип болды, тоьркинине келип, конып та калды. Атасын аьдуувлеп карады, оьзин уыйде ие этип коьрсетти, йыланып оьзин аятпага шалысты, болмаса, йылап та алды. Оьзин язык та, оьксиз де этти. Мамбеттинь картлары оларды квартиралы эттилер, а онынь атасы кишкей ярдамнынь оьзин этпейди деп бетлеп те алды. Сол соьзлер оны мырадына ювыклаттылар. Тез арадан атасы, ога ийгилик этпеге, оьз ярдамын коьрсетпеге шалысып, ветеранлык шерет пен сонъгы маркалы янъы «Жигули» алып, кызына савга этип берди. Машинады алганнан сонъ Фаризаттынь келууви тыйылды, аьли телдинь оьзин сийрек сокты. Атасы болса, оьзи кызына бармага суыймейтаган эди. Ол кызынынь киев мен айкасувларына, ногай айткандай, байынынь «папагын кайтип суыйсе, суыйтип айландыратаганына» эс этпесе де, ама киевдинь енъил-елпуув акылы ога ярамады. Коьп яшаганнан сонъ, ол яшавында аз аьдем коьрмеген эм оьмири ол енъиликке шугыл кылыклы аьдемлерди яратпаган, олар онынь ишин шыгарадылар, оларга не исте, не дослыкта сенип болмайтаганын коьптен анълаган. Оннан баскалай да

киевдинъ коькирексип, тамадасып юргени де ярамады. Ол бос, ниетсиз аьдемлерден оьмир яшавы эрек турган. А бакты аькетип сондай аьдем мен растырганына ол неше де кайгырды. Тек суйьген кызы уьшин авызын ашпай, уьндемей турды. Яшай берсинлер, белки, туьзелип те олтырар деп, аз сенсе де, сенди, а баска амал йок эди.

Сепербий де атасындай болып, киевди унамады. Ишиннен суйьмеди, урсысса, тек карындасы ман урсысты. Ол оьзининъ етиспевликлерининъ коьп болганын коьрмесе де, карындасында коьрген яртиликлерге даянып болмады. Ясы уьйкен болганы уьшин оны тыньлатпага суйьди, тыньламаса, яман шамгалды, эткен терисликлерин алмай-салмай айтты. Тек карындасы да уьндемей турмады, тил кайтарды, агасынынъ яртиликлерин шукьп, коьзге салып айтпага тартынмады. Эште олар эрте де каты согысаяк эдилер, белки аралары да коьтере бузылмага болаяк эди, эгер аталары болмаган болса. Сепербий атасыннан коркты, Фаризат та тартынды. Эне тек аталары колыннан келгенше олардынъ кардашлыгынынъ йылувлыгын саклатпага шалысты: ол эне-мине шар буздыраяк эки баласынынъ айкасувларына кирисип, кушагын яйып, уялтып, тез огына тындырды, а керек заманда тоьре де болып шыкты.

Мамбет орыннынъ ишинде янтайып, поднос пан аькелинген кофеди акыртын ишеди эм кулакларына салынган наушник пен магнитофонга язылган анъларды тыньлайды. Магнитофонга болса, куьнбатар ансамбльлерининъ, йьравларынынъ аьлемет анълары эм йырлары язылганлар. Соьле оларды тек оьзи эситип, завкланады: сес тыска шыкпайды, ол оьзи де пеште болатаган затларды эситпейди. Суйьтип ол Фаризаттынъ агасы ман соьйлегенин де эситпеди. Базар куьн орында ятып, кофе ишуьв, музыка тыньлав онынъ яшавына аьдет болып кирген эди. Ол сондай затты кинода коьргеним яде книгадан окыганым, не де болсын, суйьтип этуьвин яратады эм сукланышлы зат деп санайды. Пишеси де яратады ондай затты, соьлеги заманнынъ талапларына келисли, модага уйкаслы яшайдылар деп санайды ол оьзлерин. Эм сондай яша-

вын аьдемлерге де коьрсетпеге шалысты. Телефон ман соьйлеп болган сонъ, Фаризат байына бурылып:

— Аьзизим, аналарга бармага керек болады. Аьвмедийлерде бир затлар болган, — деди ол, байынынъ эситпейтаганын абайламай.

Байы болса, пишеси оны завкландырады деп, ойланды эм оьзи де, оны завкландырайым деп, бетин тыржайгытып, коьзин бир юмды, бир кенъ ашты.

— Тур! Атамыз йок болган дейдилер. Тек сол етиспей туры эди, — деди Фаризат кайтарып.

Эм ол шкафтынъ касына келип эсигин ашты. Мундагы биялага каранып, уьстиндеги коьк халатын шешти, ишки кийиминде калып, кевдесине ян-яктан карады эм моргылт туьс болып куьнде куьйгенин тешкерди.

— Шик модерн! — деп завкланды байы. — Сенинъ фигуранъ дайым да аьвликтирип салады!

Фаризат балсынып, байына карап куьлемсиреди. Мамбет аьйлежисип, бас бармагын тик коьтерип, бек ярататаганын коьрсетти» соны ман биргесине ойнаклы коьз кысты.

— Кел, кел, яным! Кушаклайым! Эсти йойдырасынъ! — деп аьйлежисиген Мамбет, кофе турган подносты орындыктынъ касындагы сыпырадай маштак столга салып, эки колын созды. — Гоьзелим! Кыйнама оьзинънинъ Мамбетинъди!

Фаризат оьзге заманда оны ман тап суьйтип кытшыксыр эди, тек аьли коьнъили болмаганнын себеп кабакларын туьйип байына карады.

— Заман йок, аьруьв яс, кетпеге керек, — деди ол. Онынъ айтканын эситпеген Мамбет баягынша аьйлежисип коьзлерин батлатып пишесине карады, тагы да колларын созып, орынга шақырды.

— Ия, мунавы кайтеди? Коьп ятаяксынъма энтте?! — деп ашувланды Фаризат.

Суьйтип айтып ол байына тешкеруьвли караганда, онынъ кулакларындагы наушниклерди эследи. Йигерли адымлап, йылтыравык телден ыслап наушниклерди тартып алды.

— Хайырма?! — деп саъспекледи байы. — Сондай аьлемет рок! Аьвликтирип салады! — деди де пишесин кушакламага тартылды.

— Сол бирев музыканъ ман канды иштинъ!— деп кыскаяклы тайып, байынынъ колларына сокты. — Дискотекадагы баладай роктан безбединъме? Сен сол рок пан мени алжытаяксынъ! Тур! Неге ятып калдынъ?! Кетемиз.

— Кайда? — деп сейирсинди Мамбет.

— Сепербийге. Атамыз йок болган.

— Атамыз йо-о-ок болган? — деп созып кайтарды Мамбет. — Кайтип ол йок болган?

— Мен кайдан билейим? Йойылган эне! Йойганлар, — деп Фаризат шкафка кайтып киймеге шыба сайластырды.

— Анъламайман? Атанъызды йойганларым?! — деди сейирсинувли давазы ман эм аркасына авдарылып, шеги катып куьлди. — Аьлемет экен! Бокшады, ашкышты, ийтти йоймага болаяк. А уьйкен эсли кисиди кайтип йоймага болады экен?! — деп куьлкисин койып олтырып пишесине тешкеруьвли карады. — Белки, ол бираз... — деди бармагын самайына тийгистип, айландырды, суьйтип акылы авыскан болса ша дегенди анълатты.

— Бир зат та билмеймен, Мамбетай. Бираз дегенинъ болган болса да, ким биледи, — деди, ишиннен байынынъ айтканын яратпаган болса да, эм кешликлерге киетаган моргылт шыбасын сайлап кийди. — Тураяксынъма сосы сен?! — деп коьтере де ашувланып айтты.

— Элбетте, турмага керек, — деп Мамбет куьрсинди, оьзи созылып терезе бетке карады, — «Жигули» уьшин онынъ алдында яваплы экенимди коьрсетпеге керек. Яныплы киев экенимди билдирмей болмайды.

— «Яныплыгынъ» сенинъ коьтересине де белгили, — деп селекеледи пише. — Атамызды излемеге керек. А буьгуьн Асановлар да келмеге деп соьйлескенлер.

— Соьз йок, Асановларды йолыкпага керек. Олар пайдалы таныслар, — деп Мамбет пишеси айтканга суьйинди. — Белки сен аганъа ялгыз барарсынъ? Мен калып, уьйди йыйыстырайым, конак алуьвга аьзирленейим. Асановларды, оьзим де йолыгарман.

— Аллам-ав сени, йолыгарсынъ да, кырарсынъ!? Сеннен не маъне болаяк? Сен аьдемше соьйлеп боласынъма?! Бол, тез кийин! Менимше, олар бир зат ясырадылар. Барып не болганын билер де, кайтармыз. Сага сенип болама?! — деген буйрыклы давазы ман асыктырды эркекти Фаризат.

— Сага сенип болама?! — деп макул коьрмей кайтарды пишесининъ соьзлерин Мамбет, оьзи биялага янасып, увьртларын уйкалап, юзин тешкерди, кабакларын бир туййип, бир де куьлемсиреп, авызын ашып, явып карады. — Менимше, карт осал болган болса, олар оны бир якка аькетип калдырган боларлар. Акылы авыскан аьдем уьйин табаягым?! — деди ол янъы ой тувдырып, оьзи ишиннен сога завкланып. Фаризат аянышлы байына карады:

— Не затлар мандыраклайсынъ? «Калдырганлар», «акылы авыскан»... Ойларынъды ишинъде тургытсанъ экен. Бас деп барып коьр де, оннан сонъ ойлар тувдырарсынъ! Бол! — деди оьзи кетпеге аьзир болып.

Бурнынынъ астыннан бир затлар йьрлаган Мамбет эки колын яйды эм аккумуляга усатып, саркып ушкандай, адымлады, кийимлери илинген олтыргышка келип, джинс ыстанын киймеге алганда, оны, авызын-бурнын йьйырып пишеси токтатты:

— Йок, йок. Янъы итальян костюмынъды киеексинъ. Джинсти соьле тек авылшылар киедилер, — деди.

Картка алдынгы куллыгы етиспеди: районлардан билдируьвлер, шешуьв уьшин салынган соравлар эм толтырылаяк эсаплар, тел согувлар, данъыл йолларда юруьвлер, ызанларда, кошарларда болувлар эм тагы да сондай баска затлар. Сол яшавын ол сагынды. Уйкысы канмай, басы едиллип, арыганнан аякларын тегаран суьйреп, уьйге аьжелген куьнлери де коьп болганлар: олардынъ оьзлери де кайтса экенлер, суьйтип бир озган яшавына яны тартъылды. Сол куьнлер кайтар деп ол коьнбилин сендирди: белки, шакырып олтыфарлар, энтте уьйкен иске яравлы деп санарлар эм аьр куьним соьлегиндей болып, босына

озбай, маънели болар деген ойлар ман уьмитленди. Тек оны бирев де иске шакырмады. Ислемеге куьши де, аваслыгы да бар эди. Ойлар да оны аз кыйнамадылар. Эм ол ялжувлы яшавдан тамам безип, дача ман каьр шекти. Дачадынъ авласын аьдуьвледи, уьйди кенбейтти, ишин ярастырды, янъы емис тереклер олтырты, ийилек, ясылша экти. Кара куьш салып, кол ман куллык этуьвди ол алдын да ярататаган эди, боьтен де кабинетлик истен сонъ сосындай аьфекетлик ога тыншаюв болып коьринди. А эндигиси пенсиялык тыншаювнына шыкканлы кара куллыкты куьнделик исине айландырды. Сол иске улын да шакырды, колгабыс эттирмеге суьйди. Тек улы туьрли сылтавлар тавып, бармады. Заман йок деп, уьйде бос олтырды, авырыйман деп бармага эринди. Ийилип пискен онъ емиске завкланган карт бир кайта улын, алмаларды эм кертпелерди йыйып, ящиклерге салмага керек деп, шакырды. «Соьле туькенлерде не коьп десенъ, емис коьп. Сол такым басты авыртканша, туькеннен сатып алганынъ – еп-енъил» – деп ашыктан-ашык айттып, бармады. Карт соны яратпады. Ол эткен исининъ пайда аькелгенин суьйди. Дачады караганынынъ маънеси де: улынынъ абелине болсын деген ой ман эди, а олар да мисетсинмегенде, коьнъили суьыды. Оьстирген затларын сатпага намысланды. Сонынъ уьшин аьдуьвлеп оьстирген емисин конъбысы ман бирге йыйып, аькетип бала уьйге тегин берди. Эм ислер кутылганда, куьзде дачадынъ кагытын кызына туьзетти. Соны этип, кызын аз суьйиндирмедди.

Сепербий, оьзлерин узак саклаткан, карындасы ман киевди ишиннен урысып, бир ерде токталмай, уьй ишинде кезинди. «Бакыл этип кешиге боларлар?! Оьзлерин саклаганды суьедилер. Токта, бир келсинлер!» – деген ойлар келип басына, мыйын козгадылар. Эм ол радиоды бир ашты, бир соьндирди, балконга да шыгып карады уьй йыйыстыратаган пишесине де тийип алды. Сююмбийке, кайынсинълиси соьз этпесин деп, муьлктинъ шанъын тазалады, полды суьртти. Бас деп кайынатасынынъ пе-

шин, оннан сонъ баскаларды йыйыстырды. Сепербий оьзине орын таппай айланды. Сол айланувунда баягы газета колына туьсти. Оны тешкерип карады. Газетадынъ туьнегуьнги экенине тагы да эс этти. Атасы оны туьнегуьн оқып турганы коьз алдына келди. Эм сол затка оьзининъ сейири калып: «Бу газета болмаса онынъ эрте де йок болганы эслемей калаяк экенмиз», — деп ойланды. Уялды суьйтип те болмага болаягына. Тек биразлай: «Он-дай затка дейим етпес эдик те, — деп оьзининъ юрегин тынышландырды. — Биз ога эс беретаяган эдик», — деген ой ман да оьзин аклады. Сонъ газетадагы статьялардынъ басларын эситтирип оқыды: «Излединъ пайдасы», «Пайдалык эм сапатлык», «Уьйлер ярасык болаяклар», «Кыс сорар». А мине «Тагы да бир иесизлик акында» деген статьяда токталып, ога айырым эс этти: онынъ басы да, ишиндеги бир неше сыдыралар да атасынынъ коллары ман сызылган эдилер. Савлай статьяды оқымага эринип, белгиленген сыдыраларды оқыды. «Тек сонъгы йыллардынъ ишинде совхоз техникасынынъ он бир тракторы зыянлыкка шыгарылган. Олар, бир затка да яравсыз болган себепли темир калдыкларына айланып, хозяйстводынъ каралдысында турадылар. Темир калдыклары шыгарылып аькетилеек куьнлерин саклайдылар», — деген сыдыраларды атасы не аьлетет зат тапканына сейирсинип газетады столга салды.

— Тот басам, баса берсин, не болган, аьше?! — деди ол газетага карамын таслап.

Пенсионер болганында да карт оьзининъ аьдетинше эрте турды. Бас деген куьнлерде ол эртенъ мен телефоннынъ шанбынынъ эситилмевине, каранъа намаздан оны излестирмевлерине уьйренеалмай кыйналды. Сонъ акыфыннан янъбы аьли мен унасып баслады. Коьзлерин ашып, бир кесек заман табанга карап яде болса терезеден тыска коьзлерин битилтип, куьннинъ коьтерилуьвин коьзлеп ятты. Сонъ асыкпай турды. Терезе туьпке конатаган торгайларга терезеден ем берди. Кийинип, ювынын, ас ишти, офынын йыйды, улы ман бир-эки авыз соьз авысып кы-

дырмага шыкты. Орамларда, паркта кезинди. Булай раскан аьдемлер мен яде, озиндей болып, совзге авас пенсионерлер мен хабарласты. Кезинип, уйлеге уйге кайтты. Ога деп этилинип калдырылган асты, дени артык сокпаса да, таьвесип еди, артыннан ишкен ас савытларын ювды эм тагы да орамга шыкты. Уйледен сонъ ол коьбинше аьлде библиотекага бармага суьйди. Уйде окылмаган книгалар коьп болсалар да бу меканга бармага аваслыгы бар эди. Мунда карт энъ шеттеги орынлардынъ бирисине олтырып, «Смена», «Огонек», «Крокодил» журналларын ашып сувьретлерин карап, озви окыгансып, сонда олтырганларды тешкерип коьзледи. Библиотекага келуьвшилерди эки куьпке боьлмеге болаяк эди: эслилерге – карттай пенсионерлерге эм яс-явкага – студентлер мен школа окушыларына. Мунда картка ярайды. Тынык: аьр инсан оз каьрин шегеди. Энъ уйкен маьнеси – ол аьдемлер арасында, асыкпай, ойларына коьмилип олтырганын яны суьйди. Иши куьннинъ сонъбысына карт та уйге асыгады. Савлай аьел йыйылып, бирге ас ишеди. Ас ишуьвден сонъ, карт йиени мен олтырады. Бу зат ога бек ярайды. Кыз аваслы болып, школа, тенълефи акында хабарлайды, билмеген затын сорайды. Окында эрисип те аладылар. Бирерде бирге дерислер де этедилер. Сонъ телевизор. Онынъ сонъ орын. Эм уйкы. Тек эне уйкы картка эсейген сайын кыйын келеди. Ойлар, ойлар кыйнайдылар. Коьбинше ол, коьзлерин юмып, туьн ортасында уйклады. Танъ атканша кирпиклерин какпай шыккан кешелери де болдылар. Озининъ яшавы акын ойланды. Алдынгы яшавыннан айдырылып бараятканына, соьлеги аьли ялжувлы экенине кыйналды. Алдынгы толы, маьнели, кайнавлы яшавынынъ йогалып кетуьвине оькинди. Аьли куьнлерин каьрсизли, маьнесизлик бийлей беруьвине барганнан-барган сайын яны едилди. Буьгуьн кеште тагы да орынга киреек уьшин ол эртенъ мен турады – куьнлерининъ туьп маьнеси эне сол болувы ога азап шектиредди. Алдын, пенсияга дейим, ога уйге келип, орынга кируьв куваныш деп сайылган эди, сол зат ога куллыктан сонъ тыншаюв эм янъы аьфекет-

ликлер уьшин янты куьш йыюв эди, а аъли уйкы – ол авырлык, бездирген зат, азап, туншыктыфув. Алдын уьйде калаяк куьнин сагынып турган болса, аъли уьйде дайымлык турувын, тутнакта олтыргандай, шыдамага керек болды. Уьйден сол уьйге кайтаяк уьшин, кезинмеге шыгувын озинше оьткир анълады эм сезди. Оьзин уьйге тап шынжыр ман байлангандай коьрди.

...Эне суьйтип уасасы болып озатаган куьнлерин баскалатаяк уьшин карт оьзи танысларына конакка юрди, оларды уьйине шакырды, булай коьтере де таныс болмаган аьдемлер мен таныслык излеп, ювыкласпага шалысты. Элбетте, онынъ баска куьнлери де болдылар: оны, истинъ, кавгадынъ, партиядынъ ветераны деп, школаларга, организацияларга йолыгысларга шакырдылар. Бу затларды ол ис деп санамаса да, олардынъ кереклигин билип барды. Эм олар, аьдеттегинше, байрамлы кепте озганы ман, онынъ куьнделиги тувыл экенин билдирип турдылар. Сондай йолыгысларда ол оьзин коьрсетпеге керек эди, а ол баска яшавга уьйренген: оьмир бойы бир зат аьрекетлеп, колына алганды сонъына еткерип, оьзин-оьзи разылыклы эткенше ислеп, аьдемлерге де коьримли пайда этпеге шалысып юрген. Сонынъ уьшин ол сондай йолыгыслардан юрегин авыртып кайтты. Такта куршактай олтырдык та, кайттык», – деп, ол оьзин-оьзи селекелеп те алатаган эди.

Пенсиядан алдын ол керек ислерди толтырып юрди. Коьбинше ол этилеек исти оьзи ойланмайтаган эди де: оннан сораганлар, ол толтырган. Белки, пенсияга кеткенде, оннан бирев де бир зат та сораганы оны кыйнады.

Эсиктинъ конъыравы занъырап алды.

– Албаслынъ келди, – деп ашувлы Сююмбийке, колындагы суьртетаган шиберегин салмага мутып, эсик ашпага адымлады.

Фаризат ога караган да этпей, ийтемеге аз калып, уьйге атлыгып кирди. Ол йыламсырагансып, ян-ягына

каранды, уялткан карамын кардашына атып, тез огына атасынынъ пешине йоьнеди. Артыннан карап турган Сююмбийке колларын яйып уьндемей «этетаганын кара» дегенди коьзлери мен аньлатты. Басындагы шляпасын шешпей, янъы модалы костюм кийген, мойнына галстук таккан Мамбет:

— Уьйинъизге яхшылык! — деди.

Уьй иелери авызларын ашып, конактынъ саламын алаяк болган эдилер, тек сол арада:

— Атамыз кайда, атамыз!? — деп пештен шыккан Фаризаттынъ давазы олардынъ уьмитин уьзди.

Пештен атылып шыккан яс кыскааяклы ашувлы карамын бир кардашына, бир келинине таслап:

— Мен сизден сорайман: атамды кайда йок эткенсиз? — деп бакырып, сонъ байына бурылып: — Мамбет, атамыз уьшинимен де йок. Йок! — деди колларын коькирегинде кашластырып.

Мамбет эки бармагы ман шляпадынъ шетине тийип, куьлемсиреп уьй иелерине карады:

— Атамыздынъ кайда экенин уьшинимен де билмейсизбе? — деп коькирексип сорады.

Сепербий киевдинъ селекелеп сораганын сол сабатлей аньласа да, ога айтпага зат табалмай калды.

— О, Мамбет! Папамыз сосы уьйден йогалаягын юрегим коьптен бербетин сезген эди, — деди ызаланып Фаризат.

— Аьйлежисиме! Юрегинъ сезген тувьлтта, мен сага эртениктен бербетин аньлатаяк болатан затты! аньламайсынъ, — деди карындасынынъ соьзин боьлип Сепербий.

— Сен мени мен кайтип соьйлейсинъ?! Атам кайда? Не зат ога эткесиз? Караш сен оларга, тып-тыныш болып олтыратаганларын, а мен алжымага аз калдым да?! — деп бакырды Фаризат.

— Солтта, алжыятканынъ уьшин театрга кийингендей болып кийинип келгенинъ?! Кешки шыба, импортлы баьпишлер, шарф... Алжыятканга усамайсынъ, — деди селекелеп Сююмбийке.

— Баъри затка да сен шуъшлисинъ, — деп, Фаризат кеншекке бурьлып, ол бетке йигерли адымлады. — Сен яшатпадынъ атамды! Орамга кувдынъ, солма?

Ашувдан кайнап кеткен Сююмбийке ысласпага абзир болып кайынсинълисине карсы адымлады. Соны коьрген Фаризат саьспеклеп артына тайды.

— Карындас, ойланып соьйле! — деп араларына Сепербий киристи. — Сенинъ басынъа киргенди шыгармага кыйын болатаган. Биз ол затты — билемиз.

— Аьше, атамыз кала?! — деп бираз сабырланып сорады карындасы.

— Соравынъ тувра. Кала, аьше папамыз? Йок деп кан явдырасыз да? — деп соьзге Мамбет те киристи.

— Сага ол кайдай папа болады экен? Караш ога! — деп киевин боьлди Сепербий ога аз ашувланмай.

— Аьше, папа! Мамбетке папасы болады, — деди Фаризат, сонъ Сююмбийкеге бурьлып: — А мине мунага папасы тувыл, — деди эм, — айт, кала, меним аьруьв папам кайда ды? — деп ога канькты.

— Биз де билмеймиз кайда экенин? Оьзинъ коьрип турысынъ да, — деди пишеси уьшин Сепербий.

— Кала?! Мен сеннен сорайман, — деп Сююмбийкединъ артыннан калмады кайынсинълиси.

— Биз де сеннен сораьк боламыз, сонынъ уьшин шаькыргамыз, — деди Сююмбийке Фаризаттынъ айлежигениннен тамам безип.

— Уялмайсыз, бетсизлер! Оьзинъыз яшав бермей, эндигиси меннен сораьк боласызба?! — деп бакырды Фаризат.

— Яшав бермей, не зат эткемиз? Айткан соьзин ерге туьсирмей этип тургамыз, суьйгемиз, сыйлагамыз, — деди Сююмбийке.

— Сол болартагы онынъ сизден кашканы? — деп Фаризат колларын яйды.

— Кашканы ман кашпаганы, яным-ав, белгисиз! — деп кажымады Сююмбийке.

— Оьлген болса ша, язык, — деп соьзге киристи Мамбет.

Уьйтип айтаякты бирев де сакламаган себепли баьриси де Мамбетке шекли карады, тек соьзине бирев де

каптырылыспады. Сол ойды теренлетпеге корктылар, а баска яктан да кыскайклылар ысласпага амал тапканларына завкланып, «согысаяк» болдылар. Бобтен де Фаризат келинине коьптен бербетин ашувлы болып юретаган эди. Атасы машина алаятканда да Сююмбийкединь карсы турганын, соьз арасында да оны шымтып алмага суьбетаганын юрегинде саклап, ашувун алмага заьр болып юретаган эди.

— Ол заманда тап атамды! — деп каныкты ол Сююмбийкеге.

— Аьше... — деди Мамбет те, тек эндигиси «папамыз» деген соьзди айталмай. — Сыйлы ветеранды таппага керек.

Сепербий шыдалмай:

— Мундай зат мага ярамайды. Сизди мен ашув соьзлериньизди тыньлаяк уьшин шакырғанманма?! — деп тагы да токтатпага шалысты.

Тек эндиги Сююмбийке явапсыз калмады, ябалады кайынсиньлисин:

— Сондай акыллы болсань карасань атаньды оьзинь. Неге ди болсын ол бизде яшамага суьбетаган эди.

— Сизде?! — деп соньгы соьзине каптырылысты Фаризат. — Тилинь де кайтип бурьлады-ав ондай затты айтпага? Ол сизинь уйде тувьлтта сиз онынь, уйинде яшайсыз! Муна квартирада, муьлк те — оныкы. Бек аьруьв билемиз ким кимде яшайтаганын!..

— Биз болмаган болсак онынь ялгыз басына уьш пешли квартирады ким береек эди? — деп асыкты соьзин боьлмеге Сююмбийке. — Аьдетше, атасы улы ман турмага керек деп оьзинь алып шабатаган эдинь де! А сага аз зат эткеним кайынатам? Ветеранлардынь шерети мен сага машина да алып берди, а онынь баасы квартирадыкыннан кем тувьл!.. Оьзиньнинь кара басынба керекте, атаньнынь артыннан калмайтаган эдинь, оннан сонь кайда калганын да муткасынь... — деп оьткир карамы ман теспеге аьзир эди кайынсиньлисин Сююмбийке.

Фаризат сол карамды коьрип, куьлемсиреди, тек уьндемей калмага авас тувьл эди:

— Мен онынъ тувган баласыман, сонынъ ушин алак затын алып берген. Сиз ша? Сиз? Канын сорып тургасыз. Язык атам, аш карынларынгызды тойдыраяк ушин эртениктен кешке дейим туькенлерде ветеранлардынъ шеретлеринде турып, такатын таьвескен. Онынъ эткен ийгиликлерин аклаяктынъ орнына — мине не зат!

— Не зат?! — деп адалап кетти Сепербий. Тек Сююмбийке урсыска байын киргистпеге суьймей, оьзи тапты не айтаягын:

— Коьтере уялмайды экенсинъ. Мине Сепербий, тувган кардашынъ шаат — кайынатамнынъ туькенге баратаганы ман бармайтаганына. Ол сенинъ байынъдай пишетекей болганы йок. «Туькенлерде ветеранларга анавын-мунавын бередилен», — деп адасып-сасып айтканымда, ол мага: «Туькенге юруьв — эр кисидинъ иси тувыл, уят. Ол зат — кыскаяклыдынъ куллыгы!» — деп яваплады да бу затка биз оьзге кайтпадык. А мунавы не затлар соьйлеп карыстырады? Оьзининъ байы ман тенълестиреди бугай калганларды да, тили курыгыр!

— Мен бетсиз! Байым пишетекей! Меним тилим курыгыр! — деп кеншектинъ соьзлерин кайтарып, ашувун коьтере де кайнатты Фаризат. — Соьле-але бетинъди тырнап, коьзлеринъди шыгарып, колынъа ыслатарман, ярти ян!.. Коьрдинъме, кардашым, ол бизим тукумды кайтип суьетаганынъ?! — деп Сепербийге айтып, аьйлежисип йылады эм тилин де тыймай, соьйлей берип: — Суьек болгыр! Суьйтип ол атамыз бан да соьйлеген, сонынъ ушин ол сизден кашып кеткени!

Ама Сююмбийке йылаганына карамай, кенем де тил кайтармай болмады.

— Сондай аьруьв болсанъыз, бизден кеткен болса, сизге барган болар эди... «Атамыз кайтып турады, аьли кайдай?» — деп сонъгы кере кайзаман сорагасынъ? Ярылгыр, эсинъде де йок болар!

— Мине! Мине коьрдинъме? — деп Фаризат кеншектинъ тувра коьзлерине бармагы ман коьрсетти, тек явап бермей, йылавын токтатпады.

Мамбет пишесининъ касына келип ийнине колын салып, тынышсызландырмага шалысты.

— Кой, сабыр бол, юрегинъди кыйнама, — деди ол эм уйдинъ иелерине каратып: — Сиз онынъ кайзаман йок болганын айтынъызтагы? — деп сорады.

— Туънегуън кеште, — деди Сююмбийке бираз сабырланганнан сонъ.

— Бир ай артта болса да, билмейдилер, эслегенлер дейсинъме? — деди Фаризат кол явлык пан коъзясларын суъртип.

Баъриси де ойлы болып, Фаризатка карады.

— Эртеникте эм уйледе ол асын ишкен, бу затты шекленмей айтпага боламан, — деди Сююмбийке кайынсинълисининъ селекелеп айтканына карамай.

— Туънегуънги кештен бербетин каладынъ ортасында джинслер сатадылар. Ветеранлардынъ шерети яс-явкадыкыннан эки кереге артык деп айтпага болаяк. Белки атанъыз сизге савкат эткиси келип, сонда туратган болса ша? — деп Мамбет кажавлаяк болды, тек пештегилер кажавлаганын анъламаганын коърип, онъайсыз айтып олтырганын билип, — мен онъайсыз соъйледим бугай, деп кыпынълап, куълеек болды.

— Ойнап та айтпа! Сосы сенинъ бизим атамызда не ишинъ бар? Авызынъды тый да, олтыр... — деди ашувлы Сепербий.

— Мен атанъыз акында соъз айтувым йок, булай ветеранлар акында айттым...

— Алай да, булай да бирший де айтпа, — деди Сепербий яратпай, сонъ пишеси мен карындасына бурылып: — Сиз де ысласувды койынъыз. Анъланъызтагы, биз кыйын аълде экенимизди. Атамыз йок болган, онынъ кайда экенин де, оны ман не болганын да билмеймиз... Биз баъримиз де — юзык аъдемлермиз, дурыспа?.. Солай болганда, кайсымыз да, кыйналувымыз да ортак болмага керекти де. А биз келемиз де... — деп оькинишли соъйлеп колын силкти.

Баъриси уындемей басларын ийдилер.

— Дурыс, — деп биринши болып Мамбет авызын ашты. — Тек шуъшимиз ортак болмасын! — деп косты куълемсиреп.

Сепербий оны кажавлайтаганын анълап, киевине

ашувлы карады эм басын шайкады. Пишелер уьндемей турдылар. Ойларына коьмилдилер. Мамбет кезине юрип, сонъ ортага шыкты эм, оьзин тап йыйындадай коьрип айтты:

— Йойылган ветеран! Эм кайдай ветеран! — деп ол соьзин Сепербийге бурды. — Сен, Сепербий, суьйсень хаьтеринъ калсын, суьйсень калмасын, а мен сенинъ атанъды суьйген эдим. Янъыларда мен онынъ каьртин музейде де коьрдим. Ога карап яс-явка яшавга уьйренеди. Айтылган аьдем эди!

— Айтканы тувра, ол атамыз акында аьр заманда да аьруьв соьйлеп турган, — деди оьктемсип Фаризат.

— Бизге «Жигули» алынган болса, биз оматака атып та юрер эдик... Соьйлемей де бир карасын, — деп тыйды Сююмбийке.

Фаризат сесин шыгармай, колларын яйып квартира атамыздыкы экенин мутпа дегенди ымлап коьрсетти.

— Ва-ву-ву! — деп ашувланып кетти Сепербий. — Муналарга не болганды сосы?! Сизге соьйлемеге баска зат йокпа? Атамыз акында ойланынъызтагы. Карт аьдем уьйкен калада йок болганын эсинъизге алашынъыз. Не этеегимизди ойланъыз?!

Йылдынъ басында карт уьйдинъ сарайына кирип, эски затларды карастырганда, коьзине шемидан илинди. Ол оны аьли де яс заманында, колхоздынъ мдстерскойында ислеген шагында юргистетаган эди. Шемиданнынъ ишинде алатлар, ашкышлар, вак-туьек запчастълер сакланадылар, Оны коьрип, суьйинди, шыгарып ашты. Ишиндеги затларды коьргенинде, онынъ юреги тап улактай тез-тез тепти. Темирлер тувьлтта, тап карзына алтын тапкандай болып олардынъ алдында сав куьн куванып олтырды, колына алды, сыйпады, аьвелги куьнлерин эске туьсирди. Кавгадан кайтып, мастерскойларда ислеген куьнлери янланып коьз алдына келип, оздылар. Аьр-бир алат пан, аьр бир ашкыш пан байланыслы затлар эске келдилер. Суьйтип ол сав куьн олтырып, алатларын аьдуьвлеп артына

салды эм шемиданды уйге аькелип орындыгы астына асырды. Бир-неше куьн кеткен сонъ, шемиданды эсине алып, оны шыгарайым деп караса, таппады, аье-куье болды. Савлай уйди актарды, сонъ балконда коьфрип, юреги тынышланды. Эски затлардынъ уйде турганын унамаган келин эткенин анълады, соьз этпеди, шемиданды салынган еринде калдырды эм онынъ уьстин япты. Куьн сайын алатлары ман каьр шекти. Эриккен яс баладай, шемиданын ашты, ишиндегилерди коьзледи. Сол затты ол, баягы яс заманын, механик болып ислеген куьнлерин эсине туьсифреек уьшин, этти. Ол машинады кызына берген болса да, гараждынъ да, машинадынъ да ашкышлары онда бар эдилер эм ол коьтере даяналмаганда, гаражга барып, машинадынъ капотын ашып, ишин карастырды, Ол винтлерин, гайкаларын айландырып алып, мотордынъ затларын тешкерип, янъы машинага керекпесе де, майлап, тазалап, артына орнына салды. Оьзи-оьзине каьр тапканына кутланып заманнынъ кайтип озатаганын да анъламай калды эм уйде де ятаятырып, озган куьнине разы болып, тынышлы яны ман уйкладды.

— Не зат этпеге? Не зат? — деп кайтарып селекеледи кардашын Фаризат. — Кишкей балалардай кайтесиз сосы сиз! Милицияга тел согынъыз, «скорыйдан» соранъыз!

— Эки кере де тел соктык, — деди Сепербий.

— Тагы да, уьшинши кере де сок, — деди катырып Фаризат, сонъ байына бурлып: — Мамбет, больницага тел согаш. Сенинъ анше-минше аьдем тувыл экенинъди давазынънан да анълаяклар, ол заманда явапты тез берерлер.

— Мени койынъыз. Больницага мен тел сокпайман. Ол ерден мен эрек турмага шалысаман, — деди Мамбет турысын туьз этип.

— Олай болса, милицияга тел сок, — деди пишеси.

— Мени койынъыз! — деди Мамбет кайтарып, оннан сонъ Сепербийге карап: — Мен сизинъ ювыгынъыз боламан. Атанъыздынъ йок болганына мени де шуьшли

деп ойланмага боларлар! Милициядан да, больницадан да мен эреkte турайым.

— Коьрдинъме? — деп карындасына бетледи Сепербий. — Баьри заттан да таса тураяк байынъ! Кара басынынъ каьрин шегеди, баскалардынъ кыйынлыгы уьшин кылын да кыйшайтаяк тувыл экен! — дей берип, телефоннынъ трубкасын коьтерип, эки ерге де тел сокты.

— Милицияда да, больницада да он етинши йыл тувган болып, пенсионер Атай Атаевич Атабаев акында бир зат та эситкен йоклар, — деди Сепербий телефон ман соьйлеп болып.

— Аьлемет тувылым? — деп Фаризат эринлерин тислеп ян-ягына каранды. — Олай болатан болса, бизим озьзимизге йигерли абытлар этпеге керек, — дей берип, атасынынъ пешине адымлады.

Сююмбийке яратпай артыннан карап калды. Соьлеале кайынсинълисининъ тили мен кармаклап баслагына аьзир болмага шалысты, Фаризат аьр заманда да атасынынъ орыны каралган йок, пеши йыйыстырылмаган, кири ювылмаган деп соьз этпесе, болмайтаган. Сююмбийке кайынатасын кайгадер аьдуьвли карамага шалысса да, кайынсинълиси сылтав тапты, яртиликлерди казып шыгарды.

Тек аьли Сююмбийкединъ ойланганы акланмады. Тез арадан Фаризат шыкты, онынъ колында атасынынъ кассада тургыстатаган акшасынынъ книжкасы бар эди. Бу зат кеншекке коьтере де ярамады. Атасынынъ кайгадер акша саклавын Фаризатка коьтере де билмеге керек тувыл эди.

— Паспорты да, ветеранлык книгасы да, партбилети де орынында йок. Тек мунавы калган, — деп кыскажкы книгады ашып, обктемли болып окыды. — Калган — бир мынъ ети юз элли маьнет!

— Онда эки мынъ ети юз элли маьнет эди! — деди туьзетпеге шалысып Сююмбийке, озьзи кайынатасынынъ акшасын санап туратаганын баскалардынъ билгенине уялмай да калмай.

Сонынъ уьшин баьриси де кылыьыннан карадылар Сююмбийкеге. Сююмбийке кайынсинълисининъ касына барып, онынъ колында ашылып турган книжкага карады:

— Онда мынь ети юз элли тувылтга, эки мынь ети юз элли маьнет бар эди, — деди, эндиги уялганын да койып, сейирсинген давазы ман.

Фаризат бетлевли куьлемсиреп:

— Элбетте, бир меканда атамыз бан турып, онынъ кайтакым байлык калдыраягын билмеген болсанъ, меним сейирим бек калаяк эди, — деп ол карамын тагы да бир книгага таслады эм, — Дурыс! Тек туьнегуьн книгага эки мынь ети юз элли маьнет язылувлы эди. Мынь туьнегуьн алынган, — деди.

— Сол такым акша ога не зат уьшин кереккен экен? Сол такым акша!? Мынь маьнет! — деп эсин йыялмай кайтарып айтты Сююмбийке.

— Уьшинлей де, карт аьдем ол такым акшады не зат этеек экен? — деп йоьпледди Мамбет те.

Тек Фаризат сейирсинмеди, ол ашшы куьлемсиреп, Сююмбийкеге каратып айтты:

— Ол атамнынъ обзининъ акшасы! Не зат суьйсе соны этеди. Сен неге кайгырып калдынъ-ав онынъ акшасына?! — деди де, сонъ байына карап: — Йок, Мамбет. Бу акшалар атамга тувылтга, мине муналарга кереккенлер, — деп колы ман кеншегине коьрсетти.

— Карындас! Сен соьзинъди айт деп улгайтасынъ. Тилинъди суьйтип йибере берсенъ, мен сени уьйден куваякпан, — деп ашувланды Сепербий, карындасынынъ яла ягувына шыдалмай.

Акша акында ойланган Сююмбийке эсин йыялмады, карт акшады не зат уьшин алмага болаягынынъ сонъына шыгалмады. Акша энди артына кайтаягына шекленди. Белки, ол акшады биревге борышка берген болса ша, деген ой оны бираз тынышландырды. Кенем де тийилмеген болса экен. Книгада турганы сенимли эди. А сол акшага онынъ уьмитлери бек уьйкен эдилер. Карт акшады йиенине калдырар деп ойлап турды. Кызлары энтте окымага керек, болса да эртен-бирсигуьн эрге бараман десе, тойга, муьлкке акшанъ турмага тийисли.

Райпода экономист болып ислеген Сююмбийке айына таза болып, юз маьнет алатаган болса да, акшады йыйнаклы шыгарып уьйренген эди. Ол киевде турганлы

кайынатасынынъ акшасына таянып яшады. Оъзи эм байы алган кыйын аклары коьпке тартылмай шыгарылдылар. А кайынатасы ислеген заманда уыйкен акшалар тапты эм сол акшадынъ яртысы савлай аьелдинъ керегине кетти, яртысы книгага салынып барды. Сююмбийке мен Сепербий оьзлерининъ акшаларын тез-тез этип, вактуьеклерге, кийимге, бир якка барувга шыктажладылар. Аталары болса, йыйган акшасына муьлк, куьйизлер, телевизор дегендей уыйкен затлар алды. Эм келин сол шакта бир затка да кыйналмай яшады. Мине кайынатасы пенсияга шыкканда, етиспей баслаганда, кыскаяклы алдысын ойламага керек экенин анълады. Акшадынъ басын билип баслады. Басында кайынатасы кызына машина алганда, ол сол заттан алжымага аз калган эди. А эндигиси бу зат! Бир заманда — мынъ маьнет акша да болып коьринмеген, а эндиги йокта — мынъ маьнеттинъ аз акша тувыл экенин ол оьткир анълап, айлак та куьйгелекледди.

— Кайда алып кеткен экен? — деп йыйылганларга эс те этпей куьбирденип кетти.

Суьйтип карт машинадынъ ишин карав ман каьрлеп алданды, яслыгын эсине алды, кайдай ды бир автоколоннага яде гаражга механик болып туьссенъ деген ясыртынлы ойы ман уьмитленип юрди. Тек эне балалары, оьзи мен бирге ислеген аьдемлер онынъ сонда ислевин яратпай караякларын анълай эди, аьли олардынъ кылыьыннан каравларын да сезип алды. Элбетте, оны аьвелде белгили басшыды майга боялып, колындагы темир ашкыш пан коьрселер, аьжейипсинмей болмаякларына, аькис коьфреклефине шекленмеди. Кенем де сол уьмити уьзилмей турды, керфисине куьннен-куьнге куьшее берди.

Акшадынъ хабары кеншекти суьйтип састырганы Фаризатты завкландырды, тек биразлай атасынынъ сол кадер акша ман не этпеге болаягы оны ойландырды. Эм акылына бир маьнели зат та келмеди. Карт аьдем мынъ маьнетке не зат алмага болаягын ойланып, сонъына шы-

галмады. Тап суйтип Сепербий де кыйналды. Карында-сын кыйнаган сораулар онада да тувып, явап табалмады. Аталары бир зат алаяк болса, уйдегилер мен кенъесип эткен. Кабылестен не зат алмага болаягын таппай, ол да, пишесиндей болып, биревге борышкага берген болар деп сенгиси келди эм акша сорагына озге кайтпады.

Эм ойларын тасаландыраяк болып, ол эсине Бэллады алды. Оны ман ярасувы коьзине коьринди. Бэлла оззи шуьшлетип те, оькинип те, йылап та, кеширсин деп тилегени де акылына энди. Суйтип ярасып, оззин Бэлладынъ пешинде, оны ман кофе ишип, музыка тынълап олтыргандай коьринис коьз алдына келди. Эм пештегилер акында мутып, Пугачева йырлаган йырды бурнынынъ астыннан йырлаганын эм анъга келисли этип аякларын ойнатканын оззи анъламай кетти. Фаризат коьзлерин бакырайтып завкланып кардашына карады:

— Аьперим! Сага, яным-ав, консерваторияга бармага керек эди де. Анадай даваз бир затка яравсыз болып калаятыр! — деп ол кол сокты.

— Сиз кеширинъиз. Ол кайгырганнан не этеегин билмейди, — деди Сююмбийке коьтере янсыз даваз бан.

— Айлак кайгылы йыр, йылатады, — деди куьрсинип Мамбет, кажавлайтаганын ясырып.

Басын туьз ыслаган Мамбет креслога олтырды. Коллары ман тизлерин ыслап:

— Йырдагы киси савлай акшасын шешекейлерге шыгарып, оззи де йок болган, — деди тагы да куьрсинип, сонъ косты: — Бизим атамыздай...

— Не зат айткынъ келеди? — деп Сепербий ашувланмага аьзир болып, киевине карады.

— Бизим папамыз бир якка кеткен деп айткысы келеди, — деп Фаризат байына якласпага асыкты. Мамбет пишеси якласканына йигерленип:

— Меним ойымша муна зат пан кыскаяклы байланылы. Мынъ маьнетке шешекейлер алып, йолланган болар биревге, эште?! — деди куьлемсиреп.

— Анъламадым, — деди Сепербий сейирсинип.

— Неге анъламайсынъ? Ол янындагы акшасы ман кыскаяклыга кеткен болар деп ойлайман, — деди Мамбет алмай-салмай.

— Айван! — деди Сепербий колын силкип.

— Мамбет, уялмайсынъ! Берли экенсинъ, меним акам акында суьйтип яман ойланып. Ондай зат тек сенинъ акылынъа келмеге болаяк! — деп урысты Фаризат.

— Аруув аьше, ярамайтаган болса, суьйтип ойланганымды кояйым, — деди куьлемсиреп Мамбет.

«Тек сол кадер акшады басына шер этеекпе экен? Киселерди акшага сыплаганда, бир букыжга зувылдаган болар», — деп ишиннен ойланды. Сол кадер акшасы болса, оьзи не этеегин коьз алдына келтирди. Эм ога денъиз ягада орынласкан кала коьринди. Ол сонынъ ресторанларынынъ бирисинде олтырган. Музыка занъырайды, яс-явка завкланып бийийди. Ол тап артисттей, коьрнекленип, сигарет тартады, тоьгерегинде — шувылдаскан ярасык кызлар. Онынъ атын сукланышлы айтадылар, оны оьппеге тартыладылар. Ол акшасына, музыка керегим, музыка ойнатады, кимиси не зат суьйсе, соны иширтеди. «Тоьлеймен!» — деп бакырады. Яде оьзин сауна амаман шыгып, кайдай ды бир ярасык кызалак пан туьрли айванлардынъ терилеринде ятып, косагынынъ авызына коньяк куйып, суьйсе кушаклап, суьйсе оьбип, дунья завкын басына кийип, коьринди. «Мамбет, калай аруув, калай танъ аьдемсинъ... Сендей юмарт аьдем йок!» — деп кызлар да, йолдаслар да айтканлары кулагына шалынды. Тек сондай акшалар онынъ кисесинде бир де турмады, ол табатаган эди, тек тапканын пишесиннен ясырмага коркты.

Мамбет тысыннан енъил болып коьринсе де, ол оьзин анълаган эди, ийги кылыкларын да, осал ерлерин де сынаган. Сонынъ ушин ол яшавда сасып, оьтириклер этип яде тек уьмитлерге сенип, яшаган йок. Ол оьзине бир йолды сайлап яшавын бардырган. Оьзин аьдемлерге анъкылдак этип коьрсетпеге шалыскан. Сондай аьдемлер коьплерге ярайтаганын, сондайларга явласатаганлар шыкпайтаганын, сондайларга куьнлемеятаганын ол сынаган. Оьзлерин артык акылы этип коьрсеткен аьдемлердинъ явлары болмай калмайтаганын билип, ол коьп ойларын ясырувга уьйреншикли болган эди. Басшылар Мамбеттей кылыклылар олардынъ орнына коьз

атажак тувылын коьрип, оларды комлап-авлап юрдилер, а ондайлардан тоьмен туратаганлар, оларды акылы яралы деп санап сыр-мыр ясырмай турдылар, сонынъ уьшин Мамбет бирге куллык этетаганлардынъ осал ерлерин билип, озине кайтип суьйсе, суьйтип бойсындырып юрди. Онынъ ялынып билгени, тынълаганы басшыларга ярады, ол акылытаксып, оларды сыйлап юрди, керек ерде савкат этип билди, ярым иширтти, а олар да сонынъ уьшин оны коьтерип турдылар. А онынъ колында ислегенлер оннан тартынмадылар, исте болаатаган баьри затты ясырмаганлай тоьгип турдылар, Мамбет болса, сол затларды онъайлыша озининъ пайдасына кулланып билди. Аьли ол савкат этетаган фирмадынъ бир цехинде басшы болып куллык этти. Йогардагы аьдемлерге йоллар тавып, эне-мине озин савлай фирмадынъ директоры эттиреек эди. Сол зат уьшин шалысты эм сол затты шыдамлы саклады. Ишинде ол озин бек суьер аьдем эди. Баскалардынъ уьстиннен, амал тапса, селекелемеге суьйди. Тек, эне айтылган, сол кылыктарын аьруув ясырып билди.

«Ах, акша, акша! Кишкей кагытлар! Уьйкен куваныш аькелип билген кишкей кагытлар, олар дайым етиспейдилер бизге», — деп ишиннен ойланды Мамбет.

Карт радиога язылмага деп шакьфылып, озининъ шеретин саклап турган эди. Сол вакытта язылув бардыфыратаган боьлмеден колында сумкасы болган бир кыскаяклы шыкты. Карт оны коьрип, бирден адалап кетти, юреги бирден токталып, бирден катты сокты сондай каьпилесли йолыгыстан. Кыскаяклы да оны коьргенинде, турган еринде катты.

– Атай, сенсинъме? – деди ол давазын тоьменлетип.

Карт шырайы йылынып олтырғыштан турды: – Аружан! Мунда кайдан шыккасынъ?! Мага кыскаяклы язылады дедилер, тек сен болаяксынъ деп бир де ойланмадым. Баста, эсте болмаган зат мунавы экен! – деп коьтеринки коьнбили мен айтты.

Олар кушакластылар, бир-бирлерине, куванышлы карадылар.

– Мен сени мынз йыл коьрмегендей боламан!

Туьрленмеген экенсинз, – деди Аружан.

– Сен де туьрленген йоксынз. Кайдан шыктынз?

– Мен авылдан улымга, Ибрагимге, келген эдим.

– Ибрагимге дейсинзме? Ол калада тураттагы?

– Эсинздеме, ол меним кенжепайым? Мунда квартира алган, сога хайырлы болсынга келген эдим.

– Элбетте, улынз эсимде, тек аьли таньялмаспан.

– Айхай да, таньялаяк тувылсынз. Мазаллы йигит болган. Сен коьргенде, ол бала эди, а соьле эки баласы бар. Аллага шуькир! – деди кыскаяклы юзин сыйпап. – Меканлары аьруув. Уш пешли! – деп косты мактаньшылы даваз бан.

– Коьшкинз келмейим? Белки, мунда яшамага суьверсинз? – деди сыनावлы карап, таньсына Атай.

– Неге экен, Атай? Мен авылымнан озге ерде туралаяк тувылман, Алла сакласын!

– Неге? – деп куьлемсифеди Атай.

– Кайтип неге? Сизде мунда шав-шув, тарлык, бакьырык. А бизде каладагындай болып, баьри затлар да уьйимизде бар: сол телевизор да, кир ювар машина да, шанз соратаган машина да, холодильник те... А эне каралдынз оззинздики, янынз эркин, ава таза. Йок, ондай яшавды мундагына авыстырып болмайды. Мен де сага не зат анзлатпага шалысаман сосы? Авылда озинз тургасынз да, меннен де аьруув билесинз! – деди йьлы карамы ман Аружан.

– Калай бек суьйиндирдинз, конзбысым, оззинзнинз расувынз ман! – деди Атай да коьзлерин анзламлы юмып.

– Туьнегуьн улым уьйге киргени уьшин той эткен эди, аьдемлер йьйылдылар. Сол завктынз арасында улымнынз уьйине радиодан тел соктылар. Кавгада оьлген атасы акында бир зат айтпага болама дедилер. Ол не зат айтаяк экен? Эгер кьрк бесинши

йылда янзы бес ясына толган болса. Сонынъ ушин мен келдим. Мине хабарлап та шыктым, сол такым зат айттым Сулеймен акында, яткан ери еннетли болсын! – деди Аружан.

Карт куырсинип алды ам тоъмен даваз бан айтты:

– Аьше, айткандай аьдем эди Сулеймен! Не этеексинъ? Сондай йолдаслар эдик байынъ ман...
Кайтпады язык!

– Аьше, кайтпады, – деп йопьледи Аружан эм эсине бир затлар туьсирип айтты. – Мине соьле коьргендей болып, коьз алдымда турасыз экевинъиздинъ кавгага кетятырғанынъыз. Экевинъиз де яс, ярасык, уьстинъизге ямышылар, басларынъызда коьрпе боьр-клер, астынъызда мазаллы атлар. Биз сенинъ Мар-жанынъ ман атылып артынъыздан шабамыз...

Кыскаяклыдынъ соьзлерин тынълай турган карттынъ коьзлерининъ алдында кавга куьнлери тирилдилер. Мунда, радиога, келгенше, не зат хабарлаягын билмей кыйналган эди, а аьли билди не акында соьйлеегин. Эм катты сол ойында.

Мамбеттинъ ойга коьмилип турганын Сююмбийкединъ коьтеринки давазы боьлди.

– Токтанъыз, токтанъыз! Уьшинимен де бу затка кыскаяклы кирискен болар, – деп сейирсинип айтты.

– Алжыгасынъма сосы сен? – деди Сепербий.

– Йок, алжыганым йок, – деди шалт Сююмбийке, оьзи боьлмесинлер деп, шырайы ман анълатып, эске алып айтты. – Эки юма артта атамызга, оьзин яс этип коьрсетпеге шалыскан, бир куртка келген эди. Документлер, кагытлар коьрсетти. А атамыз тоьгерегиннен аье-куье болып айланып турды. Оьзи стол курды, шай салды. Арукыз да ога айырым эс берип турды. Акайымыз сол курткага уьйленеек деп кызалак оьзи айтты. Мен ол мени мен кажавлап соьйлейди деп ойландым, боляк-болмаякты айтып тербеме деп, аьли оны согып та алдым. Тек эне баьри зат та уьшин болып шыгатыр. Кызымнынъ соьзине бос абайламай карадым. Эсимде:

күрткадынъ бизим квартирады тешкерип караганы. Атамыз да оны ман булай сойлеп, мынъ йыл таныгандай оьзин юргистти.

— Ким ди ол? — деп боьлди Сепербий ойлы болып.

— Билмеймен. Тек эндиги анълап баслайман: ол акшады алып сога кеткенге усайды, — деди Сююмбийке.

— Йок, — деди Сепербий. — Атамыз уьйтип этпес. Боьтен де ол биревдинъ уьйине яшамага бармаяк. Бас деп бизи мен сойлеп, аьдетше бизи мен турар эди. Ол оьзин, билетаган болсанъ, уьйдинъ иеси деп санайды.

— А бизи мен каерде тураяк экен? — деп сейирсинди Сююмбийке эм кайынсинълиси бетке карп: — Эгер дачада тураяк болса, билмеймен, — деди.

Фаризат дача деген соьзди эситип, авызын кыйшайтты, ама тил кайтармады.

Соьзге Мамбет киристи:

— Белки, ол сизи мен сол затлар акында соьйлемеге уялган болса ша? — деди.

— Ол ондай тувыл. Бизден бир затын да ясырмайтаган. Эм бизден неге уялмага керекти? Тувган балаларынан? — деп онъ ийнин коьтерип туьсирди Сепербий.

— Йок, йок, не зат соьйлейсиз, онынъ ясында кыскаякы алатаганым?! — деп кесип айтты Фаризат.

— Сол ягы да бар, — деп Мамбет ойланып косты. — Тек эне сизден кетеек уьшин суьйтип эткен болса ша?

Сепербий киев мен эрисеек болган эди, тек оннан сонъ белгисиз зат акында эрисуьв ярамайтаганын анълап авызын ашпады.

Баьриси де тынды. Уьндемей турдылар. Тыныклыкты Сююмбийке бузды, онынъ эсине баягы акшалар келдилер:

— Белки, оны тонаган болсалар ша? — деп кайгылы болып сорады.

Пештегилер тынышланмай ога карадылар, тек бирев де бирший де айтпады. Сепербий ойларга коьмилип, пеште кезинди. Сол кезинуьвининъ арасында радиоприемниктинъ туткысын уьйреншикли бурады.

Басында радиодан шыккан тынык давазга бирев де эс этпеди. Тек акшадынъ хабарыннан эсин йыймай турган Сююмбийке аьдемлердинъ коьзлерине сораулы

карады. Пештегилер де сосы алжыйым деп ога сескенишли карадылар.

— Мен атамыздынъ давазын эситемен, — дегенде, кобтереси де радиога бурылдылар. — Сепербий радиодынъ давазын кобтерди.

— Бу зат 1944 йылдынъ июнь айында биз Белоруссияды босататаган шакта болган эди, — деген Атай Атаевичтинъ давазы эситилди.

— Атамыз! — деп сукланышлы айтты Фаризат.

— Ол радиода, — деп суйинди Сепербий де.

— Караш, а биз оны излеймиз, — деп завкланды Сююмбийке.

— Тынълангызтагы ветеранды! — деп токтатты баарисин де Мамбет.

Кобтересининъ де юзлери куванышлы болып, тынъладылар.

Атай Атаевич асыкпай, соьзлерди таптап айтып соьйледи. Онынъ соьзи мен бирге мунълы анънынъ сеси де шыкты.

— Бизим танк бригадамыз Друть сувдынъ ягасында орынласкан эди. Танъ атып баслаганлай, бизим танклар понтон коьпирди обтип, явдынъ позицияларына атылып кирдилер. Немеслердикъ артиллериясы сондай каьпилестен согувдан саьспеклеп, кайда болса сонда ядыраларын аттылар. Бизим бригада душпанлардынъ карсылык этуьвлерин бир затка да санамай, позицияларынынъ артарыннан обтип, шыгып рейд этеди. Фашистлер бираз заман кеткен сонъ, эслерин йыйып, баьри куьшлерин йыйыстырадылар эм бизим танк бригадамызды коршалап аладылар... Сулеймен экевмиз олтырган танкка ядыра тийген эди. А коршалавдан шыкпага керек. Танкты фашистлерге кайтип калдыраяксынъ? Сав кеше, танъ атканша, биз майлы шиберекарлер ягув ман ярыклык этип, танкты ясадык, согыска аьзирлеп салдык...

— Сизге, эште, кавгадан алдынгы кеспинъиз ярдам эткен болар? — деп сорады радиоберуьвди юргисткен кыскаяклы.

— Элбетте. Биз Сулеймен мен бир авылдан эдик, кавгадан алдын тракторист та, механик те болып ислеген эдик. Танк, элбетте, трактор тувыл, ама мукаят механик

не заттынъ да сонъына шыкпага болады. Оьзимди мактагандай анъламанъыз. Сол заманда колларымыздынъ усталыгы бек керекти... Биз бир такыйкадынъ оьзин де уйкламадык, танъ атар-атпас баьриси мен бирге атакага йоьнедик... Бек каты согыс болды... Сол согыста авылдасым, алал досым Сулеймен янын берди, йигитлерше оьлди. Аты оьмирлерге эстеликте калды!.. Куьндиз бизикилерден ярдам келди, эм бизим корпус коршалавды бузып шыкты...

— Кызыл Юлдыз орденин сизге сол согыс уьшин бергенлерим? — деп сорады радиоберуьвди юргистуьвши.

— Аьше, Сулейменге де берилди, тек оьлгеннен сонъ... Соннан бери кырк йыл кетти, туьнегуьн болган заттай, эстен кетпейди. Оьмирлерге калдырган оьзининъ ызларын адавыс кавга. Аталык кавгада оьлген йигит йолдасларымыз акында эстеликти сакламак — ол бизим уьйкен борышымыз...

Сонъ радиодынъ дикторынынъ давазы эситилди:

— Сиз Улы Аталык кавгадынъ катнасувшысы, яс явкадынъ йолландырувшысы Атай Атаевич Атабаевти тынъладынъыз, — деген соьзлерден сонъ, коьнъилли анъ занъырады.

Радиога язылув кутылганнан сонъ да карт коьпке дейим эсин йыялмай турды. Коьз алдында яслыгы яйнаган досы Сулейменнинъ суьлдеру сап-сав болып коьринди. Кара ялпак мыйыклы, берк, алатлы яс ога мунълы карамын таслап, бир зат айтпага суьйгендей болып, турды. Кишкейиннен бирге оьскен, конъысы болган досы ман доьрт йыл бойы кавга этип бир танкта да юрдилер, бир-бирлерине, тувган кардашлардай болып, якластылар, кесек оьтпекти эки боьлип едилер. Кавга кутылып, уьйге кайтсалар, аьеллери мен кайтип яшаякларын, тракторларга олтырып, сагынышлы ерлерин кайтип айдаякларын бир мырад этип, доьрт йыл бойы куьттилер.

Эм карт кабинеттен шыгып, иргеге таянды. Радиодан айткан кавгадагы сонъгы куьни оьзи-оьзиннен тагы да коьз алдына келди. Сав кеше тан-

кты ясап, эртеникте согыска атылдылар... Ядыра танктынъ тап алдында атылды, атылуудынъ толкыны «темир атты» силкиндирди, мотор токталды эм биринши болып люктан басын Сулеймен шыгарды эм сол сабатлей ок артка туъсти... Карт соълеге дейим де оъзи-оъзин урысады: неге Сулейменди токтатпаганына, неге басын шыгармага амал бергенине?!

– Атай!– деп, тек йыбырдап калдылар, досынынъ эринлери, канга боялган коьзлери бир ерге тигилуьвли болып, тастай каттылар...

Карттынъ басы айланды.

– Атай! – деп коридордынъ баска шетиннен шыгып келди Аружан эм касына келгенде, тынышсызланмай болды. – Не бола койды сага, яным? Шырайынъ кашкан да коьтере, – деп ол карттынъ колын алды.

– Бир зат та тувъл, Аружан. Эне Сулеймен эсима туъсип, юрегимде ярам янъырды,– деди карт эм кыскааяклыдынъ колыннан ыслап, коридордан кенъ фойеге шыкты.

Фойеде олар юмсак креслоларга олтырдылар.

– Соълегишей яшаган болса, кайдай болаяк эди, э? Алай да, булай да каьрлеймен онынъ сыпатын ясамага, болмайды,– деди куьрсинип карт.

Кыскааяклыдынъ коьзлерининъ шетлеринде коьзяс тамшылары йылтырадылар:

– А мен эне савман. Заман еткен, а эне ер ютпайды, – деди Аружан эм даяналмай сылкылдап йиберди.

Карт оны тынышландыраяк болып, ийнине колын салды. Сыйпады. Аружан сумкасыннан кол явлык шыгарып, коьз ясын суьртип:

– Керек эдима мага муна яшав?– деди оькинишли давазы ман ол.

– Сен уьйтип соьйлевинъди кой!– деп Атай давазын коьтерди, оннан сонъ сабырланып айтты: – Биз ие тувълмыз оьзимиздинъ яшавымызга. Аьдемлер ушин яратылгамыз эм бизге берилген оьмирди яшамага тийислимиз. Яшав – сынтар бизим байлыгымыз!

– Аьше, аьше, – деп Аружан онынъ созлерин макул коьфетаганын коьрсетти, сонъ карттынъ коьзлерине карап: – Атай, сен озинъди кайда коьмдирмеге суьесинъ? – деп сорады.

– А сен мени мезарга неге саласынъ? Мен аьли де оьлемен деп турганым йок, – деп сейирсинди карт эм бираз ойланып явап берди: – Кайда коьмдиреекпен дейсинъме? Маржаннынъ касына – авылдынъ мезарында коьмилгенимди суьемен.

– Сенинъ хактеринъ калмасын. Тек эне сондай басшыларды авылларга коьммейдилер деп эситкемен. Калада, сыйлы оьликлер бар деп эситкеним бар...

– Ондай затты да кайдан эситкенсинъ?! Аьдем оьзи кайтип оьсиет этсе, суьйтип коьмедилер, – деп туьсиндирди карт, авылдасы айтканды яратпай.

– А мене мен Сулейменнинъ касында ятсам экен, – деди йыламсырап Аружан.

– О-о, Аружан, ондай затты кайтип этеексинъ? Кардашлык каьбырыннан Сулейменди кайтип шыгаражасынъ? – деп карт баслаган хабарларын яратпай, баска соьзге авдарды. – Аружан, коьййык бу соьзди, биз аьли де оьлмеге аьзирленип турганьмыз йокты да. Яшаягьмызды яшармыз энitte. Сен Аьруьвиннинъ кайтип яшайтаганын айтканынъ коьлай эди.

– Сен уйкен улымды эсте тургыстасынъма? Сав бол, Атай! – деп суьйинди кыскажыкы. – Доьрт баласы бар. Тек эне пишеси мен кырлы яшамайды.

– Неге экен?

– Куьнлейди. Доьрт баласы болып, куьнлейди, аьлемет тувьылма?! Бир яктан карасанъ, келиннинъ де шуьшли ерлери бар. Клубка, кешликлерге ялгыз барады. Байынынъ унамаганына да карамай, барады... Ол да даянып турады да, бираз тартты десе, пишесининъ басына кан явдырады. Меним агарган басыма да карамай, олардынъ бир-бирлерине айтаган созлерин эситсенъ деш. Коьййык оларды! Сен ша? Сен суьйтип ялгыз яшайсынъма?

– Балалар ман тураман. Сен калада турганынъда бизге кел, кайтип туратаганьмды озинъ коьферсинъ. Келерсинъ, аьруьвме?

– Элбетте, – деп суыйинди шакырғанына Аружан. – Белки, сонъғы кере коьрфисе болармыз, келирмен!

– Тох, сени! Оьзинъдикин кояйык тувыл экенсинъ, – деп кисесиннен блокнотты шагарып, оннан йыфтып алган кагытка адресин язып берди.

– Коьрдинъизбе, карттынъ эткенин, кайтип басымызды айландырганын, оьмири суыйтип этеди, – деди Сююмбийке.

– Мамбет, тез болып радиога тел сок. Сенинъ онда танысларынъ бартта, атамызды телефонга шакырсынлар, – деди мактанып Фаризат.

– Суыйинип те этермен, – деп Мамбет оьктемсип телефонга барды, трубкады коьтерип, номерлерди алды. – Алло! Тамада редакторма? Василий Иванович, куьн яхшы болсын! Бизде мунадай ис, биз меним кайына тамызды излеймиз, оны йок болган деп ойлаган эдик, а ол сизде соьйлейди экен, Тукумы дейсинъме? Атабаев Атай Атаевич, янъы соьле соьйледиди, болаяк болса, телефонга шакырсанъыз экен. Не дейсиз? Радиоберуьв озган юмада язылганма? Аьше, элбетте, табылар. Кеширинъиз, Василий Иванович, – деп ол трубкады салып, йыйылганларга ашувлы карады. – Карттынъ соьзи озган юмада язылган! А сиз тел сок, тел сок! Аьдемнинъ бетин аштырдынъыз.

– Бет ашылгандай не болды? – деп сейирсинди пишеси.

– Аьлемет аьдемсинъ! Не болган! – деп тил кайтарды Мамбет. – Мен тагы да сизге туьсиндирейим; мен сизинъ ювыгынъыз боламан. А муна заттынъ аьруьвлик пен кутылаягына шекленемен. Бу затты коьп аьдемлер билмеге керек тувыллар. Оьзинъиз ойланынъыз: атанъыз – партиядынъ, кавгадынъ, истинъ ветераны, белгили сыйлы аьдем – уьйин таслап кеткен. А ол заттынъ кайда баратаганын анъламага керекти де. Йойылган болатаган болса, сиз де: онынъ улы, кызы, а кызы меним пишем, ол заманда мен де, картты карамаган болып шыгамыз. А туьнегуьннен бербетин кайда экени белгисиз болган атанъыздынъ, ким биледи оьлген болса да, соьлеге дейим

билмеген аьвлетлер акында не ойламага болаяклар? Алал балалар деппе? Карт аьдемнинь уьйде оьлмегени уят деп саналатаганын билесиз. А мен де сизики болган себепли, мени де бетлееклер, соьлегишей бир минсиз юрген аьдем эдим, а эндиги коьтерилип бараяткан йолымга оравлык этеятырсыз, оьзимге кара тат тийгистеятырсыз, — деди ол баьрисине де оькинишли карамын таслап.

Сепербий киевдинь тили суьйтип бурылганы уьшин колы кышып, ягына шалаяк болган эди, тек оьзин оьзи ыслап, сонъына дейим тынълайым деп турды. Сююмбийке коьтере де сейирсинип карады эркекке, ол онынъ сондай намыскер экенин билип те билмейтаган эди.

— Мамбет, коркпа, сондай «данъкка» сен калмасынъ. Атамыз да сав болар, — деди Фаризат байын тынышландыраяк болып.

— Кайдан? А мен ойлайман: муна затты картынъыз каьр этип эткен деп. Соьле балалары карагылары келмеселер, карт аьдемлер суьйтип оларга бакыл этедилер... Булай ойланып карасанъ, сизинь шуьшинъыз де аз. Ол ортак проблема.

— «Караган, караган йок» деп сосы сен не затлар акында соьз бардырасынъ. Биз оны бек аьруьв карагамыз,— деп асыкты оьзиндикин айтпага Сююмбийке, Мамбет оларды шуьшлетип олтырмасын деп.

— Токташ сен! — деп боьлди пишесин Сепербий эм тегаран ашувын ыслап: — Ол оьзи кайдай проблема экен? — деп сорады.

— Тек хаьтеринъиз калмасын, — деп ялынышлы карады пештегилерге Мамбет. — Атанъызды суьйгенинъизди мен анълайман. Ол сизди асыраган, окыткан, сиз оьскенде де ярдам этип турган, кавгада болып, кыйынлыклар шегип, сизинъ де, бизим де соьлеги яшавымыз уьшин янын аямаган. Элбетте, атанъыз алдында сизинъ борышынъыз уьйкен, онынъ картлыгын енъиллендирмеге керек эдинъиз. Сиз сол затты анъласанъыз да, тек баскаларда, атасы-анасы эрте оьлип, яде болса оьзге сылтавлар ман, бир кесеклерде сондай борыштынъ йоклыгын коьрип, оьз яшавынъыз олардыкына усамайтаганына оькинесиз. Бир кесеклердинъ тек оьзлерининъ

кара баслары акында каыр шегуьвлерин коьрип, оларды наьсипли деп сайыйсыз. Карт атанъыз сизге авыр юк, ада болып коьринеди...

— Атады караган — биз. Неге сол затты авырлык деп санамага керек экенмиз? — деп боьлди Сепербий.

— Аьше, аьше, — деп куьлемсиреди Мамбет, ашыктан-ашык озге соьйлемеге йигерленмей.

— Йок, йок, сен баслаганнан сонъ, айт, — деди Сепербий.

— Йок, мен сизди айырып айтпайман да. Карт аьдемлердинъ каралув соравы акында соьйлеймен. Карт аьдем эрте болсын, кеш болсын, оьлмеге йыллары санамалы. Сол затты билип, онынъ йыл алдынма, йыл кешпе оьлеегине эс этилмейди, алай да оьлеек, булай да оьлеек деген ой ман макулласып яшайсыз. Сол зат тысыннан айтыл-маса да, ишиннен аьдемлердинъ суьйтип ойлавларына коьтере шекленмеймен.

— Сенинъ акылынъ ман, билесинъме, кайдай затка етпеге болаягын? Аьдем алай да, булай да оьлеегин биле болса, ол заманда яшап та кыйналмасынтагы. Мине оьзинъ яшама да кой, алай да оьлеексинъ, булай да оьлеексинъ, барып асакка асыл, — деди селекелеп Сепербий.

— Мен карт аьдемлер акында айтамантта, — деп разы болмады Мамбет, ойын кенъейтип айтты. — Яс аьдемлердинъ дени берк, яшав куты бар. А эне бизде де аяклар сызлап, яде кайдай ды бир ятак мараз тийип, бир затлар болып олтырса, элбетте, пишенънинъ де, ювык аьдемлеринънинъ де янлары авыргансыяк, аяп та, йылап та алаяклар. Ясыртыны неден керек, янлары не кадер авырса да, маразлы, сенуьвсиз, байы да болсын, кардашы да болсын, аьдем таьжелдей болып, басып турады, аьдем соннан босалаягы акында ойлайды.

— Ол заманда аьдемлер бирге неге яшайдылар? Аьеллер курмага неден керек? Айванлардай болсынлар да айырым турсынлар, — деди киевининъ туьсиндируьвин коьтере унамай Сепербий.

— Ол ой сенде дурыс тувган. Сонынъ уьшин де соьле ялгыз аналардынъ, алимент тоьлейтаган аталардынъ

коббеетаганлары. Алдын аелди аьдет, намыс беркитетанган эди... а соьле... бирев бирев уьшин яваплы болгысы келмейди. Алдынларда бирев бирев уьшин янын берип те яшаган...

— Кой, сен бек юлдыртып кеттинъ? — деп шыдалмай бакырды Сепербий, оьзи киевининъ соьзине аз сейирсинмей, ол оны эки соьзди косып билмеген аьвмедий деп санаган эди, а аьли онынъ айткан затларына тийисли яваплар бермеге кыйналды. — Эне бизим уьйди алып карайык. Ялгыз болып яшайтаган — тек уьш ана. Биревининъ байы аварияда оьлген, баскадыкы — ишкиши, тек уьшиншидики — алимент тоьлевши. А калганлар — бир нышансыз.

— Сиздей нышансыз, — деди Мамбет, кажавлаппа яде ойсызба айтканын аньлап болмады.

— Аьше, биздей! — деди Сепербий.

Сююмбийке, Мамбеттей болып, кайынатасы ман бирге турганды суьймейтаган болса да, аьли Мамбеттинъ баьрин бир этип соьйлегенин макул коьрмеди эм онынъ айтканына карсы турды:

— Кой, аьлеле, сен уьйтип соьйлевинъди. Оьзлерининъ картларын, курткаларын карайтаган болып, мен де кайтакым аьдемлерди билемен. Эне бизим райподынъ уьшинши номерли туькениннен Катяды алып карайык, он бес йыл, бойы анасын карайды. Азап яшав коьреди, — деди ол.

— Азап яшав деп бек тувра айтасынъ! — деп йоьпледи соьзин Мамбет. — Меним айтатаганым солтта: маразлы анасы болмаган болса, ол оьзин энъ наьсипли аьдем деп санаяк эди.

— Уялмайды экенсинъ! — деп оьзин оьзи ыслалмады Сююмбийке. — Ол анасынынъ туьзелуьви акында, турса да, ятса да, ойланады, ийги болаягына сенеди. А сен келесинъ де оьлгени акында ойланады дейсинъ! Тилинъ де кайтип бурылады!? Мине меним анамга бир зат болып олтырса, биршийге де карамай, уьйиме аькелип караякпан.

— Карайман да сиз мени аньлаяк аьдемлерге усамайсыз, — деди, колын силкип, Мамбет.

— Усагымыз да келмейди. Атамыз карындасымызды сага неге бермеге унамаганын эндигиси анълап баслаятырман. Сендей намыссызларды ол сол сабатлей коьрип биледи экентагы, — деди ашувын ясырмай Сепербий.

Карт авылдасы ман коьрискеннен сонъ, авылдан шет кагылып турганы уьшин юрегин аз кыйнамады. Аружан ман хабарласканда, ол кавгада болып кайткан уьш авылдасынынъ ян бергенлерин билди, олардынъ оьмираллаларында, кабырларында болмаганына бек кайгырды, намысланды. Ол авылга бармаганлы бир он йыл болды. Бир де болмаса, адасып, йолдасы Сулейменнинъ аьелин коьрейим деп, аьлерин сорайым деп барган болса. А бармага неше бир амал бар эди. Боьтен де ислеген шакларында — оькиметтинъ машинасы ман юргенде. Авылдынъ тувра касыннан неше кере озып кеткени болды. Сонъгы заманларда да бараман деген болса, кызынынъ машинасы ман да этип кайтпага болаяк эди.

Аружан соьзин толтырып, айтканындай келгенде, карт юрегиндеги сол затлар уьшин ишиннен оьзин шуьшлидей этип санап, кыскааяклды йолыкты.

Арукыз келген конакка аз сейирсинмеди, боьтен де, ол акайын излеп келгенин биллип.

— Атай мунда яшайым? — деп сорады уьстине ярасык коьк шыба кийген, колына бир байлам шешекей ыслаган Аружан.

— Акай, сага конак келген! — деп шакырды картты Арукыз.

Карт Аружанды кушаклап, колындагы шешекей байламды йиенине берип, конактынъ тоьгерегинде айланды, каерге олтыртаягын билмеди. Арукыз акайыннынъ шалысувын анълап, онынъ коьнъилине келисип, келген кыскааяклыга артык эс берди. Столга ас салды, шай кайнатты.

Арукыз кишкей кыздынъ конакбайлык этувин макул коьрип, ога сукланышлы карап турды. Шай

ишпеге олтырғанда, стол янында орынласага тартынган йиенине карт:

– Бу абайдың аты Аружан, меним ювык аьдемим. Ювыктан да артык демеге болаякпан. Арукыз, сен де оны мендей коьр, – деди коьтеринки коьнзилли давазы ман. Сонь конакка бурылып: – Бу – меним энь алал балам, Сепербийдинь кызы, – деп Арукызды касына олтыртты.

Олар уьшевлери олтырып, ас иштилер. Аннан муннан соьйледилер.

Олтырғанлардың уьстине Сююмбийке келди. Карт ишиндегисин бир зат пан да билдиргиси келмесе де, Аружан онынь юзи туьрленгениннен, аз соьйлеп баслаганыннан, тек соьле-аьле куванышлы болып турған коьнзиллининь тоьмен болганыннан аьлин аньлады. Келин сосындай конактынь келгенине сейири калувын ясырмады, ол кызыксынуwлы карамын Аружаннан айьрмай турды. Сол карамнан Аружан тартынды, эм олтырғышында кыпынтьлап олтырды, оьзин кайтип юргистеегин билмеди. Карт келиннинь суьйтип юргистекенин туьз аньлап:

– Бизим келин, – деди, Аружан оны эртеден коьрген аьдемдей этип.

Конак орныннан турып, Сююмбийкеди кушакалап: «Атайдың ярасык аьруwв келини бар экен», – деп мактады.

Ама Сююмбийке, аьдетше, бир зат этейим, не зат етиспейди деп сорамады, алдынгынша эсли кыскаяклыдан сынаwлы карамын уьзбеди.

Сол келиспевли аьлди бас деп Арукыз бузды. Ол бафаяк ерим бар деп, турды эм уьйден акьртын шыгып кетти. Суьйтип этпеге Аружаннынь да коьнзиллине келуwв эди, тек Атайдың хаьтерине карады эм ол не айтар деп саклады. Карт асыкнай шайын ишти, Аружанга коьрсетеек бир затым бар деп столдан турды. Эм олар Сююмбийке мен асыгыслы аманласып, уьйден шыктылар. Олар, карт эртерек аькелип, каралдыга салған машинага олтырдылар.

— Сен, карындасынънынъ косагы болып турган аьдемди неге корлайсынъ, не ишинъ барды оны ман суйтип соьйлемеге? — деп Фаризат агасына каныкты.

Фаризат ога дейим эрислерине кириспей, кайтара сына байынынъ соьйлевине сукланып карап турган эди, ол бек акыллы затлар айтады деп санады. Сепербийдинъ корлы соьзлери онынъ шыкыйына тийдилер

— Билгенимди айтаман, — деп кажымады Сепербий.

— Бизим яшавымызга неге кирисесинъ? Мамбеттинъ намысына дейим неге ете койдынъ? Эне озинъдикине кара! — деп артыннан калмады Фаризат.

— А сага не болган? Озинънен уйкенге, кардашынъа, тил неге кайтарасынъ?! — деп байына якласты Сююмбийке де.

— Сен авызынъды коьтере де тый! Уьйинъдегинъ анасын аькелеек болады, атамизды карамаганы аз деп, ога озининъ уьйинде озине ие эттирмейди-ав! Ким намыссыз экенин аьли де билмеге керек?! — деп Фаризат, ашувун ишине сыйдыралмай, сылкылдап йылады.

— Талдырды навы мени. Соьзимди энтте кайтип туьсиндирмеге керегин анъламайман?! — деп Сююмбийке амалсыздан колларын яйып туьсирди. Сепербий бир зат айтаяк болув эди, тек карындасы айттырмай, соьзин ога бурды:

— Сен де атамизды сыйлап турган аьдем тувылсынъ. Кайдай экенинъди бек аьруув билемен. Эндигиси савлай ашувынъды Мамбетке бураяк боласынъ. Эсимде тувыл, атамиздынъ Мамбетке сен айткандай караганы. Яла ягасынъ! Атамиз суьетаган эди киевин. Туврасын айтаман тувылма, Мамбет?!

Ози оьткир карамын таслады байына. Байы асыкпай басын ийди: сен айткан да болсын дегенди анълатып.

— Сосы неге бизим яшавымызга кирисип калгасыз? — деп, йылавын токтатпай, озиндикин соьйлей берди Фаризат. — Мамбет пен биз аьруув яшаймыз. Онынъ соьйлегенин аькис коьретаган болсанъыз, ол сизинъ ишинъиз. Онынъ басында акылы болмаса оны басшы этип те салмас эдилер. Эм биз, билгинъиз келетаган

болса, коьримли аьеллердинъ бириси болып саналамыз, дачамыз да, машинамыз да, иши ярасыклы муьлкке толган квартирамыз да бар, бизим яшавга аьдемлердинъ коьзлери кызадылар. Сен де, Сепербий, бизим онъайлыгымызга куьнлейсинъ!

— Менме? — деп саьспекледи Сепербий, ян-ягына каранып. — Янынъызга кайтип ярайтаган болса, суьйтип яшанъызтагы, яным-ав! Мага не!? Белки, уьйинъе атамыздынъ аяк баспавын да куьнлейди деп санай боларсынъ, э? Неге ди атамыз мунавы ман, — деп ол Сююмбийкеди коьрсетип, — келиседи, а тувган кызынынъ уьйине адасып-сасып та бармайды. Сизге оьзининъ авыр болувын сол саьатлей сезген, — деди Сепербий Мамбеттинъ айтканларын кайтарып.

Фаризат шувылдырдай кызарып кетти, тыныс алмага ава етпегендей болып, авыр куьрсинип, ол байына сенуьвли карады.

— Мамбет, меним ойымша, муналар атамыздынъ шыдалмай уьйден кашканын бизге авдараяк боладылар. Йок, уьйтип болмас!

Мамбет явап бермеди, таса карав ман пишесине коьз атты. Сол заманда Фаризат кардашына канькти:

— Айт, атамыздынъ кайда экенин? Явап бер! — деп бакырды.

Аружан алпыс ясына келсе де, яс замандагы тирилигин, юрагатлыгын саклаган эди. Яслыгын да ойын да, куьлки де суьйген, аьдемлерди оьзининъ айткан, эткен затлары ман кувандырып билген. Карттынъ уьйиннен шыкканда, Атай ога машина ман кыдыртпага болаягын айтканда, ол балсынмады, аваслы болып, конакбайдынъ касына олтырды. Кызыл «Жигули» елдей ушырып, оларды каладынъ кенъ орамлары ман аькетти. Аружан завкланып, ян-ягына, картка сукланышлы карады. Атай да яслыгын эске туьсифип, машинады оьктемли юргистти, кыдырув авылдасына ярайтаганына суьйинди. Эм суьйингенин тысыннан билдирмей, куьлемсиреп турды.

– Биз тап ашык эткен яс пан кыздай болдык, – деди акыфтын Аружан куълемсирей берип.

– Бизим ясымызда тек эне соны айтув етиспейди, – деди Атай да куължиге айландырып.

– Алла сокпасын мени, бизим ясымызда эригетанлар бар, – деп Аружан Атайдынъ ийнине тынъласын деп колы ман тийди. – Ковп болмай телевизордан кино коьрсеттилер. Бизим ясымызга келген пенсионерлер бир-бирлерине ашык этип юредилер. Ковтере де тамаша зат! – деп ол басын шайкады. – Кинода коьрсеткен сонъ, сондай зат болатан да болар, а?

– Бола да болар, неге болмасын экен? – деди Атай.

– Уйтип этпеге де кайдай юрек керегин англамайман, – деп ойлы болды Аружан. – Навсипли болар сол кыскаяклы?! Не балаларыннан, не ийенлериннен уялмай, кардаш-кавымды кайда да айтпайман, ашык этув деген кайда барады? Билесинъ, эне яслыгы айланьп кайткандай, кутланьп яшайды. Эртенги куьнине сенеди. Эртенги куьни ярык болып коьринеди. Сыйыр да, кир юваягы да, тувра йолдан тайган улы да керек тувьл, янмаса-совьсин! Э-э, калай коьресинъ сондай затты?

Атай уьндемей тамагын кырды. Аружан онынъ бетине карар:

– Сен ша? Яманьм сени суьйселер, э? – деп сорады.

– Неге яман болады? – деп тувра явап бермедиди Атай.

– А мен ондай затка ярамайман. Тек тил мен совьлеймен. А озьим карт, бир затка яравсыз курт-каман.

– Каратага сен ога?

– Йок, мен биревди суьймеге де боляк боларман, а мене мени ким суьйсин? – деди ойнаклы давазы ман кыскаяклы.

– Сени де суьйип болады, – деди карт та тап сондай, эркелевли этип давазын.

– Эне, куьлейсинъ. Мен айыпланмайман. А сага, Атай, ким де ашык этеек. Сен сол кинодагы картка

усайсынъ. Кылыкларынъ да, озинъди юргистженинъ де сонадыкындай, коьримлисинъ, городскойсынъ. А мен, язык, авыл куртжа экенимди таныспай да айтаяклар, дия?!

– Аьше, не болады экен авыл куртжасы болсанъ?
– деп хавтерленип сорады Атай. – Не яманы бар? Экиншилей, сага куртжа деп бирев де айтаяк тувыл. Орта ясына келген кыскаяклы. Авылдыкы болув артилик тувылтта, а артыклык деп санамага керек. Сенинъ ясынъдагы кала пишелери алжын-гуьлжин соьйлейдилер. Сенинъ ойларынъ да, сезимлеринъ де туьз эм таза.

– Куьлейсинъ... Аьруьв, аьруьв, мен сага айыпланмайман. Сол созди мен озим басладым. Ойнап айтаман. Бизге ондай зат кайда? Меним яслыгым тек эки йьыл болды. Сулеймен мен яшаган эки йьлым, а оннан сонъ савлай аьлдинъ авырлыгы меним мойнымда турды. Ян-якка карагандай заманым болмады. Сол кинодагылар эригедилер. Сулеймен ян бергенде, дуньяды коьзим коьргиси келмеди, яшагым да келгени йок эди, тек борышым деп, балаларды аяк уьстине салайым деп, яшадым. Эне киноды биздейлер акында салсалар экен, дия?!

– Элбетте. Тек бар да болар сондай кинолар. Мен кинога аз бараман, бар да болар! – деди Атай, йолдан коьзлерин алмай.

– Туьврасын айтасынъ, бар да болар, меним де кинога баргандай заманым да, коьнзилем де болмаган, – деп разы болды Аружан да.

Эки саьатке юввик кыдырдылар олар каладынъ орамлары ман. Карт коьнакка каладынъ энъ коьрнекли ерлерин коьрсетти, олардынъ хабарларын айтты. Сонъ олар парктынъ касында токталып, туьстилер, карт кезинмеге суьйген сокпакларда юрдилер, олтыргышта олтырдылар.

Атай авылдасына коьп зат акында хабарлагысы келген эди. Сонъгы заманда юрегиндегин ашып айтпага Аружаннан келисли аьдем коьрмеди. Озининъ алгызлыгы, балаларынынъ англамавлары акында

кыскаяклы аьдемге айтпас эди, йыланувлы болмага суймес эди. Эр киси озиннен кишкейге, кыскаяклыга авьрлык, кыйынлык акында тоьгинмейди, суйттип тербияланады аьр-бир ногай. Тек эне Аружан баска эди. Ол янына якын экенин, айтканды тап озиндей англамага болаягын ок коьрди. Эм сонынъ уьшин паркта айланувдан сонъ, мороженое кафесине кирдилер, кофе, мороженое алдылар, зияпетленип олтырғанларынынъ арасында, карт озининъ юрегиндегин айттып баслаганын оззи де билмей калды:

– Аружан, озимди бек шуьшлидей коьремен тувган авылымды мутканым уьшин, яныма тынышлык йок, ислеген вакытта заманым болмаганы, куллыктан арып баралмаганым англамлы. А эне соьле ша?! Пенсияга шыгып, озимнинъ басыма озим ие болганда, юмасына бир кере болса да, авылга бармага болатта? Сол барувдан юрегимде кайдай ензиллик болаягын сеземен, яным тазаланаягын билемен...

– Аьше, яным, келтагы. Айтувынъ бек тувра. Тувган ерди мутып болмайтаган, – деди Аружан коьнъили мен карттынъ кайгысын боьлип.

– Ах, Аружан, пенсияга шыгып, кайдай кыйын аьлге калганымды билмейсинъ? Тап эне кемеси сувга кеткен моряктайман мен. Денъизге тартыламан, а кемем йок, сонынъ уьшин денъиз де йок... – деп куьрсинди карт карамын эрек таслап, кыскаяклыдынъ коьзлерине карамага уялып.

Тек Аружан коьзлерин коьреек болды, карт болса алдынгынша эрек карап турды.

– Атай, таныйлмайман сени. Менимше, сенинъ кемеи сувга бир заманда да батаяк тувыл. Калкыйды ол. Толкынлар ярып юреди.

– Йок, йок, ол менсиз юзеди, – деди катырып Атай.

– Сол кемеде сенинъ алап ислеринъ калган. А аьли сенинъ баска кемеи бар: улынънынъ аьели, кызынънынъ аьели. Сен онда моряк тувылсынъ да, капитансынъ, – деди йылы карап картка Аружан.

– Аружан, капитан тувылман, пассажирмен сол кемеде.

– Ол да яман тувыл. Тыншай, оннан артык сага не керек? – деди оззин боьлип кыскаяклы.

– Баска зат акында соьйлейсинь. Кайдай бу тыншайов? Ятарбектей уьйде олтырган – ол тыншайов болама? Бир заттан арыганнан сонь тыншайганды мен анълайман. А мен не заттан арыгаман? Уйклаганнанма? Яде паркта кезингенненме? Эне орамга шыгаман эм оззимди тап кырсыздай коьремен, ян-ягыма караньп бараман, уьйкен мазаллы эркек эртениктен кешке дейим иссиз неге айланады деп, уялтарлар деп коржып юремен.

– Атай, коьзиньге суьйтип коьринеди, бирев де уьйтип ойланмайды. Оьзинь ойланьп шыгарьп, оьзиньди кьйнайсынь.

– Ойланмасалар да, ойланмага болаяклар. Энь кьйыны – мен оззим акында оззим суьйтип ойланаман!

– Кой, Атай! Оьзинь билмейсинь не зат уьшин оьзиньди кьйнайтаганынъды, – деп Аружан карттынь юзине карады эм онынь шырайынынь туьрленмейтаганын коьрип, оьзининь юрегиндегин айтты. – Аьруьв, аьше. Уьшинин айтсань, мен де оззимнинь картлыгым ман келисе алмайман. Тек куллык пан, аьрекетлик пен сакланаман, бираз муттырады, алдандырады. Эне тек белим авьрса, аякларым сызласа, йьыларым эске келмей болмайдылар. Кьйнайды. Сага да бир ис, каьр таппага керек, коьтере затты да муттыргандай, алдандыргандай.

– Ойлангаман, Аружан. Ойлангаман. Дача ман да, бав ман да аьрекетлеп карадым, – деди шырайы коьтере де бузылып, Атай.

– Аьруьв затты да, аьше?! Терек оьстирген – алал ис, – деди пише.

– Йок. Пайдасыз ис. Онынь емисин емеймен. Балалар да мисетке сайымайдылар. Тап эне ерди бир шонькьрдан озгесине авдарганга усайды. Оьзим оьзимди юбандыраман, куькили болады. А мага пайда аькелгендей ис керек.

– Анъладым, анъладым, – деди Аружан эм бирден ярыкланып кетти. – Сага савлай аьелинъ мен авылга коьшпеге керек. Сыйыр карарсынъ, пишен шаларсынъ, авла эгерсинъ, белки, совхозда да куллык табылар.

Атай макул коьрп куьлемсиреди:

– Сав бол, Аружан. Алал аьдем эженинъ ок коьринеди. Мен де соны ойланып тураман.

– Аьше, солай болса, коьтере затты да калдыфасыз да, коьшесиз! – деди суьйинип конак.

– Тек эне балалар коьшпеслер. Олар городтынъ яшавыннан озге яшав йок деп ойлайдылар.

– Атай, ол сенинъ балаларынъ да. Олардынъ айткан-айтканларын эткенинъ болаяк та болар. Эндиги олар да аталарына ийгилик этпеге тийислилер де. Ол, мен кыскаяклы, айтканымды эттиреалмайман, а сен эр кисисинъ – сени сав колхоз тынълаган, колхоз не, баьри область соьзинъди юргисткен. Айт – этсинлер, оларга неге карайсынъ!? – деп кыскаяклы колы ман да кесип алды.

– Бизим балаларга айтканынъды эттирип болама? Баска яктан караганда, ынжынткынъ да келмейди. Тек эне ялгыз коьшемен дегенинъе буршав этпеге болаяклар, соннан коркаман.

– Ялгыз коьшкинъ келеме? – деп суьйинди Аружан.

– Аьше, болмайым? – деди сескенишли карап Атай.

– Йок, болады, – деди Аружан эм мунълы болып картка карады. – Эне, бизде, авылда кайтакым курт-калап, картлар ялгыз яшайдылар, аьли коьплердинъ аьвлетлери де сав турып. Картлар оларга яшавларын багыслаганлар, а олар тек озимиз уьшин яшаймыз деп, бирев акында да ойлагылары келмейдилер, – деп кыскаяклы, ойлы болып косты. – Мунда, калада балаларынънынъ касындасынъ, а авылда ялгыз болаяксынъ, кыйын.

– Олар мунда касымда турсалар да, не пайда? Тек озь баслары кайгы, – деди мунълы даваз бан карт.

Аружан ога анъламлы карады, онынъ юрегин дегин оеткир сезди эм комляк болып коьтеринки даваз бан айтты:

– Бек аьруьв, аьше. Коьш, Атай. Бир-биримизге ярдам этип яшармыз.

– Уьйим савым соьле? – деп боьлди Атай, кыская-клыдынъ комлап айтатаганын анълап.

– Элбетте, сав. Ога не болаяк экен? Бираз янъ-ыртсанъ, энтте онда мынъ йьыл яшамага болаяк.

– Сав бол, Аружан! Сен мага алал экенинъди мен эртеден билемен. Янъымды тыншайттынъ аьруьв соьзлеринъ мен. Кайтип сол затты этеегимди билмеймен, сакла мени, – деди карт.

– Энтъ баслапкы аваслыгынъ уьзилмесин, мырадынъа этеексинъ, – деди Аружан, олар аманласып баслаганда.

Эм карт Аружанды уьйине озгарып кайтая-тырганда, коьз алдына каралдысы эм уьйи келип, йогалмай турды...

Уьйде уьйкенлер бир-бирлерин туьртип-шукып, шуьшлетип, хабар бардырып турганларында, акайын тек Арукыз изледи. Ол энъ де бас деп каладынъ орта бетиндеги тыншаюв паркына барды, мунда акайы оьзи болмаса да, белки, оны таныганлар ман распага сенди. Тек парк бос эди. Парктынъ ишинде аьдем денин тонъгыстып, ашшы ел эсти. Ол мундагы туя тереклерди шайкады, уьйкен куьйриш тереклердинъ алтын кызыл болган япыракларын уьзгишлеп ушырды. Япыраklar ман бирге кара асфальтте кесек-кесек кагызлар, газеталар шыкырдап уштылар. Куьн сувык болган себепли эсли аьдемлер мунда келмееклерин анълап, Арукыз школага йолланды. Школа ашык болса, акайынынъ йолдасларынынъ адреслерин мундагы аьскершилик данъкынынъ боьлмесинде таппага сенди. Неше бир кере акайы йолдаслары ман бирге сонда болды, олардынъ каьртлери мунда иргеги илингенлер. Досларынынъ атлары кыздынъ эсинде сакланмаган, а каьртлерин, сыпатларына коьре, сол сабатлей де таныяк эди. Картлардынъ бириси кавгада,

акайындай, танкист болган, оьзи таякка таянып юреди, баскасы — сапёр. Олардынъ ушевлерининъ де шырайлары бир-бирлерине усайдылар: ушевлери де — шал баслар, агарган мыйыклылар, омыравларында — сый белгилерин коьрсеткен туьрли туьсли сызыклар. Олардынъ хабарларына коьре, бир-бирлерин коьптен бери таныйдылар, дослык тутадылар. «Олардан баска биревге де бармага керек тувыл, тек олар билееклер, эгер акай бир якка кеткен болса», — деп ойланып Арукыз школага адымлады. «Белки, анам ога бир зат этип тийген эм акай соны шыдалмай, уйден ундемей кеткенме экен?» — деген ой ога аьли эртеникте, уйден шыкпай турып, келген эди. Анасынынъ акылын кыз аьруув билген эди. Ол сондай зат этпеге болаягына кыз шекленмеди. Акай уйге аькелетаган Руслан ман болган келискисиз заттан да баска болып, бу затка оьзге шабатликлер де бар эдилер. Бир кайта уй йыйыстырылмаганы ушин анасы акайы турып, Арукызды урысты,

— Меннен оьзге бу уйде бирев де бирший этпейди, — деп бакырды.

Элбетте, сол соьзлер акайга тиймей болмаганлар, сонынъ ушин болартагы акайдынъ ундемей оьз пешине кетип киртленгени.

Анасы суйтип тийгистип неше кере де соьйлеген. А бир кайта, 9 майдынъ байрамында акай йолдасларын уйге конак этип аькелген эди. Йолдаслары бир сисе шагыр, торт, конфеталар аькелген эдилер. Кобньиллери коьтеринки болып коьп соьйлеп, куьлеп олтырдылар. Атай уйинде олтырмага деп эртерек соьйлескенлери хабарларынанн анъламлы эди. Олар ман бирге Арукыз да диванда олтырды. Картлар онынъ окувын сорастырдылар, комлап-авлап эриклерин яздылар. Сонынъ арасында:

— Арукыз, — деп оны ашувлы шакырды анасы. — Кел, ярдамлас. Конаклардынъ келееги бир де болмаса эртерек айтылатаган да, — деди давазын тоьменлетпей.

Акайы сол соьзлерден намысланганын коьрип, Арукыз казан пешке барып:

— Уыйинъе келген конактардынъ касында уыйтип сойлемеге ярамайды, — деди акыртын.

— А сен якласпа! — деп тагы да бакырды, анасы пеште олтырганлар эситсин деп.

Сол заманда акай коьнъилининъ бузылганын коьрсетпей, йолдасларын оьзининъ пешине аькетип олтыртты. Келин этеек асты сакламай оьзлеринде болган бир-эки затлары ман тамакланып, «Енъуьв куьни» уьшин ишип кеттилер.

«Аьли де сога усаган бир зат эткен болар», — деп йол бойы ойланып барды Арукыз.

Акайы бир кыйынлыкка ушырадыма экен деген ой да тувмай болмады, сол ойдан онынъ юреги кишкей тувийинге сыгылып, буьлкилдеп сокты, коьзлери оьз-оьзиннен ясландылар, тек кыз сол ойын тувганлай соьндирмеге шалысты эм акайы ман бир зат та болган йок деп сенди.

Школадынъ каравылшысы бас дегенде кызды киргистпеге унамады, тек Арукыз аьскершилик данъкынынъ боьлмеси не зат уьшин керек экенин аньлатып айтканда эм ялбарып тилегенде, кыпынъласа да, киргистти эм оьзи озгарып бирге барды. Боьлмеде Арукыз каравылшыга ветеранлардынъ каьртлерин коьрсетти эм альбомларды актарып, Алексей Никонорович Кузьминнинъ эм Амин Магомедович Кокаевтинъ уй адреслерин тапты, суьйингеннен каравылшы картты кушаклап кетти...

Бас дегенде ол Алексей Никоноровичке йоьнеди. Ол уыйинде йиенлери мен юбанып олтыры эди. Арукызды ол хош коьрип йолыкты. Таныды, окувын, аьлин сорады. Алексей Никонорович оьзи авылда тувдыкларында конакта болып, йиенининъ балаларын алып, янъы буьгуьн келген болып шыкты. Сонынъ уьшин ол акай акында бир зат та эситкени йок. Арукыз ога баьри затты тизип айтып, хабарлады. Оьзи шыдалмай, йылап та кетти. Алексей Никонорович кайгырып тынълады, сонъ тынышсызланып, таягына таянып, телефонга барып Амин-агайга тел сокты. Амин-агай да, кан юруьви коьтерилип, авырып ятады экен. Соны эситкен Арукыз оны йокламага суьйип асыкты. Уй иеси кызалакты шай

ишпеге олтыртаяк болган эди, ама конак эртениктен бербетин тамакланмаган болса да, олтырмады, муьсиревин билдирип, унамады, юреги телезип кетти. Алексей Никонорович кишкей балалар ман калган себепли Арукыз бан баралмаганына обкинип кызды эсикке дейим озгарып барды. Салам айттырды, бир зат белгили болса, тел согарсынъ деп тиледи.

Амин-агайдынъ уьйинде кишкей кыз картты коьрмеге келгенине сейирсиндилер. Аьжейипсинип, аьлсиз яткап карттынъ касына киргистилер. Амин-агайдынъ касында олтырган ювык аьдемлери де окувшы кыздынъ келгенине сейирсинмей болмадылар. Оны ман акыртын соьйледи-лер, уьй иесининъ эси бир келип, бир йойьлувын ога анълаттылар. Кыздынъ ким экенин сорадылар. Арукыз айтты, акайы акында да хабарлады, эм ыйнатлы болып, аьлсиз Амин-агайдынъ коьзлерининъ ашылувын саклады. Эси йойьла турган карт оны танымас деп коркты. Бир заманда Амин-агай коьзлерин ашып, ишпеге сув тиледи. Олтырганлардынъ бириси орындыктынъ касында турган тумбочкадан сув куйылган стаканды алып, созды. Карт ишип болганлай, ян-ягына каранды эм ювыклары айтпай да, Арукызды обзи коьргенлей таныды, суьйинди.

— Туьнегуьн мен Атайды озгардым, — деди ол тегаран йыбырдап коьрген эринлери мен.

— Кайда? — дел аьжейипсинди Арукыз.

— Авылга... Иси бар онынъ сонда... Ол, айтаяк болса да, уьйде сизинъ биревинъизди де таппады. Мага билдирерсинъ деген эди. Мен де бир неше кере тел соктым, бирев де алмады. Оннан сонъ мине, — деп карт суьекли саргайган колы ман обзине коьрсетти, — каннынъ юруьви коьтерилди. Тоьсекке яткарды. Кеширсин мени Атай, тел согалмадым сизге. Аьруьв аьдем Атай! Сен де, кызым, аьруьвсинъ! Сав бол мени излеп тапканынъа. Акайынъ уьшин кыйналганынъ, янынъ авырганы — ол ийги, — деп карт басын коьтерип, коьзлерин юмды.

Онынъ аьлсизленгенин коьрип, ювыклары аяк уьстине турып, орындыктынъ тоьгерегинде аье-куье болып айланьдылар. Тек биразлай Амин-агай коьзлерин ашып, кызды коьреек болып, колын акырын булгады, кардашлары касыннан тайып, орынларына олтырдылар.

— КЫЗЫМ, ТОКТА, — деди ол тынысын коьгере биткен давазы ман эм колы ман иргеде илинип турган шляпады коьрсетти. — Атай обзине боьрк алган. Мунавы ога керегек тувыл. Уьйинье аькет. Ол авылшы болып яшагысы келеди, — деп карт коьзлерин юмып, сабырланып ятты.

— Сав болынъыз, — деп Арукыз баьрисине де карамы ман разылык билдирип, шляпады колында ыслап, уьйден шыкты.

Уьйге ол асыкпай, шляпага карай берип, акайы ман бир зат та болмаганына суьйинип барды. Тек ярти йолда карт авылда не этеегине, неге суьйтип асыкканына сейирленип, явап таппай коьп турды. Акайы ога юрегиндеги бар затларды айтатаган, оны ман боьлисе-таган деп санаган эди кыз. А бу йол неге ога сенмеди, неге ясырды деп айыпланмай болмады. Тек биразлай акайында шуьш йоклыгын анълады, шуьш оьз мойнында экенин оьткир сезди. Сонъгы заманларда ол кыймасына йыйы баратаган болды. Мунда бирге окыган яс-явка йы-йылып, диско-музыка тынълады, эриклерин язды. Боьтен де сосы йыйылыска Артурдынъ — оьзи мен окыйтаган бир ястынъ келуьви ога ярайтаган эди. Яс оны ман соьйлегенин, бийигенин юреги мен макул коьрип турды. Сол кешликлерден ястынъ озгарып келгени, уьйдинъ каранъа подьездинде оны ман саьатлеп хабарласып турганы кыздынъ яс юрегинде сезимлер тувдырды. Ол сол затлар акында кеше де, куьндиз де ойланды. Уьйдегилериннен де, акайыннан да кыз оьзи шет кагылып, тек юрегинде туватаган сезимлерге коьнъилин бийлетип, юрди. «Элбетте, акай мага ойланганын кайтип айтсын экен, эгер ол мени эртениктен кешке дейим коьрип те коьрмейтаган болса?» — деп кыз, обзининъ шуьшин ийги анълап, уьйине келди.

Карт эне-мине сосы куьнлерде яшавында куванъыш, кайдай ды туьрленис болаягын сезип, юреги телезип турды. Аружан ман йолыгыс оны айлак канатландырды, авылга ол буьгуьн десе, буьгуьн коьшер эди. Тек эне баягы софав: не зат каьр шегееги акында

ойланды, сол зат оны кыйнады, эки акыл этти. Каралдыды, уйди карав, авла аьрекетлери йылдынъ савлай 365 куьнин алмастагы деген ойы оны тынышсызландырды. «Совхозда яравлы бир ис болып, аьдемлер арасында юрсенъ деш», – деп сенди.

Эм Аружан ман йолыкканнан сонъ, арасы коьп куьн кетпей, ол тап бир бактысы растыргандай болып авылдагы совхоздынъ директоры Арсен Бутаков пан орамда каьпилестен йолыгысты.

Арсен Бутаков Атайдан коьп яска кишкей эди, ама директор болып коьптен ислеген себепли олар куллык бойынша облысполкомда аз распаганлар. Биринши кере Атай Атаевичке барганы директордынъ соьлеге дейим эсинде. Сол заманда Бутаков секретарь кыскаякльдынъ билдиргенине де карамай, кабинетке атылып кирди, неше йылдан бербетин совхозга деп шувылдыр йыятаган комбайнды баска хозяйствога бергенлер деп, тоьгинип, оьзи сол терисликке шыдалмаганнын турган еринде калтыр-култыр этип, энди гиси тувралыкты тек авылдасы талапламага, аьлди туьзетпеге болаягын ялбарып тиледи. Элбетте, Атай тилегин этти, ерге туьсирмеди, сол саьатлей тел согып болатан заттынъ маьнесине шыкты: авыл хозяйство управлениесининъ басшысы, авылдасларына ян басып, комбайнды оларга бердирипти, сол зат уьшин ол оны каты урысты эм машинады тийисли иелерине кайтарттырды. Суьйтип Бутаковтынъ коьнбилине етти. Коьнбили коькке етип куванды сол заманда, ол разылыгын кайтип билдиреегин билмеди. Атай да онынъ аьлин анълады: бириншилей, тувралык акланган; экиншилей, онаган кыскаякльлардынъ коллары авьр куллыктан босатылаяклар, (сол заманда сондай комбайнлар бек сийрек эдилер). Соннан сонъ да директор, облысполком председателининъ орынбасарына тилеги болып, неше кере де келди, Атай да ярдамын этип турды.

Сол куьн карт орам ман бараятырганда, каьсында каьпилестен «Газ» машинасы токталды. Ишиннен басындагы шляпасын ыслап, Бутаков каргып туьсти:

– Сыйлы Атай Атаевич! Салам алейкум! – деп бакырды директор, куванышлы юзин ясырмай.

– Алейкум салам, Арсен! – деп суйинди Атай да.

– Ден савлык калай, яхшыма?

– Аьруьв, аьруьв! Оьзинь калайсынть? – деп йылы куьлемсифеди карт.

– Ах, Атай Атаевич, мине шапкылап юремен бир инстанциядан баскасына, агаш излеймен, балалар бавын салып кутылалмаймыз, бир ерде де агаш йок. Сизинь курманынтьыз-кулынтьыз болайым, кайсы тилекти де кабинеттен шыкпаганлай этетаган эдинтьиз. Эндиги анда-мунда шапкылайман, бир затынь бар болса, баска затынь кол астыньда йок.

– Сен неге шабасынь? Профабларынь, снабженецлеринь не этедилер?

– О-о! – деп куьлди Бутаков. – Мен таппаганды олар кайтип тапсынлар?!

– Бос уьйтип этесинь. Уьйренсинлер, аьр аьдем де оьзининь исин этип билмеге керек. Сенинь этееклеринь онсыз да коьп.

– Ол дурыс. Эне газета бизим совхоз акында статья шыгараятыр. – Буьгуьн редакцияга шакырып таныстырдылар. Шашадылар бизди!

– Хайырым? Не зат акында? – деп кызыксынды Атай.

– Не зат болсын? Хайыфсыз тракторлар акында. Май аппаратурасы кулланувдан шыкканлай, тракторлар да бир затка яравсыз боладылар. О-о, муна зат бизди бек авыр аьлге салды. Статья шыкса да, амал табылаягы да коьринмейди.

– А неге трактор бир затка яравсыз болмага керек?

– Суйтип болады эне, Атай Атаевич! Топливный насос – областимизде табылып болмайтаган зат. Эгер трактор токталса, баска механизаторлар сол саватлей онынь затларын оьзлерине аладылар да, янбы трактордан бирший де калмайды, – деп йыланды директор.

– Статьяды шыкканлай да окьрман. Сондай яравсыз тракторлар сизде коьпне?

– Онынъ несин сорайсынъ? Ковп. Тек дофрт йыл артта уыи янъы трактор тувра заводтан келдилер, а соъле уышеви де токталып туры. Суд кеспеге керек мендей аъдемеге. Эне сол адавыс насослар бир ерде де йок, йок болгырлар! – деп урысып та алды директор.

– Сен оны кой: суд кесуъв дегенинъди. Бир зат этпеге болса ша? – деп коьнзиллендиреек болды Атай.

– Болаяк... Тек эндиги сол тракторлардынъ коьбисине аппаратура табылса да, янъылар сатып алганынъ колай. Запчастылер де йоклыкка санлы, уста коллар да етиспейдилер.

– Мине сенинъ сосуйтип соьйлевинъди яратпайман. Сатып алмага, элбетте, ензил, а халктынъ акшасы ман ойнамага амалынъ йок... Арсен, эгер мен сага озимнинъ таньыслафымнан сол насосларды тапсам, сен мени озинъе кулыкшы этип аларсынъма? – деп кылысып куьлемсифеди, Атай.

– Бизге кулыккама? – деп адалады Бутаков эм сол саьатлей куванып кетти. – Боьликтинъ басшысы этейим, суйсенъиз меним орнымда этинъиз!?

– Йок, йок. Мага ензил истен, орта звенодан болса да ярайды, – деди Атай, директордынъ ийнине колы ман тийип.

– Орта звено дейсизбе?! – деп кайтарып, сейири калып айтты Бутаков. – Йок, уйтип келиспес, аъдемлер сизди таньийдылар, кулыкиге усаган зат болады, – деди ол макул коьрмей.

– Куьлки де, не де болмас. Мен аьруъв механикпен эм сол исте ислегеним коьп авылдастарымнынъ эслеринде калган.

– Йок, Атай Атаевич, тек механик болып тувыл. Майга батьфртып мен сизди кайдан юргистейим? Кадр боьликтинъ басшысы этип салайым. Менде сол орында бир окытувши ислейди, озининъ кесписи мен каьр шекпеге кетеек болады, бафа берсин школасына, – деди Бутаков озьи ишиннен карттынъ айткан тилегине бек те ьйнанмай.

– Йок, Арсен, мен кагытлар ман басымды авьфрткым келмейди. Кадрлар боьлиги – ол кыскаяклыга тийисли ис. Мен озиме юбанмага ис излеймен

деп сен ойланма. Мен ушинлей де мастерскойларга механик болып бараф эдим. Гаражга да болады. Мен сол исте ислегемен. Эм аяли де ислегеге куватым бар. Оьзим авылда да тургым келеди.

Бутаков басындагы шляпасын шешип, елкесин уйкалады, ойлы болып картка карады:

– Не зат этеегимди де билмеймен? – деди ол.

– Не зат ойланаяксынъ ойланып? Мен сага юзык арада эки тракторды ярастыфарман, сонъ калганларды. Сол заманда ойланарсынъ, – деди кулемсиреп Атай.

Директордынъ басына келген кайдай ды янъы ойдан шырайы туьрленип кетти:

– Келинъиз, Атай Атаевич, бизге, школада балаларды кеспиге, куллыкка уьйрететаган окытувшы болып ислерсиз. Балалар механизаторга уьйренедилер. Окувишылар ман трактор йьярсыз. Мен сизге айтайым, олардынъ арасында бизим слесарьлерден колайлылары бар. Бизикилер сенинъ басынъды ийги систиферлер. А сен балаларды да уьйретерсинъ, хозяйствоза да пайда. А биз балаларга да, сага да косымша этип тоьлермиз. Разысынъма?

– Мен разыман! Тек сен аьруьв билесинъ: мени акша ягы аз кызыксындырады. Балаларга тоьлерсинъ, оны этсенъ, ийги этеексинъ, – деп суьйинип карт, директордынъ ийниннен ыслап кушаклады.

– Тезден келгенимди сакла! – деди ол Бутаковка, аманласаятырып.

Арукыз уьйге коьзясланып кирди. Уьйдегилер онынъ колында Атайдынъ шляпасын коьрип, боьтен де, бек саьспеклеп кеттилер, ойларына не келди, не келмей, кыздынъ алдына атлыгып шыктылар. Сююмбийке коьтере де аье-куье болып, кызына шапты, оны кушаклады, кайынатасы тувылтта, баласы уьшин тынышсызланды:

– Кызалак! Кызым! Языгым меним? Неге йьылайсынъ? Боляк-болмаяк затты юрегинъе алма! – деп эринлери мен йьыбырдап, оьзи йьыламага етти.

— Мама, неге бир зат та болган йок? — деп Арукыз анасынын кушагыннан тегаран босанды. Анасы кенем де:

— Балады кайдай аьлге еткердинъиз? — деп тынышлык таппай уйдегилерге кадалып айтты.

Сепербий Сююмбийкеди кызынын касыннан ийтеп:

— Бу атамиздын шляпасы да, — деп кызына соравлы карады.

— Эште, моргтан болар, — деди ой-сой этпей Мамбет.

— Папа-ав! Аьруьв папамыз! — деп, байынынъ соьзин эситкенлей, бакырды Фаризат.

Тек Сепербий оьзин оьзи ыслап, Фаризатка шамгалувлы карамын таслады, сонъ кызына бурылып:

— Маьнесин шешип айташ, шляпа кайдан шыккан? — деди ога тиленишли эм сенимли карап.

— Шляпа ога керегеек тувыл, ол оьзине боьрк алган, — деди Арукыз.

— Ол савтагы! — деп аьжейипсинди Мамбет.

— Папамыз сав! — деп суьйинип бакырды Фаризат.

— Не болаяк экен ога? Суьйтип болаягын мен билгемен, — деп Сююмбийке кызын тагы да кушагына алаяк болды.

— Коьресизбе, атамиз акында кайтип соьйлейтаганын? Ол атамиздынъ сав калганына суьйинмейди, — деди Фаризат ысласаяк болып, Сююмбийкеге.

Тек Сююмбийке бурылмай, кызынынъ юзин сыйпай берди, коьзлерине карады. Арукыз тагы да тая берди.

— Мага неге тийип калдынъ сосы сен? Кетеш касымнан, мама, — деп Арукыз анасыннан эрек тайды.

— Не болганын айташ? — деди Сепербий каныгыслы давазы ман кызына.

— Мен акайды табарман, — деп ойлаган эдим. Ол бизим коьтеремизди де суьйген, а биз?.. — деп Арукыз айтканын юрегине юзык алып, йыламсырады.

— Кояш соны, юрегинъди неге кыйнап калдынъ болаяк-болмаяк затлар уьшин. Оны биз де суьйгемиз. Неге суьймеймизди, суьйгемиз?! — деди Сююмбийке.

— Йок, мама! Сен де, папа да... — деди Арукыз.

Фаризат ога суьйинип, соьзин боьлди:

— Карашынъыз, тынълашынъыз, мен айтатаган соьзлерди кайтарып айтаятыр. Бизим кан десенъ, бирев ыйнанмас. Суйген йоксыз сиз атамызды! — деп Сепербий мен Сююмбийкеге карап, завкланып бетледи.

— Сен де, Фаризат-тетей, эм мен озим де, — деп онынъ тувра коьзлерине карады.

Суйтип карап, суйтип соьйлеп оны коьрмеген Фаризат адалап кетти:

— Ондай затты мен тогызыншы класстынъ окувшысыннан эситермен деп ойланган йок эдим! — деди сусланып.

— А сиз мага кишкей деп караманъыз. Мен сизинъ акынъызда коьтере затты да билемен, — деди кажымай Арукыз, сонъ давазын тоьменлетип, айтып боляк затын айтты. — Мен акай акында айткым келеди... Биз онынъ барлыгына коьтеремиз де уйьреншикли болгамыз. Онынъ озь пеши барына, ол тек озьининъ ойларына коьмилип, озьининъ ислерин этип юргенине биз уйьренип калгамыз, онынъ яшавы бизим баьрчимизге де дел хайыр болып коьринген. Папамыз музыка ман алданып, куллыгына коьмилип, мама казан асув ман каьр шегип, акшады, мени ойланып... Фаризат-тетей де, мен де... — деп сылкылдады, — озь басымнынъ каьрин шегип юргемен. Онынъ акында биревимиз ойланмаганмыз. «Акай, сага не зат болса да, бир зат керек тувылма? Эрикпейсинъме, безбейсинъме?» — деп оннан биревимиз де сораганымыз йок. Сизди тек бизге орав этпесин деген ой кемирип турган. Озинъиз де ойланып карашынъыз, озьининъ керекли тувыл экенлигин билгенде, бизден кетпеге ток-таскан. Аьдем озьи керекпеген ерден кетеди де...

— Карайман да, бек акыллы баласынъ? Акыллы болгасынъ коьтересиннен де. Сен онынъ кайда кеткенин тувра этип айташ! — деди атасы кызынынъ соьзлерин яратпай.

— Айхай да, мени анъламага сиз кайдан шалысяксыз?

— Йок, анълагымыз да келмейди. Акай кайда кеткен?

Соны айт, — деп артыннан калмады кызынынъ атасы.

— Кетеек куьн ол бизим биревимизди де таппаган.

Амин-агай оны поездке дейим озгарган, а кеше оззинь давлениеси коьтерилип, врач шакырткан, бугуьн тегаран эсин йыйган, сонынъ уьшин бизге тел де согалмаган, мен келгенде, савлай хабарды айтты, — деп кыз олтыргышты йылыстырып олтырды.

Сепербий кутыгыннан шыкпага аз калып:

— Сосы сен айтаяксынъма, айтаяк тувылсынъма, кайда кеткенин? — деди.

— Кайда? Кайда? Авылга! Авылга кеткен!

— Неге? — деп сейири калды Сепербийдинъ.

— Авылга? Тек сол зат етиспей туры эди. Кашкан бизден?.. — деп Фаризат та аз сейирсинмеди.

— Неге уьйтип айтасыз?! — деди давазын коьтерип Арукыз. — Эткендей куллыгы бар онда. Авылда яшаяк болады.

— Авылда?! — деп Фаризат ягын ыслады. Уьндемей турган Мамбет пишесининъ соьзин йоьпледи.

— Ойсыз абыт... Ондай аьдем авылга кететаганым?! Не зат ога мунда етиспеди? Не зат онда табаяк? Йок, йок! Ол яде бакыл этип этеди, яде... — деп Мамбет «яде кыскаяклысы бар» деп айтаяк эди, тек тилин тыйды. «Уьндеменинъ колай, озьлери кайтип те болсын сонъына шыгарлар», — деп ишиннен ойланып пештегилерге карады.

Уьшинимен де сол хабардан бек коьгалып кеттилер Карамовлардынъ аьеллери. Энь бас деп, аталарынынъ эткен сосы затына тоьгерек яктагы аьдемлердинъ кайтип караягы акында ойландылар. Селекеге калдык деп корктылар. Аталарынынъ сыйыннан себепли онынъ балаларына дайым эс этилуьв болды, эндигиси оларга бирев де кол созбас деп корктылар. Фирмасынынъ директоры болмага суйьген Мамбет кайынатасынынъ танысларына бек сенген эди, сонынъ уьшин коьтересиннен бек кайгырып айтты:

— Эндигиси бизге керекли аьдемлер кайтип табылаяклар? Картка авылда бир зат болса, балаларыннан коьрип, аьдемлер, боьтен де, кереклилер бизден коьтере де бурылаяклар...

— Тувра айтасынъ! Уьйкен казага калдык! — деди

Фаризат эки колы ман басын ыслап. Сонъ эсин йыйып, Сепербийдинъ колыннан тартты. — Кардашым! Авылга барып, оны кайтармага керек. Соьле-аьле! Тез! Йыйыстырын!

— Айтувынъ тувра, — деп разы болды Сепербий, сонъ косты: — Барып, ол суйтип неге эткенин билмеге керек.

— Неге, неге? — деди тил кайтарып Фаризат. — Кайтпага унамаса да, оны артка аькелмеге керекпиз! Мамбет! — деп байына бакырды. — Тез болып машинады аькел. Тез!

Карт машинасын авылдагы юртыннынъ касында токтатты, капы байланган тот баскан телди алды эм эки якка ашылатаган авызды ийтеп ашты да, коьлиги мен от бийлеген каралдыга кирди. Аягы ман ерге басканлай, кайдай ды бир енбилликте сизди, коькирегин авага толтырып, терен тыныс алды, колларын эки якка яйып, коьпке дейим кыймылдамаган муьшелерин язды. Алыста шынжырдай йылытырап турган тавлардынъ басларын сукланьшылы коьзледи. Кала аьдемине уьйреншикли болмаган аьлемет тыныклык бийлеп алган эди каралдыды. Сол тыныклыкты окында конъбысы каралдыдагы курт тавыктынъ кыткытлаганы бузып алады. Машиак шетен корадынъ арғы ягында ак кербиштен ясалган, ак телетин мен ябылган янъы уьй ярасыкланып турғы эди. Оны Аружаннынъ улы сонъгы йылларда салган. Карт ога карап, сукланмай болмады: уьйкен, кенъ, берк этилип салынган. Сонъ карт коьнъили куьнъиртленип, озининъ каралдысын коьзледи. Тешкерди. Коьзине каралдыдынъ муьйисинде, корадынъ касындагы япалак болып озкен шылма терек илинди. Оны ол аьли де бала заманында, аясы такым шыбык болып, олтырткан эди. Карт оннан карамын уьзбей бир кесек заман турды, кишкей шыбыктан озрленген затка оззи карап, оззи ыйнанмады. Касына барып,

теректинъ, юван болса да, майыскак бутакларына колы ман аявлы тийди, басын йогары коътерип, теректинъ ушына карады. «Эндигиси бирев айтып карасын меннен сонъ бир зат та калганы йок деп. Караш, давдырамдай болганына!» – деп карт кувлемсиреди. Сонъ басын уйи бетке бурды. Каралдыга киргенлей де ол меканына карамага сескенген эди. «Мине мунадан бир зат та калмаска боляк эди», – деди ол озъозине оькинишли болып. Уйи ога, тап бир етим баладай, коьфринди. Куйылган ак кирештен бир зат та калганы йок, коьфриниси тап аьллевшиннинъ кийимине усаган: ыславы доьнбилленип сьдырылган, опыраган. Энезелердинъ эм терезелердинъ сырлары да авган, кеткен. Терезелерге ябылган ыскыланмаган такталар караланганлар. «Тап бир оьли кисидинъ юртындай», – деп эринлерин эмшейтип, басын шайкады ол.

Карт кавгадан сонъгы йылларда сосы уйди кайтип салганын эсине туьсирди. Эсине пишеси Маржан келди. Уйдинъ баъри заты этилгенде, кыскажклысы кайтип суйинип, ога ак куйганын, терезелерди, эсиклерди сырлаганын коьзлерининъ алдына аькелди. Шапырашка минип-туьсип Маржан айт деп ак куяды, коьзлеринде – куваныштынъ куьлемсиреви. Яны суйинеди. Мекан салынган. Бу меканда яшавы озаяк, мунда балалар оьсееклер. Баъри зат алдыда. Яшав алдыда. Йылылык, татымлык, кувнак бала давазлар... Сол затлар сезиледилер Маржаннынъ турган турмысында, ярыкланган юзинде, куванышлы ала коьзлеринде. Каьпилестен карттынъ коьз алдына тири аьдемнинъ коьфриниси келди: аппа-ашык бетли, кайкы каслы, йинъишке бурынлы кыскажклы бир колына щетка ыслап, озге колынынъ аясын манлайына салып, шапырашта туры эм ога карап уйди кутылаятырмыз дегенди анълатады. «Маржан!» деп сескенишли йыбырдадылар карттынъ эринлери эм коьфринис йогалды.

Караланган такталар ман терезелери бегитилген уй, от баскан каралды, янды сызлатып, коьз

алдында туры эди. Алабота бир ерлерде тизине дейим етеди, баска ерлерде оннан да йогары. Бир заманда Атай, атасы ман бирге Кобан бойыннан тоьгерек таслар йыйып, оларды арба ман тасып, каралдыда тоьсеп шыккан эди. Сол затты олар эсик алды коьримли, таза болсын деп эттилер. «Аьелдинъ савлай яшавы каралдыда озады, ол таза болса, янынъа да – тазалык!» – деп оьзи-оьзине унамавлы болып, аягы ман коьгоьлен яткарып, туьртип карады. Тас тек сол заманда коьринди. «Сондай аьлге каралдыды кайтип те еткермеге болады?! – деп оьзин тагы урьсты. – Кайтип? Атамнынъ, анамнынъ, оьзимнинъ, Маржаннынъ турган юртын, тап мезарга айландыргандай, кайтип суьйтип оьзинънинъ затынъа карамага, болады? Мунда меним яслыгым, энъ аьруьв шагым озган да... Ол да, тап муна каралдыдай, от басканма?» – деп кайгырды Атай. Тек биразлай ол сол ойларды кувды. Каты болды. «Йок! Мен кереклише яшагаман. Заман кайтип меннен сораган, суьйтип эткемен. Меннен не зат саклаганлар, соны толтыр-гаман», – деди ол оьзи-оьзине суслы даваз бан.

Уйде йыйылганлар баьриси де авылга бармага токтасты. Мамбет машинады аькелмеге кетти. Тек биразлай ол кайтып, машинадынъ орынында йок экенин билдирди.

Фаризатты сол хабар алжытпага аз калды. Тек бугуьн эртеникте ол байына атасыннан ашкышты алмага керек деп айткан эди, тап суьйтип болаягын билгендей болып.

Эм баьриси де олардынъ карт аталары йигерли абытлар этетаганын эндиги ок аньлады.

Карт уьйдинъ опырап бафаяткан басамакларында олтырып, алабота баскан авлага коьзлерин авьртып карады. Юреги толкынласып, шымтый-шымтый турды. Коьзлерининъ алдында озган йыллар баягы яьлана бердилер. Мине ол Атай Атаевич Атабаев кишкей бала болып, сол авлады атасы ман отайды. Янъы тувган наьртуьвктинъ туьп-туьз

сӱдыралары кара ерде калай ярасыклы болып коӱри-недилер. Атасы басына тоӱгерек кийиз боӱрк кийип, ерди шапкысы ман асыкпай, ыйнатлы согады. Ол да колларында, атасындыкындай, куӱнде йылтыраган оӱткир шапкыды ыслап, терге писип-туӱсип отав этеди. Атасы ерден басын алмай ислейди, тек окын-да: «Калдырма, таза этип ал!» – деп куӱбирденеди. Атай ога карап, эткен исин оныкына усаткысы келип, каӱрлейди.

«Эсинӱде болсын, Атай, аӱр бир от – сенинӱ намысынӱда, коӱгоӱленди заманында тамыры ман алмасанӱ, теректей оӱсип, эгининӱди корлаяк», – деген атасынынӱ соӱзлери кулагына шалындылар. «Эсимде, атам, эсимде. Мен сен айткандай этемен. Кайгырма!» – дейди кишкей бала карт Атайдынӱ давазы ман. Атай оӱзин бала болып коӱрип, эске оӱзининӱ аӱвлетлерин алды эм авыӱр куӱрсинди...

Сонӱ ол турды. Беклеп кагылган такталары шириген эсикке ювыкладды. «Савлай область, аӱр район акында, колхозлардынӱ, совхозлардынӱ данӱ-ылларындагы аӱллери акында ойланып юргемең, а оӱзимнинӱ уӱйим – мунадай аӱлге еткен. Калай уятты-ав, кешир атам! Энди де болар-ав туӱзетпеге!» – деп ол колы ман шириген тактады тартып алды. Баӱри такталар да кагылган мыкларынан енбил айырылдылар.

Черкеск–Переделкино,
1983–1984 й. й.

ИШТЕЛИК

Повестълер

Сынтаслы акында толгав	5
Салам, Михаил Андреевич	165
Кобызшы акында	255
Дуния оьмирли – сенинъ коьзлеринъде	353

Иса Суюнович Капаев

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

2
ТОМ

Повести

На ногайском языке

Редактор – *И. С. Капаев*

Художественное и техническое редактирование,
графика, вёрстка – *А. Я. Алимова*

Подписано к печати 15.01.11.

Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная.

Гарнитура «NewBaskervilleCTT». Печать офсетная.

Усл. печ. л. 22. Усл. кр.-отт. 23,5. Уч.-изд. л. 16,85.

Тираж 350 экз. Заказ №

Издательство «Голос-Пресс»

127051, Москва, Цветной бульвар, д. 32

Тел./факс: (495) 625-44-61

E-mail: golos-press@km/ru

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополь»».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартака, 8.

К20

Капаев И.С. Собрание сочинений в четырех томах. Том 2.
Повести. 2011—448 с.

ISBN 978-5-7117-0278-5

84(2Рос-Нор)6-4

